

Stadstaat Groningen

Stadstaat Groningen

De Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000

Meindert Schroor

Colofon

Uitgave	REGIO-PRojekt Uitgevers, Groningen
Begeleidingscomissie	prof. dr D.E.H. de Boer, drs J.F.J. van den Broek, dr P. Brood, drs J.D.R. van Dijk, dr H. Feenstra, H. van der Veen.
Bureauredactie	Ans Smink, Groningen
Illustraties	Groninger Archieven, Klazien Schroor: pag. 44 en 45
Vormgeving	Corrie van der Wees BNO, Schipborg
Pre-press & lithografie	Von Hebel bv, Groningen
Druk	De Bruin, Noordbroek
Bindwerk	Witlox bv, Groningen

Met dank aan Ruben Schortinghuis en Marco in 't Veldt

Stadstaat Groningen is de eerste publicatie van de Stichting 400 jaar Veenkoloniën. Het boek is verschenen in opdracht van de gemeente Groningen, naar aanleiding van de beëndiging van de laatste stadsmeierrechten en de overdracht van de stadsbezittingen in Zuidoost-Groningen.

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van Gemeente Groningen en het J.B. Scholtenfonds.

Inhoud

Voorwoord 9

Ten geleide 11

Hoofdstuk 1 Deining in Groningen, oude rechten en een nieuwe tijd 13

Kentering

Commissie-Schenk

Hoofdstuk 2 De stadsbezittingen omstreeks 1970 19

Stad: centrum en symbool

Grootgrondbezitter

Blote en volle eigendom

De grootste boer van Nederland

– *Dollard*

– *Lauwerszee*

– *Ter Apel*

De stadsmeierrechten

Waar lagen de gronden?

– *Sappemeer*

– *Pekela*

– *Stadskanaal*

– *Ter Apel*

Wegen en kanalen

Wat leverde het op?

Het beheer vanuit de gemeentelijke organisatie

Hoofdstuk 3 Een stadsrepubliekje en zijn ommeland: geld, grond en politieke macht 41

Privileges van de stad

Peerlen: stadsjurisdicties

– *Gorecht*

– *Oldambt*

– *Westerwolde*

Nieuw zelfvertrouwen

Voorwaardenscheppend gewin

Expansie, consolidatie en twist

Banden met de Ommelanden

Hoofdstuk 4 Groningen op de drempel van de verveningen 51

Een garnizoenscommandant in het veen

Achter het net

Nieuw elan: ontmanteling en versterking

Expansief Groningen

Utrechtse initiatieven

Aftasten

Foxhol

De turf wordt verkocht

Vele duizenden kosten

Ingetogen stedelijke trots

Hoofdstuk 5 De zeventiende eeuw: Groningen als kanaal- en veenexploitant 63

Foxhol-Zuidbroek
Nieuwe veenaankopen
Venen in de verhuur
Veencompagnieën als aannemers
Grens- en politieke kwesties
De jurisdictie Sappemeer
De niet-stedelijke veengebieden: Muntendam - Veendam - Wildervank
De stad in de Pekela's
Medemer perikelen

Hoofdstuk 6 Oorsprong, betekenis en karakter van de stadsrechten 79

Motieven
Rechtsregels als ruimtelijk kader
De oudste verhuurbepalingen
Beklemrecht en stadsmeierrecht
Recht van huurcerter
Kolonisatie
Onopzegbaar, maar overdraagbaar
Kaartboeken
Financiële gevolgen
Praktisch haalbaar
Kanalen, tollens en accijnzen
Een rentmeester van de veenbezittingen
Turfaccijn
Stadsstratendrecque

Hoofdstuk 7 Op de drempel van de achttiende eeuw: stad, handel en onroerende goederen 95

Gesloten bloei
Accijnzen en buitenbezittingen
Landstad
Stadsrekeningen en veenrekeningen
Opbrengsten uit Sappemeer en de Pekela's
Nieuwe initiatieven
Ripperda
Een slappe tijd

Hoofdstuk 8 De stad Groningen als kanalenexploitant in de achttiende eeuw 105

De Oostermoerse Vaart
De Zestig Roeden
Een andere wending: het Stadskanaal
De ontbrekende schakel
Van Bareveld naar Barkelazwet
Verder zuidoostwaarts
Het convenant
Sluis- en verlaatsgelden

Hoofdstuk 9 De overige stadsbezittingen: Ruigezand, Trimunt, Ter Apel, Dollard 163

Algemeen
Ruigezand
Trimunt
Ter Apel
Dollard
Stadspolder

Hoofdstuk 10 Geldzorgen: op de drempel van de negentiende eeuw 183

Financiële perikelen
Een rentmeester neemt de benen
Nieuwe kaders
Uitverkoop
Geld uit de Veenkoloniën

Hoofdstuk 11 De stadsmeierrechten in de negentiende eeuw 193

Algemeen
Administratieve achterstand
Een debat over huuropzegging en huurverhoging
Reorganisatie van het veenkantoor
Drie kantoren
De kwestie Trip
Huurceter- en beklemrecht
Consent en hypotheek
Volle eigendom en eigen exploitatie: Ter Apel rond de eeuwwisseling

Hoofdstuk 12 Kanalen en waterstaatkundige kwesties 205

Profijtelijk convenant
Heibel in Bareveld en bij de verlaten
Martenshoek

Hoofdstuk 13 De opmaat tot de afbouw van de stadsrechten (1920-1955) 215

Oude en nieuwe tijd
Afstoten van kanalen
Teruglopende scheepvaart
Hogere overheden
Een typisch Groningse aangelegenheid
Het zesde Verlaat

Hoofdstuk 14 Het einde van de Groninger stadsrechten 227

Regionaal beleid
De voorstellen
Commissie-Schenk
Onduidelijkheden
De Herinrichtingswet
De geraamde kosten
De afdeling Stadsbezittingen en haar opvolgers
Voortschrijdende liquidatie

Naschrift 237

Geraadpleegde literatuur 240

Geraadpleegde archivalische bronnen 243

Bijlagen 245

Voorwoord

Stadstaat Groningen... u zou de titel van dit boek wat aanmatigend kunnen vinden.

Daarom breng ik dat maar direct ter sprake: zo is het niet bedoeld. In de huidige staatkundige verhoudingen is Groningen geen stad met soevereine macht binnen, laat staan buiten de stadsmuren. Maar dat is zij vroeger praktisch gesproken wel geweest, en uitgerekend over die periode gaat dit boek.

De stad Groningen heeft zelfs langer dan de afgelopen vier eeuwen voortdurend relaties onderhouden met het omringende gebied. Bescherming geboden, geprofiteerd, macht gebruikt, bakzeil gehaald: wie de geschiedenis van het Noorden beziet, kan vaststellen dat er sprake is van een voortdurende afhankelijkheidsrelatie tussen stad en ommeland. In verschillende vormen, met wisselend resultaat, maar altijd was er de open verbinding. De relatie.

Nu wil ik aan het begin van uitgerekend dit boek de geschiedenis niet naar mijn Stadse hand zetten. De 'wederkerigheid' van de unie Stad en Ommelanden heeft de stad bepaald het nodige opgeleverd. In ruil voor bescherming tegen roverij en knechting waren de ommelanders verplicht hun waren in de stad te verhandelen, waarbij het stadsbestuur profiteerde van de geheven accijnzen. Dit 'stapelrecht' van de stad werd desnoods met geweld afgedwongen maar er was ook een zachte dwang om naar de stad te komen: alleen daar kon je bier kopen. Buiten de stad mocht geen bier worden gebrouwen. Menige tand heeft geknarst over deze verplichtingen die de ommelanden aan de stad bonden vanaf vroeg in de 16de eeuw. Voor de 'wederkerigheid' van de unie bestond destijds echter geen alternatief. Zonder handel geen geld, zonder geld geen sterke stad, zonder sterke stad geen vrede en veiligheid, zonder vrede en veiligheid geen handel.

Maar de tijd en de vooruitgang schoten gaten in die gesloten economie. Nieuwe producten, invloeden, handelswegen deden nederzettingen groeien tot lokale handelscentra. De stad, niet langer vertrouwend op de teruglopende inkomsten uit gedwongen winkelnring, ging zelf ondernemen. Haar jurisdictie over het Gorecht, het Oldambt en Westervolde vormde het uitgangspunt voor eigen exploitatie van het omliggend gebied. Het stadsbestuur kocht veenpercelen, liet kanalen aanleggen, verdeelde of verhuurde de kavels, regelde het afgraven van de turf en de afvoer via de stad. Begonnen in het Gorecht strekte de vervening zich oostwaarts uit richting Veendam en Meeden, later de Pekelder venen, en uiteindelijk met de aanleg van het Stadskanaal ook in zuidoostelijke richting. Waar particulieren het voortouw hadden genomen zorgde de stad in elk geval voor de infrastructuur en nam ook reeds gestarte projecten over. De stad floreerde op de inkomsten uit kavelhuur, de accijnzen op de turfhandel die in de stad plaatsvond, en de sluisbetalingen – 'verlaatsgelden' – van de turfschippers. In de wederkerigheid die de relatie blijft kenmerken zorgde de stad voor ontwikkeling en werkgelegenheid in de ommelanden. Het is vooral deze periode waarin de bestuurlijke en economische verwechting van Stad en Ommelanden een soort staat in de staat vormt, de stadstaat Groningen. Een periode die tot in de twintigste eeuw reikt, en waarvan Groningers in hun eigen familiegeschiedenis nog volop sporen kunnen vinden.

In modern staatsrecht en op het economisch tij van vandaag is er geen plaats voor een stad die tevens privaat grootondernemer is. Al geruime tijd werken we met elkaar aan de overdracht van de stadsbezittingen buiten de stadsgrens. In diezelfde wederkerigheid die de relatie tot op vandaag kenmerkt gaat het daarbij om het afwegen van ieders belang, kosten en baten. Die inslag hebben we allemaal wel in deze regio, maar ook het vertrouwen dat we het in die wederkerige relatie samen eens worden.

Het is tijd om die vier eeuwen 'stadstaat' in boekvorm vast te leggen voor een toekomst waarin het weer anders zal gaan. Maar toch niet zó anders dat de Groningers van stad en provincie in dit boek niet iets van zichzelf en hun eigen geschiedenis zullen terugvinden.

René Paas
wethouder gemeente Groningen

Ten geleide

De aanstaande opheffing van de Groninger stadsrechten is de aanleiding tot de verschijning van dit boek. Momenteel komt een einde aan bijna zes eeuwen rechtstreekse bemoeienis van de stad (en later de gemeente) Groningen met haar ommeland. Na jaren van onderlinge strijd stelden de Staten-Generaal in 1594-1595 voor een periode van twee eeuwen de politieke verhoudingen tussen Groningen en de Ommelanden vast. Gaandeweg verlegde Groningen het accent naar zijn onderhorigheden, de zogeheten stadsjurisdicties: Gorecht, de beide Oldambten en Westerwolde. Meer dan voorheen stelde het stadsbestuur zijn politiek aldaar in dienst van het welzijn van zijn burgers en de welvaart van de stad. Vanaf 1612 bemoeide Groningen zich actief en intensief met de ontsluiting van de hoogveengebieden in het zuidoosten van het gewest Stad en Lande, met de vervening en de daarop volgende ontginning tot cultuurland. De stad bepaalde de spelregels, deed grote investeringen en inde de rekenen. Niet alleen landinwaarts, ook langs de kusten van het Oldambt trad het stadsbestuur regelend op en nam het een actief aandeel in de landaanwinning aldaar. Het stedelijke streven naar welvaart werd ondersteund door een krachtig aankoop- en verwervingsbeleid van venen, kwelders en cultuurgrond, vooral in de eigen jurisdicties, maar ook in de Ommelanden. Met deze politiek als achtergrond wordt een beeld geschetst van de evolutie van een specifiek stelsel van stedelijke rechten en verplichtingen, de zogeheten stadsrechten, op een groot deel van de grond en de infrastructuur in wat ook thans nog de Groninger Veenkoloniën wordt genoemd. Rechten, die, nadat de basis in 1624/1628 was gelegd, eeuwenlang nagenoeg onveranderd van kracht bleven.

Tot dusverre lag het accent in de literatuur eerder op het gebied zelf, dan op de stad. In dit boek gaan we vooral in op de politieke en economische motieven van het stadsbestuur en op de baten en lasten voor de stad. Nadat Groningen zijn jurisdicties in 1803 moest prijsgeven, nam zijn belang in de zogeheten buitenbezittingen zelfs toe. De stad ontleende immers nog tot ver in de negentiende eeuw een belangrijk deel van haar inkomsten aan deze zogeheten buitenbezittingen. Vóór de implementatie van de Zuiderzeewerken was de gemeente Groningen, dankzij haar landbouwbedrijven, niet alleen de grootste boer van Nederland, maar na de Dienst der Domeinen ook de grootste grondeigenaar in den lande. Niet van derderangs cultuurgrond of riet en ruigten, maar van puike landbouwgrond op de klei zowel als van dalgronden in de veenkoloniën en bossen te Ter Apel.

In het zuidoosten lagen ook de wegen en kanalen die eigendom waren van Groningen alsmede de gronden waarop het zogeheten stadsmeierrecht rustte. Een recht dat weldra tot het verleden behoort. Aan de beëindiging van de stadsrechten ging een periode van circa driekwart eeuw vooraf. Daarin werd gaandeweg duidelijk dat zulke oude rechten en bezittingen niet meer passen in een tijd van snelle vooruitgang en gescheiden bestuurlijke competenties. Als geen stad in Nederland heeft Groningen eeuwenlang de hegemonie over een wijde omgeving kunnen uitoefenen. Van die dominantie vormden de stadsrechten de laatste concrete pijler. Ze leverden op een welhaast onmeetbare wijze hun bijdrage aan de statuur en het imago van Groningen, dat om die reden ook als enige Nederlandse stad kortweg met Stad wordt aangeduid: hoedster en brandpunt van zijn omgeving.

Op verzoek van de begeleidingscommissie is in verband met de leesbaarheid afgezien van voet- of eindnoten. Daarentegen is aan het einde van het boek, naast de literatuurlijst, een overzicht opgenomen van alle archivalia die voor het schrijven van deze publicatie zijn gebruikt.

Bij de samenstelling van dit boek heb ik de medewerking ondervonden van een aantal ter zake deskundigen. Om te beginnen mevrouw Ine Scholten en de heer David van Dijk van de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken (RO/EZ) van de gemeente Groningen, die de opdracht gaven tot deze publicatie. Daarbij kon ik profiteren van de kennis, humor en grote praktische ervaring van de heer Willem Fokkens (RO/EZ, afdelingschef Stadsbezittingen te Ter Apel), die met het idee van dit boek kwam en als geen ander op de hoogte is met de recente historie en de onder handen zijnde afbouw van de stadsrechten. Zo ook dank aan zijn medewerkster op het inmiddels opgeheven kantoor van de Stadsbezittingen te Ter Apel, mevrouw Harma Weinans.

Niet minder erkentelijkheid gaat uit naar de begeleidingscommissie, bestaande uit de heren prof. dr Dick de Boer, dr Paul Brood, drs Jan van Dijk, dr Hidde Feenstra, Harm van der Veen en drs Jan van den Broek. Vooral aan de laatste, als gemeentearchivaris van Groningen, ben ik in hoge mate schatplichtig. Hij verschafte mij de vrije toegang tot de bijzonder rijke archieven van de gemeente Groningen. Van die 'pilaar' en inspiratiebron

heb ik slechts een fractie aan kunnen boren. Als 'sparring partner' en redacteur behoeft hij mij bovendien voor overhaaste conclusies en onzinnige formuleringen. Zonder aan de anderen tekort te willen doen bedank ik voorts de volgende medewerkers van het Gemeentearchief te Groningen voor hun medewerking: Hans Beek, Thijs Boekema, Bonne Harkema, Margreet Visch-Camphuis, Jan Oldenhuis en 'last but not least' drs Mirjam de Jonge. Zij wees mij als beheerder van de topografisch-historische atlas van het archief de weg naar de voor dit verhaal onmisbare kaarten en prenten. Mijn vakbroeder, drs Jan Meijering (dienst Ruimte, provincie Groningen) leverde gewoontegetrouw het actuele kaartmateriaal, onmisbaar voor het samenstellen van de overzichtskaart. Voorts past een woord van dank aan drs Martien Stege (Regio PROjekt) voor de tekst-redactie, mijn zo langzamerhand vaste productie-begeleider, Herman Dorgelo te Kiel-Windeweer en de vormgever, Corrie van der Wees te Schipborg.

Tenslotte bedank ik mijn vrouw en vennoot Klazien voor haar niet aflatende inzet en ondersteuning, met name bij het doorploegen van ruim twee eeuwen stads- en veenrekeningen. Van die ijsberg toont dit boek het topje. De basis was dermate inspirerend, dat ik hem over niet al te lange tijd nader uitgewerkt in een dissertatie over bestuur en economie van de stad Groningen ten tijde van de Republiek hoop te tonen.

Meindert Schroor

Hoofdstuk I

13

Deining in Groningen, oude rechten en een nieuwe tijd

- Kentering
- De commissie-Schenk

Omstreeks 1935 werd een eventuele opheffing van de Groninger Stadsrechten voor het eerst serieus overwogen. In de jaren vijftig kwam de kwestie van afschaffing van de Groninger Stadsrechten, na een onderbreking door de oorlog, opnieuw in de belangstelling. In 1960 kreeg een commissie opdracht van een zestal ministeries om een gedegen onderzoek te verrichten naar de afschaffing van de eeuwenoude Groninger stadsrechten in de Veenkoloniën. Bij de verschijning van dit onderzoek was de maatschappij inmiddels grondig veranderd.

We schrijven 1970. De provincie Groningen is al enige tijd niet van de voorpagina's van de landelijke dag- en opiniebladen weg te branden. Stakingen in de door de strokarton- en aardappelmeelfabrieken gedomineerde industrie zijn er aan de orde van de dag. Ook de traditioneel sterk vertegenwoordigde scheepsbouw wankelt. Het zijn niet alleen de sociale en economische pijlers van Zuidoost-Groningen die scheuren vertonen. Het stinkt er bovendien op zijn talloze en vooral lange, rechte kanalen en wijken, ooit aangelegd om het dikke hoogveenpakket als turf af te voeren. De maatschappelijke onvrede vult de dagelijkse actualiteitenrubrieken en heeft bovendien een gezicht, dat van het communistische statenlid Fré Meis. Nederland proeft zojuist een vijftal jaren aan een ongekennde welvaart. Deze wordt mede mogelijk gemaakt door een goedkope energieschat, opgeslagen in de diepe ondergrond van Groningen. Het aardgas dat nauwelijks tien jaar eerder onder Slochteren werd aangetroffen, is zowel symbool als pijler van deze welvaart. De nieuwe energiebasis lijkt een waardige en schone opvolger voor de turf die vanaf de zeventiende eeuw tot in de twintigste eeuw vanuit Groningen naar her en der in den lande werd verscheept.

Het aardgas, schoon en efficiënt gewonnen op afgelegen, door schaamgroen omgeven lokaties in futuristische, licht zoemende installaties, contrasteerde sterk met de stinkende kanalen en stakende arbeiders waarmee Groningen in de jaren 1968-1970 voortdurend in beeld werd gebracht. Ons land, op dat moment druk bezig zich te profileren als gidslaan en des te progressiever, naarmate de geografische afstand tot de problemen toenam werd onaangenaam getroffen door deze onrust in zijn achtertuin. Temeer omdat nog maar enkele jaren eerder de sociaal-economische herstructurering in een andere hoek van het land (de Limburgse mijnstreek) op voorbeeldige wijze was aangevat. De tv-beelden uit Groningen leken stuip-trekkingen van een voorbije tijd, van crisis en werkloosheid, waaraan men niet graag werd herinnerd. De sociale onrust tegen het weidse, schier ongenaakbaar landschappelijke decor van Oost-Groningen, bevestigde het beeld dat men elders van deze provincie en haar bewoners had: moeilijke stugge mensen, die nog met één been in een rood verleden stonden. Het recente verleden van strijd van opstandige communistische landarbeiders tegen liberale 'dikke' boeren, vertaalde zich thans in de strijd van overtollig geworden fabrieksarbeiders tegen sanerende industriebonzen.

Maar de boeren zaten nu ook in de knel. De Wet Verontreiniging Oppervlaktewateren zat eraan te

komen. Deze noopte hun coöperatieve strokarton- en aardappelmeelfabrieken tot grote milieu-investeringen, terwijl ook de particuliere fabrieken flink op hun rendement zouden moeten inleveren. Tegelijkertijd dwongen hoge loonkosten tot een minder arbeids-intensieve aanpak in de landbouw en de industrie. Boeren en fabrieken moesten, om concurrerend te blijven, flink in schaalvergroting en nieuwe technieken investeren. De boerenorganisaties kozen voor een vlucht naar voren door op 3 april 1970 een ruilverkaveling aan te vragen voor een gebied met een oppervlakte van 70.000 hectare. Dat was een gigantische oppervlakte, ter grootte van bijna één-derde van de provincie Groningen. De aanvraag strekte zich uit over het Drentse Oostermoer en de omgeving van Emmen. Het leek gezien de enorme omvang van het gebied een belachelijk voorstel, temeer waar de grootste ruilverkavelingen op dat moment 'slechts' 10.000 hectare besloegen. Desondanks kreeg het plan de wind in de zeilen, vooral nadat de CPN van Fré Meis een maand later zijn vertegenwoordiging in de Provinciale Staten van Groningen van twee op acht bracht! Juist deze politieke vertaling van het Groninger ongenoegen maakte indruk in Den Haag. Zulks temeer omdat de provinciebesturen van Groningen en Drenthe zich spoedig achter deze aanvraag stelden. Zij hadden al in oktober 1970 een reconstructiecommissie ingesteld. De commissie kwam met een interimrapport, waarvan de conclusies onverkort werden overgenomen in de door de toenmalige minister van Economische Zaken, mr. drs. H. Langman, op 21 september 1972 uitgebrachte *Nota Noorden des Lands*. Het ging op dat moment al lang niet meer over het toch al niet geringe gebied van 70.000 hectare. De minister had ook het Oldambt en Westerwolde erbij getrokken en rekende voortaan circa 90.000 hectare, ofwel 38% van de provincie Groningen tot het te reconstrueren gebied. Het ging evenmin uitsluitend over de landbouw, want de minister kondigde tevens een bijzondere wet (*lex specialis*) voor de herinrichting van geheel Oost-Groningen en Zuidoost-Drenthe aan. De bedoeling van de wet was, kort samengevat, de verbetering van de streek als woon-, werk- en vrijetijdsgebied. Een dergelijke aanpak – de kosten werden op 3 miljard gulden geraamd – vergde veel tijd, waardoor de wet eerst op 1 januari 1979 als Herinrichtingswet Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën van kracht werd.

Kentering

De sociale onrust in Oost-Groningen en de Groninger

Scheepswerf en aardappelmeelfabriek Springersverlaat nabij de Bonnermond aan het Stadskanaal.

Veenkoloniën was een gevolg van de ingrijpende economische en maatschappelijke veranderingen die omstreeks 1970 een hoogtepunt bereikten. Zij uitten zich in schaalvergroting en mechanisatie in de landbouw. De veranderingen werden sinds het einde van de jaren vijftig versterkt door een Europese landbouwpolitiek die, conform de inzichten van haar voorname ontwerper, de Groninger boerenzoon Sicco Mansholt, streefde naar een beperkt aantal sterk gemechaniseerde bedrijven met zo min mogelijk personeel. Nieuwe technieken, synthetische vervangers en concurrentie uit lage lonenlanden veroorzaakten een vergelijkbare schok in de strokarton- en aardappelmeelindustrie met hun grote gemiddeld genomen laag opgeleide personeelsbestand.

Maar tragisch genoeg kwamen deze veranderingen het hardst aan in Oost- en Zuidoost-Groningen. Nergens in Nederland was de cultuurgrond sinds pakweg 1600 zo sterk uitgebreid door landaanwinning (op de Dollard) en ontginning na vervening (Veenkoloniën) als juist hier. Nergens ook was de aanwinst van cultuurgrond – zo niet op initiatief van de stad Groningen, dan wel volgens door haar gestelde regels – zo systematisch aangepakt. De stadsmeierrechten en de stadskanalen vormden in 1970 een levendige herinnering aan het stempel dat Groningen in de voorgaande eeuwen op zijn omgeving had

gezet. De Groninger Veenkoloniën stonden qua aanleg model voor talloze andere veenstreken, zowel hier te lande (Drenthe, Overijssel, Zuidoost-Brabant) als over de grens in Duitsland. Toen het veen was afgegraven en plaatsmaakte voor vruchtbare landouwen vormden de turfschippers van weleer de ruggegraat van een omvangrijke kustvloot, met talrijke werven en sloopshellingen. Voor de turf kwamen de aardappel en het graan in de plaats, die eerst via ondernemende particulieren en naderhand door samenwerkende boeren in tientallen fabrieken tot allerlei nieuwe producten werden verwerkt. Ondanks de sociale tegenstellingen tussen boeren, ondernemers en arbeiders, steeds met het oog op de toekomst, vooruitstrevend. Zoals ook de bewoners, afkomstig uit alle hoeken van Noordwest-Europa zich hier een nieuw bestaan verschaften en andere, vooral progressieve maatschappelijke kaders trokken. Ze weken nogal af van die in de aangrenzende klei- en zandstreken. Binnen het in economisch opzicht relatief gezapige Noord-Nederland vormden de Veenkoloniën in de jaren 1860-1960 al met al een uitzonderlijk gebied.

Die economische vooruitstrevendheid had, zoals we aan het begin zagen, omstreeks 1970 haar grenzen bereikt. In feite werden Oost-Groningen, de Veenkoloniën voorop, en daarmee de Groninger stadsrechten (waarover aanstonds meer) slachtoffer van

Winschoterkade met opengedraaide Steentil-brug omstreeks 1905. Op de voorgrond wordt een schuit met turf gelost.

17

hun succesvolle ontwikkeling. Reeds eind jaren twintig traden de eerste scheuren op. Door de schaalvergroting in de scheepvaart en de overschakeling van water- naar wegtransport werd het steeds rustiger op de kanalen. Het gemeentebestuur van Groningen merkte het aan teruglopende opbrengsten van tol-, passage- en bruggelden. Meer en meer moest het de kosten van de stadskanalen dekken uit de opbrengsten van de stadsmeierrechten. Die rechten hadden weliswaar op de eerste plaats de gedaante van lage, eeuwigdurende pachten. Maar daarnaast begonnen juist de overgangsrechten, die via vaste percentages aan de stijgende prijzen van het onroerend goed waren gekoppeld, steeds meer als rem op de economische ontwikkeling te werken. Die overgangsrechten brachten voortdurend meer geld in het laatje. Toch begon men vanaf de jaren 1920 stilaan na te denken over het afbouwen van de stadsrechten. Het debat daarover mogen we derhalve als voorbode beschouwen van een reeks van veranderingen in huishouding en maatschappij van Oost-Groningen, waarvan de gevolgen eerst omstreeks 1970 ten volle werden beseft. Het ontstaan, de ontwikkeling en de afbouw van zowel de stadsrechten als de stad-Groninger eigendommen buiten de eigen gemeente, de zogeheten buitenbezittingen, vormen het onderwerp van dit boek.

De commissie-Schenk

De jaren zeventig waren nodig om het naar zijn oppervlakte grootste regionale herinrichtingsprogramma van Nederland voor te bereiden. Op één van de onderdelen daarvan, het opheffen van de zogeheten stadsmeierrechten, waren de planvoorbereiders er overigens al uit. Trouwens ruimschoots voor überhaupt sprake was van de Herinrichtingswet Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën. Al op 1 juni 1970, ten tijde dat de onrust in Oost-Groningen een hoogtepunt bereikte, hadden de leden van een door de regering ingestelde Commissie Groninger Stadsrechten hun handtekening gezet onder het gelijknamige rapport. Op dat moment waren slechts weinigen met de inhoud van dit rapport op de hoogte. De rapporteurs hadden het in de vorm van een wetsontwerp met een uitgebreide memorie van toelichting aangeboden aan de regering. Die wachtte – wellicht mede met het oog op de aangevraagde ruilverkaveling – met de openbaarmaking ervan tot 15 maart 1973. Dat was twee maanden nadat de minister van Landbouw en Visserij, Jaap Boersma, een Commissie Herinrichtingswet Oost-Groningen c.a. had ingesteld (17 januari 1973).

De naar haar voorzitter, de president van de Zwolse arrondissementsrechtbank mr. W. Schenk, ook wel

Commissie Schenk genoemde Commissie Groninger Stadsrechten had zich gedurende een periode van bijna tien jaar over deze bijzondere rechten gebogen. Zij had daartoe op 11 oktober 1960 opdracht gekregen van de ministers van Verkeer en Waterstaat, van Binnenlandse Zaken, van Economische Zaken, van Financiën, van Justitie en van Landbouw en Visserij.

Daarmee had het zestal ministers de commissieleden voorzien van een moeilijke opdracht. Ingewikkeld, omdat het onderzoek de commissieleden terugvoerde naar lang vervlogen tijden, naar oude rechten en aanspraken en ook confronteerde met oud zeer en een dikwijls taaie materie op het terrein van de rechtsgeschiedenis. De commissie moest zich verdiepen in de wel zeer bijzondere verhoudingen tussen een stad (Groningen) en een belangrijk deel van het naar haar genoemde ommeland. De invloed van die stad kwam wellicht nog het sterkst tot uiting in de geografische aanduiding de *Groninger Veenkoloniën*. Daar was de stad Groningen ten tijde van de installatie van de commissie niet zomaar de grootste grondeigenaar. Zij was er zelfs honderden jaren soeverein geweest, in deze zogeheten stadsjurisdicties. Dat was in 1960 weliswaar al weer bijna twee eeuwen geschiedenis, maar toch. De stedelijke eigendommen lagen met andere woorden in die delen van de provincie waar de stad Groningen tot in de Bataafse tijd (1798) de regeringsmacht uitoefende, in landstreken met oude namen als het Oldambt, het Gorecht en Westerwolde. Toen de commissie-Schenk zich over haar onderwerp boog was Groningen inmiddels vier eeuwen de grootste private grondeigenaar in de gelijknamige provincie. Maar het was in de eerste helft van die periode, pakweg 1600-1800 dat dit domein zich onder haar paraplu als overheid, als uitoefenaar van de publieke macht had kunnen ontwikkelen.

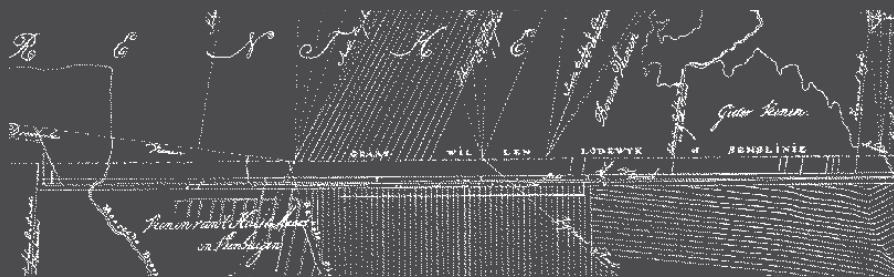
Een dergelijk onderzoek was boven twijfel uniek. Nergens in Nederland immers kon een gemeente buiten haar eigen grondgebied zoveel rechten en aanspraken doen gelden, noch bezat zij eigendommen van een dergelijke uitgestrektheid als de gemeente Groningen. De commissie kreeg nu als taak te onderzoeken in hoeverre deze, in een proces van eeuwen ontstane verhoudingen tussen een stad en haar ommeland, konden worden 'vervormd en aangepast'. De commissie met onder haar voorzitter, twaalf leden en een secretaris, werd breed opgezet. Tot haar leden behoorden de commissaris van de koningin in Groningen, gedeputeerden uit Groningen en Drenthe, een wethouder van Groningen, vertegenwoordigers van de betrokken ministeries, de voorzitter van de

Kamer van Koophandel voor de Veenkoloniën alsmede de burgemeester van de grootste gemeente in Zuidoost-Groningen, Veendam. Met haar in 1970 voltooide rapport leverde de commissie-Schenk een gedegen basis voor de afwikkeling van de Groninger Stadsrechten en buitenbezittingen. Zowel dit rapport als zijn jaar van verschijnen – dat in velerlei opzicht een scharnierpunt is in de geschiedenis van Zuidoost-Groningen – maken 1970 tot een geschikt uitgangspunt voor een overzicht van de stadsmeierrechten en de stedelijke bezittingen van Groningen.

Hoofdstuk 2

De stadsbezittingen omstreeks 1970

- Stad: centrum en symbool
- Grootgrondbezitter
- Blote en volle eigendom
- De grootste boer van Nederland
 - Dollard
 - Lauwerszee
 - Ter Apel
- De stadsmeierrechten
- Waar lagen de gronden?
 - Sappemeer (3100 ha)
 - Pekela (4400 ha)
 - Stadskanaal (1300 ha)
 - Ter Apel (750 ha)
- Wegen en kanalen
- Wat leverde het op?
- Het beheer vanuit de gemeentelijke organisatie

Op het moment van verschijning van het rapport Schenk bestonden de stadsmeierrechten en stadsbezittingen nog vrijwel in hun volle omvang. De gemeente Groningen had niet alleen rechten en bezit in de Veenkoloniën. Zij verhuurde of exploiteerde ook boerenland, kwelders en boerenbedrijven bij de inmiddels afgesloten Lauwerszee en de Dollard. Ook in Ter Apel beoefende de stad voor eigen rekening de landbouw. Met dit bezit verschaft de stad destijds als ‘respectabel werkgever’ nog aan tientallen handen werk.

Stad: centrum en symbool

Groningen-stad was in 1970 (en is nòg steeds) alles-behalve een onbekende bij de bewoners van de Veenkoloniën, trouwens ook ver daarbuiten. Feitelijk is er in de provincie Groningen maar één stad, die dan ook korthedshalve met de veelgebezigde geografische term Stad wordt aangeduid. Zò staat zij natuurlijk op geen enkele kaart vermeld, maar toch is voor iedere Ommelander, Knoalster, Westervoldiger en Noordenvelder glashelder dat hiermee Groningen wordt bedoeld. Zelfs in het Fries wordt Stad als een van de weinige niet-Friese plaatsen met een eigen exoniem aangeduid: Grins. Trouwens, tot voor kort leken alle wegen en waterwegen naar Groningen te leiden. We noemen de diepen, waarvan een drietal (Damsterdiep, Hoendiep en Reitdiep) rechtstreeks op de Martinitoren, symbool voor stad en gewest, is georiënteerd. Bij de aanleg van het park van de Fraeylemaborg werd een van de zichtassen op diezelfde toren geraaid en ook ingenieur Johannes Sems schijnt in 1615 gebruik te hebben gemaakt van de Martini om de grens met Drenthe af te bakenen.

Als landsheer in zijn onderhorigheden was het stadsbestuur Groningen eveneens heer en meester in kerkelijke en waterstaatkundige zaken. Hierboven noemden we het bijvoeglijk naamwoord *Groninger* bij Veenkoloniën, dat nadrukkelijk naar de invloed van Groningen verwees en dat trouwens nog doet. Het langste kanaal en een van de grootste plaatsen herinner(d)en ook op ieder moment aan de stad: Stadskanaal. Evenzo de Stadswijk in Musselkanaal en het Stads-Compascuümkanaal, dat zelfs over de provinciegrens in Drenthe ligt. Buiten de eigenlijke Veenkoloniën vinden we een Stadspolder nabij de Dollard en in de Nieuwe Ruigezandsterpolder aan de monding van het Reitdiep, de Stadsweg. De oudste Stadsweg ligt overigens onder de rook van Groningen; het was de oude middeleeuwse landweg tussen de stad en de Eems. Maar wellicht het allerduidelijkst komt haar aloude invloed tot uiting in de naam van de provincie Stad Groningen en Ommelanden, die sedert 1801 naar haar hoofdplaats kortweg Groningen wordt genoemd.

De groene balk in het witte stadswapen met de dubbele rijksadelaar was daarnaast maar al te bekend. Ze was te vinden boven de ingang van de kerken van Sappemeer, Windeweer en Oude Pekela, maar ook in het Boschhuis te Ter Apel. Hij prijkte boven de gedrukte huurcerter- en erfpachtvoorwaarden, op maanbriefjes, dwangbevelen, huurboekjes en kwitanties, maar ook op mededelingen, resoluties,

ordonnanties en toltarieven, al dan niet in glazen kastjes aan gemeentehuizen of sluiswachterswoningen opgeprikt. En daarnaast was er uiteraard het viertal stads(onder)ontvangers dat zijn kantoor hield in Sappemeer, Oude Pekela, Stadskanaal en Ter Apel. In 1970, maar ook nu nog zijn de sporen van de stad her en der te vinden. Binnen afzienbare tijd behoren de stadsrechten en -bezittingen tot het verleden. De invloed van Groningen is in onze tijd niet meer op de eerste plaats gegrondvest op zijn politieke macht en zijn grondbezit, maar op zijn kwaliteiten als cultureel en economisch centrum.

Grootgrondbezitter

De gemeente Groningen was op het moment dat de commissie haar onderzoek naar de stadsrechten begon nog eigenaresse van 11.500 hectare grond (1960). Om een indruk te geven van de uitgestrektheid daarvan volstaat een vergelijking met de oppervlakte van de toenmalige gemeente Groningen, die slechts 2810 hectare mat. Ook na de uitbreiding (in 1968) met de territoria van de buurgemeenten Hoogkerk en Noorddijk bleef het grondgebied, waar de gemeente Groningen het als overheid voor het zeggen heeft, met 8250 hectare een stuk kleiner. Veel geringer van omvang althans dan haar bezittingen buiten de gemeentegrens waar zij op dat moment als private eigenaar rechten kon laten gelden. Van het provinciale grondgebied was toen nog 5% het eigendom van de gemeente Groningen. In feite moeten we tot de buitenbezittingen van de gemeente 4000 hectare Dollardkwelders en -slikken extra rekenen. In het verleden waren de stadsbezittingen zelfs nog uitgestrekter geweest, omdat Groningen ook verschillende boerderijen in de Ommelanden en het Oldambt had bezeten. Dit domein ter grootte van ruim 5000 hectare was al voor het grootste gedeelte in 1810 afgestoten. Later die eeuw verkocht men ook nog de Meedemer en Westerleese venen en de kloosterplaats te Heiligerlee. We overdrijven niet wanneer we stellen dat Groningen op zijn hoogtepunt omstreeks 1800 circa 7% van al het land in de provincie zijn eigendom mocht noemen. Zoveel bezat de gemeente in 1970 niet meer. Desondanks was Groningen in dat jaar nog een formidabele onroerend goed eigenaar, die wat dit betreft als overheid slechts werd geëvenaard door de Staat der Nederlanden met zijn Dienst der Domeinen en Staatsbosbeheer.

Blote en volle eigendom

Van de buitenbezittingen had de gemeente Groningen

in 1970 de blote eigendom van ongeveer 9540 hectare stadgrond. 'Bloot', omdat de gemeente niet zoals een vol eigenaar naar believen over haar grond kon beschikken, maar deze onder altijddurende rechten van huurcerter (het zogeheten stadsmeierrecht) en erfpacht had uitgegeven. Groningen was daarnaast eigenaar van nog eens 44 kilometer openbare weg en 71 kilometer kanalen, compleet met sluizen, bruggen en sluiswachterswoningen. Hoe het kwam dat de gemeente deze eigendommen de hare mocht noemen, komt verderop in dit boek ter sprake. Hier beginnen we met de ligging van haar bezit en de wijze waarop zij het omstreeks 1970 exploiteerde, wat leverde het met andere woorden op en wat waren de kosten?

De grootste boer van Nederland

Bij de zogeheten buitenbezittingen van de stad, moeten we voor wat betreft de grond onderscheid maken naar blote en volle eigendom. Over de in volle eigendom bezeten gronden kon Groningen naar believen beschikken. Dit in tegenstelling tot de gronden onder blote eigendom, waarop allerhande zakelijke rechten rustten. De pacht of huur van dergelijke landen had het karakter van een grondrente. De gronden in volle eigendom werden in 1970 voor het grootste deel nog door de gemeente zelf gexploiteerd. Daardoor was de stad Groningen in zeker opzicht de grootste boer van Nederland. Opmerkelijk is dat de buitenbezittingen in volle eigendom in drie van de vier uithoeken van de provincie lagen, namelijk aan de Dollard, bij de Lauwerszee en Ter Apel. Vóór 1810 had de stad zelfs in de vierde uithoek van de provincie eigendommen gehad, te weten de landerijen, heidevelden en hoogvenen onder Trimunt en De Haar. Ze waren in dat jaar van de hand gedaan.

Dollard

Van de gronden in volle eigendom bij de stad lag een van de grootste complexen in het uiterste oosten van de provincie tegen de Dollard, zowel in de Reiderwolderpolder (beide afdelingen) als in de in 1926 bedijkte Carel Coenraadpolder (C.C. polder). Hier had Groningen nog 1071 hectare in volle eigendom. Opmerkelijk is dat de stad er ook als exploitante optrad. Van het geheel werd 967 hectare onder zeven boerenbedrijven door Groningen zelf uitgebaat. Van dit zevental stond één in het eerste, in 1862 bedijkte deel van de Reiderwolderpolder. Van de overige zes bevonden zich drie (tezamen 318 hectare groot) in

de door de stad zelf in 1874 bedijkte tweede afdeling van de Reiderwolderpolder langs de weg naar de Nieuwe Statenzijl. In de C.C. polder lagen eveneens drie boerenbedrijven van in totaal 162 hectare.

De plaatsen waren destijds voor het overgrote deel als akkerbouwbedrijven (granen, suikerbieten en aardappelen) in gebruik. Het bedrijf in de Eerste Afdeling van de Reiderwolderpolder had zich na 1964 hoofdzakelijk toegelegd op de fruitteelt.

Groningen had in 1896 de exploitatie van de Dollardpolders zelf ter hand genomen en geleidelijk aan uitgebreid. De zetboeren waren in dienst van het gemeentebestuur, dat hier in totaal negentien personeelsleden aan het werk had. De dagelijkse leiding berustte bij een directeur. Hij hield met een boekhouder en een administratieve kracht kantoor in een gebouwtje dat stond op de splitsing van de Stadspolderweg met de Opdijk (Reiderwolderpolder). Tot het geheel behoorden voorts een graansilo en een centrale werkplaats op het erf van de boerderij die aan de splitsing stond van de weg van de Reiderwolderpolder (2e afdeling) naar de C.C. polder. De werkplaats fungeerde als een intern loonbedrijf. Verspreid over het gebied stond voorts een negental landarbeiderswoningen. Tenslotte was de gemeente eigenaresse van 3777 hectare slikken en kwelders in de Dollard. Zij werden in 1978 van de hand gedaan aan de provinciale natuurbeschermingsorganisatie Het Groninger Landschap.

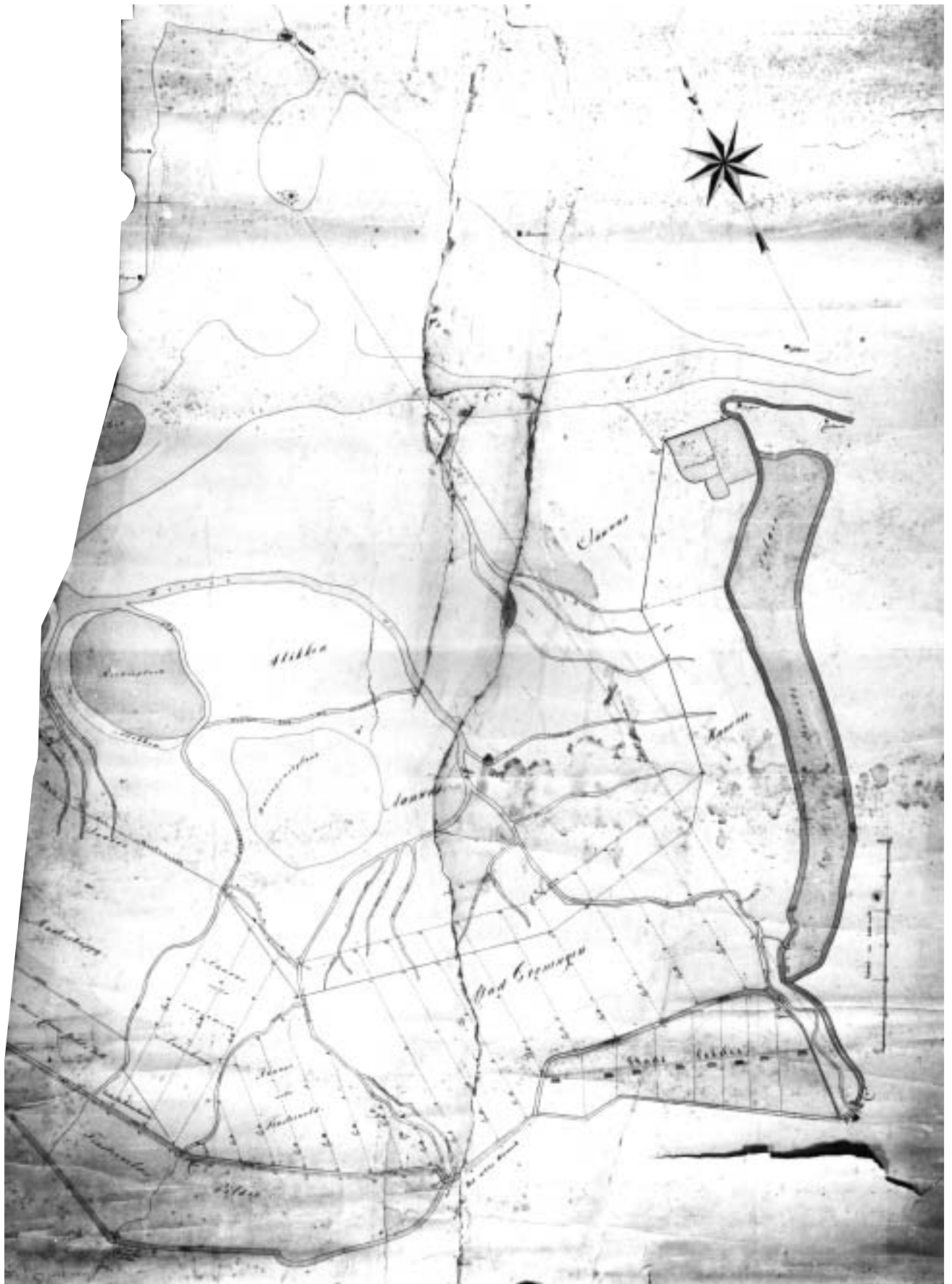
Het in verregaande mate gemechaniseerde bedrijf kenmerkte zich door een gevarieerd bouwplan waarin gewassen als tarwe, haver en gerst op deze zware klei de hoofdmoot vormden. Tot het geheel behoorde bovendien circa 366 hectare aan groene kwelders, die werden gebruikt voor het inscharen van gemiddeld 700 stuks rundvee. Het stadslandbouwbedrijf aan de Dollard had tijdens de jaren 1958-1970 voortdurend winst gemaakt, gemiddeld circa anderhalve ton per jaar. Het rendement nam overigens vanaf 1965 gestaag af. Die dalende opbrengsten waren voor de gemeente in 1985 uiteindelijk de aanleiding om het landbouwbedrijf aan de Dollard in zijn geheel tezamen met het Ter Apeler bedrijf van de hand te doen.

Lauwerszee

De directeur van de stadsbezittingen aan de Dollard was tevens toezichthouder van de stadsbezittingen in de andere hoek van de provincie, de zogeheten buitenbezittingen aan de Lauwerszee. Toezichthouder, want Groningen had na een korte tijd zelf het geheel te hebben uitgebaat, de boerderijen hier verpacht.

De kaart uit de eerste helft van de negentiende eeuw geeft aan dat de stadsaanwassen en -slikken in de Dollard globaal tussen

de Beertster Mude of Moe en de Westerwoldsche Aa lagen. (GAG, Kaartenverz., nr. 1309)

De dagelijkse leiding werd echter door de rentmeester van de Ruigezandsterpolder te Winsum gevoerd. Deze stadseigendommen lagen aan de benedenloop van het riviertje de Lauwers aan de grens met Friesland. Al vanaf de vijftiende eeuw bezat Groningen grond op het zogeheten Ruigezand, een opwas (eilandkwelder) in het mondingsgebied van het Reitdiep. In 1713 verzekerde de stad zich door aankoop van het uiterste westen van het Ruigezand van de daarvoor gelegen opwas, de Pol. De Pol werd in 1795 bedijkt, waarna Groningen er in 1840 een boerderij stichtte. Dankzij de afsluiting van het Reitdiep in 1877 konden de kwelders ten noordwesten worden bedijkt als Nieuwe Ruigezandsterpolder. Daar liet Groningen een zevental boerderijen bouwen, maar de grote landbouwcrisis (1878-1895) maakte dat de verhuur niet erg vlotte. Om die reden nam het vanaf 1897 de exploitatie van de landbouwbedrijven in de Nieuwe Ruigezandsterpolder zelf ter hand. In 1922 werd circa 260 hectare door de gemeente geëxploiteerd. Een nieuwe crisis in de landbouw maakte dat zij daar twee jaar later een punt achter zette en de zeven bedrijven in de polder en het bedrijf op De Pol voortaan verhuurde. Aan landarbeiders had men reeds in een vroeg stadium de mogelijkheid gegeven om een huisperceeltje (heem) in eeuwigdurende erfpacht te nemen. Uit deze verhuur ontstond de nederzetting Lauwerzijl.

Het stadsbezit aan de inmiddels ingedijkte Lauwerszee had in 1970 een omvang van 415 hectare en een netto-opbrengst (na aftrek van onderhoudskosten en kapitaalslasten) van bijna 24.000 gulden. Dit lage rendement was uiteindelijk vanaf 1985 de reden voor de gemeente om de acht boerenplaatsen gaandeweg van de hand te doen aan de pachters. In 1998 verkocht Groningen zijn laatste eigendom van 100 hectare grond in deze polder aan J.H. en E.A. Noteboom.

Ter Apel

In tegenstelling tot de beide poldergebieden bezat de gemeente Groningen in 1970 onder Ter Apel gronden zowel in blote als in volle eigendom. Met voorlopig voorbijgaan aan de eerste categorie beschikte zij hier over ongeveer 750 hectare grond in volle eigendom. Het grootste deel daarvan was in eigen exploitatie, te weten 465 hectare als landbouwbedrijf plus 150 hectare dat afzonderlijk als bosbouwbedrijf werd uitgebaat. De kern van dit bezit werd gevormd door het corpusland van het oude klooster Ter Apel. De kloostergebouwen en terreinen kwamen in 1619 in

handen van de stad Groningen, die in dat jaar door aankoop eigenaresse was geworden van de heerlijkheid Westerwolde. Groningen hield Westerwolde formeel in leen van de Staten-Generaal. Dat weerhield de stad er overigens niet van haar volle recht op de bezittingen van het, vanwege het verbod van de katholieke religie opgeheven klooster Ter Apel, te laten gelden. Ondanks aanspraken van de Staten-Generaal, van Drenthe (in 1632 afgehandeld) en van de staten van Stad en Lande bleef de stad in het ongestoorde bezit van dit complex gebouwen en landerijen. Zij deelde er tot 1798 in haar rol als overheid en grondeigenaar de lakens uit, dat wil zeggen in publieke en privaatrechtelijke betekenis. Grondeigenaar bleef zij er zelfs tot 1985. Haar bezit was met de beoogde aanleg en nadering van het Stadskanaal in 1780 nog uitgebreid door middel van de aankoop van aangrenzende veen- en bouwlanden onder Ter Haar. In 1784 en 1817 werd de begrenzing van de Ter Apeler bezittingen met Münster en Drenthe (de zogeheten Koningsraai) door middel van een grenstractaat en een Convenant vastgelegd. Aanvankelijk had Groningen alle grond in volle eigendom. Door de uitgave, het uitdoen zoals dat heet (1876-1884), van meer dan de helft daarvan in een vaste, altijddurende beklemming geldt voor dat gedeelte sindsdien de blote eigendom. Het ging hier vooral om veengronden waarop spoedig de bebouwing van Ter Apelkanaal en de kanaalbebouwing van Ter Apel – dat de gravers van het Stadskanaal in 1856 bereikten – tot ontwikkeling kwamen. De kern van het voormalige kloosterbezit, die vooral uit zandgronden en bossen bestond, bleef in volle eigendom van de gemeente Groningen. Deze gronden waren traditioneel in een veertiental erven verpacht, drie onder Ter Haar en de rest op de oude kloostergronden.

Vanaf 1911 ging Groningen er toe over een gestaag groeiend deel ervan zelf in exploitatie te nemen. Spoedig bleek dat dit meer opleverde dan de verhuur, waardoor in 1920 het besluit viel de eigen exploitatie flink uit te breiden tot – in de jaren twintig – negen boerenbedrijven. Op iedere boerderij kwam een zetboer, later bedrijfsboer genoemd. In 1970 mat het stadsboerenbedrijf in Ter Apel 465 hectare, die in hun geheel als akkerland in gebruik waren. Circa de helft van de grond werd in de jaren zestig beteeld met fabrieksaardappelen en voor het overige verbouwde men er tarwe, rogge, haver en gerst.

Vanouds had Groningen zich in Ter Apel ontfermd over de bebouwing. Tegelijk met het in 1920 genomen

Duitse grenswacht tijdens de Eerste Wereldoorlog op de plek waar het stad-Groninger Ruitenbroekkanaal de grens met Duitsland passeert.

besluit om de landbouw in eigen hand te nemen, ging men over tot de oprichting van een bosbedrijf van 160 hectare. Het bos was verdeeld over 90 hectare loofhout en ruim 60 hectare naalddhout. Om het hout te verwerken exploiteerde de gemeente Groningen een eigen zagerij, waarvan de produkten deels door de gemeente zelf (openbare werken) werden afgenomen en ten dele aan andere gemeenten, waterschappen en de handel werd geleverd.

Van de arbeidsintensieve exploitatie van het landbouwbedrijf was in 1970 weinig meer over. Zeven jaar eerder was men er toe overgegaan het boerenbedrijf te concentreren. De veehouderij werd in één stal ondergebracht en de bedrijfsboeren werden daar en op een akkerbouwbedrijf geconcentreerd. De eerste sector was trouwens geen succes en werd al in 1970 afgestoten, waarna men met zeventien man personeel in de akkerbouw verder ging. Ook de bossen werden in 1976 van de hand gedaan en overgedragen aan Staatsbosbeheer. De houtzagerij hield de gemeente tot 1993 aan, waarna investeringen in het kader van de ARBO-wet haar uiteindelijk noodzaakten ook deze activiteit te staken.

Het landbouwbedrijf maakte in de periode 1958-1970 een gemiddelde jaarlijkse winst van ruim 116.000 gulden. Volgens de begroting van 1970 leverde het bedrijf te Ter Apel het jaar daarvoor een bijdrage wegens batig saldo van 155.719 gulden aan de gemeente Groningen. In 1985 werd deze activiteit, waarin toen nog slechts acht personeelsleden werkzaam waren, afgestoten en verkocht.

De stadsmeierrechten

Het overgrote deel van haar bezit – naar de oppervlakte gerekend 83% – had de stad in 1970 al sinds eeuwen in blote eigendom. Over deze stadsgroonden kon zij niet naar believen beschikken, vandaar de term blote in plaats van volle eigendom. Er rustten immers onopzegbare huurrechten op, de zogeheten stads-

meierrechten. Dit specifieke recht had zich vanaf de verwerving en ontsluiting van de veengronden in Zuidoost-Groningen in het begin van de zeventiende eeuw ontwikkeld. Met voorbijgaan aan de details van zijn ontstaanswijze, waarop wij in hoofdstuk 6 van dit boek terugkomen, kan hierover het volgende worden gezegd.

Groningen gaf in eerste instantie zijn veengronden ten behoeve van de turfwinning uit aan individuele verversers. Doorgaans deed de stad zulks rechtstreeks. Wel traden in de venen van Sappemeer, zogeheten veencompagniën (bijvoorbeeld Olde Friesche Compagnie, Borgercompagnie) als tussenpersonen op. Zij namen de taak van de stad over voorzover het de aanleg van diepen en wijken betrof, anders gezegd de ontsluiting van een veencomplex door middel van kanalen. In de loop van de zeventiende eeuw raakte het optekenen van de relatie tussen de stad als verhuurder en de huurder (alias de meier en als huurder van de stad dus stadsmeier) in zwang. Zo'n overeenkomst, in de vorm van een schriftelijk huurcontract, werd doorgaans huurcenterter genoemd, een begrip afgeleid van charter, dat wil zeggen akte of certificaat. Vanaf de negentiende eeuw werd het gebruikelijk dit huurrecht het recht van huurcenterter of huurcenterterrecht te noemen. Het huurcenterter- of stadsmeierrecht is een gebruiksrecht op de grond van een verhuurder, in dit geval de stad, dat te vergelijken valt met het recht van erfpacht. Overigens met dien verstande dat de erfpacht aan een bepaalde tijd gebonden is en het stadsmeierrecht qua tijd onbepaald is. In de praktijk ontwikkelde het stadsmeier- of huurcenterterrecht zich immers vanaf de zeventiende eeuw tot een onopzegbaar, altoosdurend recht. Aanvankelijk lag het wel in de bedoeling om dit huurrecht een min of meer overeenkomstig karakter te geven als het bekleemrecht. Dit laatste kenmerkt zich door opzegging en wederinhuring alsook de betaling van een geschenk van de huurder aan de verhuurder, telkens na zes jaar. Daarmee zou het

G. van der Poel tekende in 1819 de bij Koninklijk Besluit vastgestelde grens tussen de Groninger en Drentse venen. Vanaf de Barkelazwet naar het zuidoosten gerekend kreeg de provinciegrens

een voor Groningen gunstiger, want meer naar het westen gelegen, beloop dan de oude 'roying' van de Sems-linie. (GAG, Kaartenverz., nr. 1012)

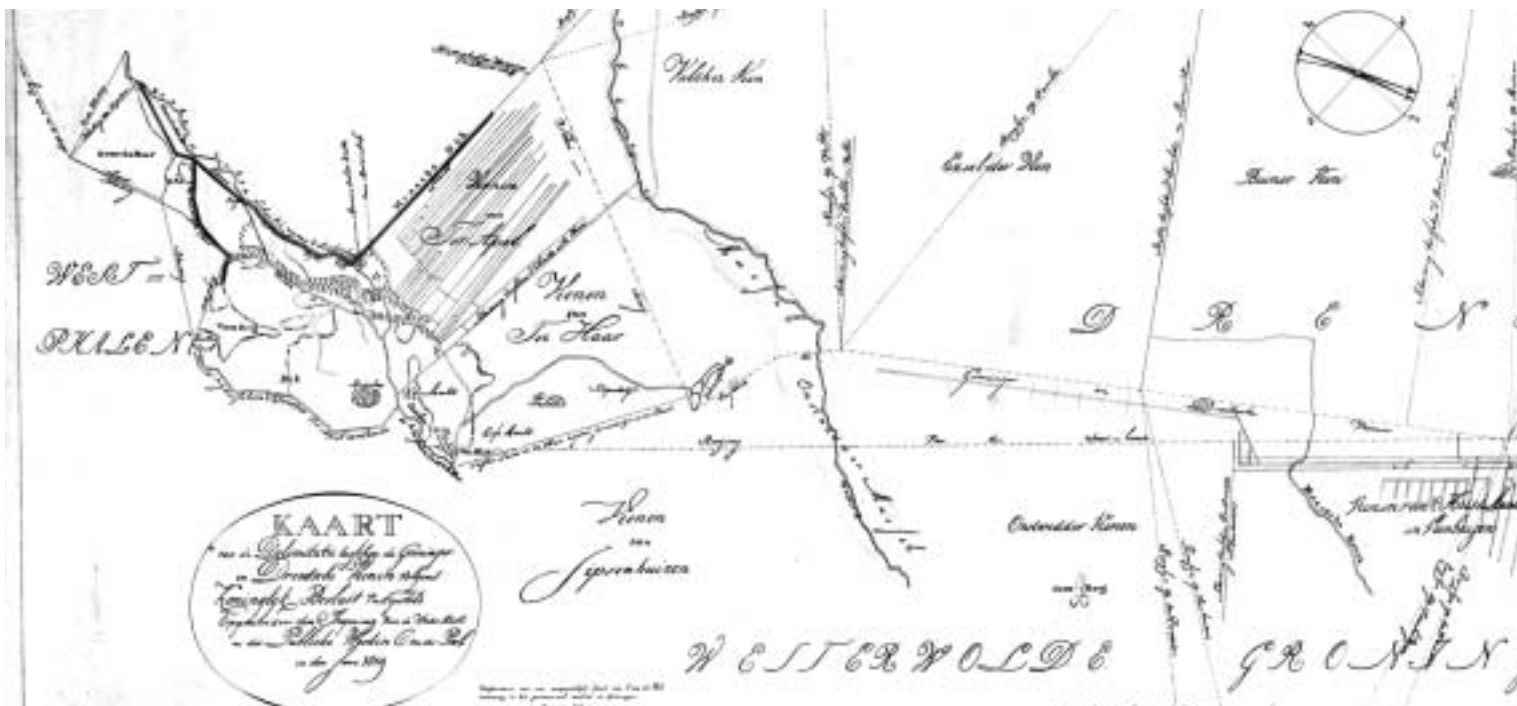
een qua tijd beperkt recht zijn geworden. Maar het is er in werkelijkheid nimmer van gekomen. Op grond van het voorgaande kunnen we het stadsmeierrecht omschrijven als elk altijddurend gebruiksrecht, dat voortvloeit uit een overeenkomst tussen de gemeente Groningen en een persoon. Dat kan zowel een natuurlijke als een rechtspersoon zijn. Aan hem wordt door de gemeente Groningen een altijddurend gebruiksrecht op aan de gemeente Groningen toebehorende (voormalige hoogveen)gronden gelegen in Zuidoost-Groningen toegekend.

We keren even terug naar de tijd van de verveningen. Nadat een gehuurde veenplaats was uitgeveend, waarbij de stad een vierde (soms een zesde) van de turf als huur ontving, rustte op de huurder de verplichting zijn land te ontginnen. Het ontgonnen land moest hij ter registratie aanmelden bij de rentmeester der venen. Vervolgens trad dan na acht vrije jaarmalen (huurtermijnen) de jaarlijkse huur in voor zulk ontgonnen land, dat aangemaakt of groen land werd genoemd. Die huurprijs is sedert 1657 (Sappemeer) en 1732 (Pekela) nooit meer gewijzigd en staat sindsdien op het lage bedrag van twee gulden à één rijksdaalder per hectare land. Met deze, toentertijd al gunstige verhuurvoorwaarden wilde het stadsbestuur de vervening in de Veenkoloniën en aansluitend de ontginning van de dalen (uitgeveende landen) tot cultuurgrond bevorderen. Om de aanwas van de

bevolking in de veenstreken verder te stimuleren deed de stad ook kleine huisperceeltjes land (de zogeheten hemen) in de verhuur.

Het stadsmeierrecht bezit naast zijn onopzegbaarheid van de zijde van de verhuurder en de inmiddels geringe huur nog enkele specifieke kenmerken. Een daarvan is dat het recht eigendom – overigens net als bij het beklemrecht – van de huurder is en als zodanig verhandelbaar. Bovendien mag het stadsmeierrecht anders dan bij het beklemrecht het geval is worden gesplitst, mits men dit maar bij de verhuurder meldt. De huurders kunnen met andere woorden hun recht aan anderen verkopen. Ze mogen het stadsmeierrecht, in tegenstelling tot het beklemrecht, ook delen. Dit was voor zowel de stad als verkopers van het recht voordelig, vooral in bebouwde kommen, waar door deling voortdurend nieuwe huissteden (hemen) ontstonden, die uiteraard onder het stadsmeierrecht bleven vallen. De eerste verkoping van dit recht door de stad leverde haar uiteraard ook de nodige inkomsten op. Het is overigens opletten geblazen wanneer in de stadsrekeningen en elders sprake is van verkopen. In dergelijke gevallen heeft dit, zoals elders bij grondtransacties, juist niet betrekking op een overdracht van de eigendom van de grond, maar van het daarop berustende huurrecht.

Niet de huren, maar de overdrachten van onroerend goed door stadsmeiers zijn vandaag de dag de grootste

bron van inkomsten voor de gemeente Groningen uit haar buitenbezittingen. In het begin had het stadsbestuur namelijk bepaald dat aan haar bij overdracht van het stadsmeierrecht de dertigste (3,33%) of de twintigste penning (5%) van de verkoopprijs van de grond (inclusief de eventuele opstallen) als geschenk zou worden voldaan en tevens een luttel bedrag aan overtekeningsgeld.

In de zeventiende eeuw stelden deze zogeheten overgangsrechten of recognitiepenningen – recognitie vanwege de erkenning aan de stad als wettige eigenaresse van de grond – nog weinig voor. Maar naarmate de Veenkoloniën dichter bevolkt en geïndustrialiseerd raakten veranderde dat. Vooral in onze eeuw stegen de inkomsten uit deze overgangsrechten vèr uit boven de al honderden jaren onveranderde en inmiddels zeer geringe inkomsten uit de huren. Wanneer er door overlijden sprake is van de overgang van het huurceterrecht op kinderen en andere wettige erven kan worden volstaan met de betaling van een gering overtekeningsgeld van f 3,15 of f 6,30. Maar bij overgang van het recht tijdens het leven op vreemden of bij overlijden op niet wettelijke erfgenamen moeten ook zij de percentages voldoen. Bij rechtspersonen als bedrijven, stichtingen, waterschappen en gemeenten bestond, in tegenstelling tot natuurlijke personen echter het gevaar dat het stadsmeierrecht min of meer in de 'dode hand' kwam. In

die gevallen zouden voor de betreffende stadsgronden nauwelijks of nooit meer overgangsgeschenken kunnen worden geïnd, eenvoudigweg omdat het recht niet meer kon vererven of (nauwelijks meer) werd verkocht. Vandaar de verplichting aan rechtspersonen om iedere 25 jaar na de verkrijging van het stadsmeierrecht dit geschenk (de periodieke recognitie à 3,33 of 5% van de waarde van grond en opstallen) aan de gemeente Groningen te voldoen. Het spreekt voor zich dat vooral voor fabrieken met dure productiehallen en boerenbedrijven dit overgangsrecht fors in de papieren kan lopen. Omstreeks 1980 waren rechtspersonen als bedrijven, gemeenten en instellingen goed voor precies één derde van de totale inkomsten uit het overgangsrecht.

Andersom bleven de inkomsten van de stad dankzij de overdrachten de eeuwen door op peil. Dat was mogelijk omdat de percentages gekoppeld zijn aan de stijgende waarde van grond en gebouwen, waardoor zij steeds de prijsontwikkelingen bleven volgen. Niet, zoals elders gebruikelijk via de huur – want die bleef de eeuwen door gelijk – maar via het overgangsrecht behielden deze stadseigendommen hun waarde. Het voorgaande verklaart dat deze, ook wel recognitiepenningen genoemde overgangsrechten, reeds ver voor 1970 tot de voornaamste inkomsten van de gemeente uit de stadsmeierrechten waren uitgegroeid.

Voor de bezitter/verkoper had het stadsmeierrecht, vanwege de nagenoeg onbepaalde vrijheid van handelen met 'zijn', weliswaar gehuurde grond waarde. Die was nagenoeg gelijk aan de marktwaarde van de grond als zou hij deze in volle eigendom hebben bezeten. De nieuwe stadsmeyer, dat wil zeggen hij of zij die het recht aankocht, is degene die het procentueel bepaalde overgangsrecht en het overtekeningsgeld van enkele guldens moet betalen. Was hij eenmaal stadsmeyer, dan gold de jaarlijkse vaste, zeer lage huur. Rechtspersonen waren zoals gezegd voorts gehouden eens in de 25 jaar de periodieke recognitie te betalen.

Waar lagen de gronden?

De gronden waarop het stadsmeierrecht van toepassing was lagen zonder uitzondering in het zuidoosten van de provincie. Het geheel met een uitgestrektheid van circa 9500 hectare was verdeeld in circa 13.200 percelen. Daartoe behoorden zowel huizen bedrijfskavels als agrarische percelen. Ze werden in een viertal complexen onderscheiden, die elk hun eigen ontvangstkantoor hadden. Op het ontstaan van de complexen wordt in het tweede gedeelte van dit boek uitgebreider ingegaan.

**Lengteprofiel van het
Pekelerdiep vanaf het
bovenste verlaat tot aan de
Statenzijl. De afbeelding
geeft de lengte der kanaal-
panden tussen de
verschillende sluizen weer.
(GAG, Kaartenverz.,
nr.1395)**

29

Sappemeer (3100 ha)

Het oudste complex was het gebied Sappemeer, genoemd naar de gelijknamige jurisdictie (bestuurs-eenheid) die de stad vanwege de verveningen en de groei van de bevolking aldaar in 1633 van Gorecht had afgesplitst. De buitenbezittingen hier vormden een aaneengesloten complex van een punt ten zuiden van Froombosch (Slochteren) in het noorden tot aan Annerveensche Kanaal in het zuiden. De Kielsterachterweg vormde er min of meer de – zij het ietwat diagonaal lopende – as van. De westelijke begrenzing werd gevormd door de Abramskade, Sluiskade en Meint Veningastraat in Hoogezand. Vandaar volgde de grens het Kieldiep en zijn verlengde het Nieuwe Compagniesterdiep zuidwaarts tot aan Nieuwe Compagnie. Vervolgens boog de grens een kilometer naar het westen tot aan een zijweg van de Zuidlaarderweg. Deze vormde de westelijke begrenzing van de ooit in 1659 door de stad aan de Nieuwe Compagnie gegunde veenconcessie. Vanaf de splitsing van de Zuidlaarderweg en de Nieuwe Compagnie verliep de westgrens in zuidoostelijke richting en volgde zij de goeddeels verdwenen Stadslinie tot aan de grens met Drenthe (Semslinie). Deze Stadslinie, een oude concessiegrens uit de begintijd van de verveningen, liep parallel op circa 700 meter ten westen van het Kieldiep. Verder zuidwaarts vormde het Grevelingskanaal (Annerveensche Kanaal) de westgrens, ongeveer tot de plaats waar de Kielsterachterweg de Semslinie nadert. Vandaar in noordwaartse richting viel de grens van het stadsbezit samen met de scheiding tussen de gemeenten Veendam en Hoogezand-Sappemeer tot aan de splitsing Provinciale Weg-Kalkwijk. Vanaf dat punt was alles ten westen van een rechte lijn naar het Achterdiep NZ bij Veenhuizen onder Noordbroek bloot eigendom van de gemeente Groningen. Tot het stadsgebied Sappemeer, naar schatting 3100 hectare groot, behoorden nog twee kleinere, ietwat losstaande landerijen. In het oosten betrof het enkele huissteden aan het Westeind ZZ onder Zuidbroek. Ten westen van

Sappemeer bezat de stad nog een streep land met enkele huissteden de zogeheten Pollen, bij Roodehaan tussen Uilkenham en Waterhuizen.

Pekela (4400 ha)

Het voormalige veengebied langs het tot Pekeler Hoofddiep gekanaliseerde riviertje de Pekel A was de kern van het tweede grote complex aan stads buitenbezittingen. Het is een nagenoeg aaneengesloten blok dat sedert 1990 vrijwel samenvalt met de tot één nieuwe gemeente Pekela gefuseerde gemeenten Oude en Nieuwe Pekela. Aan de oostzijde werden de stadslanden begrensd door de Barkelazwet. Deze kaarsrechte sloot vormt vanaf 1650 de scheiding tussen de veengebieden van Pekela en de Westerwoldse dorpen. In het westen markeert een samenstel van verspringende rechte lijnen de grens met het oude veengebied van Meeden en Wildervank en thans in zijn geheel met de gemeente Veendam.

Niet alle grond onder beide gemeenten was in blote eigendom bij de stad. In de zeventiende eeuw waren enkele gedeelten buiten de aankopen door de stad gedaan gebleven. Zij doen zich als een negental min of meer smalle stroken voor, haaks op het Pekeler Hoofddiep tussen de stadsbezittingen gelegen. Tot deze particuliere gronden behoorden onder meer de stroken land tussen de Zuidkantweg en de Onstwedderweg in Nieuwe Pekela ZZ en (bij benadering) tussen Pekelwerk en Smithswijk op de overgang van Oude en Nieuwe Pekela NZ. Smallere particuliere opstrekken lagen in de buurt van de Scheepvaartstraat, langs de Gaslaan (Oude Pekela NZ), tussen de Compagniesterdijk en de Nanningswijk en in de nabijheid van de Haanswijk (Oude Pekela ZZ). Tenslotte was ook de driehoek tussen de Raadhuisweg, de Pekel A en de gemeentegrens met Winschoten als deel van het (Winschoter) Zuiderveen particulier eigendom. Maar overigens was het gehele grondgebied van Oude en Nieuwe Pekela stadsgrond. Daarvan bezat de gemeente Groningen in 1970 langs

De (burgerlijke) gemeente Wildervank omstreeks 1850. Op deze kaart is goed te zien dat t.b.v. de aanleg van het Stadskanaal en de hemen ten noordoosten ervan gebruik werd gemaakt van de door Groningen aan-

gekochte achtereinden van de Wildervanksterplaatsen, nummers 52-58. Om de 53 Stadsboerendiepsterplaatsen (alias de Stadsboerendiepsterplaatsen) rechts af te kunnen ronden was de aankoop van de achtereinden vanaf Wildervank oost-

zijde nummer 39 nodig. (GAG, Kaartenverz., nr. 988)

de boorden van de Pekel A en het Pekeler Hoofddiep circa 4400 hectare. Het vormde hiermee ook het grootste van de vier complexen stadsmeyergronden.

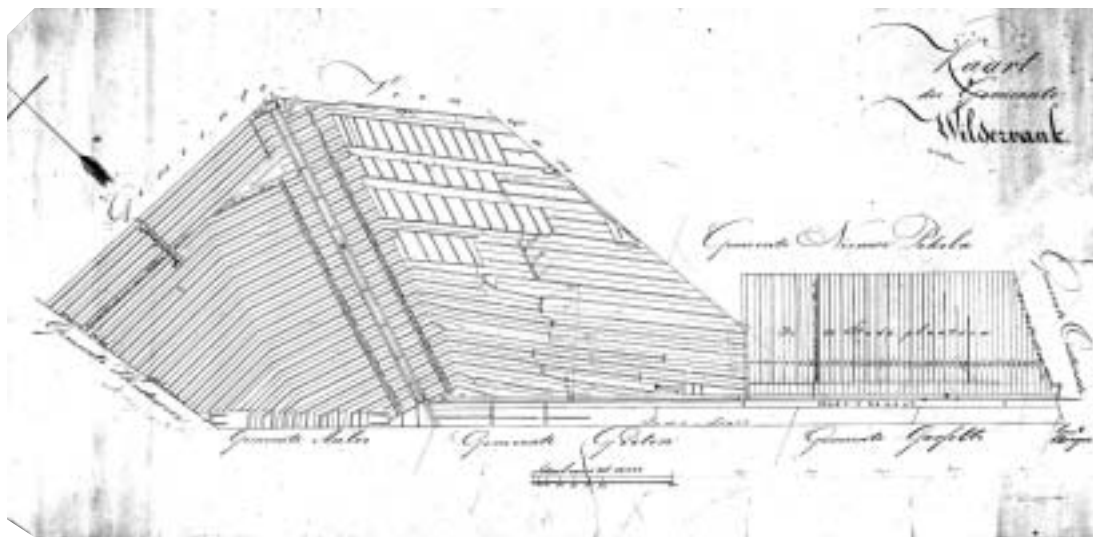
Stadskanaal (1300 ha)

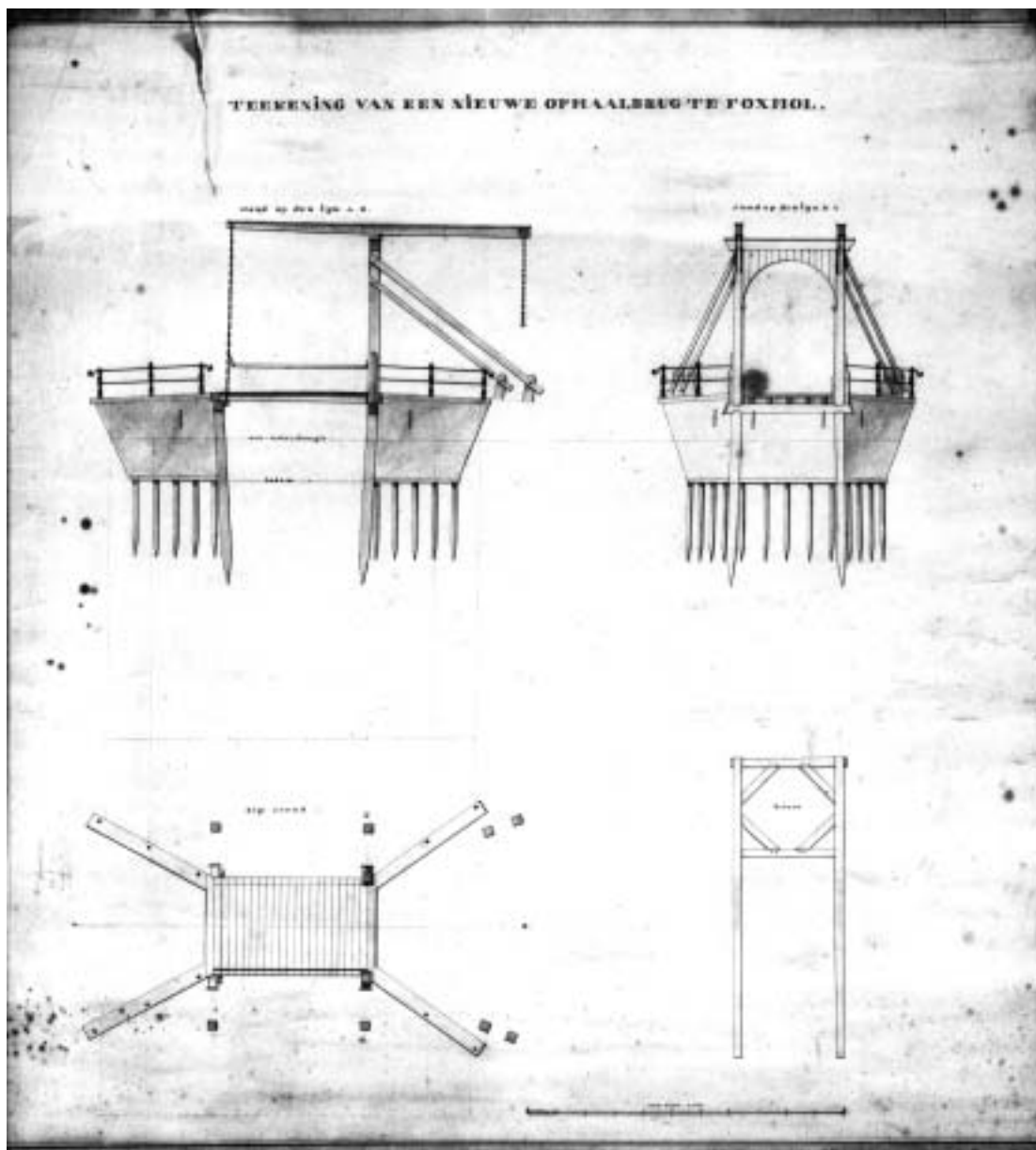
Het complex stadsgronden te Stadskanaal week qua vorm en afmetingen sterk af van de beide voorgaande. Bij de verwerving van de kanaalstrook gedurende de achttiende en negentiende eeuw had dan ook niet de eigenlijke turfwinning, maar de aanleg van het Stadskanaal voorop gestaan. De stedelijke eigendommen kregen om die reden een zeer langgerekte vorm, vanaf een punt ten noordwesten van Bareveld in het noordwesten tot aan de Eerste Valthermond, thans de Kruisstraat in Musselkanaal in het zuidoosten. Deze strook stadsgrond had minimaal een breedte van 426 meter (104 Groninger roeden). De smalle streep omvatte zowel de zogeheten 60 Roeden (dat wil zeggen 246 meter breed) langs de Semslinie als de daaraan grenzende strook van 44 roeden (180 meter). In die 44 roeden was het Stadskanaal gegraven, en bevond zich de oudste bebouwing.

De strook stadsgrond was echter op een drietal plaatsen iets breder. Om te beginnen was dat het geval vanaf de Barkelastraat en het Vrijdomstreekje in Stadskanaal tot aan de Ceresstraat. Bij de eerstgenoemde straten stuitte de Barkelazwet, de grens tussen de Pekeler venen en de Westerwoldse venen op de Semslinie. In 1817 was de grens vanaf dit punt op last van koning Willem I iets in Drentse richting verschoven. Om het kanaal weer parallel aan de provinciegrens te kunnen vervolgen liet Groningen vanaf de splitsing Vleddermond, Oosterstraat,

Ceresstraat een knik naar het zuiden aanbrengen (de zogeheten Afdraaien). Vanaf dat punt, aan het begin van de Schoolkade vormt het stadsbezit weer een smalle strook in het midden waarvan het Stadskanaal (Musselkanaal) verder werd gegraven.

Tussen de Barkelazwet (nabij de Kromme Wijk) en de Dalweg lag een breed, rechthoekig blok stadsgrond. Omdat het reeds in 1726 in handen van Groningen kwam, toen er van een Stadskanaal nog lang geen sprake was, was het het oudste complex stadsgrond onder Stadskanaal. Vanaf 1783 waren deze gronden ten noordoosten van het Noorderdiep als de zogeheten Stadsboerendiepsterplaatsen aan stadsmeyers 'uitgedaan'. Het huidige A.G. Wildervanckkanaal vormt er min of meer de noordelijke begrenzing van. Tenslotte hebben de stadsgronden ten westen van het Dalkanaal een halfronde uitstulping en buigen zij als het ware om Bareveld heen. Deze vorm hangt samen met de Wildervankster verkaveling die hier met de oorspronkelijke klimming van het hoogveen een merkwaardige gaffelvormige knik aan de wijken aan weerszijden van het Oosterdiep gaf. De stad kocht hier in de jaren na 1760 enkele Oosterdiepster en Westerdiepster plaatsen aan. Dat deed zij met het oog op de verlenging van het Oosterdiep en daarop aansluitend de aanleg van het Stadskanaal. Voor de aanleg van het laatste kanaal had men de verre achtereinden van enkele plaatsen langs het Wildervankster Oosterdiep nodig. In totaal lagen de stadsgronden onder Stadskanaal binnen een aangesloten oppervlakte van circa 1300 hectare.

Van meet af aan droeg de stad de zorg voor de aanleg van de kunstwerken in en over haar kanalen. Hier een uit 1827 daterende tekening voor een nieuwe ophaalbrug ('klap') bij Foxhol. (GAG, Kaartenverz., nr. 1651)

Ter Apel (750 ha stadsmiegergrond)

De stadseigendommen onder Ter Apel besloegen bijna het gehele gebied ten zuiden van een denkbeeldige lijn van het 6e Verlaat te Jipsingboermussel via de Roelagerweg naar de grens met Duitsland bij het gehucht De Bruil. Ten zuiden daarvan vormden Leidijk en Barnflair Leidijk de oostelijke begrenzing van de stedelijke eigendommen. In het westen gaven respectievelijk de Leidijk ten westen van Munnekemoer, de Achtermaten en de Runde (dat wil zeggen de oude provinciegrens met Drenthe) de grens aan. Waar de grens van het noorden naar het westen boog vormde de Munnikedijk ten zuiden van Stadskanaal (Ter Apelkanaal) en Weerdingermond de scheiding en daarop aansluitend de Drentsche Scheiding tot aan het 6e Verlaat (Tweede Valthermond). Ten zuiden van de Vetstukkermond en iets ten noorden daarvan lag een tweetal stroken welke in handen waren gebleven van particulier eigenaren.

De as van het complex langs de Ruiten Aa werd gevormd door het oude kloosterbezit, bestaande uit essen (bouwlanden) en boscomplexen. Langs het Ter Apelkanaal lagen de in regelmatige smalle percelen sedert 1876-1884 hoofdzakelijk onder altijddurende

beklemming (!) uitgegeven veengronden. Ze stonden bekend onder de namen Kloostervenen (Ter Apeler venen) en Ter Haarster venen (Ter Apeler Stukken). Deze regelmatige percelering was ook in het zuiden terug te vinden in de zogeheten Barnflair en in Munnekemoer, de uiterste zuidoostpunt van de provincie Groningen. De stadsbezittingen onder Ter Apel waren in hun geheel naar schatting 1500 hectare groot, gelijkelijk verdeeld over volle eigendom (de voormalige kloosterbezittingen) en stadsmiegergronden.

Wegen en kanalen

Naast haar naar schatting 11.750 hectare gronden in blote en volle eigendom plus 3.800 hectare kwelders en slikken in de Dollard mocht de gemeente zich in 1970 eigenaresse noemen van 44,6 kilometer wegen en 71,6 kilometer kanalen. Ze lagen verspreid over een dertiental gemeenten, waarvan er drie in de provincie Drenthe lagen.

Tot deze infrastructuur behoorde bovendien een groot aantal kunstwerken, zoals bruggen, vonders, sluizen en verlaten, maar ook brug- en sluiswachterswoningen. Het rapport Schenk kon per 1 januari 1967

A. 2. Inventarislijst der objecten naar de toestand per 1 januari 1967 (volgens Rapport Schenk)

Nr.	Object	Type	Ligging binnen de gemeente	Bouwjaar	Opmerkingen
	2 Vonder 1 Kieldiep	G	Hoogezand-Sappemeer	1906	
	3 Kielsterverlaat met duikersluisje en woning	A	Idem	1907	
	4 Vonder 2 over Kielsterverlaat	G	Idem	1907	
	5 Ophaalbrug over invaart Nw. Compagnie	D	Idem	1963	
	6 Vonder 3 Kieldiep	G	Idem	1929	
32	7 Vonder 4 Kieldiep	G	Idem	Onbekend	
	8 Benedenste Klap met woning	D	Idem	1949	Ged. vernieuwd in 1964
	9 Vonder 5 Kieldiep	G	Idem	1929	
	10 Vonder 6 Kieldiep	G	Idem	1929	
	11 Vonder 7 Kieldiep	G	Idem	Onbekend	
	12 Vonder 8 Kieldiep	G	Idem	1927	
	13 Vonder 9 Kieldiep	G	Idem	Onbekend	
	14 Vonder 10 Kieldiep	G	Idem	Onbekend	
	15 Basculebrug Kiel (Bovenste Klap)	E	Idem	1934	
	16 Vonder 11 o/d wijk Boerma	G	Idem	Onbekend	
	17 Vonder 12 Molenwijk	G	Idem	Onbekend	
	18 Ophaalbrug Molenwijk met woning (Brongers Klap)	D	Anlo	1929	
	19 Vonder 13 Annerveenschekanaal	G	Idem	1929	
	20 Vonder 14 Annerveenschekanaal	G	Idem	1929	
	21 Draaibrug voor plaats 4 met woning	E	Idem	1891	
	22 Draaibrug voor plaats 10 met woning	E	Idem	1892	
	23 Eexterveensche verlaat met woning	A	Idem	1890	
	24 Vonder 15 Eexterveenscheverlaat	G	Idem	Onbekend	Ged. vernieuwd in 1959
	25 Ophaalbrug voor de Eexterveenscheweg met woning	D	Idem	1958	
	28 Vonder 19 Eexterveenschekanaal	G	Gieten	1926	
	29 Ophaalbrug Bareveld	C	Wildervank	1930	
	30 Basculebrug Bareveld	A	Idem	1939	
	31 Batjeverlaat Bareveld met woning	A	Idem	1952	
	32 Vaste brug over het Dalkanaal	H	Idem	1960	
	33 Draaibrug b/d 2e Gietermond met woning	E	Idem	1923	
	34 Eerste verlaat Stadskanaal met woning	A	Idem	1948	
	35 Draaibrug o/h 1e verlaat	F	Idem	1936	Brugdek vernieuwd in 1965
	37 Draaibrug b/d Bonnerscheiding met woning	E	Idem	Onbekend	
	38 Ophaalbrug o/h Pekelderdiep met woning	C	Idem	Onbekend	
	40 Draaibrug b/d Boerveenschemond met woning	E	Idem	1918	
	41 Tweede verlaat Stadskanaal met woning	A	Idem	1955	
	42 Draaibrug o/h 2e verlaat	F	Idem	1934	Brugdek vernieuwd in 1964
	43 Draaibrug b/d Gasselternijveenschemond met woning	E	Idem	1893	
	44 Vonder o/d Gasselternijveenschemond	G	Idem	1928	
	45 Stationsbrug Stadskanaal met woning	E	Idem	1893	
	46 Hefbrug "Gele Klap" met woning	C	Onstwedde	1959	
	47 Vonder nr. 1 Stadskanaal	G	Idem	1918	
	48 Vonder o/d Drouwenermond	G	Idem	1925	
	49 Draaibrug b/d Drouwenermond met woning	E	Idem	1945	
	51 Sluis 3 Stadskanaal (Buinerverlaat) met woning	B	Idem	1908	
	52 Draaibrug o/h derde verlaat	F	Idem	1948	
	53 2e Draaibrug o/h derde verlaat	F	Idem	1948	
	54 Vonder o/d Buinermond	G	Idem	1923	
	55 Draaibrug b/d Buinermond met woning	E	Idem	1952	Brugdek vernieuwd in 1964
	57 Ophaalbrug o/d Vleddermond	D	Idem	1950	
	58 Ophaalbrug 1e afdraai met woning	C	Idem	1953	
	60 Vonder o/d wijk tussen afdraaien	G	Idem	1925	
	61 Vonder 4 b/d 2e afdraai	G	Idem	1929	
	62 Sluis 4 Stadskanaal (1e Musselverlaat) met woning	B	Idem	1910	
	63 Draaibrug o/h 1e verlaat	F	Idem	1910	
	64 Draaibrug o/h 4e verlaat	F	Idem	1910	
	66 Draaibrug b/d 1e Exloërmond met woning	E	Idem	1893	
	67 Vonder o/d 1e Exloërmond	G	Idem	1952	
	68 Vonder nr. 5 Musselkanaal	G	Idem	1904	

Nr.	Object	Type	Ligging binnen de gemeente	Bouwjaar	Opmerkingen
69	Sluis 5 Stadskanaal (2e Musselverlaat) met woning	B	Onstwedde	1917	
70	Vonder nr. 6 o/h 5e verlaat	G	Idem	1917	
71	Vonder nr. 7 o/h verlaat	G	Idem	1917	
72	Draaibrug b/d 2e Exloërmond met woning	E	Idem	1917	Brugdek vernieuwd in 1964
73	Draaibrug o/d 2e Exloërmond	E	Idem	1917	Brugdek vernieuwd in 1965
74	Basculebrug IJzeren Klap met woning	A	Idem	1938	
75	Draaibrug o/d Valthermond met woning	E	Idem	1924	Brugdek vernieuwd in 1965
76	Vonder nr. 8 Zandberg	G	Idem	1929	
77	Sluis 6 Stadskanaal (Ter Apelverlaat) met woning	A	Vlagtwedde	1925	
78	Vonder 9 o/h 6e verlaat	G	Idem	1925	
79	Vonder nr. 10 o/h 6e verlaat	G	Idem	1925	
80	Basculebrug b/h 6e verlaat met woning	A	Idem	1964	
81	Draaibrug b/d Vetstukkenmond met woning	E	Idem	1908	Ged. vernieuwd in 1965
83	Draaibrug b/d Nulweg met woning	E	Idem	1946	
84	Draaibrug b/d Weerdingermond met woning	E	Idem	1918	Brugdek vernieuwd in 1964
85	Vonder o/d Weerdingermond Ter Apel	G	Idem	1918	
86	Vonder o/d Weerdingermond b/d Drentse grens	G	Idem	1919	
87	Vonder 11 Ter Apel	G	Idem	1931	
88	Draaibrug b/d Roswinkelerweg met woning	E	Idem	1922	
89	Sluis 7 Stadskanaal (verlaat Barnflair) met woning	A	Idem	1959	
90	Draaibrug b/h 7e verlaat	E	Idem	Onbekend	Gereconstrueerd '59/'60
91	Vonder nr. 12 Barnflair	G	Idem	1926	
92	Sluis Rütenbroekkanaal	A	Idem	1879	
93	Sluis 8 Stadskanaal (verlaat Munnekemoer) met woning	A	Idem	1953	
94	Ophaalbrug b/h 8e verlaat	D	Idem	1954	
95	Eerste draaibrug Compascuumkanaal met woning	E	Emmen	1949	
96	Tweede draaibrug Compascuumkanaal met woning	E	Idem	1949	
97	Derde draaibrug Compascuumkanaal met woning	E	Idem	1955	
98	Vonder nr. 13 Munsterse stukken	G	Idem	1933	
99	Draaibrug o/h Pekelerdiep i/d weg langs het Boerendiep met woning	E	Wildervank	1926	
104	Koppelsluis Pekelerdiep met woning	A	Idem	1888	
106	Draaibrug 1 Pekela	E	Nw. pekela	1950	
108	Draaibrug 2 Pekela	E	Idem	1950	
110	Draaibrug 3 Pekela	E	Idem	1950	
111	Sluis 3 (bovenste) Pekela met woning	Idem	1877		
112	Vonder over sluis 3	G	Idem	1918	
113	Sluis 2 (middenste) Pekela met woning	A	Idem	1880	
114	Vonder over sluis 2	G	Idem	1918	
115	Sluis 1 (benedenste) Pekela met woning	A	Idem	1879	
116	Vonder over sluis 1	G	Idem	1918	
117	Vonder nr. 4	G	Oude Pekela	1928	
118	Sluis i/d Rensel met woning	A	Winschoten	1879	
119	Ophaalbrug o/d Rensel	D	Idem	1879	
120	Sluis "De Bult" met woning	C	Wedde	1893	
121	Vonder o/h Bulsterverlaat	G	Idem	1893	

N.B.: Bij de sluisen worden drie typen onderscheiden:

- A – enkele kolk, 4 deuren, remmingwerk
- B – dubbele kolk, 8 deuren, dubbel remmingwerk
- C – dubbel kerend, 8 deuren, remmingwerk,
sluismeesterswoningen

Bij de bruggen worden acht typen onderscheiden:

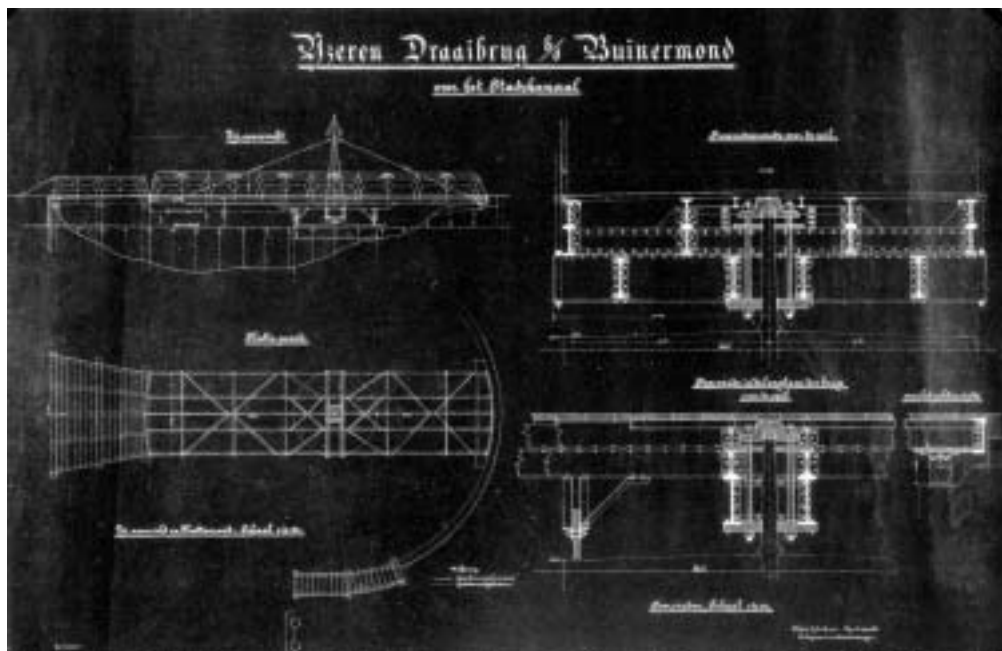
- A – electrisch bewogen basculebrug
- B – handbewogen basculebrug
- C – electrisch bewogen ophaal- of ophefbrug
- D – handbewogen ophaalbrug
- E – handbewogen draaibrug
- F – handbewogen draaibrug over een sluishoofd
- G – draaivonder
- H – vaste duikerbrug

Voorts 44,583 km wegen en 71,740 km kanalen, gelegen in de verschillende gemeenten zoals op de detailkaarten per gemeente is aangegeven.

Het niet aansluiten van de nummering van de objecten is een gevolg van het inmiddels vervallen van de betrokken objecten.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw werden de houten bruggen geleidelijk aan door ijzeren bruggen vervangen. Hier het uit 1903 daterende ontwerp voor een nieuwe ijzeren draaibrug over het Stadskanaal bij de Buinermond.

(GAG, Kaartenverz., nr. 1666)

nog onderscheid maken naar in totaal 121 objectnummers. Ze staan in de hierbij afgedrukte lijst uit het rapport vermeld. Onder sommige nummers bevonden zich overigens meerdere objecten, want de sluis- en brugwachterswoningen werden als regel als behorend tot die kunstwerken beschouwd. Zo bezat Groningen in 1970 al met al in totaal 150 objecten, waaronder 47 bruggen, 39 vonders, 18 sluisen, 46 woningen.

De stadskanalen waren in hoofdzaak de assen van de verveningscomplexen van weleer. Daarvan was het Oude Winschoterdiep de oudste. Het werd reeds op 11 januari 1954 door middel van een dam van het doorgaande verkeer afgesloten. Voorzover het door de bebouwde kom van Hoogezand-Sappemeer stroomde, werd het omstreeks 1968 vrijwel in zijn geheel, dat wil zeggen tot aan de Vosholen, gedempt. Die demping werd mogelijk omdat het Oude Winschoterdiep in 1951-1956 was vervangen door een nieuw gelijknamig vaarwater. Het (nieuwe) Winschoterdiep legde men om de bebouwde kommen heen. Ook tussen Roodehaan en Waterhuizen verdween het Oude Winschoterdiep van de kaart. Van het schamele restant (Oude Winschoterdiep) bleef slechts een tweetal rakken (rechte kanaalvakken) eigendom van Groningen. Het ging om een stukje van 129 meter bij de splitsing van het Oude Winschoterdiep en het Winschoterdiep (Duinkerkenstraat) en een gedeelte van het oude kanaal (1518 meter) tussen Westeind en Motké, waar beide diepen elkaar weer ontmoetten. De gemeente Groningen had bovendien nog bijna zeven kilometer Winschoterweg langs het Gedempte Winschoterdiep tussen Roodehaan en Foxhol in eigendom.

Aan de gemeente Hoogezand-Sappemeer waren inmiddels het restant van het Oude Winschoterdiep (Foxhol/Martenshoek), met de daarlangs lopende wegen, alsook het Kieldiep tussen het (nieuwe) Winschoterdiep en de spoorbrug overgedragen. Ten zuiden van het spoor Groningen-Nieuweschan was Stad echter nog in volle eigendom van het oude kanalenstelsel. Dit strekte zich onder de namen

Kieldiep, Molenwijk, Annerveensche Kanaal, Oosterdiep, Stadskanaal, Musselkanaal, Ter Apelkanaal en Stads-Compascuumkanaal uit tot aan de Kalkhovenwijk in Emmer-Compascuum. Daar lag als symbool van bijkans de gehele verveningsgeschiedenis, van het begin van de aanleg van het Kieldiep in 1637 tot aan het bereiken van Emmer-Compascuum in 1880, nog 49.658 meter stadskanaal.

Een tweede natte hoofdas werd gevormd door het Pekeler Hoofddiep. Dit stadskanaal lag in de gemeenten Oude en Nieuwe Pekela en had een lengte van 12,5 kilometer. Voor het overige bestond het Groninger kanalenbezit in 1970 uit een aantal wijken en monden op de eerdergenoemde 'hoofdas' Kieldiep-Stads-Compascuumkanaal. Enkele van de zogeheten Drentse Monden, zoals de Bonnermond en de Boerveense Mond waren al vóór 1970 gedempt. Van de resterende monden mocht de gemeente Groningen zich eigenaresse noemen van de Gietermond (250 meter lang), de Gasselternijveensche Mond (gedeeltelijk, namelijk 80 meter), de Buinermond (670 meter), de beide Exloërmonden (tezamen 405 meter), de Eerste Valthermond (220 meter) en de relatief lange Weerdingermond (2230 meter). De Drouwenermond (425 meter) werd op 18 september van dat jaar overgedragen aan de gemeente Stadskanaal. Aan de noordoostzijde van het Stads- en Ter Apelerkanaal mocht de gemeente Groningen ook nog enkele zijtakken de hare noemen. Daaronder bevonden zich het Pekeler Hoofddiep tot aan de gemeentegrens met Nieuwe Pekela (1800 meter), het begin van de 1e Veenhuizer Doorsnijding (85 meter), het Vledderdiep (220 meter) en het daarin uitkomende, inmiddels gedempte Ceresdiep (575 meter). De dode kanaalarm bij het 6e Verlaat (165 meter) en het Rütenbrockkanaal (435 meter) tussen het Ter Apelerkanaal en de Duitse grens completeerden met een stukje Oosterdiep beneden het Batjeverlaat (185 meter) en de wijk tussen de afdraaien (58 meter) aan de Cereskade te Stadskanaal het geheel.

Tot de kanalen behoorden in veel gevallen ook de

Stadskanaal bij
de Buinermond.

kanaalwallen. Deze hadden een totale lengte van ruim 101 kilometer en waren vrijwel geheel van beschoeiingen voorzien.

Langs de kanalen, monden en diepen liep als vanouds een groot aantal wegen. Ze waren indertijd vooral aangelegd om schepen met behulp van scheepsjagers en jaagpaarden door het kanaal te jagen. Die functie raakten ze in de jaren tussen beide wereldoorlogen kwijt. Ze dienden nu vooral het lokale verkeer of, waar het de weg langs het Stadskanaal betrof het interlokale verkeer. Het verkeer was met de snelle motorisering in de jaren zestig steeds meer transport per as en in zijn algemeenheid snelverkeer geworden. Hier en daar, zoals bij de Klaplaan (650 meter lang) in Kiel-Windweeer of de weg ten westen van het Stads-Compascuumkanaal (2300 meter), lagen zelfs nog zandwegen. Een deel van het wegenbezit was inmiddels door de gemeente Groningen afgestoten. Toch lagen verspreid door het gebied dikwijls nog aanzienlijke wegvakken. Een ervan volgde de noordzijde van het Oude Winschoterdiep tussen Roodehaan en Foxhol ter lengte van ruim 6100 meter. Het maakte ooit deel uit van de trekweg tussen Groningen en Winschoten. Het gedeelte ten westen van Waterhuizen (Winschoterweg) was in 1970 reeds van de wegenplannen afgevoerd. Voorts bezat de gemeente Groningen een aantal op zich staande wegvakken, waaronder de weg De Hilde-Bareveld in de gemeente Gieten (1600 meter). Hiervan had de gemeente inmiddels een gedeelte aan het rijk verkocht, met het oog op de aanleg van de autoweg N33 tussen Assen en Zuidbroek. Ook deze stadsweg was al geruime tijd geleden van de wegenlijst afgevoerd, waardoor de gemeente Groningen geen aanspraak meer kon maken op een uitkering ten behoeve van het onderhoud ervan.

Dat gold niet voor de 27.355 meter lange weg langs het Stadskanaal tussen Bareveld en de provinciegrens met Drenthe, die destijds nog op het rijks-wegenplan voorkwam. Stad had hem enkele jaren

daarvoor (1957-1964) nog in zijn geheel opgeknapt. Bij die gelegenheid werd de draaibrug Gele Klap door een moderne hefbrug vervangen.

Een aantal stadswegen stond op het provinciale wegenplan, zoals de weg langs het Pekeler Hoofddiep (Pekelderstraat, 1785 meter), een gedeelte weg langs de Gasselternijveenschemond (18 meter), de weg langs de Buinermond (637 meter), de 2320 meter lange Westerstraat langs de Weerdingermond en de 250 meter lange Boslaan te Ter Apel. Tenslotte had de gemeente Groningen in totaal nog 1580 meter weglengte langs het Spoordok te Musselkanaal (Havenkade), langs de 1e en 2e Exloërmond en langs het Oosterdiep WZ (Bareveldstraat).

Voor het onderhoud van wegen en kanalen en het bedienen van sluizen en bruggen was uiteraard personeel nodig. Alleen al tussen Hoogezand en de Duitse grens lagen de volgende twaalf verlaten, elk voorzien van een brug:

Kielsterverlaat
Eexterveenscheverlaat
Batjeverlaat Bareveld
Eerste Verlaat Stadskanaal
Tweede Verlaat Stadskanaal
Sluis 3 Stadskanaal (Buinerverlaat)
Sluis 4 Stadskanaal (1e Musselverlaat)
Sluis 5 Stadskanaal (2e Musselverlaat)
Sluis 6 Stadskanaal (Ter Apelerverlaat)
Sluis 7 Stadskanaal (verlaat Barnflair)
Sluis Rütenbrockkanaal
Sluis 8 Stadskanaal (verlaat Munnekemoer)

Ze werden, gelet op de sterk teruggelopen scheepvaart nog slechts door vier man personeel bediend. Ook in het Pekeler Hoofddiep en de Pekel Aa lag een vijftal sluizen, het Bultsterverlaat, de Koppelsluis, Sluis 3 (bovenste) Pekela, Sluis 2 (middenste) Pekela en Sluis 1 (benedenste) Pekela. De gemeente Groningen was voorts eigenaresse van de sluis in de Rensel bij

Het Derde Verlaat of de Buinersluis beschikte over twee sluiskolken.

De schepen werden er van 3,95 meter boven Winschoterpeil (WP) naar 5,23 meter boven WP geschut. De oudste voorloper van deze sluis werd in 1819 gebouwd.

De nieuwe sluis lag aan de oostzijde.

36

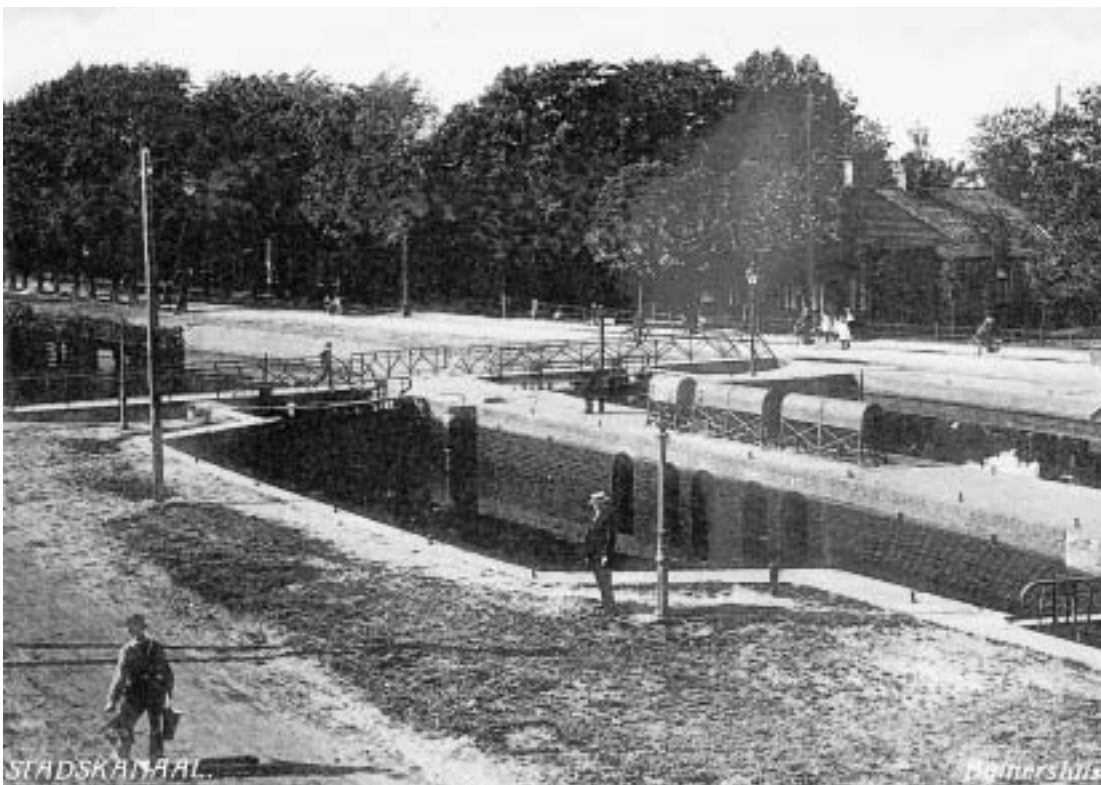
Winschoten. De Rensel was het uiteinde van het Oude Winschoterdiep, dat ten oosten van die plaats in de Pekel Aa uitmondde. De drie Pekelder sluizen hadden elk een sluismeester, maar de beide andere sluizen werden door Groningen verpacht. Dat gold ook voor de meeste bruggen en vonders, waarvan slechts een beperkt aantal door de sluismeesters van de diverse verlaten werden bediend. Alleen de Stationsbrug over het Stadskanaal bij Bareveld werd door een speciale brugwachter bediend, maar die had daaraan allesbehalve een volledige dagtaak. Ook het onderhoud vergde uiteraard het nodige personeel, zodat in 1970 nog zo'n dertig ambtenaren bij de bediening en het onderhoud van de stadswegen en -kanalen betrokken waren. Het personeel dat al dan niet op natuurlijke wijze afvloede werd ook toen al niet meer vervangen. Dat was het gevolg van een verdere terugloop van de scheepvaart op de kanalen, het sluiten of afstoten van vaarwegen en het staken of uitbesteden van de bediening van enkele objecten.

Al met al had de gemeente Groningen in 1970 op haar landbouwbedrijven (Ter Apel en Dollard), maar ook ten behoeve van haar wegen en kanalen als ook op haar ontvangstkantoren, in totaal ruim zeventig man op de loonlijst staan.

Wat leverde het op?

De in 1970 naar omvang en uitgestrektheid nog zeer aanzienlijke stadsbezittingen waren op dat moment voor de gemeente Groningen al lang niet meer de rijke bron van inkomsten die ze ooit waren geweest. Integendeel, per saldo vormden ze ieder jaar opnieuw een fikse kostenpost. De hoge uitgaven vloeiden bovenal voort uit het onderhoud van de stadskanalen, -wegen, -sluizen en -bruggen. Ze werden uit de baten die de stad uit de exploitatie van haar gronden toekwamen bestreden, maar ook uit de door haar zelf-exploiteerde landbouwbedrijven en bovenal uit de stadsmeierrechten. Toch waren deze allesbehalve geringe inkomsten bij elkaar opgeteld volstrekt ontoereikend om de kosten van wegen en kanalen te dekken. De gemeente Groningen was zelfs genoodzaakt per jaar gemiddeld zeven ton bij te leggen op haar buitenbezittingen.

We beginnen met de stadsmeierrechten, destijds de belangrijkste bron van inkomsten uit de buitenbezittingen. In 1970 leverden zij de gemeente Groningen de som van 683.000 gulden op. Daarvan was nog slechts een schamele 7,7% afkomstig uit huren en pachten. Het – overgrote – restant ontleende Stad aan overgangsrechten en overtekeningsgelden.

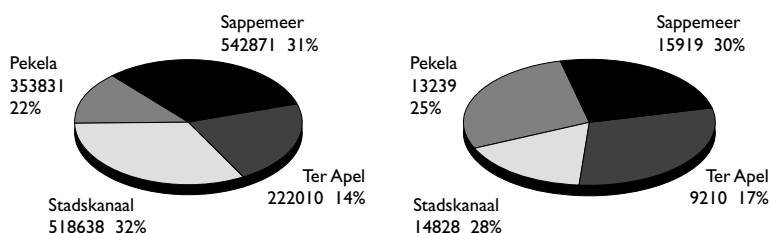

Inkomsten stadsmeierrechten per ontvangskantoor, 1970 - 1980

(in guldens per jaar).

Links: totale inkomsten.

Rechts: huren en pachten.

Bron: Stadsrechten, juli 1983

37

Een decennium later, in 1980, was het aandeel van huren en pachten nog verder gedaald tot nog geen twee procent (1,9%) van de inkomsten uit de stadsmeierrechten! Terwijl de inkomsten uit de lage, vaste huren en pachten in tien jaar met slechts 3% groeiden, kon men bij de overgangsrechten en -gelden een ruime verviervoudiging noteren (+ 339%!). De geringe toename van de huur- en pachtinkomsten was uitsluitend het gevolg van perceelsdelingen ten behoeve van nieuwbouw en uitbreiding. De zoveel grotere stijging van de inkomsten uit de overgangsrechten daarentegen een afgeleide van de snelle prijsstijgingen in de jaren zeventig en een korte opleving van de economie in de tweede helft van de jaren zeventig.

Tot begin jaren tachtig onderhield de gemeente Groningen een viertal ontvangstkantoren voor de stadsmeierrechten in de gebieden Sappemeer, Pekela, Stadskanaal en Ter Apel. Na opheffing van de laatste, 'Stadskanaal' in 1984, werd de dienst stadsbezittingen in Ter Apel geconcentreerd. De deelgebieden worden nog wel 'kantoren' genoemd. Het bovenstaande cirkeldiagram geeft een overzicht van de gemiddelde inkomsten per kantoor (destijds nog alle met een stadsonderontvanger) in de jaren 1970-1980. Die hadden aan hun werkzaamheden, ook toen al geen volledige dagtaak.

Tegenover de inkomsten stonden uiteraard uitgaven. Bij de blote eigendommen (de stadsmeierrechten met andere woorden) stond tegenover de opbrengsten aan vaste huren, pachten, overtekeningsgelden en overgangsrechten van 1.024.151 gulden een uitgave aan salarissen, sociale lasten, onderhoud en bureaunkosten van 507.880 gulden (1970). Hieruit volgde een netto-opbrengst van 516.270 gulden. Dat jaar leverde de exploitatie van de eigen landbouwbedrijven in de Dollardpolders en Ter Apel Groningen per saldo 317.788 gulden op. De ruim acht ton die aldus uit de grondexploitatie binnenkwamen, waren echter bij lange na niet voldoende om de kosten van de kanalen en wegenexploitatie te bestrijden. Daar beliep het nadelig slot namelijk 1.543.552 gulden, waardoor de buitenbezittingen de gemeente al met al een kostenpost van 709.494 gulden opleverden. Daarbij zwijgen we over de kapitaalsinvesteringen aan de kanalen, wegen en kunstwerken die in 1970 met ruim 1.250.000 gulden op de begroting drukten.

Vanaf de jaren vijftig liep de scheepvaart op de kanalen sterk terug. De inkomsten uit tol-, sluis- en verlaatsgelden waren bijgevolg van jaar op jaar

verminderd. Turf kwam er al nauwelijks meer door de kanalen, want zowel het Drentse Oostermoer als de gebieden achter Emmen waren nu wel zo goed als uitgeveend. De meeste van de Drentse Monden, zoals de Molenwijk, het Annerkanaal, de Bonnermond, de Gasselterboerveensemond en dergelijke, waren gedempt of op zijn minst gesloten voor de scheepvaart. Ook in de binnenscheepvaart trad een fikse schaalvergroting op, met als resultaat veel minder, maar ook veel grotere schepen. De 150-tons kanalen waren om die reden volstrekt ongeschikt als transportaders. Bovendien verschoof het goederenvervoer van het transport per schip naar het transport per as.

Nog in mei 1950 was de gemeente Groningen overgegaan tot het verhogen van de verlaats- en bruggelden. Maar daartegen kwamen de bij het Convenant van 1817 (we komen er in hoofdstuk 8 op terug) aangesloten Drentse veengenoten met succes via de rechter in het geweer. Het was dus geen wonder dat de inkomsten uit de kanalen (sluis- en bruggelden en verpachtingen van bruggen) tussen 1950 en 1967 daalden van 209.600 gulden naar een schamele 34.000 gulden. De stadswegen profiteerden nauwelijks van het toegenomen wegvervoer, want er mocht al sedert de jaren dertig geen tol meer op worden geheven. Daar hielden de onderhoudskosten van wegen en kanalen uiteraard geen rekening mee. Ze waren inmiddels ruimschoots verdubbeld, van iets minder dan 600.000 gulden in 1950 naar 1,4 miljoen gulden in 1967.

Hoe verschillend had de situatie er een halve eeuw geleden nog uitgezien. De inkomsten uit tollens, sluis- en bruggelden als ook de inlaatgelden waren destijds (1912-1922) nog goed voor 60% van de inkomsten (!) uit de stadsbezittingen. Wel vlakke de groei van de scheepvaart op de stadskanalen na de Eerste Wereldoorlog af. Maar de inkomsten uit de stadsmeierrechten en de grondverpachtingen namen dankzij de groei van de bevolking en de industrie juist sneller toe. Toch passeerde in 1938 nog 2,3 miljoen ton aan scheepstonnage de vijf belangrijkste stadsverlaten (het 1e en 4e Verlaat in het Stadskanaal, het Kielsterverlaat, het 1e Verlaat in het Pekeler Hoofddiep en het Bultsterverlaat). Maar vervolgens ging het bergafwaarts, eerst geleidelijk, maar weldra in een rap tempo. Twintig jaar later was het passerende scheepstonnage gedaald tot 1,7 miljoen ton, terwijl men weer tien jaar later (1967) nog slechts 0,3 miljoen ton aan scheepstonnage zag passeren. Wanneer we daarbij bedenken dat hetzelfde schip doorgaans meerdere sluisen passeerde, dan is duidelijk dat de stadskanalen voor

**Een winterse Winschoter-
kade, omstreeks 1890
gefotografeerd vanaf de
Steentilbrug. Bij het hoek-
huis lag het voormalige
Klein Poortje. Voor de kade
een aantal snikken, die als
regel door de kanalen
werden gejaagd.**

38

de scheepvaart zo goed als niets meer voorstelden. Rijk en provincie hadden dan ook ver vóór 1970 reeds te kennen gegeven niets te zien in een overname door hen van deze vaarwegen. Het is duidelijk dat de gemeente Groningen in 1970 met een ongelijksoortige (gronden, wegen en kanalen), maar hoe dan ook uiteindelijk peperdure erfenis zat opgezadeld.

Het beheer vanuit de gemeentelijke organisatie

Hiervoor schetsten we het beheer en onderhoud van wegen, kanalen en boerenbedrijven en landerijen. Ook gaven we een impressie van wat zoal de baten en lasten waren, verbonden aan deze stad-Groninger rechten en bezittingen. Maar hoe paste dit geheel in het gemeentelijk apparaat van Groningen. Eeuwenlang was het beheer van de meeste stedelijke buitenbezittingen en -rechten de taak geweest van de rentmeester der stadsvenen en administrator van Ter Apel. Hij was in eerste instantie verantwoording verschuldigd aan de stadsrentmeester en de laatste op zijn beurt aan Burgemeesteren en Raad. Maar het stadsrentmeesterschap was in mei 1816 opgeheven en veranderd in het ambt van gemeente-ontvanger. De rentmeester der

stadsvenen was sindsdien de enige rentmeester in dienst van de gemeente Groningen. Gemeente Groningen, want in de Bataafs-Franse tijd was het stadsbestuur een gemeentebestuur geworden. Zijn veenkantoor vormde een aparte administratie waarop wij in het kader van de geschiedenis van de stadsrechten en -bezittingen elders in dit boek uitgebreid terugkomen. In Ter Apel werd hij vertegenwoordigd door een zogeheten commandeur. In 1847 stelde de gemeenteraad een nieuwe verordening op de organisatie van het kantoor der stadsvenen (kortweg Veenkantoor) vast. De rentmeester heette voortaan rentmeester van de stadsvenen en Ter Apel. Hij kreeg de beschikking over drie ontvangers, met als zetels Sappemeer, Pekela en Stadskanaal. Vanwege de nieuwe Gemeentewet kreeg de al in 1816 ingestelde Commissie voor de Venen, een commissie uit de gemeenteraad, onder de naam Veencommissie in 1852 de status van vaste raadscommissie. Er werd ten behoeve van de stadsgronden bij de Lauwerszee en de Dollard nu ook een Poldercommissie ingesteld. Voor de inning van de pachten aldaar was de stadsontvanger verantwoordelijk.

De rentmeester kreeg in zijn nieuwe, in 1854 opgestelde instructie de zorg en het toezicht over alle stadsbezittingen en -rechten, zoals gebouwen, venen, landen, wegen, bruggen en kanalen buiten het Klein Poortje. Dit was een meer dan symbolische plaatsaanduiding. Naast het in 1619 gebouwde Klein Poortje bij de Steentilbrug lag immers sinds de aanleg van het Schuitendiep naar de Hunze bij Waterhuizen in 1400 de toegang van turfschepen uit de Veenkoloniën en Drenthe tot de stad. Direct achter de Visscherspijpen bij dit poortje (thans Voor 't Voormalig Klein Poortje) lagen traditioneel de veerschepen op Foxhol en het Oldambt. En, op de kade tussen het Binnen-Damsterdiep en de Nieuwe Weg, losten de turfschippers hun lading. De waterpoort was weliswaar enkele jaren eerder (1838) afgebroken en door keermuren met steunberen vervangen. Maar desondanks, hier was het verhaal van een stad en haar veenavontuur dan toch maar begonnen. De rentmeester had ook het toezicht op de kerken in de Veenkoloniën, het tolhek te Bareveld, Ter Apel en de drie ontvangkantoren.

De rentmeester hield niet alleen toezicht, op zijn beurt moest hij ook verantwoording afleggen aan de burgemeester en wethouders. In de praktijk was hij verantwoording schuldig aan de Veencoömissie. Deze stond onder voorzitterschap van de burgemeester of een wethouder en telde daarnaast vier leden van de raad. Zij had het toezicht op het beheer en het onderhoud van alle werken en stadseigendommen, die buiten de gemeente lagen. Daarvan waren de eerder genoemde kustpolders uitgezonderd, waardoor de bezittingen nabij de Dollard en de Lauwerszee onder de Poldercoömissie vielen.

In 1872 kreeg de rentmeester alle zogeheten buitenbezittingen van de gemeente Groningen onder zijn beheer. Voor beheer en onderhoud van de kanalen, wegen, kunstwerken en gebouwen stond hem een ingenieur ter zijde. Pas in 1909 werden de beide raadscoömissies voor de venen en de polders samengevoegd tot de raadscoömissie voor de stadsbezittingen.

In 1915 werd de gehele organisatie opnieuw door de raad gewijzigd. Ingenieur en rentmeester werden op een plan gesteld, de eerste als verantwoordelijke voor de technische aspecten van de buitenbezittingen en de tweede voor de administratieve dienst. In Ter Apel werd in dat jaar een vierde ontvangkantoor opgericht. Op deze wijze ontstond onder leiding van de ingenieur een zelfstandige dienst stadsbezittingen. Daarmee was de functie van rentmeester sterk uitgekleeft. Na het overlijden van rentmeester J.P. Pott in

1927 kwam dit ambt dan ook geleidelijk te vervallen. De juridische en administratieve aspecten van de stadsbezittingen werden voortaan op de secretarie afgehandeld. Deze dienst fungeerde als *trait d'union* met de vier onderontvangers die daarmee in feite zelfstandig opererende gemeente-ambtenaren werden. Van 1932 tot 1987/88 was een referendaris op de afdeling Algemene Zaken ter secretarie belast met het beheer van wat de afdeling Stadsbezittingen werd genoemd. De werkzaamheden kwamen bij Openbare Werken, op zijn beurt een afdeling van de Dienst Ruimtelijke Ordening. De landbouwbedrijven aan de Dollard en in Ter Apel vormden elk een afzonderlijke diensttak naast bijvoorbeeld gemeentewerken, de gemeentelijke waterleiding of het gemeentelijke gasbedrijf. In 1987 kwam vanwege verkoop een einde aan die situatie.

Al tijdens de jaren zeventig waren drie van de vier kantoren van de onderontvangers gesloten. Vervolgens liep de administratie van de stadsmeierrechten via het kantoor van de stadsontvanger te Stadskanaal, om vanaf 1985 te worden voortgezet door het gemeentelijk grondbedrijf in Groningen.

Maar in 1970 lag deze afbouw nog in het verschiet. De ontvangkantoren in Sappemeer, Pekela en Stadskanaal bestonden nog. Het beheer van de eigenlijke stadsbezittingen was, het voorgaande maakte het al enigszins duidelijk, behoorlijk versnipperd over de afdelingen Algemene Zaken, Financiën, Economische Zaken en Openbare Werken. Dat maakte de relatie tussen inkomsten en uitgaven en tussen de verschillende vormen van beheer en exploitatie tamelijk ondoorzichtig. De eigenlijke onderhouds- en beheerswerkzaamheden werden met name vanuit Ter Apel uitgevoerd. Daar waren op het districtskantoor en op het als een zelfstandige gemeentelijke dienst geëxploiteerde landbouwbedrijf bijna zestig personeelsleden werkzaam.

Volgens Willem Fokkens, sedert 1980 afdelingschef van de Stadsbezittingen te Ter Apel, hinkte de houding van de inwoners van dat dorp ten opzichte van de gemeente Groningen op twee gedachten. De anti-houding ten opzichte van Stad overheerste op het moment dat de dure overgangsrechten bij aankoop van huis of bedrijf aan haar moesten voldaan. 'Ja, op zo'n moment werd de stad als een "Judas" gezien. Maar anderzijds gold Stad vooral als een respectabel werkgever, die, aldus Fokkens 'nimmer het innen van het stadsmeierrecht gebruikte om bedrijven die al in moeilijkheden verkeerden de nekslag te geven'. Beslist, maar ook coulant kortom, als

speelde zij nog haar rol als hoedster van de Veenkoloniën.

Het wordt tijd voor een historische schets van deze binnen de Nederlandse verhoudingen unieke relatie. Uniek omdat de verhouding tussen Groningen en zijn onderhorige gebieden, de stadsjurisdicties, aanvankelijk een tweeledige was. Enerzijds immers trad het stadsbestuur als landsheer, als overheid op die handelde met haar onderzaten. Andersom was datzelfde bestuur voor veel van die onderzaten ook landheer en had het met pachters, zijn pachters, de zogeheten stadsmeiers te maken. Deze merkwaardige mengeling verdween omstreeks 1800, toen Stad Groningen gemeente Groningen werd en haar rol tot die van landheer beperkt werd. Van haar grote politieke macht bleef toen invloed over, aanvankelijk nog sterk economisch getint, gaandeweg echter vooral cultureel, maar onmiskenbaar tanend.

Hoofdstuk 3

41

Een stadsrepubliekje en zijn ommeland: geld, grond en politieke macht

- Privileges van de stad
- Peerlen: stadsjurisdicties
 - Gorecht
 - Oldambt
 - Westerwolde
- Nieuw zelfvertrouwen
- Voorwaardenscheppend gewin
- Expansie, consolidatie en twist
- Banden met de Ommelanden

De stad Groningen legde vooral in de jaren 1450-1650 een solide basis voor haar machtpositie in het noordoosten van het toenmalige Nederland. Haar politieke macht stelde de stad in dienst van een krachtige hegemonie over het ommeland. De stadsadvocaat Bernhard Alting typeerde omstreeks 1650 die macht van Groningen en haar – doorgaans moeizame relatie met de van haar zelfstandige Ommelanden – als een van de ‘pilaren’ van haar welvaart. Daarnaast waren er de ‘peeren’, dat wil zeggen die delen van het Groninger ommeland, waar de stad het geheel voor het zeggen had. In deze stadsjurisdicties – onderhorigheden als het Gorecht, de beide Oldambten en Westerwolde – was zij hard bezig met een actieve politiek van omsluiting, ontginning en kolonisatie.

Privileges van de stad

'Gelyck Groningen sonder den Ommelanden niet en kan. Wie anders oordeelt, de (hij) is een ignorant in de saeken van Groningen, of een sot, of alle beyde (..)'. Aldus in 1648 de enkele jaren daarvoor door het stadsbestuur ontslagen syndicus (stadsadvocaat) Bernhard Alting in zijn boekje *De Pilaren ende Peerlen van Groningen*. De oud-syndicus had verschillende appeltjes te schillen met zijn vroegere bazen. In een reeks geschriften, waarvan 'Pilaren ende Peerlen' de bekendste is, wees hij het stadsbestuur vooral op het belang van de privileges en voorrechten die Groningen in en ten opzichte van de Ommelanden genoot. De eerste 'pilaar' werd volgens Alting door de aanwezigheid, twee maal per jaar, van de landdagen, de provinciale statenvergadering gevormd. De vertegenwoordigers uit de ommelanden brachten veel vertier in de stad. Immers 'de Stadts Pontkamer (accijnskamer), haer beste melckoe, de handelaers met wijnen, bieren ofte de waerden, de brouwers, de backers, de torf-schippers, de molenaers ende veele andere in Groningen worden gebeneficieert (begunstigd) door de Staetsche Vergaderingen, Collegien, Officieren ende dienaers'. Als stad en ommelanden niet op deze wijze met elkaar waren verbonden, dan zou volgens Alting ook 'het halve vergeven van alle provinciale ofte gemene amten (..) niet bestaan. Met dat vergeven verwees hij naar het recht dat het stadsbestuur had om beurtelings met de Ommelanden de gewestelijke en 'landelijke' betrekkingen en baantjes te verdelen.

Maar Groningen profiteerde ook van de aanwezigheid van de Hoofdmannenkamer, zijn tweede pilaar. Dit was een zelfstandig rechtscollege voor de Ommelanden dat in Groningen zetelde. Het bestond uit door de stad benoemde en bezoldigde hoofdmannen (rechters) en was na een lange voorgeschiedenis in 1601 min of meer de provinciale rechtbank geworden. Weliswaar was dit uit vier hoofdmannen (burgers) bestaande college in 1645 uitgebreid met vier door de stadhouder te benoemen leden, waarvan drie op voordracht van de Ommelanden. Desondanks bleef de macht van de laatsten beperkt. De Hoofdmannenkamer verleende bovendien mandaten (volmachten) aan de olderman van het gildrecht om in de Ommelanden op te treden tegen overtreders van het weinig populaire stapelrecht.

Het stapelrecht werd door Alting als de derde pilaar omschreven. Dit voorrecht, dat vooral in de vijftiende eeuw zijn gestalte kreeg, bepaalde dat het in de Ommelanden geproduceerde graan in de stad ter

markt moest worden gebracht. Daarmee trachtte Groningen zijn voedselvoorziening veilig te stellen. Maar nog belangrijker was dat de grote stedelijke brouwnijverheid hierdoor verzekerd was van een regelmatige toevoer van grondstoffen. In de Ommelanden mocht omgekeerd slechts in Groningen gebrouwen bier worden getapt. Dit verbod lijkt op het eerste gezicht weinig belangrijk, maar was het wel. Bier zou nog lange tijd een relatief veilige drank blijken, vergeleken met het water, dat in onze kustgebieden doorgaans brak was, of vol zat met ziekteverwekkers. De brouwerij werd door Alting dan ook als de vierde en laatste 'particuliere pilaar' aangewezen. Op nog meer wijzen hadden de stedelijke handels- en ambachtslieden zich verzekerd van voorrechten in de Ommelanden. Daarbij baseerden zij zich op het zogeheten gildrecht. Stedelingen die het 'gildrecht hadden gewonnen' hadden daarmee het recht verkregen handel te drijven in de Ommelanden, met uitsluiting van vreemde, niet-Groninger kooplieden. Zo'n eeuw voordat Alting schreef, in 1559, was de stapel nog uitgebreid over alle van buiten de provincie komende goederen. De voorrechten die Groningers zich in de Ommelanden hadden verschaft waren een doorn in het oog van de plattelanders en een voortdurende bron van onderlinge twist. In 1580 koos Groningen in tegenstelling tot de Ommelanden de Spaanse zijde. Toen de stad dan ook in 1594 door het leger van Staten-Generaal veroverd werd (de zogeheten Reductie van Groningen) dachten de Ommelanders dat de overwinnaars hen uit dank van het stapelrecht zouden bevrijden. Maar het stapelrecht bleef gehandhaafd, een voor de Ommelanders nauwelijks te verteren beslissing.

In de ogen van Alting was de stad in het midden van de zeventiende eeuw op de verkeerde weg. De handel liep terug en er was voortdurend onenigheid met de Ommelanders, die naar zijn mening onnodig werden geschofferd door het stadsbestuur, de burgemeesters Eissinghe en De Drews voorop. Alting vond dat de band met de Ommelanden nodig aan verbetering en versterking toe was. Was de unie tussen Groningen en de Ommelanden in de vorm van de provincie Stad Groningen en Ommelanden immers niet de 'pylaer generael' van de stedelijke welvaart?

Natuurlijk, deze stedelijke privileges, de pilaren, moesten uiteraard blijvend worden uitgeoefend. Maar dan wel zonder de Ommelanders tegemoet te treden met 'een opgerecht hoofd, stijve necke en uytberstende mondt'. Hier paste beleid, 'enigheyt' en wederzijds respect, want zoals Alting met instemming citeerde

Sappemeer kreeg in 1632 zijn eerste predikant en 23 jaar later een nieuw kerkgebouw, gebouwd in opdracht van het stadsbestuur. Dit had ook het benoemingsrecht van de predikant. Boven de ingang van de kerk de Latijnse woorden *Senatus Populusque Groninganus* ('Senaat en Volk van Groningen' naar het klassiek-Romeinse voorbeeld 'Senaat en Volk van Rome') met het stads-wapen.

'wy weten wel, dat deselve (de Ommelanders, MS) de aderen zyn waer uyt de stadt het leven schept'. Het was goed om daaraan te herinneren. Want de moeizame relatie tussen Groningen en de Ommelanden was uiteindelijk gebaseerd op papieren accoorden, overeenkomsten en tractaten. De stad kon in de Ommelanden namelijk, ondanks de hiervoor opgesomde voorrechten, noch naar de wet noch naar de praktijk onbekommerd en onomstreden de eerste viool spelen.

Peerlen: stadsjurisdicties

Intussen omvatten de toenmalige, zichzelf besturende Ommelanden bij lange na niet het gehele grondgebied van de latere provincie Groningen, buiten de eigenlijke stad. Een deel van de oorspronkelijke Friese Ommelanden was immers tussen 1438 en 1619 geleidelijk aan onder het gezag van de stad geraakt. Deze gebieden, het Gorecht, beide Oldambten en Westerwolde, ook wel stadsjurisdicties genoemd, werden door Alting als de peerlen aangeduid. Juist hier voltrokken zich in zijn tijd onder leiding van het stadsbestuur grote economische en landschappelijke veranderingen. De verstrekkendheid dáárvan, de openlegging, exploitatie van de venen en de ontginning van de dalen (uitgeveende landen), dit alles ontging hem blijkbaar, want hij rept er met geen woord over. Ergens lag het ook wel wat voor de hand, waar de oud-syndicus zich vooral voor de politieke oorzaken van de economische recessie interesseerde. En dus typeerde Alting deze stadsjurisdicties vooral als peerlen, bedoeld om luister bij te zetten aan de stedelijke macht. We gaan er beknopt langs.

Gorecht

Om te beginnen had de stad het in het Gericht van Selwerd of het Gorecht voor het zeggen. Deze land-

streek rondom Groningen had met die stad oorspronkelijk tot Drenthe behoord. De landsheer van dit gebied, de bisschop van Utrecht, had het aan het Domkapittel in die stad geschonken. Op zijn beurt had deze instelling het Gorecht in leen gegeven aan een ambtman. Omdat dit ambt naderhand door de heren van Selwerd werd uitgeoefend, werd het gebied ook wel aangeduid als Gericht van Selwerd. Het eigenlijke Selwerd, momenteel een stadswijk van Groningen, was in de middeleeuwen een kleine heerlijkheid rond het gelijknamige steenhuis aan een van de bochten van de Hunze, ten noorden van de stad. In 1392 ging de raad van Groningen er toe over het Gorecht voor een tijd van honderd jaar zelf van het kapittel te pachten. Korte tijd later eiste bisschop Frederik van Blankenheim echter het Gorecht terug. Geldgebrek noopte een van zijn opvolgers in 1460 het Gorecht aan de stad Groningen te verkopen. Vanaf dat moment had die het in deze streek voor het zeggen. Het Gorecht strekte zich uit van de Drentse A, de Schipsloot en de Wold-sloot in het westen tot aan de uiteinden van de veengebieden van Westerbroek, Kropswolde en Wolfsbarge op de grenzen met het Oldambt in het oosten.

Oldambt

In 1428 had Groningen de banden door middel van het zogeheten eerste verbond aangehaald met de Ommelander landschappen in het Westerkwartier: Humsterland, Middag, Langewold en Vredewold. Daarbij sloten zich enkele jaren later ook Hunsingo en Fiveringo aan. Deze overeenkomsten waren vooral bedoeld om Duitse en 'zuderse' (Bourgondische, Gelderse) heren buiten de deur te houden. Verderop, in de langs de Dollard gelegen landjes Oldambt en Reiderland, accordeerde de stad met verschillende kerspelen. Hier had vooral de Oostfriese hoofddeling Focko Ukena het de stad flink moeilijk gemaakt. Ook trachtten concurrerende handelssteden als Hamburg en Emden uit de verwarde politieke situatie een slaatje te slaan door hun invloed aan de westzijde van de Eems uit te breiden. Ukena maakte bij zijn machtsuitbreiding gebruik van hulp die Oldambtster hoofdelingen als Eppo Gockinga te Zuidbroek (Wold-Oldambt) en Aylko Houwerda te Termunten (Klei-Oldambt) hem boden. Beide hadden er ten koste van andere hoofdelingen een flinke machtsbasis opgebouwd. Maar in 1438 waren ze dusdanig door Groningen in het nauw gedrongen dat ze een overeenkomst sloten met de stad. Zo kwamen de rechten en bezittingen van de Houwerda's met de dood van Aylko in 1440 aan de stad. Op zijn Termunter steen-

huis stelde de stad een ambtman over het Klei-Oldambt aan. De bezittingen van Eppo Gockinga vervielen na diens dood in 1444 eveneens aan de stad. Die vervolgens ook over het Wold-Oldambt een drost of ambtman, zetelend op het oude Gockingagoed te Zuidbroek aanstelde. De Gockinga-erfenis leverde de stad overigens niet alleen de heerschappij op over het grootste deel van het Oldambt. Zij verkreeg daarnaast de eigendom over uitgestrekte landerijen en venen, zowel onder Zuidbroek (inclusief Muntendam) als onder Meeden en Winschoten. Met beide Oldambten had Groningen zich aldus verzekerd van de soevereiniteit over een groot stuk ommeland. Het strekte zich uit van de Sype of Siepsloot (Fivelingo) in het noordwesten, de onbestemde grens door de venen met Gorecht in het westen en de Pekel A (Westerwolde) en de Tjamme (Reiderland) in het oosten. Vooral aan de noord- en zuidzijde waren de grenzen onbestemd.

Gedenksteen in de toren van de NH-kerk van Oude Pekela. De steen werd in 1804 geplaatst ter gelegenheid van de herbouw van de toren.

De arm van de stad reikte ver, ook op het terrein van de waterstaat. In 1725 liet het stadsbestuur de Termunterzijl vernieuwen en voorzien van een schitterend beeldhouwde borstwering. De sluis werd gebouwd door stadsbouwmeester Antoni Verburgh.

In het noorden vanwege een zich voortdurend uitbreidende Dollard; in het zuiden vanwege het nog onaangeroerde hoogveenpakket, waar de rechten van dorpen als Zuidbroek en Meeden voorshands onafgebakend overgingen in de aanspraken van Drentse dorpen op de Hondsrug.

In het Oldambt had de stad het laatste woord in waterstaatsaangelegenheden. De drost van de beide Oldambten was tevens overste schepper (dijkgraaf) van het Termunterzijlvest. Ook in kerkelijke zaken was Stad er oppermachtig. Van sommige kerken (met name die in de latere Veenkoloniën en Ter Apel) had zij het benoemingsrecht van de predikant, maar in alle gevallen ging geen beroeping voorbij aan de goedkeuring van Burgemeesteren en Raad van Groningen.

Westerwolde

Met het Oldambt als uitvalsbasis probeerde de stad nog verder oostwaarts haar invloed uit te breiden. Daar lag een tweetal landschappen, Reiderland en Westerwolde. Een zich gestaag uitbreidende Dollard had overigens korte metten gemaakt met nagenoeg het gehele Reiderland. Ook hier waren talloze dorpen en het klooster Palmar door de zee verzwolgen. Wat er in het zuidwesten van het oude Reiderland overbleef werd over de aangrenzende landschappen verpart. De kerspelen Beerta, Winschoten en Westerlee ten noorden van de nieuwe, oostelijke Dollardinbraak voegde Groningen aan het Oldambt toe. De dorpen Bellingwolde en Blijham werden door de Addinga's op hun beurt aan Westerwolde toegevoegd. Zij waren uit Reiderland afkomstig en voor het opdringende water zuidwaarts geweken. Te Wedde hadden zij op domeingrond van de Duitse abdij Corvey een steenhuis, de Wedderborg gebouwd. De rechtsmacht over het omringende Westerwolde hielden zij als erfelijke

hoofdelingen van de bisschop van Münster in leen. De laatste bezat daar immers sinds 1252 formeel de wereldlijke macht. Langzamerhand waren de Addinga's er toe overgegaan de invloed van de Westerwoldigers op hun bestuur en rechtspraak in te perken. Die deden op hun beurt een tegenzet. In 1447 sloten ze een verbond over appèl en beroep in rechtszaken met de stad Groningen. Dat was uiteraard tegen het zere been van Egge Addinga, omdat het beroep in rechtszaken rechtstreeks op de Raad van die stad werd ingesteld. Uiteindelijk kwam hij dan ook met de stad in aanvaring. Het conflict betrof zijn door Groningen bestreden annexatie van Blijham en Bellingwolde, maar ook uitstaande schulden aan de stad en haar burgers. Groningen maakte korte metten met de Wedderborg en stichtte in 1478 de Pekelborg aan de route van Winschoten naar Westerwolde. Het installeerde op de Pekelborg een kastelein over Westerwolde en het 'Oldambt aan gene zijde van de Dollard'. Vier jaar later kreeg Groningen Westerwolde van de bisschop van Münster, maar moest het gedwongen door graaf Edzard van Oost-Friesland en hertog Albrecht van Saksen in 1498 weer afstaan. Tijdens de opstand tegen Spanje werd Westerwolde door de Staten-Generaal als vijandelijk domein gezien en daarom door hen als Generaliteitsland bestuurd. De Arembergen verkochten de heerlijkheid Westerwolde in 1617 aan de Amsterdamse koopman Willem van den Hove. Op zijn beurt deed Van den Hove Westerwolde – 'bij olden tiden an dee stadt gehoorich' heette het in de stadsresolutie – op 21 juli 1619 voor een bedrag van 140.000 gulden van de hand aan de stad. Dat was in het uiterste geniep gedaan en slechts twee leden van het stadsbestuur waren ermee op de hoogte geweest, 'omme bij de (die, MS) van Vrieslandt ende dander Provincien niet te mogen geraken in ialousie'. Zelfs na bezegeling van de koop en afdracht van de penningen werd besloten om de naam van de stad als nieuwe eigenaar vooralsnog niet openbaar te maken, 'maer voor een tijtlanck ende tot naerdere ordonnantie' te verzwijgen.

Voor Groningen, dat ondanks de koop Westerwolde formeel in leen hield van de Staten-Generaal, was het om drie redenen een begerenswaardige aanwinst. Om te beginnen kon het arme, moeilijk te genaken landje als buffer dienen tegen aanvallen uit het oosten. De aankoop van Westerwolde verstevigde bovendien de rechten op de aanwassen in de Dollard, waarvan Groningen inmiddels (1613) die van Bellingwolde had aangekocht. Op de aanwassen zou weldra de Nieuwe of Langakkerschans worden aangelegd. Maar

Groningen verwierf met Westerwolde bovendien de zozeer gewenste overheidsmacht over de venen ten oosten van de Pekel A en meer nog die over het klooster Ter Apel. Het werd dan ook meteen bij de overdracht van Westerwolde 'in possessie' genomen.

Nieuw zelfvertrouwen

De 'peerlen' leverden de stad intussen geen wind-eieren op. Niet zozeer als bron van belasting-inkomsten, maar vooral vanwege de inkomsten uit haar onroerende goederen aldaar. Tussen 1608 en 1640 was Groningen geldleningen (zogeheten negotiepenningen in de vorm van lijf- en losrenten) aangegaan met een totale waarde van 2.400.000 gulden. Een belangrijk deel daarvan was bestemd geweest voor de aanzienlijke uitbreiding die Stad aan haar noord- en oostzijde tijdens de jaren 1608-1624 had ondergaan. Daar had Groningen van de gewestelijke staten en de Staten-Generaal wel flinke subsidies voor gekregen, de zogeheten fortificatiepenningen, maar er moest toch behoorlijk op worden bijgepast, volgens een rapport uit 1623 toen al 'voor soeven ofte acht tonnen gouds'! Naast deze tegemoetkomingen genoot de stad andere voordelen uit voor haar nieuwe inkomstenbronnen. Zo kreeg zij in 1618 één kwart van de voormalige kloostergoederen, bestaande uit boerderijen en landerijen toegewezen. Dit onroerend goed lag vooral in de Ommelanden. Het resultaat was meteen te merken. De inkomsten uit de Ommelanden verviervoudigden van een gemiddelde van ruim 3000 gulden per jaar in de periode 1610-1620 naar circa 13.000 gulden per jaar in de jaren 1630.

Veel geld was gestoken in de aankoop van venen en de aanleg van kanalen en zoals we zagen, alleen al aan de koop van Westerwolde was 140.000 gulden gependeed. Tegen de gemiddelde rente van 4% bedroegen de jaarlijkse rentelasten ruim 96.000 gulden. Toch vloeiden spoedig inkomsten uit deze investeringen en steeds meer. Nog altijd vormden de accijnzen op eerste levensbehoeften, die vooral door de pondkamer werden geïnd, de belangrijkste bron van inkomsten. Op wat wij de gewone rekening zouden noemen tekenden zij in de jaren 1645-1650 voor 54% van de inkomsten. Maar hun totaalopbrengst stagneerde sinds 1634, waarbij vanaf 1650 een – overigens tijdelijke – daling inzette.

De buitenbezittingen daarentegen, die in 1600 nog geen 4% van de stadsinkomsten leverden, waren amper een halve eeuw later al goed voor 29%! Van dat percentage, over 1645-1650 een bedrag van 246.000 gulden, kwam 173.000 gulden uit de stadsjurisdicties

(de peerlen met andere woorden). Daarvan was op zijn beurt weer bijna de helft (43%) afkomstig uit de veenkoloniën onder Sappemeer en de Pekela. We missen het bewijs, maar het is niet geheel uit te sluiten dat de door Alting gegispte grote mond van het stadsbestuur tegen de Ommelander bestuurders gebaseerd was op een nieuw zelfvertrouwen. Een zelfvertrouwen dat mogelijk werd gevoed door stijgende en vooral structurele inkomsten die het stadsbestuur uit haar bezittingen in de aan haar onderhorige gebieden ontleende. Andersom valt niet te ontkennen dat de stagnatie van de inkomsten uit de accijnzen door het stadsbestuur aan de ontduiking van dit directe belastingmiddel door de Ommelanders zal zijn geweten.

Voorwaardenscheppend gewin

In zo'n door één stad, Groningen, gedomineerd gewest, lag het voor de hand dat vooral economische belangen van de stad, haar burgers en ingezetenen de politieke opstelling bepaalden. Niet van gisteren op vandaag overigens, zoals de volgende korte terugblik aantoonst. Oorspronkelijk was Groningen een Drents dorp, gelegen op de uiterste noordpunt van de Hondsrug, in het noorden omringd door grazige kleistreken en zuidelijk daarvan moeilijk te passeren laagvenen. De enige bruikbare landweg naar het achterland, de Hereweg, voerde over de Hondsrug. De stad lag uiterst gunstig aan de middenloop van twee riviertjes, iets ten zuiden van de plek waar beide, Hunze en (Drentse) A samenkwamen. De stad lag 'hoog en droog' en daarbij op de plek tot waar deze stromen goed te bevaren waren, op de grens van het Drentse achterland en de dichtbevolkte Friese kleistreken. Daar was Groningen al in de elfde eeuw een van de muntplaatsen en nam zij tijdens de hoge middeleeuwen volop deel aan de Friese overzeese handel in huiden, vlees en zuivel. Net als haar Friese ommeland gedroeg zij zich stilaan steeds zelfstandiger van landsheren. Voor de stad was dat de bisschop van Utrecht.

Maar door verschillende oorzaken, die wij hier achterwege laten, was de volmiddeleeuwse 'buitenlandse' handel van Groningen ingekrompen. Het economische belang van de stad speelde vanaf het moment dat Groningen in de vijftiende eeuw de eerste viool speelde in Friesland tussen Lauwers en Eems en eigenlijk ook reeds in de eeuw daarvoor. Dat had gevolgen voor de wijze waarop de stad werd bestuurd. Vanaf het midden van de veertiende eeuw zien we de Raad meer en meer optreden in de plaats van het toenmalige Gildrecht als vertegenwoordiger van de handels- en nijverheidsbelangen van de

Stadjers. De bescherming van Groninger kooplieden werd door die raad, een politiek orgaan met andere woorden, overgenomen en door de Hanze-stedenbond waarvan Groningen een van de leden was. Terwijl het oude gildrecht op de achtergrond raakte, kwam het vanaf 1362 tot de oprichting van koopmans- en ambachtsgilden. Ook verschoof het accent van de stedelijke handel geleidelijk aan van verre bestemmingen naar het nabije, met name Friese ommeland.

Die Ommelanden, een verzameling boerenrepubliekjes, hadden in de praktijk al lang geen landsheer meer. In feite heerste er nog de oude politieke zede van eigenrichting en vetevoering. Elders in West-Europa waren gaandeweg hertogdommen, graafschappen en koninkrijken ontstaan. Ze werden geregeerd door soevereine vorsten met onder zich edelen, die zonodig met behulp van steden in bedwang konden worden gehouden. Veel vorsten steunden op de financiële macht van hun steden, die in ruil daarvoor bestuurlijke en handelsvoorrechten van hun landsheer kregen. In grote delen van het als los zand aan elkaar hangende Heilige Roomse rijk ging het weer anders. De Duitse keizer bezat er steeds minder daadwerkelijke macht bezat, waardoor de onder hem gestelde vorsten flink aan de uitbreiding van hun macht konden werken. Waar zulke heren weinig macht hadden, zoals in het noordwesten van het rijk kregen steden als Bremen, Hamburg en Lübeck, maar ook Groningen de ruimte. In de veertiende eeuw ontbeerden de Friese streken rondom Groningen een landsheer. Zolang de omgeving op een vergelijkbare wijze, in onze twintigste-eeuwse ogen ietwat anarchistische wijze werd bestuurd maakte het allemaal niet zoveel uit. Maar vanaf circa 1400 brachten dergelijke losse staatsverbanden heren van elders in de verleiding er hun macht uit te breiden of te herstellen. Bekend is het geval van de Hollandse graaf Willem IV die in 1345 bij Stavoren (Slag bij Warns) het onderspit moest delven tegen een Fries legertje. Wat voor verre vorsten gold, gold temeer voor nabije steden en in ons geval vooral voor de enige versterkte stad van een zekere omvang in de Friese contreien: Groningen. In toenemende mate begon het zich met zijn omgeving te bemoeien.

We keren terug naar 1362. Het jaar daarvoor had Stad geprobeerd het Groot-Friese verbond van de Upstalboom (bij Aurich) binnen haar veste nieuw leven in te blazen. Daarbij stond de gedachte voor dat zij op grond van haar ligging als versterkte stad bij uitstek de behartiger van en bemiddelaar tussen de

Met turf beladen schepen aan het stad-Groninger Schuitendiep. Toen deze foto werd genomen, werd al ruim vijf eeuwen lang turf langs deze vaarweg aangevoerd naar de stad.

48

verschillende Friese landjes van Vlie tot Wezer zou kunnen zijn. Het tegengaan van willekeur en eigenrichting zou zowel voor de omringende plattelandsgebieden als de economische belangen van Groningen zelf heilzaam en voordelig zijn. De opzet mislukte, maar zeven jaar later werd met de Ommelanden dan toch de basis gelegd voor de zogeheten landswarven. Dit was een te Groningen gevestigd rechtscollege van hoger beroep voor de Ommelanden, verdeeld in een Oosterwarf voor Hunsingo en Fivelgo en een Westerwarf voor de landschappen in het Westerkwartier. In dat jaar 1368 besloten ‘alle Magistraets Persoonen ende Richteren uyt de geheele Provincie, met namen uyt Reyderlandt, Old-ampt, Fivelgo, Hunesgo, Westerwoldt, Wester-ampt, Frede-woldt, Lange-woldt te Groeninghen, alle jaren (tweemaal) met de Magistraten der Stadt te vergaderen’. Samen met burgemeesteren en raad kon er dusdoende vonnis worden gewezen. Daarmee had Groningen zijn stadsbestuurders in de warven weten op te nemen en konden de Ommelander rechters samen met burgemeesteren en raad van Groningen vonnis wijzen. Door op een neutrale en veilige plaats samen te komen konden geschillen gemakkelijker worden beslecht. Terwijl de Ommelanders hiermee een grotere rechtszekerheid verkregen, had Groningen de eerste stap gezet naar de voor zijn handel onmisbare rust en

veiligheid. De vertegenwoordigers van de stad op de warven verwierven er een steeds belangrijker positie, dankzij het feit dat ze vaker bijeen konden komen, maar ook omdat ze de macht van de stad achter zich hadden. In de vijftiende eeuw werd dit rechtsstelsel vervolmaakt. Voor stedelijke magistraatspersonen als zittende burgemeesters en raden traden gaandeweg zogeheten hoofdmannen in de plaats, die na 1470, vier in getal, uit de oud-burgemeesters en oud-raden der stad werden gekozen. Uiteindelijk groeide dit college uit tot de Hoofdmannenkamer. Dit was praktisch gezien een stedelijke rechtbank die – weldra tot groeiend misnoegen van de Ommelander jonkers – recht sprak in Ommelander zaken.

Ook in letterlijke zin liet de stad zien het oog op de toekomst te hebben. We noemden de aanleg van het Schuitendiep in 1400. Daarmee werd de turf-schipperij op de Hunze letterlijk en figuurlijk ‘afgetapt’. Het drie jaar later opgerichte schuiven-schuiersgilde eigende zich weldra het monopolie van de turfvaart op de Zuidlaarderven toe. Het Schuitendiep zou ruim twee eeuwen later uitgroeien tot de aorta die de energie uit de Veenkoloniën in het hart van de stad bracht. Maar de stad ging verder. In 1424 verschaftte Groningen zich door middel van het graven van het Damsterdiep vanaf de Steentilpoort toegang tot de Delf bij Ten Post en Winneweer en van-

daar tot de Eems. In 1467 was zij betrokken bij de aanleg van een weg 'over 't veen nae der Haule' en vandaar via de Stellingwerven naar Zwolle. De vijftiende eeuw was ook de periode waarin de stad haar economische dominantie over de Ommelanden, op papier althans wist vast te leggen.

Expansie, consolidatie en twist

Toen de stad eenmaal de weg van de expansie was ingeslagen ging zij voort haar invloed uit te breiden. Naar het oosten werd de weg geblokkeerd door het geslacht Cirksena, dat in 1464 de grafelijke waardigheid over Oost-Friesland verwierf. De handel werd er bovendien ernstig gehinderd door de aan de Eems gelegen havenstad Emden met haar tollën en stapelrechten. We zagen hoe de Groningen in 1482 voor het eerst Westerwolde in leen had gekregen. Aanstonds ontwikkelde Stad plannen om in samenwerking met de bisschop van Münster een kanaal van de Westerwoldse A bij Wedde naar de Eems bij Heede te graven om aldoende Emden letterlijk te omzeilen. Maar meer nog dan naar het oosten richtte Groningen in die tijd zijn blik naar de Friese streken ten westen van de Lauwers. Hier sloot zij vanaf 1461 verdragen met verschillende grietenijen en dorpen. Het hoogtepunt was het op 10 oktober 1492 gesloten verdrag met Leeuwarden. Op verzoek van de Leeuwarder burgerij stationeerde Groningen op hun kosten een kastelein en enige troepen in de latere Friese hoofdstad. De samenwerking met Groningen zag de Vetkoperse partij, die in de meeste Friese – net als Groningen op handel en/of nijverheid gerichte – steden aan de overhand was als noodzakelijk voor de bescherming van hun handel. De komst van het centrale Saksische gezag in (Westerlauwers) Friesland maakte in 1498 een definitief einde aan de kortstondige hegemonie van Groningen over bijna geheel Friesland tussen het Vlie en de Eems. De Saksers werden gesteund door de Schieringer partij, die hoewel zij ook in steden als Sneek en Franeker de lakens uitdeelde, meer dan de Vetkoperse partij de plattelandsbelangen verdedigde.

Groningen concentreerde zijn aandacht voortaan op de Ommelanden. Des te meer nadat de stad in 1536, na een lange periode van onrust, die werd aangewakkerd door de Saksische dreiging en een zwak Gelders bestuur (1514-1536) met de Ommelanden deel ging uitmaken van de Bourgondische Nederlanden. Vanaf dat moment werden beide ook als een gewest aangeduid. Maar de eenheid zou de komende tweehalve eeuw vaak ver te zoeken zijn.

Daarbij ging het vrijwel steeds om niets minder dan de hegemonie van de stad over de Ommelanden. Inzet was het stapelrecht dat Groningen als hoeksteen van zijn bestaan beschouwde. De stad deed de eerste zet in dit schaakspel.

Op 27 april 1559 vaardigde Groningen een ordonnantie uit. Daarin werd niet alleen de stapel van de Ommelander goederen, maar van alle van buiten komende goederen in de stad gelegd. In feite werd alle handel ten plattelande verboden. De aanleiding voor de stad was duidelijk. Teruglopende accijnzen, hongersnoden (1557) en het kwijnen van de stedelijke brouwerijen hadden haar daartoe genoodzaakt. De olderman van het stapelrecht mocht van het stadsbestuur voortaan 'tegens degeene insunderheit procederen, dewelcke eenige waere ofte gueder in ofte uuth der Umlanden gevoert ende verkoft (heeft), tensij deselve waere ende ghuederen eerst tho Groningen ter stapel geweest, daerselfs vertollet (veraccijnst, MS) ende weder gekofte moegen zijn'. De Ommelanders waren furieus en zetten hun plannen om een zelfstandige bestuursorganisatie te vormen door. Er kwamen een eigen kas, eigen belastingen, een eigen raadpensionaris (syndicus), een eigen secretaris, rentmeester etc. Bovendien ging men zichzelf als Klein Friesland aanduiden en streefde men naar een volledige afscheiding van de stad. tot overmaat van ramp kwamen beide delen van het gewest in twee verschillende kampen terecht. De stad in het Spaanse en de Ommelanden in het Staatse, opstandige kamp. Als dank voor haar steun aan de koning kreeg de stad in 1582 van Filips II een bevestiging van haar privileges. Dit octrooi van de koning verbood in feite alle nering en handel in de Ommelanden, terwijl ook het Gorecht en de beide Oldambten onder het stapelrecht werden gebracht. Maar het meest gefnuikt werden de Ommelanders door het besluit dat de Staten-Generaal na de verovering van de stad door Maurits en Willem Lodewijk in 1594, de zogeheten Reductie namen. Vanwege zijn strategisch belang voor de verdediging van het noordoosten van de Republiek der Verenigde Nederlanden werden de voorrechten die Stad in en over de Ommelanden genoot onverkort gehandhaafd.

Banden met de Ommelanden

Ondanks deze moeizame politieke relatie was er in de voorgaande tijd wel degelijk een band tussen Groningen en zijn omgeving gegroeid. In dit boek houden we ons vooral bezig met de geschiedenis van de stadsbezittingen en Groningens private rechten (met name de stadsmeierrechten) op onroerende

Willem Lodewijk (1560-1620) graaf van Nassau, stadhouder van Friesland, Stad en Lande en Drenthe.

stadsbestuur in laatste instantie de verantwoording had. Die zij bescherming diende te verlenen en zo zij die veronachtzaamde daar door haar ingezetenen op meer of minder hardhandige wijze aan werd herinnerd. Aan de stedeling stond na 1594 naast het eigen stadslegertje meer en meer de Hoofdmannenkamer ter beschikking. Die handelde uiteraard in eerste instantie over dagelijkse zaken als de roerende handel en nering van de Stadgers, maar in voorkomende gevallen ook over hun onroerende bezit.

goederen. We kunnen ze niet los zien van de politieke verlangens van de stad en de economische motieven die er dikwijls de grondslag van waren. We zagen hoe de stad vanaf de vijftiende eeuw overheid werd in haar stadsjurisdicties Gorecht en de beide Oldambten. Vanaf de in 1595 door de Staten-Generaal opgelegde verbintenis met de Ommelanden was Groningen een van de twee 'ledematen' van de Staten der Stad Groningen en Ommelanden. Alzodanig was het stadsbestuur als de 'ene helft' van het provinciaal bestuur mede competent tot Ommelander zaken, voorzover deze haar aangingen. Maar Groningen was op een nog rechtstreeksere wijze betrokken bij Ommelander zaken. Om te beginnen als eigenaresse van onroerende goederen die in de Ommelanden lagen. Naar oud-Fries recht en gewoonte (dat nog tot 1798/1803 gold in de Ommelanden) was het stemrecht in de redgerrechten (de juridisch-administratieve colleges in de dorpen) juist verbonden aan dat grondbezit. Daarmee samen hing ook haar bemoeienis met de waterbeheersing, in de Ommelanden als eigenaresse van enkele zogeheten schepperijen (onderdelen van waterschappen, de zogeheten zijlvesten). Meer nog dan het stadsbestuur hadden talloze burgers (vaak oud-Ommelanders) en stedelijke instellingen als kerken, kloosters, gast- en weeshuizen bezittingen buiten de stad. Zo hadden vanaf de late middeleeuwen stedelijke geslachten als de Polman's, de Clanten, Sickinge's en Rengersen steeds meer bezit in de Ommelanden verworven. Maar omgekeerd waren oude, bevoegde Ommelander geslachten als de Alberda's en de Gockinga's in de stad neergestreken. Economisch was er dan ook meer dat Stad en Lande bond dan alleen de eenzijdig van stadswege opgelegde stapelbepalingen. Op de eerste plaats waren dat feitelijk de burgers, hun rechten en bezittingen, waarvoor het

Hoofdstuk 4

Groningen op de drempel van de verveningen

- Een garnizoenscommandant in het veen
- Achter het net
- Nieuw elan: ontmanteling en versterking
- Expansief Groningen
- Utrechtse initiatieven
- Aftasten
- Foxhol
- De turf wordt verkocht
- Veele duisenden Kosten
- Ingetogen stedelijke trots

*De garnizoenscommandant in het veen
betreft 200 Latijns van de
die in graant uit hoge in
dit 26 augusti*

177 23 2

Tijdens de opstand tegen koning Filips II bleef de stad Groningen in tegenstelling tot de Ommelanden en Friesland lang de Spaanse zijde houden. Ondanks deze houding handhaafden de veroveraars van de stad, Maurits en Willem Lodewijk, Groningen na de zogeheten Reductie van 1594 in haar privileges. Van het bezit van deze stad, de burcht van Friesland, was het behoud van geheel Noordoost-Nederland afhankelijk. De stad getroostte zich in de jaren daarna enorme financiële inspanningen om haar defensie op orde te brengen. Zo werd Groningen vanaf 1614-1624 sterk uitgebreid en van nieuwe vestingwerken voorzien. Dat verhinderde het stadsbestuur tezelfdertijd niet om nieuwe, vooral economische uitdagingen aan te gaan. In de jaren na 1608 nam Groningen de door particulieren begonnen, maar door gebrek aan kapitaal zielogende, kanalen- en verveningsinitiatieven zelf ter hand.

Een garnizoenscommandant in het veen

Het is 16 maart 1600 als de Heer van den Tempel met acht vendels voetvolk, twee vendels ruiters en drie Friese vendels de stad Groningen intrekt. Al drie jaar hadden Stad en Lande verzuimd hun contributie aan de Staten-Generaal op te brengen. Geld dat uit de verpachting van de belastingen ten behoeve van de zogeheten Generaliteit moest komen. Geldmiddelen aangewend voor de handhaving van de Republiek der Zeven Provinciën, de unie waarvan Stad en Lande sinds 1594/1595 als zevende gewest deel uitmaakte.

De verpachting van deze generale middelen was er bij gebleven. Vooral de Groninger burgerij was onwillig de lasten op te brengen, zodat het gewest inmiddels 400.000 gulden achterop was met de betaling. Lange tijd had stadhouder Willem Lodewijk geduldig onderhandeld, maar de maat was vol. Op advies van Oldenbarnevelt en de Staten-Generaal werd besloten om Stad met geweld te dwingen, 'opdat de langdurighe ongehoorzaamheid van Groeninghen den vyand ghene nieuwe brugghe (bruggenhoofd, MS) maecken mochte'. Aan Willem Lodewijk en drie gedeputeerden de opdracht om met behulp van de sterke arm het besluit van de Staten-Generaal ten uitvoer te brengen en de belastingen alsnog te innen. Heel even stak het verzet in de met ingekwartierde soldaten bezette stad opnieuw de kop op, maar nu werd de gehele burgerij ontwapend. Enkele stadsbestuurders zette men in Den Haag in gijzeling en op 23 april 1600 werd een begin gemaakt met een drastische maatregel: de bouw van een dwangkasteel. Het weerwerk, voorzien met vijf bolwerken kwam voor de Oosterpoort te liggen. Al met al was het een duur ingrijpen, omdat de kosten van het kasteel al spoedig even hoog opliepen als de achterstallige belasting waar het allemaal om was begonnen. Met de vuurmonden op haar gericht moest de vrije stad echter buigen. Het garnizoen van 800 man plaatste de commissie onder bevel van een man die allesbehalve een vriend van de stad kon heten: Caspar van Ewsum. Hij was de drost van Drenthe, maar meer nog zoon van Wigbolt van Ewsum, de in 1584 te Oterdum tijdens de strijd tegen het toen Spaansgezinde Groningen overleden heer van Nienoord. Caspar rekende het tot zijn dure plicht de failliete boedel van zijn vader, de Nienoord met de reeds opengelegde Nienoordse venen ten zuidwesten van Leek weer in familiehanden te brengen.

Achter het net

De eerste gelegenheid daartoe deed zich in de herfst

van 1604 voor, toen zowel de Nienoord als de daarbij behorende venen onder de hamer kwamen. Caspar wist voor 70.000 Emders guldens opnieuw de hand te leggen op het oude familiebezit. De desolate staat van het stamslot en de veenkanalen deden hem echter de das om. In zijn zoektocht naar financiële middelen was hij genoodzaakt het bezit vooralsnog weer van de hand te doen. Daarvoor was er een kapitaalkrachtig iemand nodig om de boel weer aan de praat te krijgen. Dat werd de Utrechtse jonker Johan van Beverningh. Intussen had het stadsbestuur lucht gekregen van de op handen zijnde verkoop van de Nienoordse venen. Hier lag een uitgelezen kans om het herstel van de politieke macht van het geslacht Van Ewsum, als grietmannen van Vredewold, als ook hun verveningsplannen te dwarsbomen. Burgemeesteren en Raad moeten met het vorige bod van Caspar op de hoogte zijn geweest, toen zij des middags voor de veiling, die op de avond van 8 juli 1606 plaatsvond, ten raadhuijze bijeenkwamen. Met een gelijklopend bod van 70.000 Emders guldens (à 30 'lichte' stuivers) zal men zich alvast eigenaar hebben gewaand. Voor een onderneming die dergelijke kapitalen vergde (toentertijd anderhalf maal de jaarlijkse inkomsten van de stad) was dan ook de Brede Raad in zijn geheel naar de Groote Markt getogen. De moeite bleek echter tevergeefs, want Beverningh overbood via zijn stroman Arent Schidam het stadsbestuur en mocht het complex voor 72.000 Emders guldens zijn eigendom noemen. Twee jaar later was Caspar van Ewsum opnieuw in het bezit van de Nienoord met de daarbij behorende rechten en venen. Groningen had achter het net gevestigd, maar de stad zou het initiatief niet lang kwijt zijn, al helemaal niet in de veenstreken.

Nieuw elan: ontmanteling en versterking

We keren terug naar de stad waar zich allerlei nieuwe ontwikkelingen afspeelden. De onderlinge geschillen met de Ommelanden waren er althans voorlopig opgelost en de belastingafdrachten aan de Generaliteit weer op gang gekomen. Verontrustend daarentegen was de fikse terreinwinst die de Spanjaarden onder Ambrosio Spinola boekten, zowel in Overijssel als in Gelderland. In 1605-1606 vielen achtereenvolgens Oldenzaal, Lingen, Lochem en Groenlo in hun handen. Het stadsbestuur toonde in oktober van het eerstgenoemde jaar zijn goede wil door afsluitkettingen te laten aanbrengen in de stadspoorten en in de nauwe uiteinden van de straten die op de Groote Markt en de Vismarkt uitkwamen. Vanaf september 1606 toen Groenlo, zij het tijdelijk, in Spaanse handen viel

drongen Maurits en Willem Lodewijk aan op een aanzienlijke verbetering van de fortificaties rond de stad. Groningen lag destijds nog goeddeels binnen zijn laatmiddeleeuwse versterkingen. De Raad meende nu twee vliegen in een klap te kunnen slaan, door via een nieuwe, veel grotere stadsomwalling ruimte te maken voor een sterk groeiende bevolking. Uiteindelijk zagen de Staten-Generaal wel in dat de Groningers met dwangmaatregelen, zoals het kasteel, wel eens minder genegen zouden zijn om wanneer het er op aan zou komen hun aandeel in de verdediging van de Republiek te leveren. Op 29 december 1606 gaven zij toestemming het kasteel aan de stadszijde te ontmantelen. Tegelijkertijd voteerden zij een bedrag van 30.000 gulden ineens ten behoeve van de vernieuwing van de stedelijke vestingwerken. Dit bedrag werd weldra gevolgd door nog eens f 36.000 over drie jaren 'tot behoef van die fortificatie van die frontieren'. Toen 3 februari 1607 een ingenieur van de Staten-Generaal verscheen om het kasteel 'af te werpen' wist het stadsbestuur dat het hen menens was en het op zijn beurt de ruimte kreeg om noodzakelijke maatregelen te nemen. Nog geen week later keurde de Raad het plan goed om de Heere-, Ebbing- en Boteringepoorten te fortificeren. Wel zou het nog enkele jaren duren eer (2 augustus 1614) toestemming kwam om het kolossale plan van stadsuitleg en fortificatie van de 'fabrijck-' of onderbouwmeester Garwer Peters ten uitvoer te brengen. Dit plan, voltrokken tijdens de jaren 1614-1628, hield een ruime verdubbeling in van het stadsoppervlak tot de omvang van de tegenwoordige binnenstad.

Expansief Groningen

Op het moment dat het stadsbestuur voortvarend aan de slag ging met het uitleggen van de stad, telde Groningen circa 16.600 inwoners. Daarbij waren de inwoners van de zogeheten Stadstafel inbegrepen. De Stadstafel was het stuk platteland rondom de stad, dat vanouds bij de stad behoorde, verdeeld in Westeren Oosterstadshamrik. Het aantal stadlers was de afgelopen tijd flink gegroeid, ondanks of wellicht zelfs dankzij de langdurige staat van oorlog. In de jaren 1560 telde Groningen naar schatting 11.000 à 12.500 inwoners. In de eigenlijke stad was al jaren nauwelijks mogelijkheid tot uitbreiding en daarom waren langs de vaar- en landwegen naar de stad her en der buitenbuurten ontstaan. Talloze moeskers (tuinders) waren op de Noordes (omgeving Nieuwe Kerk) en tussen de Oosterweg en de Heereweg gevestigd. Anderzijds woonde men volop langs het Hoendiep en het

Damsterdiep. Het schuitenschuiverskwartier langs het (latere Binnen-)Damsterdiep en de Nieuweweg was inmiddels zo volkrijk en van strategisch belang, dat men er in 1583 een provisorische versterking omheen had gelegd.

De ervaring leerde dat er in zo'n expanderende stad een grote behoefte was aan kapitaal. In 1605 richtte de Dokkumer tafelhouder Jacob Moll zich tevergeefs tot de magistraat met het plan ook in Groningen een bank van lening te vestigen. Blijkbaar wilde het stadsbestuur de schaarse kredietcirculatie krachtig in de hand houden. De praktijk bleek sterker dan de leer, maar burgemeesteren en raad hielden een lommerd lang tegen. Een raadscommissie tot herziening van de stedelijke financiën stelde in 1618 nogmaals voor om 'een banck offte tafel van leninge op te rechten', teneinde 'de sware ende grote woekerije alhijr in swanck wech te nemen'. Maar pas in 1628 ging de magistraat door de knieën en gaf hij dan toch permissie, teneinde de grote misbruiken op dit gebied tegen te gaan. De bank werd verpacht aan Robert Belle voor een jaarlijkse recognitie (geschenk) van 2000 Caroliguldens.

Groningen had om met Alting te spreken kort na 1600, op papier althans, de pilaren waarop zijn welvaart rustte (het stapelrecht, de Hoofdmannenkamer en de preséance (eerste stem) in het gewestelijk bestuur) gegrondvest. Toch zal het stadsbestuur zich hebben beraden op het verstevigen en uitbreiden van zijn economische invloed. De gedachte dat economische groei een noodzakelijke voorwaarde is voor een verzekerd welzijn is niet van vandaag. Het behoort tot het gedachtengoed van de tijdens de late middeleeuwen in de Noord-Italiaanse stadstaten ontstane Renaissance. De mogelijkheden voor een sterke economische expansie in de eigenlijke Ommelanden (Hunsingo, Fivelingo en Westerkwartier) waren strikt genomen beperkt. Het gebied was al in de late middeleeuwen goeddeels in cultuur gebracht. Letterlijke gebiedsuitbreiding kon in de Ommelanden omstreeks 1600 vrijwel uitsluitend in de vorm van landaanwinning worden gerealiseerd. Groningen had er trouwens door middel van het stapelrecht aan niet-agrarische activiteiten als handel en nering forse beperkingen opgelegd. Maar ook in politiek opzicht vormden de Ommelander jonkers voortdurende tegenstrevers van de stad. Daarbij speelde de eigendom van grond, vanwege het daaraan verbonden stemrecht en rechtsmacht een niet onaanzienlijke rol. We keren als voorbeeld nog even terug naar Caspar van Ewsum. Zoals we hiervoor zagen was deze

Ommelander jonker die tevens drost van Drenthe was erin geslaagd de voorouderlijke post van erfgrietman van Vredewold (het gebied rond Midwolde, Leek en Marum) opnieuw in handen te krijgen. Maar Groningen bezat er te Midwolde, vlakbij Caspar's Nienoord nog altijd twee belangrijke boerenplaatsen, Monckeheerd en Benckemaheerd. In 1613 had de stad haar bezit hier zelfs uitgebreid en bij keerskoop 'de helle in de Leecke ende Nijenoerth' gekocht, compleet met de gerechtigheden voor 600 ridders (675 Caroli-guldens). Toen Drenthe omstreeks 1630 aanspraken deed op delen van de Ter Apeler bezittingen schakelde zij de drost van Drenthe Caspar van Ewsum in om deze claims van tafel te krijgen. Als dank voor zijn bemiddeling vereerde Groningen Caspar met een bedrag van f 2500,- en verkocht zij hem in 1631 tevens de beide bovengenoemde stadsheerden voor f 10.000,-.

Utrechtse initiatieven

Van zulke adellijke tegenstrevers had Groningen – op papier althans – weinig te duchten in de rechtstreeks onder haar gezag staande streken als de beide Oldambten, het Gorecht en Westerwolde, door Alting als 'peerlen' aangeduid. Hier openden zich weidse perspectieven voor een nieuwe economische expansie. Om te beginnen werd een aanzienlijk deel van deze streken bedekt door uitgebreide veenpakketten. Klaar om te worden opengelegd, geëxploiteerd en uiteindelijk te ontginnen. Langs een zich geleidelijk terugtrekkende Dollard lagen bovendien vette, gedurig verder aansluitende kwelderlanden ter bedijking.

Een gebrek aan geschreven bronnen beneemt ons twintigste-eeuwers het zicht op de debatten en denkbeelden van de magistraat over de economische toekomstperspectieven van Groningen aan het begin van de zeventiende eeuw. Slechts de daden van het stadsbestuur, waarvan we de neerslag zien in de vorm van verschillende magistraatsresoluties, werpen hierop enig licht. Ten stadhuize zal men zeker op de hoogte zijn geweest met de vanaf het midden van de zestiende eeuw aangevatte commerciële verveningen. Die vonden zowel bij het Stichtse Veenendaal plaats, als dichtbij rond de Friese plaatsen Heerenveen en Surhuisterveen. Om de hoek had de eerder genoemde Ommelander jonker Wigbolt van Ewsum rond het riviertje de Leke in Vredewold het voorbeeld gegeven. Zijn avontuur was weliswaar op een mislukking uitgelopen, waardoor Wigbolt's erven zijn venen en zouthandel van de hand moesten doen. Maar hij had dan ook wel zo ongeveer alles tegen gehad, eerst en

vooral de Opstand tegen Spanje. In de jaren dat de Staatse Ommelanden tegen de Spaanse stad streeden (1580-1594) kwam een snelle expansie van de nijverheid op gang, zowel in Holland, als in Friesland en Utrecht. De basis daarvoor werd geleverd door windkracht en turf. Toen de troebelen vanaf 1594 tot het verleden behoorden waren het in eerste instantie vreemdelingen die in Stad en Lande de weg wezen. We noemen het consortium van 'Hollandse Friezen' dat ten behoeve van de turfwinning vanaf 1598 veengronden langs de Pekel A onder Winschoten aankocht, waarop wij nader terugkomen. Enkele jaren later (23 april 1604) stonden de woeste venen op de agenda van de landdag, de Staten van Stad en Lande. Op dat moment bezat de provincie naar schatting circa 6000 hectare veen, afkomstig uit het bezit van de in 1595 opgeheven kloosters. Ter tafel lag nu het voorstel om een deel van de voormalige kloosterven tusschen Kropswolde en het Sappemeer, 'woest liggende', te verpachten. Vooral in dit deel van Gorecht lagen uitgestrekte venen die op den duur vrijwel alle in handen van de stad zouden komen. Op 20 februari 1605 benoemden de Staten een commissie op het verzoek van enkele patriciërs uit Rhenen en Amerongen om aan hen de voormalige Esser venen bij Kropswolde te verhuren. Dit Utrechtse consortium stond onder leiding van Jelis van Stoutenborch en kende vanuit de eigen onmiddellijke omgeving de verveningen rond het in 1549 op Rhenens grondgebied gestichte Veenendaal. Ruim een week later kregen de gecommiteerden permissie 'om dese saecke mit Jelis van Stoutenborch absolutelicken aff te handelen, soe als haer E. tot miesten dienste van dese provincie sullen bevinden te behoiren'. De heren-initiatiefnemers, bekend als de Rheense Compagnie, kochten bovendien een opstrek veens van vier roeden breedte van het kerspel Kropswolde. Van de provincie pachtten zij de Esserven voor 200 gulden per jaar, met ingang van 8 mei 1606. Ze namen tevens de verplichting op zich om een diep vanaf Foxhol te graven.

Het plan om de venen te verhuren, maar wellicht ook de aankoop door Caspar van Ewsum van de Nienoord met zijn uitgestrekte venen, beide in 1604, moeten de Groninger magistraat meteen aan het denken hebben gezet. Vooral nadat de ondernemers uit het Sticht Utrecht het niet bij het maken van plannen leken te laten. Op 5 juli 1605 sloot de stad alvast een contract met deze 'ahnemereren ende pachteren der provincieveen en tho Cropswolde' over de aan haar af te dragen turfaccijns.

Aftasten

Bij de hiervoor genoemde mislukte aankoop het jaar daarop ging het de stad, blijkens de tekst van de resolutie om 'die Nijenoertsche venen met de gerechtichhuijdenn'. Tot die gerechtigheden behoorde het ambt van erfgrietman van Vredewold, het zuiden van Westerkwartier. Wellicht aasde het stadsbestuur op deze functie, maar zij zou daarbij de lokale bevolking onnodig tegen zich in het harnas hebben gejaagd. Ook Beverningh had moeite dit met de venen aangekochte recht te doen gelden. Het ligt meer voor de hand dat de stad een vinger in de pap wilde houden, bijvoorbeeld door verschillende kandidaten tegen elkaar uit te spelen. Toch had zij het oog ook op de uitgestrekte venen. We kennen de achtergronden van het stedelijke bod, voorzover het die venen betreft niet. Dacht men ten stadhuize aan eigen exploitatie, of op zijn minst kanalenaanleg, aansluitend op de initiatieven van Wigbolt van Ewsum in de zestiende eeuw? Of wilde men diens zoon Caspar de voet dwarszetten? Had de stadsregering het oog op een eventuele ontsluiting richting Friesland en Holland, of werd het bod juist gedaan om dat te voorkomen, zodat de gegraven turf langs Groningen moest? Het blijft allemaal onduidelijk. Vast staat dat Caspar twee jaar later, in 1608 weer ongehinderd zijn voorvaderlijk bezit kon overnemen. Enkele jaren later wist hij het zelfs aanzienlijk uit te breiden door het aankopen van de Staten van Stad en Lande van de Aduarder venen onder de Drentse uithof Ter Heyl (1626). Door deze tegenvaller schijnt het stadsbestuur weldra zijn interesse in de Nienoord en omstreken te zijn kwijtgeraakt. Dat blijkt ook uit de wijze waarop de twee stadsheerden, zoals we eerder zagen, als wisselgeld rond de Ter Apeler kwestie in 1631 aan Caspar van Ewsum van de hand werden gedaan.

De belangstelling voor het hoogveen bleef echter en zou de komende jaren sterk worden geïntensiveerd. Groningen was op de drempel van de zeventiende eeuw lang niet de 'grootgrondbezitter' die het later zou worden. Toch was haar grondeigendom niet onaanzienlijk. In 1605 was Stad eigenaresse van naar schatting 1100 hectare land. Maar met uitzondering van enig land in het Winschoter Zuiderveen en onder Zuidbroek/Muntendam betrof het vrijwel uitsluitend groen land, dat wil zeggen cultuurland. De blijvende belangstelling had de eerste tien jaar na 1606 de vorm van aftasten en proberen.

Groningens eerste aankoop lijkt ogenschijnlijk een nutteloze exercitie in het hoogveen. Ze vond plaats nog geen twee jaar nadat het naast de Nienoordse

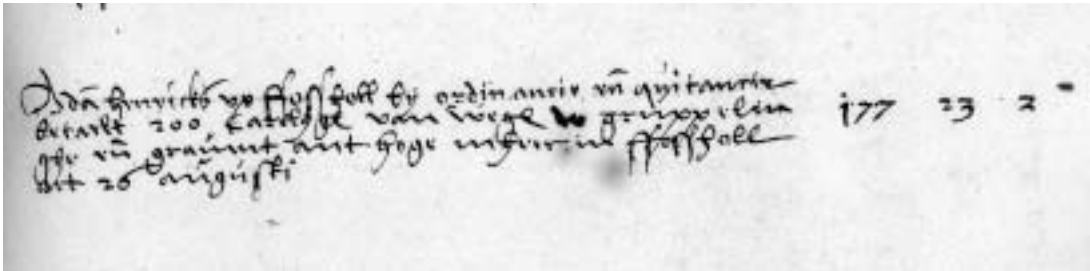
venen greep. Stad kocht op 23 april 1608 van de volmachten en eigenerfden van het kerspel Zuidbroek 53 akkeren veenland (circa 200 deimt of 100 hectare) in Boven-Muntendam, de latere Raadsackers of Vijf stadsplaatsen te Veendam. Het motief was op het eerste gezicht duister, want het veenland lag immers ver landinwaarts. Toch lijkt ook hier een duidelijke strategie aan ten grondslag te hebben gelegen. Om te beginnen lag het aangekochte aan de zuidoostzijde van de Oude Ae, de bovenloop van de in 1601 tot Termunter Zijldiep gekanaliseerde Munter Ae. Door de Oude Ae op te knappen zou men de turf via een aansluiting van het zijldiep op de in 1584 op last van de stad gegraven vaart van Slochteren over Noordbroek naar Winschoten kunnen afvoeren. Er is nog een tweede motief mogelijk. De lange raadsackers boden de mogelijkheid om er een nieuw diep door aan te leggen dat de bovenloop van de Pekel A kon aftappen en naar de Oude Ae leiden. De Pekeler participanten hadden inmiddels (1602) de venen verdeeld in 101 zogeheten lotten. Wellicht heeft het stadsbestuur getracht door deze aankoop bijna letterlijk via een achterdeur voet aan de grond te krijgen in de Pekeler verveningen, hoewel haar bemoeienis eerst in 1635 blijkt.

Dat lijkt weliswaar nogal laat, maar verbaast allesbehalve wanneer we bedenken dat rond de aangekochte raadsackers weldra moeilijkheden rezen – welke is onduidelijk – tussen de stad en de Zuidbroekster en Muntendammer verkopers van het veen. Die moeilijkheden leidden ertoe dat de stadsrentmeester nog in 1627 opdracht kreeg te procederen tot levering van deze al in 1608 aangekochte venen. De aankoop wijst hoe dan ook in de richting van een vroege belangstelling van het stadsbestuur voor de vervening, met name die langs de Pekel A.

Ook aan de andere zijde van de Pekelervenen hield Groningen de ontwikkelingen nauwgezet in de gaten. Rondom het eiland van Ulsda en in de buurt van Hamdijk kocht de stad in de jaren 1608-1613 aanwassen in de oostelijke Dollardarm. Een en ander geschiedde uiteraard met het oog op de inpoldering van nieuw land. Maar met het kwelderland kreeg Groningen ook de benedenlopen van de Pekel A en de Westerswolsche A in handen. Toen Feicko Clock in 1635/6 het grootste deel van zijn Pekelerven en aan de stad overdroeg beloofde hij tevens het verlaat te Ulsda, beter bekend als het Bultsterverlaat te vernieuwen. De sluis in de onmiddellijke nabijheid van de plek waar de Pekel A in de Westerswolsche A stroomt werd voor driekwart door de stad betaald. De stedelingen konden

In de Stadsrekening van
1612 komt de eerste
betaling voor ten behoeve
van de aanleg van het
Winschoterdiep, alias de
'Gruppelinge en grauent
ant hoge mheer in
Ffossholl'

57

er inmiddels ook rechtstreeks komen, want via de Rensel was in 1636 een verbinding tot stand gebracht tussen het Winschoterdiep en de Pekel A.

Foxhol

Met het beschrijven van de voorgaande gebeurtenissen hopen we duidelijk te hebben gemaakt dat het stadsbestuur vanaf 1605, het moment dat de bewolkte lucht tussen hem en de Staten-Generaal opklaarde, de initiatieven van veenexploitanten nauwlettend in de gaten hield. Uit niets blijkt, zoals door veel auteurs is gesuggereerd, dat Groningen daarbij traag reageerde. Integendeel, verschillende mogelijkheden werden als het ware afgetast. We noemden reeds de aankoop of pogingen daartoe van strategisch gelegen venen en aanwassen. In een ander geval werd de heffing van turfaccijns veilig gesteld. Maar bovenal zal men ten raadhuize hebben gezonnen op de meest efficiënte wijze waarop de turfhandel naar en door de stad of op zijn minst door stadswateren zou kunnen worden geleid. De laatsten zouden letterlijk en figuurlijk de armen worden waarmee de stad uiteindelijk greep op de vervening kreeg.

Op 26 juli 1611 gaf de Raad opdracht de vaarweg naar Winschoten op te schonen en te graven. Dit Winschoterdiep was de oude verbinding tussen Groningen en Winschoten. Schippers maakten destijds gebruik van het Damsterdiep, de Woltersumer en Slochter Ae tot aan Schaaphok. Vanaf dat punt vervolgden de schepen hun weg via de Ritzersloot (vanaf 1660 in het Slochterdiep opgenomen) en de in 1584 vermelde vaarweg van Slochteren over Noordbroek naar Winschoten. Het spreekt voor zich dat het Raadsbesluit betrekking had op deze vaarroute, voorzover hij in het door de stad bestuurde Oldambt lag. De dorpelingen uit het Oldambt waren op grond van hun onderhorigheid aan de stad verplicht dit diep van Winschoten tot aan de overtoom in Slochteren te graven. Maar spoedig leken Burgemeesteren en Raad van hun voornemen af te zien. Nog geen half jaar later immers, we schrijven 27 januari 1612, werd de

zittende Raad door de Taalmannen en Gezwoeren Gemeensluiden gewezen op de wenselijkheid van aanleg van een diep van Foxhol naar het Oldambt. Zoals bekend stond de stad al sinds 1400 via het toen gegraven Schuitendiep in verbinding met de Hunze. Dit Drentse Diep scheerde op zijn beurt als het ware langs de westpunt van het Foxholstermeer. Al eeuwen werd de turf uit de dorps- en kloosterven van Kropswolde, Wolfsbarge, Zuidlaren en verder stroomopwaarts langs de Hunze afgescheept naar de stad. Volgens de initiatiefnemers was de aanleg van een nieuw kanaal van Foxhol naar het Oldambt 'een sake tott sonderlinnge dienst deser Stad streckennde'.

Weer een half jaar kwam de ware reden voor de aanleg aan het licht en daarmee ook het tracé van de nieuw te graven vaart. Het diep zou er toe dienen 'omme aldaar (het Oldambt, MS) van Muntendam en elders een vaart tho hebben, ten einde men turf ende anders van daar voeglyk konde brengen'. Dat in dit verband de naam Muntendam werd genoemd, mag geen verbazing wekken. Hier en in het nabije Zuidbroek (waar Muntendam overigens kerkelijk deel van uitmaakte) en sinds kort ook in de Raadackers had Groningen vanouds veenbezit. Daartoe behoorde ook het Graftenveen, afkomstig uit het omstreeks 1440 verworven Gockingagoed. Er was één probleem. De stad was in dit gebied weliswaar de overheid, maar de private eigendom van het gebied waardoor de vaart moest worden gelegd berustte bij anderen, de Rheense Compagnie en de provincie als bezitster van de voormalige kloosterven voorop. Tussen de regels van het op 9 juli 1612 genomen besluit lezen we dat de magistraat zich daarvan bewust was. De aanleg zou immers te 'lichtelyken van Fossholl ouer de hooge veenen' kunnen worden voltrokken indien een en ander 'in oeres Eerbaren Rades gebiede', op stadsgrond dus, plaats zou vinden. Twee raadslieden en een taalman kregen opdracht de mogelijkheden ter plekke te onderzoeken. Drie weken later, op 31 juli 1612 brachten zij hun verslag uit aan de Raad. De meeste problemen zo stelden zij 'solde willen vallen tusschen

Fossholl ende Sappemeer, ouermitz het aldaar hol meer is, mede eenige hoogte' (dat wil zeggen het latere Hoogezand). Het stadsbestuur voegde meteen de daad bij het woord. Er zou alvast een greppel door het veen worden gegraven tussen Foxhol en Sappemeer, van 14 voet (4,09 meter) in de breedte en 7 voet diep. In het midden van de greppel kwam een 'middel gruppe' die nog een meter dieper was en aan beide zijden zou men dwarsgreppels aanleggen, als aanzet tot wijken, elk zo'n drie meter het veen in. Uit de stadsrekening van 1612 blijkt dat men meteen aan het werk toog. Nog geen maand later (26 augustus) had de stad aan de veenbaas en graafmeester Adam Henricks te Foxhol al de eerste betaling gedaan van 200 Caroliguldens 'van wegen het gruppelen ende grauen ant mheer in Fossholl'. Vele betalingen zouden nog volgen, waarmee het stadsbestuur tot en met 1621 circa 50.000 gulden te gelde zou leggen aan de aanleg van het Winschoterdiep tot voorbij Sappemeer.

De turf wordt verkocht

De gebeurtenissen volgden elkaar nu snel op. Op 1 mei 1613 nam de stad de rechten van de door de Utrechtse heren van de provincie gepachte kloosterven en over. Om in eerste instantie Muntendam te kunnen bereiken kocht Stad in februari 1614 nogmaals acht akkeren land te Zuidbroek aan om het diep daardoor te kunnen vervolgen. Met de overname van de concessie van de Utrechtse heren nam de stad tevens de verplichting over om vanuit Foxhol door een opstrek van 4 roeden (17 meter) een kanaal te graven tot aan de Looijdijk (met andere woorden de latere Spoorstraat-Noord te Martenshoek aan het begin van de Rheense Compagniesvenen). Dat was geen probleem omdat Groningen dit gezien het op 31 juli 1612 genomen besluit toch al van plan was. Het Rheense veen lag aan weerszijden van het Winschoterdiep, waarvoor de graafwerkzaamheden, zoals we zagen inmiddels in volle gang waren. De Stichtenaren hielden slechts een vierde gedeelte van hun oorspronkelijke concessie over. Dit veen lag tussen Martenshoek (de eerdergenoemde Looijdijk, thans Spoorstraat-Noord) en de huidige Van Oldebarneveltlaan, en zou naderhand als de Rheense of Rijnse Compagnie bekend worden. Dit vierdepart had een breedte van 142 roeden (580 meter) en ter lengte van 232 roeden (950 meter) en mat al met al zo'n 100 grazen of 50 hectare.

Het in 1613 aangekochte en gehuurde veen markeert de eerste concrete stap van het stadsbestuur op het pad van een allengs groter wordend veenavontuur. Inmiddels had Groningen zich door aan-

koop van de provincie (1 maart 1617) verzekerd van nog eens 1450 grazen (circa 580 ha) kloosterven en onder Kropswolde, afkomstig van de kloosters Aduard, Oldeklooster, Rottum en Wijtwerd. De gravers hadden evenmin stil gezeten en in 1617 het Sappe- of Duivelsmeer bereikt. Dit Sappemeer was allesbehalve een sinecure. Volgens de Stadsrekening van 1617 was het 'een vreesselijk en vermaard meer, bij veel ouden gemeenlijk Sappemeer, ook om het groote geraas van water, het Duivelsmeer genaamd, hebbende op vele plaatsen doorgaans 16,14, 12 en tenminste 7 voet water'. Eerder had het Hoogezand, 'een onbruikbaar wild en hoog veen', de gravers weerstand geboden. Bij de aanleg van het Winschoterdiep maakte men voor het eerste gedeelte gebruik van het Abrahamsdiepje (gedeelte Foxhol-Foxham), met een knik naar het zuiden werd de bovengenoemde hoogte van het Hoogezand omgraven, waarna het diep in nagenoeg rechte strekking oostwaarts werd gegraven.

Vrij spoedig na de huur en aankoop van de 'stichtse Venen' probeerde het stadsbestuur een deel van de kosten terug te verdienen. Op 14 september 1615 verkocht Groningen hier voor het eerst 'alle die (...) gegraue torff stande vpt veen gelegen tusken Fossholl ende Schappen Meer so witte als swarte' voor een bedrag van 5000 Caroliguldens. Kopers waren Adam Hindricks en Albert Jansen, de aannemers van het Winschoterdiep. Een klein deel van de turf werd rechtstreeks aan het stadsbestuur geleverd, op het raadhuis had men ook graag warme voeten.

Veele duisenden Kosten

Terwijl Hendricks en Jansen verder groeven aan de nieuwe vaart en turf uit de stadsvenen haalden, verschenen nieuwe ondernemers op het toneel. Onder hen bevond zich een compagnie van Friese veenboeren, Feddie Ottens, Roelf Schuring, Fedde Edskes en Haring Jacobs. Zij begonnen aan de noordzijde van het Hoogezand met de aanleg van het Winkelhoeksterdiep. Het stond haaks, vandaar de naam Winkelhoek, op het Winschoterdiep. Enkele jaren later groeven zij door het Sappemeer en haaks op het Winkelhoeksterdiep, het Achterdiep. Dit diep loopt parallel aan het Winschoterdiep, waarbij men gedeeltelijk gebruik maakte van het oude Abrahamsdiepje. Het Abrahamsdiepje vormde voorheen de verbinding tussen het Foxholstermeer en de Sijpe of Siepsloot, de oude grens tussen Oldambt en Ommelanden. De (oude) 'Friesche Compagnie' van Ottens en de zijnen tekende na 1630 ook voor de aanleg van de Kalkwijk, ten zuiden van Hoogezand.

Ingetogen stedelijke trots

Wat het veen betreft was de teerling geworpen, maar het spreekt voor zich dat dergelijke grootse publieke werken en grondaankopen zware wissels trokken op de stadskas. Temeer omdat men deze investeringen deed in een tijd dat Groningen kapitalen spendeerde aan een grootse stadsuitleg. Ook jaren later nog (1784) verwezen de vroede vaders met een zekere trots naar deze grote inspanning: 'Hebbende overzulks de H. Heeren Burgemeesteren en Raad (...) bemerkende de schaarsheid van turff ten reguarde van de grote floreerende burgerij, als mede tot accomodatie van veel duizenden van menschen geresolveerd, met approbatie van Taalmannen en Gezwoorne Gemeente, zulks een heerlijk en groot werk, het welke zoude dienen tot gerijf en profijt van Borger en Ingesetenen deze stad ernstig bij der hand te neemen (...) door goed beleid en grote moeite en verbied, dog niet zonder veele Duisenden kosten'.

Die trots voelde men al ten tijde (1612-1628) dat het stadsbestuur tonnen gouds spendeerde aan de uitleg en de fortificatie van de stad, aan het graven van het Winschoterdiep, aan het aankopen van veen als ook van heerlijkheden. Maar het was een ingetogen fierheid, die wel behoedzaam moest zijn omdat men zich ten raadhuize voortdurend bewust was van de 'ialousie' van elders. Van tegenwerking van Ommelander jonkers, als steeds waakzaam op hun privileges en wantrouwend jegens de stad. Edelen wier medewerking nodig was om geld uit te provinciale en de generale kas te verkrijgen teneinde de zware lasten, die voortvloeiden uit de fortificatie van de stad te verlichten. In 1623 adviseerde een raadscommissie tot herziening (redres) van de onder zware druk staande stedelijke financiën als laatste de stadsrentmeester maar eens een verhaal over de stedelijke inspanningen te laten afsteken op de landdag, de statenvergadering van Stad en Lande. Een goed versterkte stad was tenslotte ook in het belang van de Ommelanden, dus waarom zou Groningen dan alle lasten moeten dragen? De stad aasde op subsidie om de schulden af te lossen en zo vervolgde het advies 'bij aldien de (die) van 't lant (de Ommelanden, MS) niet consenteren' een tegengestelde resolutie te ondertekenen en het verzoek maar weer eens te herhalen. Een ander voorbeeld van tact en terughoudendheid is de geheimhouding waarmee het stadsbestuur de aankoop van Westerwolde omringde. Moest de belening van deze heerlijkheid wel worden aangevraagd en zo ja aan welke instanties? Alleen aan Overijssel, of ook

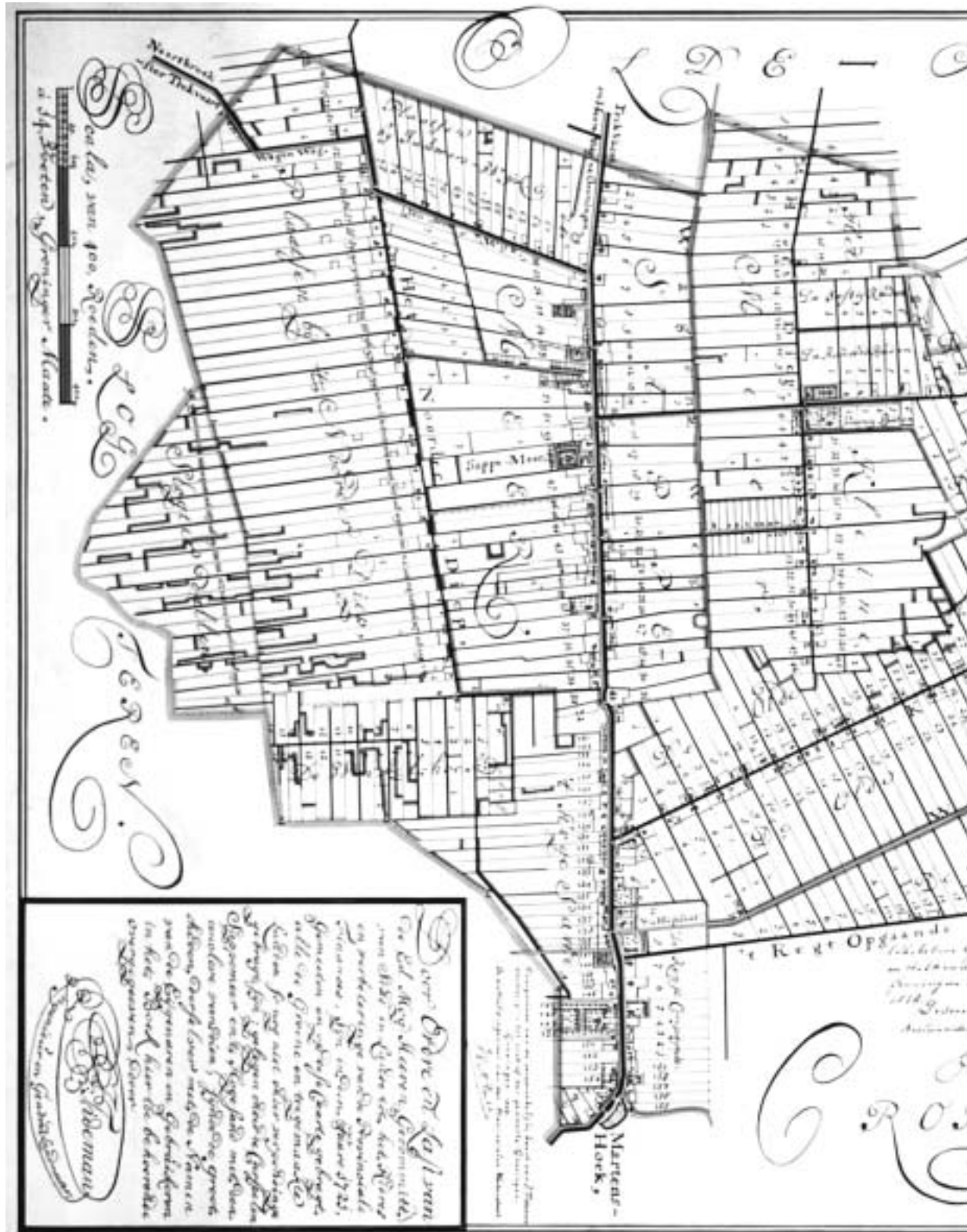
aan Holland, de Raad van Brabant of de Staten van Friesland? Uiteindelijk werd het leenverzoek aan allen gericht, ook aan de Friese Staten. Hier hadden enkele raadsleden toch wel even moeten slikken en weer-spiegelde zich de trots van de oude rijksstad. De 'swaricheit' voor de tegenstanders had 'besonderlijcken daerinne' bestaan 'dat de Stadt van Gronningen (zo) een vassalle van Vrieslandt' dreigde te worden.

Deze laatste overweging zal men in Friesland en elders niet hebben gekend, zomin als de inhoud van een op 19 februari 1618 genomen besluit van Burgemeesteren en Raad. Het werd tijd vondt het college om alle verworvenheden als het Gorecht, de Oldambten, de kwelders in de Dollard, maar ook de wateren, wegen en kanalen maar eens letterlijk op 'een pertinente caerte' te zetten. Toen al was ten stadhuize bekend dat er circa 2500 grazen kloosterland door Stad en Lande aan de stad zou worden overgedragen.

De kaart zou overigens wel in het geheim (*secretim*) op het raadhuize hangen 'ende bewaert (...) worden, sonder de selue in druck te laten gaen', of aan iemand bekend te maken, laat staan daaruit te kopiëren. De stadsonderbouwmeester mr. Garwer Peters kreeg de opdracht de kaart – die nooit is teruggevonden – te vervaardigen. Met steelse blikken zullen de vroede vaders tijdens hun palavers het oog over Stad en stadsheerlijkheden, hùn landen hebben laten gaan om de kaart aan het einde van de vergadering weer netjes op te bergen. Die kaart zal zeker met het stadswapen, de groene balk op een wit veld, gedragen door de dubbele rijksadelaar hebben geprikt. Wellicht bevatte de kaart een cartouche, die hen in allegorische omranding zal hebben herinnerd aan de hooggestemde taak waartoe zij zich in naam van de Allerhoogste en uit naam van de burgerij ten behoeve van het welvaren van de stad en haar onderzaten hadden gezet. Vastbesloten om vooral de economische invloed van Stad uit te breiden en daarbij de aandacht te concentreren op die plaatsen waar men tevens de politieke macht bezat, het Gorecht, de beide Oldambten en weldra ook Westerwolde. Inderdaad al deze inspanningen 'tot gerijff van borger en ingesetenen', maar ook – zo eindigt welhaast elke raadsresolutie waarmee geld gemoeid was – 'tot miesten profyt van de Stadt'. Hoe het stadsbestuur de eenmaal ingeslagen weg volgde en zich met vallen en opstaan, maar uiterst gedecideerd van haar taken kweet, zowel in als ten opzichte van de ongerepte vennen in het zuidoosten, verhaalt het volgende hoofdstuk.

In verband met het voornemen de Sappemeesterlanden onder de provinciale verponding te brengen tekende Jannes Tideman in 1721 vrijwel het gehele Sappemeesterveencomplex. Daarbij hield hij zich aan de door hem in het

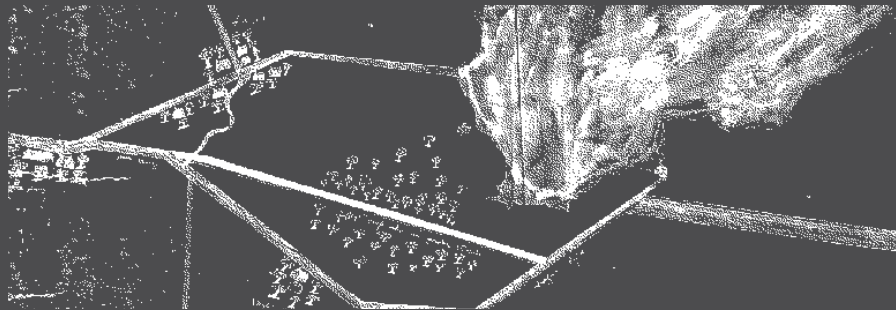
uit 1691 gehanteerde naamgeving. We zien de complexen van de zeventiende-eeuwse veencompagniën en de genummerde plaatsen. Op deze wijze was elke stadsplaats terug te vinden. (GAG, Kaartenverz., nr. 1138)

De zeventiende eeuw: Groningen als kanaal- en veenexploitant

- Foxhol-Zuidbroek
- Nieuwe veenaankopen
- Venen in de verhuur
- Veencompagnieën als aannemers
- Grens- en politieke kwesties
- De jurisdictie Sappemeer
- De niet-stedelijke veengebieden: Muntendam - Veendam - Wildervank
- De stad in de Pekela's
- Meedemer perikelen

De aanleg van het Winschoterdiep en de opening van de veengebieden bleek van meet af aan een gouden greep. In de jaren 1624-1628 legde het stadsbestuur de verveners een aantal regels op die de kolonisatie van het gebied rond Sappemeer sterk bevorderden. Deze verhuurvoorwaarden en de door de stad gedicteerde landschappelijke indeling, werden ook voor de door particulieren ontsloten venen bij Veendam en Wildervank maatgevend. Dankzij kapitaalgebrek van de initiatiefnemer kon Groningen na 1635 ook de hand leggen op de ten oosten van Veendam gelegen Pekeler venen. In de tussen beide veencomplexen gelegen Medener venen slaagde de stedelijke opzet in veel geringere mate.

Foxhol-Zuidbroek

Voorlopig ging de kost voor de baat uit. De investeringen voor de aanleg van het Winschoterdiep konden bij lange na niet uit de in 1615 op gang gekomen verkoop van turf worden gedekt. Vier jaar later ging Groningen over tot het heffen van accijns op de Foxholster turf. Om de uitgaven nog verder in de hand te houden gaf het stadsbestuur aan de drost van het Oldambt opdracht om de inwoners van Zuidbroek en Noordbroek te pressen vanuit het oosten naar het inmiddels (1618) drooggemaakte en begreppelde Sappemeer toe te graven. Op dat moment werd het inmiddels drooggelegde meer over een lengte van 460 roeden (1880 meter) doorkruist door het Winschoterdiep, dat voorzien was zijgreppels. Het diep werd door de Oldambtster gravers nog eens ruim vier kilometer ('1000 roe') doorgetrokken tot het Zuidbroek bereikte. De Oldambtsters werden gewezen op het belang dat het nieuwe kanaal ook voor hen had en daarbij uitgenodigd 'een liberaal subsidie te doen tot avancement van het nije Vossholsterdiep', zoals het Winschoterdiep in wording toen nog werd aangeduid.

Dat het kanaal vanaf Sappemeer verder naar het oosten werd getrokken was overigens niet alleen ten behoeve van de turfwinning. Want vanaf 8 mei 1622 konden de landerijen in de omgeving van Zuidbroek nu hun overtollige water niet alleen via het in 1601 voltooide Termunterzijldiep, maar ook via het nieuwe Winschoterdiep naar het westen kwijt. Op 26 maart 1628 was het zover en kon voor het eerst rechtstreeks van Foxhol naar Zuidbroek worden gevaren, volgens de stadsrekening 'tot verwondering van veel duisenden van menschen'.

Nieuwe veenaankopen

In de jaren daarvoor waren de argumenten voor het stadsbestuur om op ruime schaal in deze onderneming te investeren overigens alleen maar sterker geworden. In 1619 begon de prijs van turf sterk te stijgen en van september 1621 tot november 1622 was de uitvoer van turf uit Stad en Lande zelfs verboden. De stedelijke magistraat zag het als een extra aansporing om zich 'van meerdere veenen te verzekeren' en nam in februari 1622 het besluit om de provinciale venen aan de zuidzijde van het diep bij Foxhol te pachten. Op 9 februari 1626 deed het provinciaal bestuur opnieuw 'landen, hiemen, huysen, hooven, grachten, grondpachten, veenen, bosschen, broecken, visschenien, actien ende gerechticheyden' in de verkoop. Zij brachten in

totaal ruim 38.000 Caroliguldens op. Ook uit deze aanbieding kocht de stad Groningen veen. Het ging om 1000 grazen afkomstig van het klooster Aduard en gelegen te Kropswolde, vermoedelijk langs het latere Kieldiep. Bij deze verkoop kwam een nog veel groter deel van de provincievenen in handen van de Stad-Groninger Andries Jacobs, maar hij trad als stroman van de stad op en verkocht binnen twee weken de door hem gekochte provincievenen, afkomstig van de kloosters Oldeklooster, Nijenklooster, Thesinge, Schildwolde en Essen aan de stad (19 mei 1627).

Al met al had het stadsbestuur, alleen al onder Sappemeer, in nog geen veertien jaar tenminste 3000 hectare veengrond aangekocht en beschikte zij over een uitgebreid veenbezit. Het aaneengesloten hoogveencomplex strekte zich aan weerszijden van het Winschoterdiep uit, van Foxhol in het westen tot aan de Muntendammer venen in het oosten en van Slochteren in het noorden tot aan de in 1615 getrokken Semslinie met Drenthe in het zuiden. De stadseigendom van deze venen bleef tot 1847 onomstreden. Toen werd dit recht van de stad door enkele wanbetalende huurders tevergeefs aangevochten. Daarbij kwam vast te staan dat de stad het merendeel van de venen onder Sappemeer en Foxhol inderdaad had aangekocht. Voorts blijkt ook uit provinciale papieren als oude kloosterrekeningen uit de jaren 1620-1632 dat de stad de venen van haar sedert 1617 had aangekocht.

Venen in de verhuur

De eerste jaren waren een periode van *trial and error*, van aftasten en proberen. Het stadsbestuur stond daarbij voor verschillende vragen. Voorbeelden van hoe overheden de exploitatie van hoogveenexploitatie aanpakten waren er nauwelijks, laat staan dat een gewestelijk of in dit geval stedelijk bestuur zichzelf bezighield met de vervening. Moest het veen in eigen exploitatie worden genomen of juist niet en indien het werd verhuurd, welke wijze en hoogte van pacht moest de stad in dat geval bedingen? Een ander aspect, we stipten het eerder aan, was de financiering van de aanleg van kanalen, wegen, sluizen en wijken. Een van de middelen daartoe was de instelling van een turfrol, waarbij zich spoedig de heffing van verlaatsgelden voegde. Want met de groei van de bevolking gingen gaandeweg ook andere goederen door de stedelijke kanalen. Niet alleen de kanalaanleg en de vervening vroegen om toezicht, ook het innen van tolgeld, accijnzen en huren vergde de nodige organisatie. Tot het verpachten van het veen was al in december

1618 door een commissie uit de raad geadviseerd. Een groot deel van die venen werd verpacht aan de ‘compagnie van de Voxholster venen’, naar wij aannemen het gezelschap rond de eerdergenoemde Adam Henricks en Albert Jansen. Op 13 april 1619 verdeelde de stad de op dat moment in haar bezit zijnde venen in ‘ses egale parten’. Daarvan bleef het westelijke en oostelijke deel, maar ook het diep met de weg erlangs aan de stad en kreeg de compagnie de helft van het overige in huur.

Eer echter duidelijk was wat het stadsbestuur met zijn venen zou doen ging zij er in 1621 toe over enkele huizen langs het diep in Sappemeer te bouwen. Die raakten snel bewoond en Sappemeer werd hier de eerste en oudste veenkolonie. Zijn naam zou voortaan die van het gehele veencomplex tussen Foxhol en Muntendam zijn. Ook elders werkten de hoge turfprijzen vestiging in de hand. De groei van de bevolking, het voortschrijden van het diep maar ook nieuwe financiële tekorten dwongen meer en meer tot een regeling. In het voorjaar van 1623 boog een nieuwe commissie tot redres (herziening) zich over de stedelijke financiën. Een van haar adviezen luidde om de ‘veenen toe Voshol an te slaen’ (de omvang te schatten) om ze vervolgens te verpachten. Op 13 maart 1624 besloten Burgemeesteren en Raad om de Foxholster en Sappemeester venen als proef op 24 augustus te verpachten en aan die verpachting zowel binnen als buiten Stad en Lande door middel van aanplakbiljetten ruime bekendheid te geven. De eerste driejaarlijkse verpachting ging al op 23 oktober in.

Tegen het afdragen van elke vierde gestoken zwarte turf konden gegadigden voor een periode van drie jaar een veenplaats huren. Zo’n plaats was een stuk veen van 20 roeden (82 meter) breed, gemeten langs het kanaal en de ‘inwijcken’. Na vergraving moesten de huurders hun venen ‘na veens order gruppen’ en daarbij de greppels op een onderlinge afstand van anderhalve roede (ruim zes meter) aanleggen. De aangrenzende gedeelten van het kanaal en de wijken dienden zij tot op de grond uit te baggeren en schoon en bevaarbaar houden. Tot zover de eigenlijke vervening.

Maar zelfs in deze oudste verhuurcondities maakte men al voorzieningen voor de toekomst wanneer het winbare veen als turf zou zijn afgevoerd. Dat blijkt vooral uit artikel 7, dat wij letterlijk citeren: ‘Indien iemand van voorsz. huurders neffens zijn pandt off elders in ’t meer (Sappemeer) begeerde toe te maeken, willen de Heeren hem daarmede gerijven, sulx dat degene, so (die, MS) eenich landt toemaect,

t’ selve acht jaer vergeeffs (gratis, MS) sal mogen gebrucken, om daarna redelicke huire te geven’. Huurders konden op deze wijze dus land pachten, teneinde deze in cultuur te brengen (‘toe te maken’). Blijkbaar had men daarbij in eerste instantie het oog op het drooggemaakte Sappemeer, waar plaatselijk weinig of in het geheel geen veen zat. Dergelijk toegemaakt land, weldra met de term groene landen aangeduid, mocht de huurder acht jaar vrij van pacht gebruiken. Voorwaarde was wel dat hij deze groene landen ieder jaar te boek liet stellen door de stadsrentmeester.

De ‘proefverhuring’ van 23 oktober 1624 werd een groot succes. De eerste driejaarlijkse verhuring, die traditiegetrouw naar wij aannemen per 22 februari 1625 (Sint Petrus) was ingegaan, liep in februari 1628 af. Maar de huur liep alleen af voor die huurders of meiers die het slechts om de turf was gegaan. Aan hen die vervolgens ook grond hadden ontgonnen, of meteen aan het ontginnen waren geslagen had de stad immers acht gratis huurjaren toegestaan. Op 8 december 1628 stelden Burgemeesteren en Raad nieuwe verhuurcondities voor de venen van Sappemeer en Foxhol vast. Het waren deze bepalingen die maatgevend werden voor de verdere ontwikkeling van de Groninger Veenkoloniën, maar ook aan de basis liggen van het stadsmeierrecht. Dit werd naar het in artikel 1 aan huurders verplicht gestelde ‘huycerter’, ook wel recht van de huycerter genoemd. Op de zeer uitvoerige bepalingen in deze ‘grondwet van de veenkoloniën’, het voorbeeld voor de latere verhuringen, komen wij in het volgende hoofdstuk uitgebreid terug.

Veencompagnieën als aannemers

In korte tijd meldde zich een zevental compagnieën (veenexploitatiemaatschappijen) ten raadhuize. Op 19 april 1631 sloot de stad een contract met de bovengenoemde Friese veenexploitanten – verenigd in de zogeheten Oude Friesche of Heerenveensche Compagnie – omtrent de venen in de Winkelhoek (Sappemeer-Noord) en Kalkwijk. Om te beginnen – en dat gold ook voor de latere contracten – bevatten de overeenkomsten bepalingen over de aanleg van de wijken en de dwarswijken. Die zouden door de compagnieën worden aangelegd. Voor het in cultuur brengen van de dallen (uitgeveende landen), het ontginnen met andere woorden, golden de bepalingen uit 1628. De compagnieën legden als het ware de infrastructuur aan en lieten het veen afgraven. Doorgaans waren de veengravers dezelfde als huurders

Gezicht op het Winschoterdiep te Hoogezand in 1914. In de verte links de ingang van het Kalkwijksterdiep. De schoorsteen hoort bij de strokartonfabriek van Hooites en Beukema.

67

van de veenplaatsen. Deze veenplaatsen werden eveneens door de compagniën afgepaald, volgens door de stad vastgestelde normen. Veel verveners bleven op de plaats van het door hen verveende land zitten. Dit werd dan door hen met toestemming van de stad ontgonnen, onder voorwaarde dat men de nieuw toegemaakte landen of groene landen opgaf aan de stadsrentmeester. De Oude Friesche compagnie tekende voor de aanleg van zestien stadsplaatsen in de Winkelhoek en begon in 1632 met het graven van het Kalkwijksterdiep. Aan weerszijden van die lange wijk legde zij veenplaatsen met een breedte van 20 roeden aan. Deze strekten zich in het westen (Wester Colomne) uit tot aan de enkele jaren later aangelegde Kielster Zwarte- of Achterweg. Dit was tevens de grens van de veenconcessie. In het oosten (Ooster Colomne) strekte de concessie zich tot aan de Borgercompagniester Zwarteweg uit. Op de kaart van Jannes Tideman (1690) kunnen we vanaf Hoogezand zuidwaarts opgaande al 80 veenplaatsen aan weerszijden van de Kalkwijk onderscheiden. In het zuiden van deze concessie, die naar de concessienemers ook Oude Friesche Compagnie werd genoemd, ontstond het dorp Lula. Op 24 september 1636 sloot de stad een contract over de venen aan het Achterdiep, alwaar 76 veenplaatsen werden aangelegd.

Op 16 januari 1637 kwam Groningen tot overeenstemming met de Kijl- of Kielcompagnie. De naam Kiel had betrekking op de scherpe hoek die dit langwerpige veencomplex ten opzichte van de ten westen

ervan gelegen Kropswolder venen maakte. Dit consortium liet het Kieldiep met de daaraan grenzende plaatsen aanleggen. Om het Kieldiep op het Winschoterdiep aan te laten sluiten moest men vanaf het Hogezaand een stukje door de Oude Rheense Compagnie graven. Tot en met veenplaats nummer 23, de plek waar het Kieldiep naar het zuidoosten knikt, lagen de veenplaatsen alleen ten oosten van dat diep. Zuidelijk daarvan lagen ze aan weerszijden. Op 18 januari 1647 werd het contract vernieuwd en uitgebreid – de betreffende resolutie spreekt van het voortzetten der Nieuwe Compagnie – en sedert was sprake van de Nieuwe Friesche of Kijlcompagnie. Op het terrein van deze compagnie kwamen de nederzettingen Kiel en Windeweer tot ontwikkeling. In Jannes Tideman's kaartboek van Sappemeer uit 1690 onderscheiden we vanaf het terrein van de voormalige Rheense Compagnie (Hoogezand) zuidwaarts gaande in de oostelijke kolom 72 veenplaatsen en in de westelijke kolom 48 veenplaatsen. Uiteindelijk zou dit complex stadsvenen zich 110 plaatsen zuidwaarts uitstrekken tot iets ten zuiden van het Huis Nieuw Baarveld. Ten zuiden van de Zuidlaarderweg werd het aan de westzijde het begrensd door de circa 700 meter ten westen van het Kieldiep gelegen Stadslinie. Ten zuiden van plaats 79/80 westzijde, waar de Stadslinie op de Semslinie stuitte, vormde deze in 1615 getrokken lineaalrechte lijn de provincie- en daarmee tevens de concessiegrens. In het oosten gaf de Kielster Zwarteweg (Kielster Achterweg) de begrenzing aan.

In 1635 kwam het afsnijdingskanaal Waterhuizen-Foxham tot stand. Harman Clasen tekende in 1651 dit vaarwater, dat op dat moment op basis van het Raadsbesluit van 9 augustus van dat jaar werd verruimd tot de

dubbele breedte. Geheel links midden Foxham, iets naar rechts Foxhol met het Boelemeer (Foxholstermeer). Het verbrede rak tussen Waterhuizen (geheel rechts) en de Schutsloot was blijkens de kaart

858 roeden lang (3513 meter). (GAG, Kaartenverz., nr. 1360)

Nog in hetzelfde jaar 1647 sloten enkele Groninger burgers ('borgers') een overeenkomst met de stad omtrent de venen ten oosten van de Oude Friesche Compagnie (Kalkwijk en Lula). Ook deze Borgercompagnie groef net als de compagniën ten westen ervan zijn vaart of hoofdwijk parallel aan de Kalkwijk, vanuit Kleinemeer in zuidoostelijke richting. Het Kleine Meer lag pal ten zuiden van het Sappemeer en was in 1636 afgetapt en drooggelegd. Door het meertje werd toen van west naar oost het Kleinemeersterdiep gegraven, dat via een zijkanaal (thans Kleinemeersterstraat) met het Winschoterdiep in verbinding stond. Tien jaar later groef men enkele honderden meters naar het oosten het zogeheten 'Bovendiep', dat het jaar daarop de benedenloop werd van het Borgercompagniesterdiep.

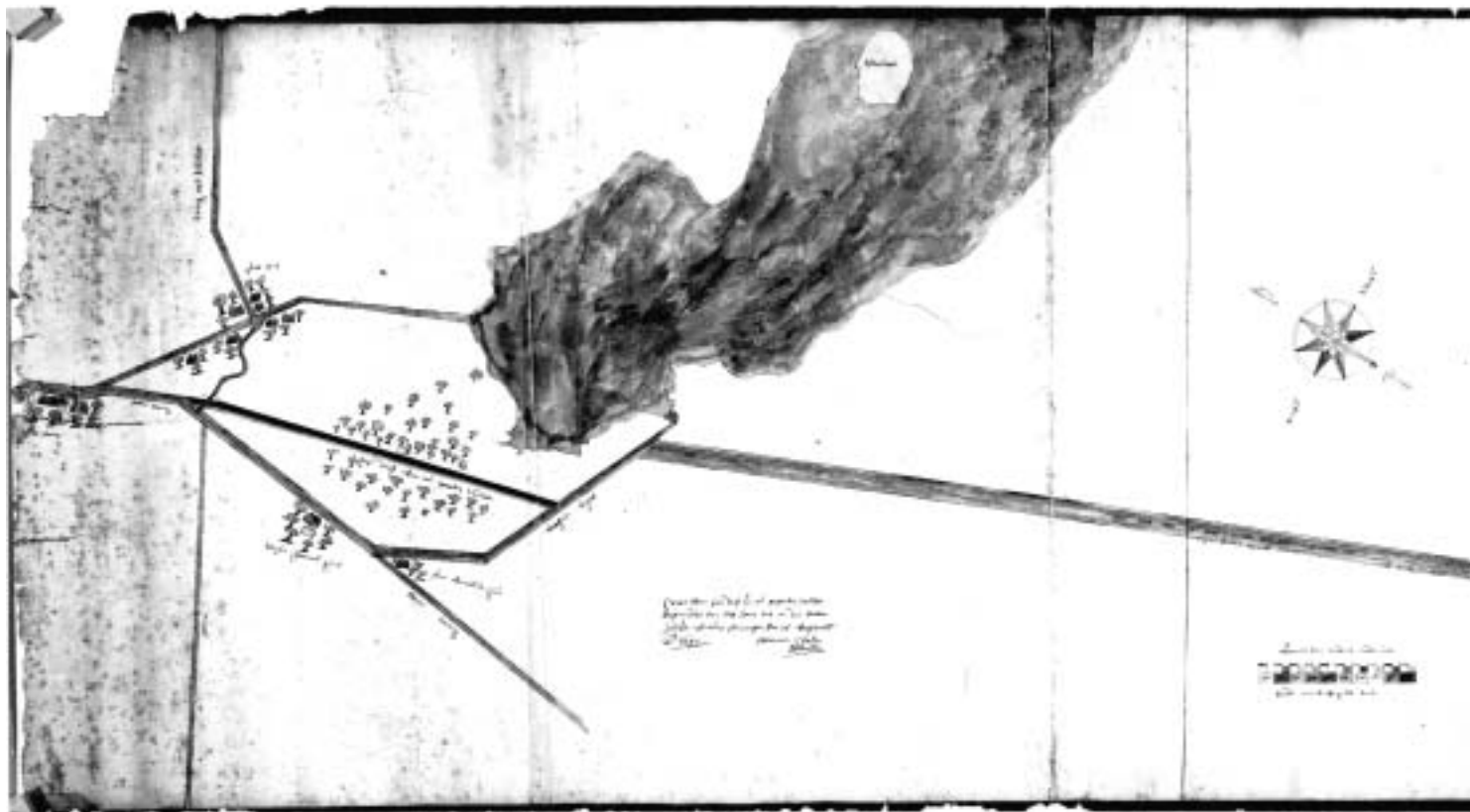
De voorspoedige ontwikkeling van de scheepvaart op het Winschoterdiep gaf de stad aanleiding tot het graven van een afsnijdingskanaal Waterhuizen-Foxhol in 1635. Oorspronkelijk had men het Winschoterdiep vanuit het door het Drentsche Diep (Hunze) of Schuitediep gevoede Foxholstermeer in oostwaartse richting gegraven. De scheepvaart tussen de stad en de veengebieden behoefde nu niet meer de omweg via

het Foxholstermeer te nemen. De afsnijding werd al in 1651 verruimd tot de dubbele breedte. Vijftien jaar eerder hadden de gravers Winschoten en het gelijknamige diep via de Rensel in verbinding gebracht met de Pekel A. Vanaf Zuidbroek werd het diep vanwege het hoge peil aan weerszijden door dijken omgeven. Het water uit zuidelijker streken (onder andere via de Oude Ae) werd door middel van duikers onder het diep doorgeleid. In het Winschoterdiep liet de stad verlaten (schutsluizen) bouwen bij Martenshoek, Zuidbroek en Winschoten (Rensselverlaat).

Grens- en politieke kwesties

In het uitgestrekte stadsbezit onder Sappemeer en Foxhol bevond zich een tweetal stukken dat we nog niet hebben genoemd. Ten oosten van het door de Borgercompagnie gehuurde veen lag een klein strookje veen, dat eigendom was van de stad en onmiddellijk aan de Muntendammer venen grensde. Ook ten westen van de Kielcompagnie lag stadsveen, dat grensde aan de venen van Wolfsbarge en Kropswolde.

Maar nu de hoogvenen werden ontsloten en aangesneden ontstonden er ook grenskwesties. Aan de westkant bij Kropswolde was men betrekkelijk snel uit

de problemen; hier werd op 16 januari 1637 een overeenkomst gesloten. De wijken van de Kropswolder venen sloot men aan op het Kioldiep en zijn verlengde, het Nieuwe Compagniesterdiep (1659). Aan de noord- en oostzijde, tussen Sappemeer en het Oldambt, vergden de onderhandelingen veel meer tijd. In maart 1634 was men al aan het onderhandelen, maar pas in augustus 1647 gingen gecommiteerden uit de stad met die van Zuidbroek en Muntendam – dat tot 1838 met Zuidbroek één kerspel vormde – aan de slag om elkaars territoria af te bakenen. Hier waren de grenskwesties onderdeel geworden van een steeds grimmiger strijd tussen de stad en de beide Oldambten.

Gaandeweg waren de spanningen tussen de bewoners van deze onder de stad staande streken en het stadsbestuur opgebouwd. De stad Groningen was oppermachtig in het Oldambt. Het oefende er de rechtspraak uit, benoemde de predikanten en had het oppertoezicht over de waterstaat en de dijken. Dat was nog tot daar aan toe, maar het stadsbestuur stelde ook steeds meer financiële eisen. Zo hadden de Oldambtsters onder zachte dwang meebetaald aan de uitbreiding en versterking van de stad, waren ze

gedwongen mee het Winschoterdiep tussen Sappemeer en Zuidbroek aan te leggen en werd hen in 1635 rond-uit bevolen om ook het vervolg naar Winschoten te graven. Daarbij vloede de helft van de boeten in het Oldambt in de stadskas en ook de bieraccijns was flink verhoogd. Stilaan voelden de Oldambten zich een soort melkkoe van Groningen. Was het langzamerhand geen tijd om onder het gezag van die stad uit te komen en net als de Ommelanden zelfstandig vertegenwoordigd te zijn op de landdag, de staten van Stad en Lande?

Op zijn beurt beschuldigde Groningen de Ommelanders ervan het vuurtje in het Oldambt op te stoken, vooral nadat het op de landdag van 23 februari 1643 opnieuw tot een breuk kwam tussen Stad en Lande. Vanuit Den Haag werd getracht te bemiddelen. Nu eens kwamen gecommiteerden uit het Hof van Holland, dan weer vertegenwoordigers uit de Staten-Generaal, uiteindelijk zelfs stadhouder prins Willem II en intussen vlogen de schriftelijke beschuldigingen en verweerschriften over en weer. In 1648 werd de door de stad aangestelde drost met 300 man door Groningen gezonden troepen door de Oldambtsters verjaagd. Op 29 maart van dat jaar verklaarden de volmachten en eigenerfden van de beide Oldambten eigenmachtig het stadsbestuur van Groningen vervallen van zijn jurisdictie over het Oldambt. Dit besluit werd zes weken later door gecommiteerden uit het Hof van Holland weliswaar ongeldig verklaard. Maar wie zou deze scheidsrechterlijke beslissing ten uitvoer brengen in een Oldambt, waarvan de bewoners ‘wacht ende tocht deden, alsof het Oorlogh hadde gheweest teghen die van de Stadt’? Een commissie bestaande uit de prins van Oranje en enkele vertegenwoordigers van de Staten-Generaal besloot uiteindelijk op 7 augustus 1649 tot een definitieve sententie (uitspraak). De stad werd in al haar rechten op de beide Oldambten hersteld. De Oldambtsters moesten onder meer de door hen aangebrachte schade aan de vernielde verlaten en de doorgestoken dijken van ‘t Suydbroeckster diep’ (Winschoterdiep) herstellen en afzien van het eigenmachtig bijeenroepen van de zijvesten. Dat was immers namens de stad, de taak van de drost.

De sententie trok ook een grenslijn tussen de Sappemeester stadsvenen en die van de eigenerfden van Noordbroek, Zuidbroek en Muntendam. Zij werd op 21 augustus door de stad aan de Oldambtster ingezetenen bekend gemaakt. Deze grens volgde vanaf een punt bij Jagerswijk/Spitsbergen een zuidwestelijke richting en liep langs de Zwarteweg (wech in het

hooge Veen ten oosten van Trouwerswijk, lees: Jagerswijk). Deze lijn werd recht doorgetrokken naar het zuiden en kruiste het Winschoterdiep bij het stadstolhuis, waar thans de Noorderstraat in het Westeind overgaat. Vandaar werd de grens verder getrokken het veen in, vermoedelijk tot aan de zuidelijke 'scheijtgruppel' (grensgreppel) van de Kleinemeester veenplaatsen. Ten zuidoosten daarvan lagen de Muntendammer venen. De grens tussen de Muntendammer venen en de stadsvenen onder Sappemeer werd tot 1647 gevormd door de Oude Gruppe. Aan deze oude scheiding herinnert nog een enkel slootrestant op circa 750 meter ten oosten van het Tripscompagniesterdiep, dat min of meer parallel aan deze grensgreppel werd aangelegd. De Muntendamers claimden nu het veen westwaarts tot aan een noord-zuidlijn die was getrokken op de kerk van Sappemeer. Maar Groningen had met het Winschoterdiep een sterke troef in handen. Zo verkreeg de stad in 1649, tegen de toestemming aan de Muntendamers hun turf door het Winschoterdiep te vervoeren en tegen betaling van het verlaatsgeld voor het stadsverlaat te Martenshoek, een strook van 100 roeden diepte (400 meter breed) bij Tripscompagnie. Daarmee kwam de limietscheiding tussen het gebied Sappemeer en het dorpsgebied van Muntendam 400 meter oostelijk te liggen.

De jurisdictie Sappemeer

Die grens was natuurlijk een administratief-politieke afbakening, waarbij de stad vanzelfsprekend de eigendom van haar bezittingen, voorzover die op het territorium van Muntendam (en Zuidbroek) lagen, behield. Voorts moeten we bedenken dat de gebieden aan weerszijden van de limietscheiding onder de soevereiniteit van de stad Groningen vielen, zowel Muntendam als deel van het Wold-Oldambt, als de venen onder Sappemeer als onderdeel van de gelijknamige jurisdictie. De status van deze jurisdictie behoeft enige uitleg.

Groningen had in Sappemeer niet alleen een groot aantal veenplaatsen uitgegeven, maar sinds 1621 ook talloze huisplaatsen. Daarop hadden zich vooral neringdoenden, schippers en veenarbeiders gevestigd. Ook de huurders van deze huisplaatsen of stadshemen vielen onder het stadsmeierrecht. Onder meer vanwege hun sterk toegenomen aantal besloot het stadsbestuur op 14 december 1633 om het gehele veengebied rond Sappemeer los te maken van het Gorecht (Gericht van Selwerd) en er een eigen 'richter' aan te stellen. Zo werd Sappemeer een zelfstandige stads-

jurisdictie (bestuursgebied onder de stad), waarbij de ambtman van het Gorecht tevens als 'richter' van Sappemeer fungeerde. Tot de rechtstoel van Sappemeer behoorden naderhand drie kerkdorpen: Hoogezand, Windeweer en de Lula en Sappemeer. Dankzij de snelle bevolkingsgroei van Sappemeer kon men er al in 1632 een predikant beroepen en vanaf 1636 werd de jurisdictie Sappemeer als een aparte inkomstenpost opgevoerd in de stadsrekeningen, naast onder andere het Gorecht, de beide Oldambten en Westerwolde.

De niet-stedelijke veengebieden: Muntendam - Veendam - Wildervank

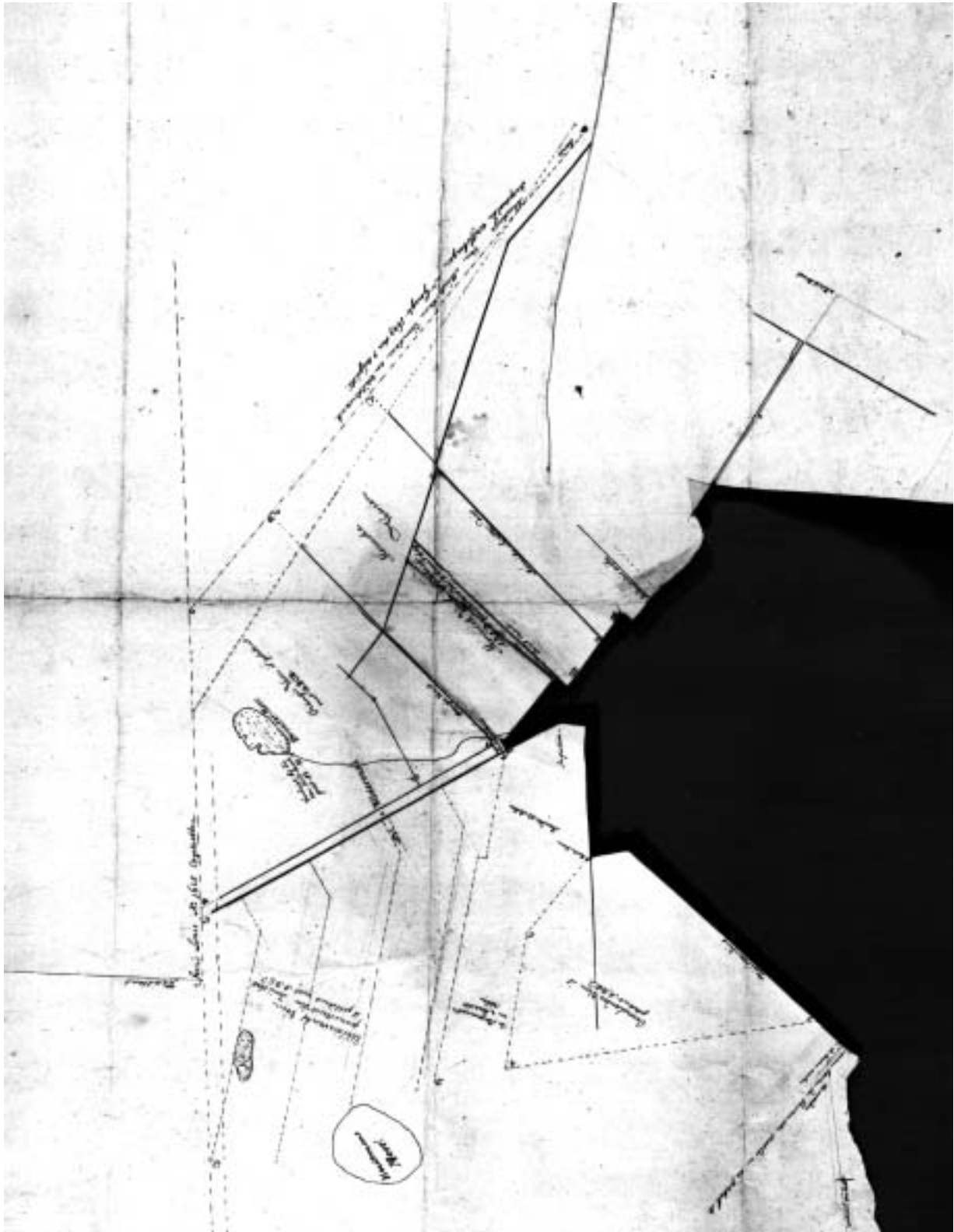
De vaststelling van de grens tussen Sappemeer en Muntendam was nodig vanwege de oprichting van een drietal nieuwe veencompagniën. We noemden de Borgercompagnie, waarvan de gepachte stadsvenen voor een belangrijk deel onder Muntendam lagen. Ten oosten van de Borgercompagnie was de Tripscompagnie actief. Deze maatschappij, die aanvankelijk bekend stond als Muntendammer Compagnie, was het initiatief van Adriaan Geerts Paep (later Wildervank). Op 4 maart 1647 had hij de Muntendammer venen ten oosten van het riviertje de Oude Ae van de volmachten, eigenerfden en ingezetenen van Zuidbroek gepacht. Enkele maanden later, op 16 juni 1647, volgden de venen in de zogeheten 'Boven Muntendam', dat wil zeggen die venen welke zuidwaarts van dat dorp waren gelegen. De Zuidbroeksters verhuurden hun venen onder gelijke voorwaarden als die welke de stad in Sappemeer en Foxhol, maar spoedig ook langs de Pekel A hanteerde. Zo werden de stedelijke verhuurbepalingen ook maatgevend voor de turfwinning in de veengebieden die niet van de stad waren. We zagen eerder hoe de beslissing van de Haagse heren (augustus 1649) de weg vrijmaakte voor de definitieve scheiding tussen de venen van Noordbroek, Zuidbroek en Muntendam enerzijds en Sappemeer anderzijds. In hun uitspraak viel ook te lezen dat eerdere overeenkomsten van kracht bleven, 'volkomen effect moeten sorteren' staat er letterlijk.

Dat kwam goed uit, want driekwart jaar eerder had Groningen al een succesje geboekt. In december 1648 wist de stad het namelijk van de Muntendammer Compagnie gedaan te krijgen dat zij haar turf uit de venen van de latere Tripscompagnie, die voornamelijk onder Muntendam lagen, via Sappemeer zou afvoeren. Daarmee zag de magistraat kans een belangrijk deel van de Muntendammer venen rechtstreeks op haar Sappemeerster kanalen aan te sluiten. De veen-

Wildervankster en Munnekevenen omstreeks 1700. De Oranjevaart, samenvallend met de latere – inmiddels verdwenen – gemeentegrens tussen Veendam en Wildervank, vormde de scheiding tussen de Munnikevenen (ter plekke van de Lange

Leegte en Borgercompagnie) en de Oranjevenen ten zuiden daarvan. Ze kwamen in 1647-1649 aan Adriaan Geerts Wildervanck. Blijkens de kaart werd op 7 augustus van het laatste jaar een grens getrokken tussen Gorecht en de venen van

Muntendam, Veendam en Wildervank. Het noorden rechtsboven. (GAG, Kaartenverz., 1153)

genoten kregen als tegenprestatie van de stad vier veenplaatsen ten noorden van het Kleinemeester Hoofddiep toegewezen.

Al met al was Paep alias Wildervank er in de zomer van 1647 in geslaagd de venen, zowel die ten oosten als ten westen van de Oude Ae, te pachten. Dat de stad Paep uiteindelijk ter wille was, vloeide niet alleen voort uit de arbitrage van de Staten-Generaal. Zelf was Groningen immers nog eigenaar van de in 1608 gekochte, maar pas in 1627 'geleverde' 53 akkeren in Veendam. Als zodanig had de stad belang bij een afvoer via 'haar' Winschoterdiep, hetgeen haar verlaats- en passagegelden zou opleveren. Feitelijk had zij daartoe al in 1637 de voorwaarde geschapen, door permissie te verlenen aan de drost en de zijlvesten van het Wold-Oldambt om het water van de Oude Ae via het Winschoterdiep in plaats van het Termunterzijldiep te lozen. Twee jaar later nam zij het besluit om het Winschoterdiep te bedijken en het uit het zuiden vloeiende water door middel van duikers of grondpompen onder het kanaal door te leiden. De reden dat de stad thans toestemming verleende voor een gedeeltelijke afvoer via het nieuwe kanaal kan zijn gelegen in het feit dat voor het Winschoterdiep aanstonds een hoog kanaalpeil was gekozen. De vervening met de daarbij behorende maaiveldaling zou immers op termijn tot een tekort aan water kunnen leiden, waarbij de afvoer van de Oude Ae en vooral het daaraan parallel gegraven Muntendammerdiep met zijn bovenlopen, het Ooster- en Westerdiep wel eens hard nodig zou kunnen zijn. Gerding wijst op de krappe financiële positie van Groningen op dat moment en de noodzaak enige tijd pas op de plaats te maken. Ook kon het Winschoterdiep wel wat extra water velen sinds de totstandkoming van een nieuw rak Waterhuizen-Foxhol (1635), dat de omweg via het Foxholstermeer en het Drentse Diep overbodig maakte.

Van zijn kant was Paep al een eindweegs opgeschoten met het graven van een kanaal vanuit het Meedemerddiep zuidwaarts, waartoe hij zich volgens de overeenkomst met de Zuidbroekster eigenerfden had verplicht. Dit Oosterdiep was in 1647 al tot aan de Kerklaan in Veendam gevorderd. Nu hij op 28 november 1648 ook de venen aan de westzijde van de Oude Ae kon pachten, was hij verplicht daar eveneens een kanaal te graven, het Westerdiep. Hoewel Groningen dus goeddeels misgreep bij het verwerven van venen onder Muntendam, Veendam en Wildervank was zijn indirecte invloed er niettemin groot. De Zuidbroeksters leverden hun venen aan Paep en zijn

consorten immers onder vrijwel dezelfde voorwaarden als dat Groningen dit met zijn venen deed. Ook hier werd het in cultuur brengen van uitgeveend land als voorwaarde gesteld.

In het midden van de zeventiende eeuw was het gebied tussen Veendam (dat in 1655 zijn eerste predikant kreeg) en Foxhol kortom volop in vervening. Vrijwel alle veengronden in de streek die wij thans als Oude Veenkoloniën aanduiden waren op dat moment verhuurd aan veencompagniën, hetzij door de stad Groningen of door de eigenerfden van Zuidbroek. Hun bezit reikte ver naar het zuiden tot aan de Semslinie, de grens met Drenthe. Maar al in 1656 bereikte het Oosterdiep Wildervank en naderde daarmee de Semslinie. Ten westen daarvan, van noord naar zuid, lagen de Westerse of Muntendammer Meentevenen, die gepacht werden van Zuidbroek. Daaronder lag het Munnekeveen, dat ooit eigendom was van het klooster Termunten en door de Groote Muntendammer Compagnie van de provincie was aangekocht. Deze pachtte van Zuidbroek en Muntendam ook de venen aan de oostzijde van het Oosterdiep ten zuiden van de stad-Groninger raadsackers. Adriaan Geerts Paep/Wildervank was al voor zijn dood in 1661 door geldnood gedwongen zijn rechten en eigendommen aan de Groote Muntendammer Compagnie te verkopen.

Na de regeling van de vervening en afwatering rond het latere Veendam reesteerde nog slechts een klein gedeelte van het stadsveenbezit onder Sappemeer dat vooralsnog buiten de verhuur was gebleven, de zogeheten (Wolfs)Bargerven. Dit betrekkelijk kleine complex werd op 29 januari 1659 door burgemeesteren en raad verhuurd aan Berent en Idske Feddens en Idske Fettiens. Beide heren en hun zakenpartners, naderhand bekend als de Nieuwe Compagnie, werden verplicht 'een nieuwe hoofdgriffe te leggen', beginnende ten suyden aen het hoofddiep van de nieuwe Vriesche ofte Kijlscompagnie' en te vervolgen zuidwaarts van Wolderhorne (de zuidgrens van de Kropswolderven en bij de latere aardappelmeelfabriek De Eendracht, ook wel 'Dwars in den Weg' geheten) tot aan de venen van een zekere Oldenzeel en consorten in het zuiden (in de nabijheid van de Zuidlaarderweg).

De stad in de Pekela's

Terwijl Groningen goeddeels naast de Zuidbroekster meentevenen onder Muntendam, Veendam en Wildervank greep, kreeg het verder oostwaarts, langs het riviertje de Pekel A, wel voet aan de grond. Ook

hier waren andere initiatiefnemers het stadsbestuur voorgegaan. Op 19 januari 1598 verkochten Johan Janssen thoe Pekel en Briette 'sijn hoesffrouwe, carspelluiden in Winschoten (...) sekeren viere half Peekeldeellen veenlanden gelegen alhijr thoe Pekul bouuen het Verlaat'. De 4,5 Pekeldelen veenland maakten deel uit van respectievelijk Zijbelko Lupkens heerd, Tyapko Vbbens heerd, Helrich Riuerdes heerd en Eilardt Feykens heerd. Kopers waren enkele 'Vriezen en Hollanders': Matthias Johan Tyabbens, Hero Wijtzes, Johan Simonsz met zijn vrouw Hadiuw en Johan Gouuertz van Gourckom met zijn vrouw Janttyen. Beide laatstgenoemden kochten de maand daarop nog twee Pekeldelen. Die lagen zowel in het door middel van sloten ingedeelde (het zogeheten gedeelde) als onverdeelde (het zogeheten ongedeelde) land, 'streckende tho heijde, weijde, vehnn ende vellde'.

In het daaropvolgende jaar kocht het gezelschap particulieren, onder wie Johan en Jantje van Gorkum, nog meer Pekeldelen en op 21 juni 1599 verenigden zij zich in de zogeheten Friese Compagnie. De participanten (deelnemers) in deze compagnie kochten op 1 november 1599 van de Winschoter eigenerfden die 'gerechtigheit offte deel (hadden) an den Pekel tho Winschote' de ongedeelde venen ten zuiden van de Pekel A 'streckende van de Pekel Aa indt suiden unde westen (naar het zuidwesten, MS), so unde vehrre die van Winschote sulcx toebehoiroch unde besheer (totnutoe) verdedieget hebben'. Dat 'verdedieget' (verdedigen) stond er niet voor niets, want vanouds behoorden de landen en venen ten oosten van de Pekel A tot Westerwolde, maar blijkbaar hadden de Winschoters zich hier recht en toegang verschaft. Ook verkochten de eigenerfden nog 18 akkeren veen op de noordzijde van de Pekel A. De compagnie toog intussen aan het werk en begon dit riviertje uit te diepen en bevaarbaar te maken en het veen aan snee te brengen. Op 6 april 1602 verdeelde zij de venen in 101 lotten of percelen, waarvan een 33-tal ten zuiden van de Pekel A beneden de veendijk lag en een gelijk aantal, eveneens ten zuiden van de Pekel A, maar dan boven de veendijk. Tenslotte bakende men 35 lotten af aan de noordzijde van het riviertje boven de veendijk.

Inmiddels had zich ten tijde van de verdeling ook de Leeuwarder familie Clock ingekocht in het veengebied. Burgers uit de Friese hoofdstad waren in die tijd zeer actief in de verving, hoofdzakelijk in Friesland, zoals bij Rijperkerk, Drachten en onder Kortezwaag, maar stuitten daarbij dikwijls op tegen-

werking van de grietenijbesturen. Vertegenwoordigers van de familie Clock richtten hun activiteiten wellicht om die reden op de turfwinning in de uitgestrekte hoogvenen ten zuiden van Winschoten. In dit nauwelijks bevolkte gebied had men minder last van grenskwesties. Maar spoedig zou men ook hier voor problemen komen te staan.

De aanzienlijkste representant van de familie, Feicko Alles Clock, die via zijn huwelijk met de Heerenveenster Tieets Boeiesdochter ongetwijfeld bekend moet zijn geweest met de activiteiten van de in 1551 opgerichte Dekema-, Van Cuyck- en Foeyts-compagnie aldaar, zien wij voor het eerst in 1629 aan de Pekel A optreden. In 1633 erfde hij een groot aandeel in de Pekelder venen van zijn grootouders en ouders. Maar weldra raakte Feicko Alles in financiële problemen. In feite was de aanleg van kanalen en verlaten ook een te grote inspanning voor één particulier. Maar hoe dan ook, op 22 oktober 1635 was hij genoodzaakt om voor 30.000 Caroliguldens driekwart van zijn veenbezit aan de stad Groningen te verkopen. De bereidheid van het stadsbestuur geld in dit gebied te steken zal minder het gevolg zijn geweest van angst voor concurrentie als wel van de gunstige ontwikkeling van de stadskoloniën onder Sappemeer. We moeten daarbij bedenken dat het Winschoterdiep inmiddels op last van Groningen van Zuidbroek naar Winschoten en vandaar via de Rensel in 1636 de Pekel A bereikte. Groningen oefende trouwens aan beide zijden van de Pekel A, die formeel de grens was tussen het Oldambt en Westerwolde, het overheidsgezag uit. Clock kreeg de door hem verkochte venen meteen van de stad terug, voor een huurprijs van 900 Caroliguldens. Intussen was hij in voortdurende onderhandelingen met Groningen, onder meer over het verdiepen van de Pekel A en het afsnijden van bochten. Dit laatste vlotte blijkbaar nauwelijks, want de stad maande intussen de bewoners van de omliggende kerspelen om hand- en spandiensten te verlenen aan het uitdiepen en vergraven van de Pekel A. In mei 1637 kwam Clock met Groningen overeen om gedurende een periode van vijftien jaar 6% van de door hem ontvangen koopsom als huur aan de stad te betalen. Op deze lepe wijze zag Groningen kans al in twaalf jaar de aankoopsom terug te verdienen. Tezelfdertijd zou Clock de venen ontginnen, in de praktijk door de venen aan meiers te verhuren. Maar kennelijk had het stadsbestuur weinig vertrouwen in hem, want het eiste van elk huurcontract tussen Clock en de meiers een exemplaar voor de stadsrentmeester. Die meiers namen gedurig in aantal toe,

reden waarom in 1640 een predikant in (Oude) Pekela werd aangesteld, waarmee een nieuw kerkdorp of kerspel was ontstaan. In de jaren daarna bleef het modderen met Clock. Op 22 maart 1641 kreeg rentmeester Johan de Mepsche opdracht om de achterstallige huurpenningen van Clock bij executie in te vorderen. Die bleef steeds meer in gebreke, zodat een vordering op zijn eigendommen in beeld kwam, bezit dat Clock na de grote verkoop aan de stad in 1635 geleidelijk aan weer had weten uit te breiden. De zaak kwam voor het provinciaal gerechtshof, de Hoofdmannenkamer. Het veroordeelde Clock op 19 oktober 1644 tot de betaling van 8500 Caroligulden en twee jaar rente, plus 10.179 Caroligulden 'vorschenen Veenhuire'. Op 17 november 1645 kreeg stadsrentmeester Johan de Mepsche permissie van de rechters om over te gaan tot het invorderen van deze bijna 19.000 gulden aan schulden. Luitenant en Hoofdmannenkamer gaven drost Otto Valcke van de beide Oldambten ook toestemming om 'alle Clocqs vehnen, vor soe velle an die Nordtsyset van die Peekelae in der Oldamppte bint gelegen', niet te ontzien. Op 17 april 1646 was hij gedwongen zijn eigendommen aan de noordkant aan de stad over te dragen. Twee maanden later raakte Clock tenslotte ook – op 21 lotten veen en grond aan de noordzijde van de Pekel A na – zijn laatste bezittingen aan de stad Groningen kwijt. Wel werd hij naderhand nog door de stad benoemd tot aannemer, maar hier bleek hij alweer zijn verplichtingen niet na te kunnen komen. Burgemeesteren en Raad verstrekten De Mepsche op 10 januari 1652 opdracht nogmaals tegen Clock hem te procederen en hij overleed, vermoedelijk geheel berooid, het jaar daarop.

Op dat moment was de stad eigenaresse van 190 van de 240 lotten afgescheiden veen en land en langs de Pekel A. Van de verdeelde veen- en cultuurgronden was volgens de berekening van Gerding in 1651 59% het eigendom van de stad, een percentage dat in 1702 tot 79% was gestegen. Het veen gelegen onder het in 1704 als kerkdorp verzelfstandigde Boven of Nieuwe Pekela was boven de 27 lotten aan de zuidzijde zelfs in zijn geheel het eigendom van de stad. Dat gold ook voor het veen boven de 21 lotten aan de noordzijde van de Pekel A. Van de particuliere lotten was 5,5 lot het eigendom van het klooster Ter Apel, waarover de stad feitelijk sinds 1619 eveneens het beheer voerde. Door de Raad werd nu ook een aantal leden uit zijn midden aangewezen om als gecommiteerden een regeling te treffen voor de scheiding van de Pekeler

venen en die van de Westerwoldse dorpen Hoorn en Onstwedde. In 1649 werd een regeling getroffen die de kaarsrecht gegraven Barkelasloot of -zwet (zwet is grens) voortaan als grens aanwees, hoewel men de bewoners ten zuiden van de Pekel A belastingtechnisch tot Westerwolde bleef rekenen.

Van de 190 stadslotten gingen op 13 februari 1651 volgens de lijst van primitieve verhuring 74 lotten, verdeeld over 45 plaatsen in de verhuur. Op 15 februari 1659 kwamen opnieuw zeven veenplaatsen van in totaal 12 lotten in de verhuur; in 1697, 1740, 1744, 1748 en 1755 gevolgd door verdere verhuringen. In 1760 werd de Nieuwe Zuider Aanleg bereikt en op 1 juli van dat jaar uitgedaan; vier jaar later (1 oktober 1764) gevolgd door de Nieuwe Noorder Aanleg en tussen 1804 en 1812 door het drooggemaakte Hoetmansmeer Oost- en Westkant.

Evenals in Sappemeer en Foxhol ging de stad er in de Pekela's toe over de venen onder zekere voorwaarden te verhuren, ditmaal zonder tussenkomst van Clock of anderen. Die voorwaarden werden op 23 januari 1651 vastgesteld, als 'Conditien van de Verhuyringe der veenen in de Pekel, beraemt bij de H. Heeren Borgemesteren ende Raedt in Groningen'. Ze waren nagenoeg eensluidend aan de condities van verhuur, zoals ze in 1628 voor Sappemeer en Foxhol waren geformuleerd. Ook hier werd het land, nadat er tenminste een half gras voor het eerst was bezaaid, te boek gesteld bij de rentmeester. Vervolgens was men zes jaar vrijgesteld van huur voor de Pekeldallen (de aangemaakte, dat wil zeggen in cultuur gebrachte dalgronden) en tien jaar vrijgesteld van huur 'op 't hooge Veen'. Na verloop van deze zogeheten vrije jaarmalen (jaarlijkse pachten) werd de gehele opstreckende plaats (veen en cultuurgrond) in een zogeheten huurcenter te boek gesteld en begon de jaarlijkse afdracht van de huur. De tekst van dergelijke certers bleef gedurende de daarop volgende eeuwen vrijwel gelijk.

Meedemer perikelen

In nog geen veertig jaar (1613-1650) was het stadsbestuur van Groningen er in geslaagd twee van de drie voornaamste veencomplexen in het zuidoosten van het gewest Stad en Lande in handen te krijgen. Zij had bovendien kans gezien deze gebieden in hoofdlijnen te ontsluiten en in exploitatie te geven aan particulieren, zowel compagnieën als individuele huurders. De voorwaarden die Burgemeesteren en Raad daarbij stelden waren, zoals we zagen, inmiddels ook voor de overige veeneigenaren en exploitanten maatgevend geworden.

Daarmee had de stad in korte tijd voor een periode van eeuwen, eigenlijk tot in onze tijd de landschappelijke structuur van Zuidoost-Groningen vastgelegd.

Al met al lag omstreeks 1650 de omvang van het stad-Groninger veenbezit voor de tijd van tenminste een eeuw vast. Toch was men zich dat in 1650, uiteraard is men geneigd te zeggen, niet bewust, integendeel. Tussen het goeddeels aan Stad ontglipte Zuidbroekster veengebied – waarin naast het oudere Muntendam, Veendam en Wildervank tot ontwikkeling kwamen – was langs de noordrand van het uitgestrekte Bourtangter Moeras een omvangrijk veencomplex ter exploitatie overgebleven: de Meedemer venen. Het dorp Meeden vond zijn oorsprong op de klei van het Oldambt. Maar door het uitbreiden van de Dollard was het gaandeweg naar het zuiden verplaatst en terechtgekomen op zijn huidige plek, een west-oost lopende dekzandrug tussen Muntendam en Westerlee. In de zestiende eeuw was Meeden van een streekdorp op de klei veranderd in een randveenontginning. Een belangrijk deel van de dorpingen was niet meer op het noorden, maar op het zuiden gericht. Daar lag een tweetal veen- of leidijken, die de Meedemer bouwen weilanden tegen het zure water uit het hoogveen beschermden. Langs beide dijken, de Benedenste en Bovenste Veendijk, was om het hoogveenwater af te leiden een tweetal veensloten gegraven. Die hadden omstreeks 1600 met het overige Meeden hun afwatering op de Oude Ae. Dit riviertje vloeide vanuit de omgeving van het latere Wildervank noordnoord-oostwaarts richting Termunten. Na voltooiing van het Winschoterdiep tussen Zuidbroek en Eexta in 1636 konden de Meedemers hun overtollige water uit de beide Veensloten niet langer kwijt op de Oude Ae bij de Hoge Dam. Deze dam lag ter plekke waar de Oude Ae thans het Meedemer Diep kruist. Het Termunterzijlvest wilde nog wel het water uit de landen ten noorden van Meeden, Westerlee en Muntendam afvoeren, doch bedankte voor het overtollige water van de venen onder die dorpen gelegen. De stad bood de oplossing. Op 4 mei 1637 kwamen de Meedemers met haar overeen een nieuw diep te graven vanaf de Hoge Dam noordwaarts tot in het Winschoterdiep bij Zuidbroek. Op dit Muntendammer en Meedemerdiep werd de Jachtvennesloot, waarop de bovengenoemde veensloten uitkwamen, aangesloten.

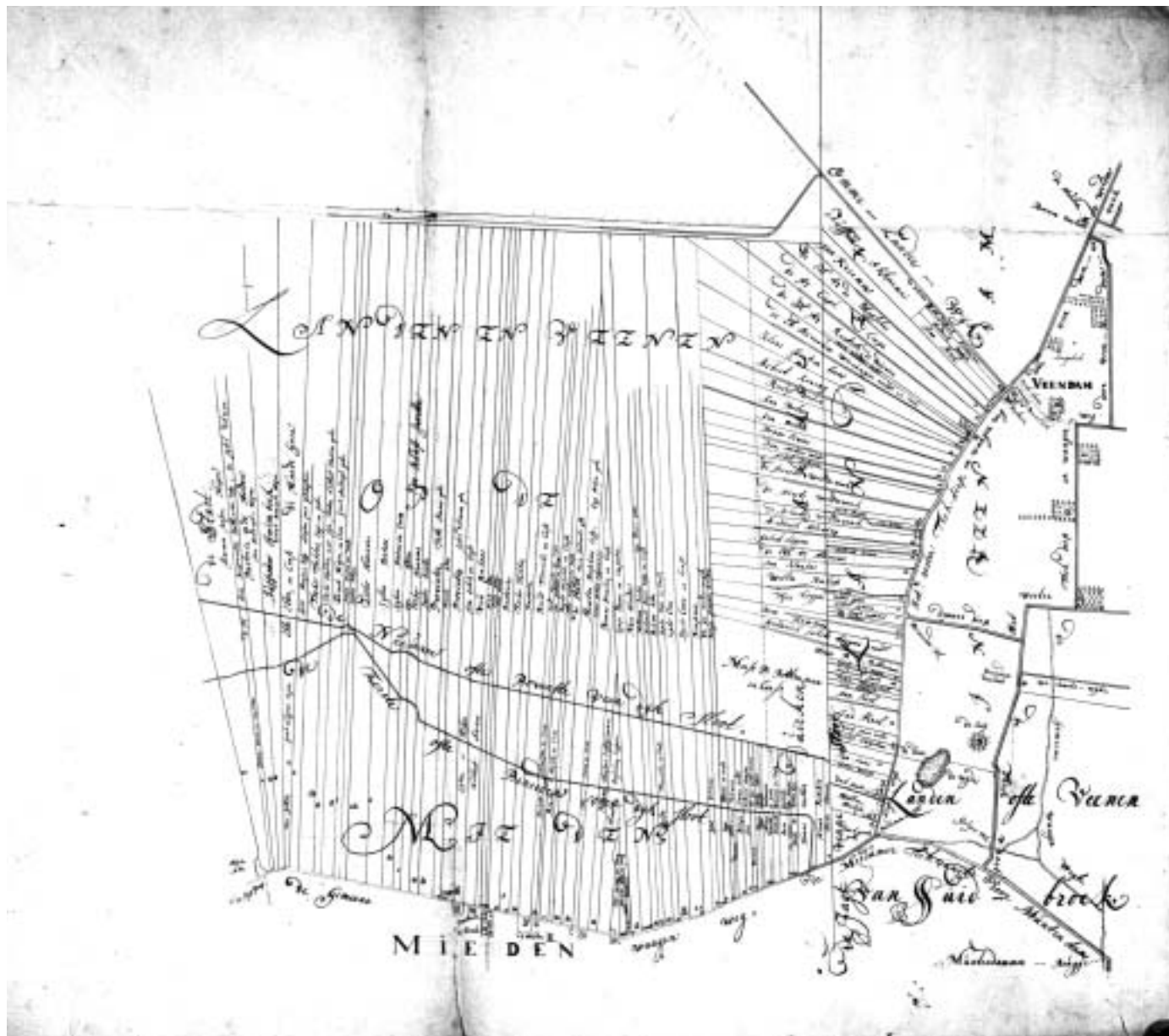
Het dorp Meeden beschikte net als het aangrenzende Zuidbroek over een complex veengronden dat we gerust gigantisch mogen noemen. Het strekte zich tot aan de Pekel A en de Semslinie uit. In het

westen markeerde de Jachtvennesloot de grens van Meeden en zijn venen. Hij liep van het Tibbenhuis aan het Meedemerdiep in een rechte lijn zuidwaarts tot aan de grens met Drenthe, over een afstand van veertien kilometer! Aan de oostzijde van Meeden was volgens de Meedemers de Pekela de grens, maar ook de Winschoters maakten – denk aan de verkopeningen aan de Friese Compagnie in 1598 en volgende jaren – aanspraak op deze streek. Zolang er nog niet werd verveend en ontgonnen botsten de belangen, gezien de enorme uitgestrektheid van de dorpsvenen, nauwelijks. Maar met het aan snee brengen van de venen kwamen de Pekelders weldra in conflict met de Meedemers. Intussen meldden zich ook bij hen lieden met verveningsplannen. De eerste was de in het nabije Eexta geboren Wirthio Matthiae. Als een van de rebellerende Oldambtster gedeputeerden was hij in 1649 een verklaard tegenstander van de stad, die het om die reden goed met de Ommelander tegenstanders van de stad kon vinden. Enigen onder hen wist hij voor zijn verveningsplannen te interesseren. Met deze Ommelander consorten sloot Matthiae op 21 maart 1649 een contract met de predikant, kerkvoogden, het zijlvest en de geëerfden van Meeden. De compagnons namen op zich een diep door de Meedemer venen te graven van west naar oost. Men had het oog op duizend roeden veen, met andere woorden op de volle, ruim vier kilometer breedte van het Meedemer dorpssterritoir. Inmiddels had Adriaen Geerts Paep, die hier blijkbaar achter het net had gevist, de stad op de hoogte gebracht van deze in zijn woorden voor haar nadelige transactie. Dat de initiatiefnemers vooral Ommelander heren waren verontrustte de stedelijke magistraat natuurlijk nog meer. Zoals te verwachten viel ging het stadsbestuur dwarsliggen. Als een van de hoofdbezwaren bracht het in dat een groot deel van de Meedemer venen in feite Pekelder venen waren, die als zodanig Groningen toekwamen. Matthiae, de Ommelander heren en de Medemer dorpingen konden wel meer beweren, maar de begrenzing en omvang van de Meedemer venen stonden volgens de heren van de stad allerminst vast. Daarom was het volgens hen onzeker of de door de Ommelandercompagnie geproduceerde turf inderdaad uit de Medemervenven kwam en deze turf dus in aanmerking kwam voor een lager passagegeld, of niet. We voelen de angst van de stad, bevreesd als zij was dat turf uit de Pekeldervenven als Medemer turf zou worden aangemerkt. Deze behoefde immers niet verplicht door de stadswateren te worden afgevoerd. Al spoedig maakte deze Medemer kwestie onderdeel

Fragment met de Meedemer venen van een in 1723 door Folckers vervaardigde kaart met de 'Oude en Nieuwe Peekelder Veenen'. De doorlopende streep van beneden (noord) naar boven (zuid) is de Jachtvennesloot, de grens tussen

Zuidbroek (resp. Muntendam en Veendam) enerzijds en Meeden (resp. Zuidwending en Ommelanderswijk) anderzijds. In deze periode strekten de 'Landen en veenen op de Mieden'(Meeden) zich uit tot aan de Zuidwending. Let op de beide

Veendijksloten die het overtollige veenwater via de 'Miedumer trekvaart door Muntendam' (Muntendammerdiep) richting het Winschoterdiep afvoerden. (GAG, Kaartenverz., nr. I 144)

uit van een scala aan twistpunten dat oudergewoonte de sfeer tussen Stad en Ommelanden bedierf. Maar voorlopig werden Matthiae c.s. bij het eerder genoemde Oldambtster tractaat van 7 augustus 1649 in hun rechten gehandhaafd. Matthiae en consorten togen aan het werk en groeven in 1653 een nieuw kanaal, de Ommelanderswijk, dat zij in verbinding brachten met in 1650 door hen gegraven 'Nieuw Meedemer Diep'. Dit Nieuwe Meedemer diep werd naderhand in zijn geheel Zuidwending genoemd. Dit was de naam van de zijdwending of zijtak van de Ommelanderswijk die nodig was om deze west-oost lopende veenvaart via

een knik naar het noordwesten op het Veendammer Oosterdiep aan te laten sluiten. Een afwijking naar het noordwesten die bovendien noodzakelijk was om de vijf stadsplaatsen of 53 raadsackers in Veendam te omzeilen.

Met voorbijgaan aan de verdere details pakken we de draad op in 1706. Toen zat ineens weer schot in de zaak. Op 25 maart van dat jaar gaf de Raad opdracht om met de Ommelanden tot overeenstemming te komen over een verkoop van de Meedemerven aan de stad. De transactie schijnt op niets te zijn uitgelopen, want later dat jaar (17 november) verkochten de

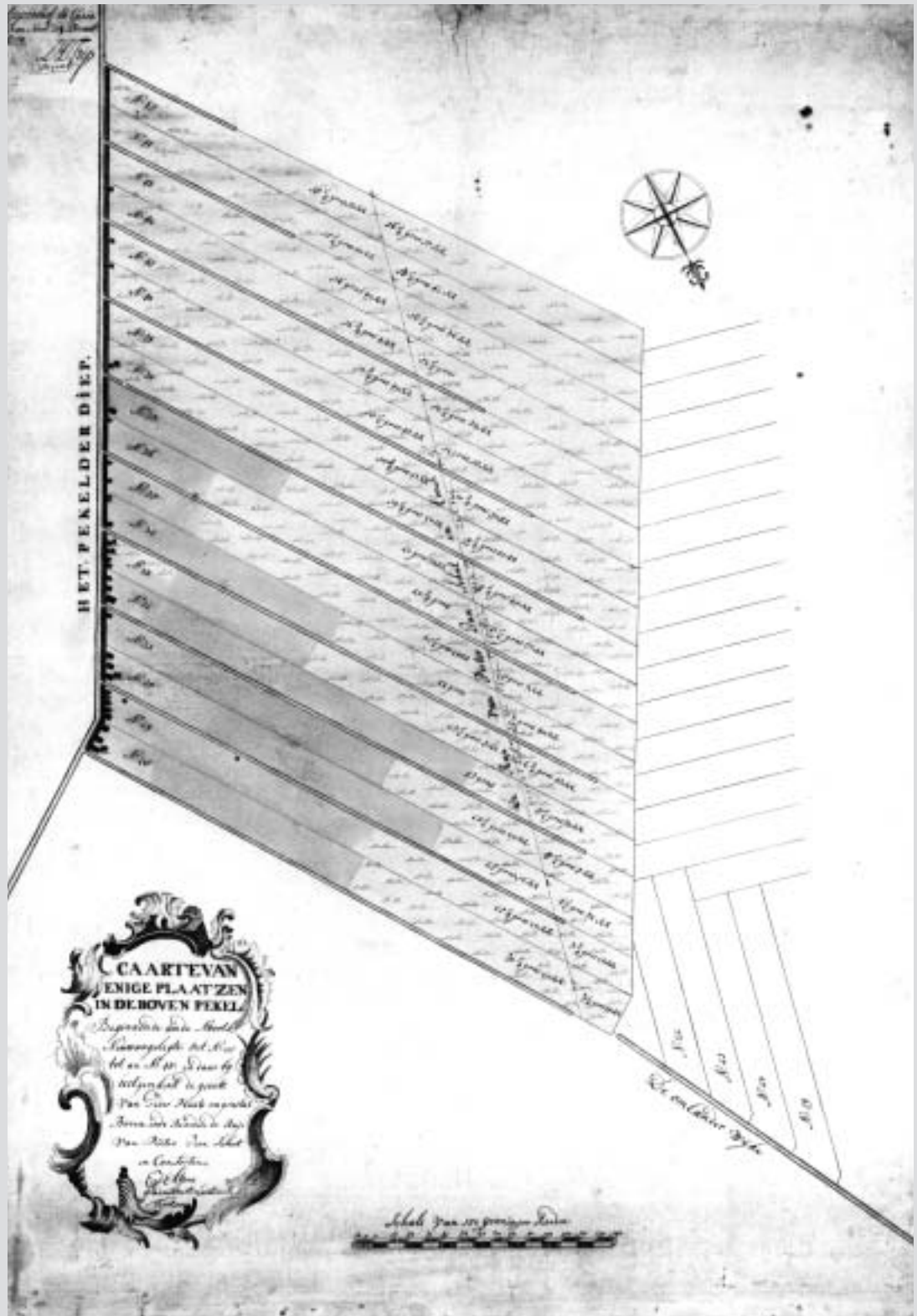
Ommelanders hun bezittingen aan de weduwe Adriaan Roskam. Zij nam alle rechten en verplichtingen over, waaronder de Ommelanderwijk en de eigendom van de huisplaatsen onder Veendam plus de gestoelten van de Ommelander heren in de kerk van Veendam. Op 19 februari 1707 – enkele maanden na deze transactie – beraadslaagden Burgemeesteren en Raad over een oud, destijds door hen getorpedeerd plan, om het Oosterdiep en het Pekelder Hoofddiep via de Ommelanderwijk met elkaar in verbinding te brengen. Eerder vermeldden wij dat zo'n verbinding al in 1608 de vermoedelijke reden was om de Raadackers aan te kopen. Even werd overwogen het omstreden veen tussen vrouw Roskam en Meeden alsnog te verwerven, maar uiteindelijk zag men hier van af. Wellicht verwachtte men van de weduwe Roskam een meegaander houding dan van de Ommelander heren en mogelijk nog meer van burgemeester Eilco Tamminga en consorten aan wie zij haar venen in 1708 van de hand deed. De stad liet het kanaalplan dus niet meteen vallen, want op 16 maart 1712 werd het onderzoek naar dit plan gepresenteerd. Het was de bedoeling om de stadsplaatsen van Jan Peters en Pieter Jans te Veendam te doorgraven, alles conform een schriftelijke overeenkomst tussen het stadsbestuur en de gevolmachtigden van Veendam en Wildervank. In de betreffende resolutie staat dat dit plan 'stond ondernomen te worden'. De voornemens gingen zelfs verder, daar men tegelijk aan burgemeester Wichers opdracht gaf uit te zoeken in hoeverre 'tot voordeel vande Veenen' het diep verder te verlengen was 'nade Westerwoldinge kant'. Maar het bleef erbij. We vernemen jaren niets meer van beide voornemens en een verbinding tussen Veendam en de Pekela's via de Ommelanderwijk zou eerst in 1819 tot stand worden gebracht. Vooreerst accordeerde de stad met de Ommelandercompagnie. Niet over een diep, wel over de onderlinge afbakening van het hoogveen. Ten oosten van wijk nummer 13 aan de zuidzijde van de Ommelanderwijk was het veen al in 1707 verkocht aan burgemeester Eijlco Tamminga. Diens bezit lag tegen de stadsvenen van Boven-Pekela, doch ook hier was de grens onbepaald. Vanaf het einde van de Doorsnedewijk zuidwaarts hadden Pieter Jans Schut en consorten een lijn geraaid. Het gevaar was reëel dat het almaar verder zuidwaarts opgelegde Pekelder Hoofddiep spoedig op deze lijn zou stuiten. In dat geval zou de daar gelegen Pieter Jans Schutlinie de verdere expansie van de Stads Pekelder venen in de weg kunnen zitten. Het was om die reden dat burgemeesteren en raad op 3 oktober 1721 een

commissie uit hun midden benoemden om zich met dit probleem bezig te houden. De commissie legde in het kader van haar onderzoek contact met de geïnteresseerden in de Medemerven, voorzover deze ten zuiden van de Ommelanderwijk lagen. Om een betrouwbaar beeld van mijn en dijn in dit nog vrijwel onontsloten veengebied te krijgen gaf zij in september 1722 opdracht aan landmeter Hindrik Warner Folckers om een kaart van de Pekelder venen en de belendende Medemerven te vervaardigen (zie pag. 113). Op 18 februari 1726 kwamen de 'geïnteresseerden in de Meedemer veenen gelegen ten zuiden der soo genaamde Ommelander wijcke' tot overeenstemming met de stadsrentmeester Adriaan Wildervanck. Met hem, niet met de rentmeester der stadsvenen, want grenskwesties waren te belangrijk om aan 'lagere' stadsambtenaren te over te laten. Daarbij behield de stad het veen ten zuiden van het meerstal (hoogveenmeer) Hoetmansmeer en de daaruit in oostelijke richting vloeiende brontak van de Pekel A (op de kaart aangeduid als waterloop) tot aan de raai in het verlengde van het Pekelder Hoofddiep. Het veengebied strekte zich in het westen uit tot aan de Jachtvennesloot. Deze sloot wordt in de overeenkomst aangeduid als 'de swette tusschen de Meeden en de Wildervanck' en was oorspronkelijk de grens tussen Zuidbroek/Muntendam en Meeden. Vanaf dat moment werd het de grens tussen Pekela en Wildervank. Voorts kwam men overeen dat de Pieter Jans Schutlinie vanaf stadsplaats 28 zuidwaarts tot aan de waterloop uit het Hoetmansmeer – die tussen de latere stadsplaatsen 52 en 53 de raai van het Hoofddiep bereikte – de grens zou vormen. Met dien verstande dat de geïnteresseerden in de Medemerven een strook van twintig roeden breedte ten oosten van deze lijn zouden behouden. Met dit sluitstuk kwamen ook de venen aan de Semslinie, langs het latere Stadsboerendiep in Stadskanaal aan de stad.

Voor de eerstkomende veertig jaar waren de kaarten hier geschud en pas na 1761 zou het stadsbestuur in het kader van de voorgenomen aanleg van het Stadskanaal zich opnieuw met dit gebied bemoeien.

In 1754 vervaardigde de Pekeler landmeter en stadsveenmeester E.J. Eltjens deze kaart van enkele plaatsen in de Boven Pekel met het zuiden boven. De plaatsen lagen ten zuiden van de Doorsnede, de verbinding tussen het Pekeler Hoofddiep en de

Ommelanderwijk. Hier staan de beide wateren nog niet met elkaar in verbinding. Dat gebeurde pas in 1819. Diagonaal door de stadsplaatsen loopt de zogeheten Pieter Jans Schutslinie. (GAG, Kaartenverz., nr. 1206)

Oorsprong, betekenis en karakter van de stadsrechten

- Motieven
- Rechtsregels als ruimtelijk kader
- De oudste verhuurbepalingen
- Beklemrecht en stadsmeierrecht
- Recht van huurcenter
- Kolonisatie
- Onopzegbaar, maar overdraagbaar
- Kaartboeken
- Financiële gevolgen
- Praktisch haalbaar
- Kanalen, tolleren en accijnzen
- Een rentmeester van de veenbezittingen

Ingevolge Resolutie van
de Edele Mogende H. Heeren
Burgemeesteren ende Raad der

Het succes van de kolonisatie van de hoogveengebieden van Zuidoost-Groningen was in hoge mate het gevolg van het stelsel van rechtsregels dat het stadsbestuur voor de vervening van deze streken formuleerde. De voorschriften waren weliswaar nieuw, maar werden anderzijds ook ontleend aan oudere landrechten en het beklemrecht. Een belangrijk aspect van de verhuurvoorwaarden was de continuïteit die er in opgesloten zat. Dat was niet alleen heilzaam voor de kolonisatie van de hoogveenstreken, maar minstens evenzeer voor de stedelijke financiën.

**Albert Johannes de Sitter
1748-1814, (rentmeester
van de venen 1767-1781,
drost van de beide
Oldambten, befaamd
patriot en auteur van zowel
Vertoog over de Veenen als
de Tegenwoordige Staat
van Stad en Lande)**

‘Eene stoffe vooral, die den burger dezer stad nimmer onverschillig kan zyn, daar, buiten het voordeel van goedkoop zig uit dezelve te bezorgen eene beschutting tegen de onguurheden en strenge koude des winters, hy in dezelve ziet de oorsprong, en onder Gods verderen zegen de geduurzaamheid der welvaart, en bloey van de scheepvaart dezer Stad, en by gevolg derzelve inwooners’. Sprekend over de Veenkoloniën kon oud-rentmeester der stadsvenen Albert Johannes de Sitter aan het einde van de achttiende eeuw niet anders dan de loftrumpet steken over het Groninger veenavontuur. Want, zo vervolgde hij, ‘slaat men daarby het oog op de veencolonien, hoedanig zal men niet verwondert worden, herdenkende, dat eene allerbarste wildernis, doorbroken met de akeligste meiren en poelen, geen overgang van mensch of beest duldende, in de tyd van 100 of 150 jaren verandert zy in een allervoortreffelykst landschap, alwaar duizenden dagelyks hunnen kost winnen in allerley soorten van werk (..) dus ziet men wat de landbouw vermag, indien zy onvermoeid den arbeid voortzet, en begunstigd wordt met de goedkeuring en hulp der Overheeden’. We vinden deze passages aan het begin van zijn in 1796 verschenen *Vertoog over de Veenen, derzelve Aanleg en invloed op de Vaderlandsche Regten*.

Niet voor niets begon De Sitter zijn uiteenzetting over de stadsrechten voor het illustere stad-Groninger gezelschap van rechtsgeleerden *Pro Excolendo Iure Patrio* (PEIP) met deze lofzang. Pas aan het einde van zijn verhandeling, zo merkte hij verontschuldigend op tegenover zijn bentgenoten, zou hij ingaan op de invloed die de aanleg van de stadskoloniën tot dan toe had gehad op de ‘vaderlandsche’ (lees: provinciale Groninger) rechten.

Met het bovenstaande citaat zette de oud-rentmeester van de venen gelijk de toon. Het resultaat van het overheidsingrijpen was heilzaam gebleken, zowel voor de stad als de Veenkoloniën, het juridisch kader waarbinnen het handelen van de stad plaatsvond derhalve passend en adequaat. Het geheel getuigde volgens De Sitter van een vooruitziende blik. En dat paste natuurlijk uitstekend in de sfeer van de Verlichting, waarvan de leden van PEIP uitgesproken aanhangers waren. Al even achttiende-eeuws was de door De Sitter geuite waardering voor de orde en regelmaat die in een voorheen woeste en onbruikbare natuur dankzij ’s mensen ingrijpen tot stand waren gebracht.

Motieven

Maar was dat in werkelijkheid ook het geval? Anders gezegd, werden de leden van het stadsbestuur aan het

begin van de grootschalige exploitatie en ontginning van het immense veengebied, zo kort na 1600, door dergelijke schone idealen gedreven? Wie zich, zoals in de voorgaande hoofdstukken, verdiept in de aanvang van de verveningen en de kolonisatie in Zuidoost-Groningen komt tot een andere conclusie. Om te beginnen waren de eerste initiatieven van particulieren uitgegaan, zowel langs de Pekel A (1598/9) als ten zuidoosten van het Foxholstermeer (1605). De belangstelling van de stad voor het veen richtte zich aanvankelijk bovendien op de in het Zuidelijk Westerkwartier gelegen Nienoordse Venen. Dit machtige, nog goeddeels onontsloten veencomplex strekte zich uit over de Gronings-Fries-Drentse grenzen en was tot voor kort het eigendom van een der machtigste tegenstrevers van Groningen in de Ommelanden, Wigbold van Ewsum. Die had zich een doortastend ondernemer getoond, maar was gestrand in de troebelen van de Opstand. We kennen de reden van het mislukte bod niet, dat het stadsbestuur vervolgens in 1606 op deze complexen deed, maar veronderstelden wel dat Groningen op de eerste plaats vanuit politieke motieven zal hebben gehandeld. Toch zal men ook beducht zijn geweest voor de mogelijkheid dat het veengebied op den duur – hetgeen voor de hand lag – in westelijke of zuidelijke richting zou worden ontsloten. In zo’n geval zou de stedelijke turfhandel en -nering letterlijk achter het net vissen.

Het stadsbestuur had in deze jaren 1605-1606 de handen vol om het vermaledijde dwangkasteel bij de Oosterpoort weg te prakkizeren en de stad in een goede staat van verdediging te brengen. Toch blijkt uit de resolutieboeken dat men tegelijkertijd waakzaam was ten aanzien van zijn rechten op gronden en accijnzen. In juni 1605 werden gecommiteerden er op uitgestuurd ‘tot upsoeking der Pekel A tusschen

die Beerte ende die Ulsde'. Daarbij was het oog gericht op de verwerving van zoveel mogelijk aangewassen vette Dollardklei en het afpalen van elkaars gronden, maar tezelfdertijd was de vervening stroomopwaarts aan diezelfde Pekel A ook van start gegaan. In hetzelfde jaar slaagde het stadsbestuur er trouwens ook in om de zojuist opgerichte Rheense Compagnie te verplichten voor de Kropswolde turf accijns aan hem te betalen. Maar zowel in Kropswolde als aan de benedenloop van de Pekel A was Groningen, in tegenstelling tot het Westerkwartier met zijn Nienoordse venen, tevens overheid. Hoe het ook zij, de motieven van het stadsbestuur blijven voor ons in eerste instantie verscholen. Eerst later en dan met name in achttiende-eeuwse bronnen wordt aan het stedelijk initiatief een waarde toegekend, die zich aanvankelijk, dat wil zeggen uit eigentijdse, vroeg zeventiende-eeuwse bronnen nauwelijks of op zijn best indirect laat kennen. Dan wordt ook ingegaan op de voordelen voor stad- en landman, op een moment dat allang duidelijk is dat de stedelijke initiatieven letterlijk en figuurlijk vruchten hebben afgeworpen. Zoals zo vaak was ook hier in de eerste jaren geen sprake van een doelbewust beleid. Dat ontstond eerst toen uit de praktijk duidelijk werd dat de juridische voorwaarden waaronder de stad de venen en de groene landen verhuurde, wonderwel bleken te werken.

Rechtsregels als ruimtelijk kader

Sterker, de snelle wijze waarop de Veenkoloniën, Sappemeer voorop, bevolkt raakten – ongetwijfeld gestimuleerd door de economische opbloei van de Republiek en de hoge turfprijzen – vroeg al snel om wettelijke regelingen. Daarbij werden vooral de geldelijke aspecten in het oog gehouden. Ook dat verbaast ons niet, gezien deze tijd (1612-1624) waarin Groningen zich enorme financiële inspanningen getroostte, niet alleen bij de aanleg van kanalen, maar meer nog bij de grootse uitleg van de stad. In de jaren 1624-1628 werd in korte tijd een vooral praktisch stelsel van stedelijke rechten gecreëerd. Met geringe aanpassingen bleek het eeuwenlang goed te passen op de financiële behoeften van de stad, onverlet periodiek wanbeheer van de stadskas en onvoorziene uitgaven.

Het commercieel grootschalige karakter van de turfwinning was geen uitvinding van de stad Groningen. Maar de systematische en verplichte ontginning die erop volgde was dat wel. Kapitalistische ondernemers hadden al in de late middeleeuwen een begin gemaakt met het exploiteren van de venen in Vlaanderen en Brabant. Vandaar verspreidde het zo-

geheten compagnie-model zich via Utrecht naar Friesland (Heerenveen 1551 en Surhuisterveen 1576) en het Westerkwartier (Nienoordse Venen). Ook het afstaan van veen met behoud van de eigendom van de ondergrond aan de verhuurder was niet nieuw. Gerkesklooster had bijvoorbeeld in 1576 voor zich de 'leyens', dat wil zeggen de afgegraven grond, voorbehouden. Uniek was de schaal en de consistente wijze waarop Groningen zijn venen verhuurde. We kunnen het aflezen aan de verplichting tot ontginning (aanmaak tot groene landen na vervening), aan de van boven opgelegde maatvoering van het landschap, aan de leverantie van stadsvuil (stadsstratendrek) als mest, aan de eigenhandige aanleg van nieuwe diepen ter ontsluiting van veengronden; al dergelijke aspecten, zowel afzonderlijk als in combinatie, waren tot dusverre ongekend. Ze vonden weldra zowel in als buiten de regio navolging. Op veel plaatsen elders liet de grootschalige vervening aanvankelijk een ietwat chaotisch, half-cultureel landschap achter. In Westerkwartier en in de Friese Wâlden en Zuidoosthoek waren de sporen ervan nog lang zichtbaar. Ook daar waren regelmatig aangelegde kanalen en wijken, maar verder veel half verveende gebieden met veen- en heiderestanten en dikwijls schamele, chaotische bebouwing, verspreid in heidedorpen of huttenkolonies. De eerlijkheid gebiedt te vermelden dat de landschappelijke structuur aan die gebieden het dictaat oplegde van zandruggen en verspreide veencomplexen daartussen, waar Zuidoost-Groningen en het aangrenzende Drenthe juist deel uitmaakten van een compact veenmoeras. In Zuidwest-Groningen en het aangrenzende Friesland ontstonden bovendien scherpe tegenstellingen. Die kwamen vooral tot uiting in de spanning tussen de oude boerendorpen met hun autochtone bevolking en de nieuwe veen- en heidenederzettingen, met hun nieuwe bevolking afkomstig uit alle windstreken. Verschillen die versterkt werden door hun onmiddellijke onderlinge nabijheid. We ontkennen niet dat dergelijke tegenstellingen ook in de Groninger Veenkoloniën bestonden, bijvoorbeeld met de Westervoldse zanddorpen of de dorpen op de klei van het Oldambt. Maar de streek zelf toonde een opmerkelijke uniformiteit die verder reikte dan zijn van boven opgelegde bijna geometrische inrichting. De tamelijk chaotische structuur van de Noord-Nederlandse veengebieden die niet onder de min of meer rechtstreekse invloed van de stad Groningen stonden, maakte er al vroeg in onze eeuw nieuwe ontginningen en herinrichtingen, ook in sociaal opzicht, noodzakelijk. Die behoefte deed zich in de

Groninger Veenkoloniën pas aan het einde van de jaren zestig voor.

Uitzonderlijk en behulpzaam was het feit dat de stad de souvereiniteit bezat over het veenkoloniale gebied. Ze oefende daar dus als overheid de publiekrechtelijke macht uit, maar was er als grootste grondeigenaar tevens de voornaamste privaatrechtelijke ‘speler’. Groningen heeft in de eerste jaren wel degelijk geprofiteerd van deze dubbelrol. Als wetgever kon zij immers andere private gerechtigden en initiatiefnemers tollens en belastingen opleggen, dan wel de aanleg van vaar- en landwegen blokkeren, hetzij de doorvoer daardoor en daarlangs verbieden. Groningen leverde hoe dan ook met zijn regelgeving de Veenkoloniën een economisch-ruimtelijk ordeningskader. Een geografisch patroon dat in zijn uitgestrektheid en consequente systematiek – hoezeer ook aangepast aan de lokale omstandigheden – tot voorbeeld zou strekken van andere veengebieden, in Ost-Friesland, Emsland, Drenthe, Overijssel en zelfs de Peel. Het landschappelijk patroon van de Veenkoloniën werd versterkt door het succes van de negentiende-eeuwse plattelandsindustrialisatie. Zo maakten generaties Nederlanders dankzij begrippen als dalgronden, aardappelmeel en strokarton en rijtjes als Groningen-Hoogezand-Sappemeer, via het aardrijkskunde-onderwijs voor het eerst kennis met de provincie Groningen. Nog lang zou dit deel van de provincie het imago van het geheel bepalen, gedictieerd door de als open en saai ervaren regelmaat van de Veenkoloniën. Een imago dat zeker nog aanwezig was toen de oude bestaanswijze omstreeks 1970 ten onder ging in een baaiert van fabriekssluitingen, arbeidsconflicten en vervuilde kanalen. De apotheose viel praktisch samen met de verschijning van het Rapport van de *Commissie Groninger Stadsrechten*. Maar ruim een halve eeuw daarvoor was al duidelijk dat deze stadsrechten zichzelf hadden overleefd. Ze hadden niettemin in drie eeuwen tijd een vrijwel onuitwisbaar stempel gedrukt op de inrichting en de bestaanswijze van dit gebied.

De oudste verhuurbepalingen

Na deze bewuste uitweiding en vooruitblik keren we terug naar omstreeks 1625. Vanuit de geschiedenis van het recht in Groningen en Ommelanden waren de diverse artikelen in de verhuurcondities niet geheel en al uit de lucht gegrepen. Uit de bepalingen omtrent de verhuur blijkt dat de stad zich, waar mogelijk, aansloot bij het in het veengebied geldende recht, te weten het Oldambtster landrecht uit 1618. Daarnaast werd zonodig aangesloten bij bepalingen uit het Ommelander land-

recht van 1601. De band tussen het bestaande landrecht en de stedelijke verhuurbepalingen sprak nog niet zo duidelijk in de eerste verhuring van 1624. Toch vinden we in deze driejarige proefverhuring al bepalingen die kenmerkend werden voor de wijze waarop de stad met de door haar verhuurde venen om zou gaan. De breedte van de stadsplaatsen werd (art. 1) vastgesteld op twintig roeden (circa 81 meter) en ze werden verhuurd tegen afdracht van de vierde turf aan de stad (art. 2). Zo verkreeg de stad één kwart van de gestoken turf, die op haar beurt deze energiebron vervolgens aan de meestbiedende verkocht. Deze bepaling was, gezien de hoge prijzen van de turf omstreeks 1620, voordeliger voor de stad dan een afdracht in geld. Daarnaast bevatten de verhuurcondities voorschriften over de wijze waarop men de turf moest graven en het stadsdeel daarvan moest scheiden. Maar ook werd bepaald hoe de turf te drogen te zetten en op welke wijze de greppels (op anderhalve roede, zes meter van elkaar) te graven. De op termijn belangrijkste bepaling was artikel 7: Indien een huurder zijn land ‘begeerde toe te maken (wilde ontginnen tot cultuurland, MS), willen de Heeren hem daarmede gerijven, sulx dat degene soo eenigh landt toemaectt ‘t selve acht jaer vergeeffs (gratis) sal mogen gebruiken’. Om daarna ‘redelieke huire’ te kunnen geven werd in artikel 8 bepaald dat hij die land aanmaakte dit ieder jaar te boek moest laten stellen bij de rentmeester.

Betalen met de vierde turf en acht vrije huurjaren (of jaarmalen) voor ontgonnen land, met als voorwaarde voor die vrijstelling dergelijk groen land meteen bij de rentmeester aan te geven. Uit het stuk valt bovendien op te maken dat het veen als het ware tegen een bedrag in natura, de vierde turf, werd verkocht. Werd het land vervolgens aangemaakt – hetgeen in de bepalingen van 1624 nog niet verplicht was gesteld – dan moest men na acht vrije jaren huur betalen. Kort samengevat kunnen we stellen dat de bovengrond (veen) tegen de afdracht van de vierde turf werd verkocht, terwijl de ondergrond (met de bonkaarde vermengde zandgrond of dallen) eigendom bleef van de stad en acht jaar na zijn ontginning (aanmaak) tegen betaling werd verhuurd.

Beklemrecht en stadsmeierrecht

Vier jaar later, op 8 december 1628, werden de nieuwe verhuurvoorwaarden opgesteld voor de venen in Sappemeer en Foxhol. Dit document was veel uitgebreider dan zijn voorganger. Het aantal artikelen was van acht toegenomen tot 22. In de vier tussenliggende jaren was het nodige gebeurd. Niet in de

laatste plaats bleek de verhuuring van 1624 een succes, dat vroeg om meer gedetailleerde voorschriften. Daarnaast waren andere ontwikkelingen, de een wat directer dan de ander, van invloed. Zo besloot het stadsbestuur in oktober 1626 al zijn vrije landen in de Ommelanden onder behuizing te beklemmen om met de opbrengst de stedelijke financiële tekorten te bestrijden, door leningen sneller af te lossen. Zij deed dit in navolging van de provincie, die het jaar daarvoor met succes hiertoe was overgegaan. Dit bracht flink wat geld in het laatje, te meer daar het Groninger grondbezit buiten de veengebieden dankzij de toewijzing van kloosterland in 1618 verdubbeld was. Voor de nieuwe verhuurcondities oriënteerde de stad zich onder meer op deze beklempraktijk. Met voorbijgaan aan de specifieke eigenschappen van het beklemprecht – die wij elders hebben samengevat – blijkt dat een tweetal elementen, zij het in aangepaste vorm, in de verhuurcondities van de venen, later bekend als het stadsmeierrecht werd overgenomen.

Anders dan het beklemprecht hoefde bij vererving of overdracht geen geschenk (in de vorm van huur) te worden betaald, maar het stadsmeierrecht kende vanaf 1628 wel het vergelijkbare verschijnsel van het recognitiegeld of overgangsrecht. Dit bestond uit de betaling van de 20e (5%, Pekela) of 30e (3,33%, Sappemeer, tot 1672 ook daar de 20e penning) penning van de koopsom aan de eigenaresse, de stad Groningen. Bij executoriale verkopen gold de achtste (Pekela), respectievelijk de tiende penning (Sappemeer), te voldoen aan de stad. Bovendien werd bepaald dat de huurder binnen twee jaar – vanaf 1636 één jaar – na het ingaan van de huur een huis ter waarde van 100 daalder op het door hem gehuurde veen diende te zetten (artikel 8, 1628), waarmee hij dus net als de bekleemde meier een huis op andermans grond zette en er feitelijk sprake was van een situatie van erfpacht.

Het stadsmeierrecht was en is ook een erfelijk recht. Bij het overlijden van de huurder vererfde het recht op de langstlevende of de erfgenamen. Ook mocht, indien de overdracht tijdens het leven van de huurder plaats had, hij of zij dit recht vrij op zijn of haar kinderen of erven overdragen. Voor alle andere overdrachten was de toestemming van de Raad verplicht en het betalen van een recognitiegeld of overgangsrechten. De laatste voorwaarde gold sinds 25 mei 1661 ook bijvoorbeeld neringdoenden of ambachtslieden, die slechts een heemstede, met andere woorden een huis-kavel van de stad in huur hadden. Sinds 1636 moesten huurders bij overdrachten, zowel aan familie als aan

vreemden, een als armengeld te bestemmen overtekeningsgeld, een soort leges betalen. Nog een aspect van de beklempraktijk vinden we terug in de bepaling (1636, art. 31, 1651, art. 22) dat geen der plaatsen zonder huis mocht worden overgedragen. Een en ander op straffe dat de huurder het stadsmeierrecht zou verliezen en dan ook geen vergoeding voor verbetering als compensatie zou kunnen eisen.

Bij alle bepalingen die sedert 1636 werden opgesteld genoten huurders voorts al de turf, voorzover die binnen twee roeden aan weerszijden van de wijken werd gestoken. In de bepalingen rondom de afdracht van de vierde turf aan de stad traden overigens geen veranderingen op. Wel merken we op dat van de zogeheten 'grijmank' turf of bonte turf slechts de zesde turf aan de stad moest worden afgestaan. De in 1624 geformuleerde bepalingen over het toemaken van uitgeveend land bleven in feite gehandhaafd, zij het dat ze in de verhuurbepalingen van 1628 (Sappemeer) en 1651 (Pekela) nader werden uitgewerkt. Vanaf 1636 moest in Sappemeer ieder half gras (0,2 ha) dat voor de eerste maal werd bezaaid te boek worden gebracht, om vervolgens de komende acht jaren vrijgesteld te zijn van huur. In de Pekela's en naderhand (1783) ook in de Stadsboerendiepster plaatsen golden tien van dergelijke, zogeheten vrije jaarmalen, met andere woorden een gratis gebruik van tien jaar. De stad behield zich sedert 1636 tevens het recht voor om heemsteden aan ambachtslieden en neringdoenden uit te geven. Bepalingen over het zogeheten achtvoetspad en het onderhoud van de schoolmeesters completeerden de door haar gestelde verhuurvoorwaarden.

Recht van huurcerter

Gedurende lange tijd stond dit zogeheten stadsmeierrecht bekend onder de naam 'recht van huurcerter'. Zo'n certer wordt reeds in de oudste verhuurbepalingen van 1624 genoemd. Het was een schriftelijk bewijs van de huurovereenkomst tussen de stad als verhuurder en de meier als huurder. In zo'n huurcerter, een gosse of afschrift van een specifiek huurcontract op basis van de algemene bepalingen zoals vastgelegd in de verschillende gedrukte verhuurvoorwaarden (conditiën), is men sinds de negentiende eeuw steeds meer een recht op zich gaan zien. Maar de juridische verhouding tussen stad en meiers was, aldus De Blécourt in zijn in 1907 verschenen standaardwerk over het stadsmeierrecht, reeds door de bepalingen daaromtrent in de Condiitiën en de landrechten aangegeven. Die verhouding was niets meer of minder dan de verhouding verhuurder (stad)- huurder (meier). Het huurcerter was net als de

beklembrief elders in het gewest Stad en Lande (oorspronkelijk) slechts de schriftelijke weerslag van een dergelijke huurovereenkomst, anders gezegd van het stadsmeierrecht voor de betreffende huurder. In feite gaf men met het zogeheten recht van de huurcerter, waarop J. Heres Diddens nog in 1893 promoveerde, formeel juridisch niets anders aan dan het recht van schriftelijk huurcontract. Zo was het in theorie juist geweest de benaming recht van huur aan te houden, maar in de praktijk gaat het om het uit een dergelijke huur gegroeide recht van de stadsmeier of stadsmeierrecht.

Zoals gemeld sloot de stad zich met haar verhuurbepalingen aan bij het bestaande in Oldambt en Ommelanden vigerende recht. Artikel 18 van de Conditieën van 1628 verwijst met betrekking tot de recognitie zelfs specifiek naar deze band: 'nae gewoonte van dese provincie'. De recognitiepenningen of overgangsrechten waren derhalve niets anders dan het geschenk dat de beklemden meier na iedere zes jaar, dan wel bij huwelijk of vererving elders in Stad en Lande aan de eigenaar moest betalen, zij het dat de stadsmeiers van beide laatste bepalingen verschoond waren. Maar ook het beklemrecht was in feite de voortzetting van een Oudfriese rechtsfiguur zoals het in de Ommelanden sinds mensenheugenis van kracht was en dat nog tot 1798/1803 zou blijven. In feite had de gewoonte, om met De Blécourt te spreken, ook hier recht geschapen. En dat zou wellicht niet naar de letter, maar vooral naar de vorm van het stadsmeierrecht na het vastleggen van de bepalingen rond het midden van de zeventiende eeuw nog eeuwen zo blijven. Want in tegenstelling tot de provincie en de Ommelanden zou de stad tot aan de thans gaande zijnde afschaffing van de stadsmeierrechten nimmer de eigendom van haar veenkoloniale gronden verkopen. Deze stadslanden kwamen dus niet als beleggingsobject in de handel zoals met beklemmingen, maar ook met redger-, zijl- en dijkrechten vanaf de late zestiende eeuw meer en meer gebeurde. Toen in de negentiende eeuw, via door enkele stadsmeiers aangespannen processen, vraagtekens werden gezet bij deze rechtsbetrekking tussen de stad (later de gemeente Groningen) en haar meiers, werden de stadsrechten uiteindelijk onverkort gehandhaafd. De verhuurcondities waren door de huurders immers steeds in acht genomen en derhalve voorwaarden tot de rechtsbetrekking geworden. Huurders hadden vanaf het zeventiende eeuwse begin daarvan blijk gegeven door zich te laten inboeken bij de rentmeester der venen en daarna ook steeds hun huur en recognities aan de stad betaald.

Kolonisatie

Het stadsbestuur stond bij de verhuur van haar venen van het begin af aan meer voor ogen dan het louter te gelde maken van de turf en het bevorderen van de turfhandel, met het oog op verlaats- en accijns gelden. Met de in 1636 opgenomen verplichtingen rond het zetten van een huis op zowel de veenplaatsen als de huisplaatsen wilde zij de kolonisatie van het gebied bevorderen. De huurders van de kleine, vrije huisplaatsen die, gelegen aan de kanalen, werden afgescheiden van de grote veenplaatsen, moesten aanstonds huur betalen aan de meiers en pas na het verval van de vrije huurjaren aan de stad. Een en ander maakte het voor onwillige meiers gemakkelijker kolonisten toe te laten aan de randen van de door hen gehuurde plaatsen. Door een enkele auteur is de vergelijking getrokken met de in 1864 door de Amerikaanse regering uitgevaardigde *Home stead Act*. Deze wet stelde ter bevordering van de kolonisatie 240 acres land van het publieke domein vrij ter beschikking aan potentiële boeren. Zover is de stad Groningen nimmer gegaan, maar de eerste vrije jaarmalen voor nieuw boerenland en de gunstige verhuurcondities suggereren eenzelfde intentie en vooruitziende blik.

Onopzegbaar, maar overdraagbaar

De stabiliteit van het stadsmeierrecht werd bovenal bevorderd door zijn onopzegbaarheid. Van meet af aan beschouwde de stad een zittende huurder als eerste rechthebbende ('als naaste tot wederinhuring') bij het verstrijken van de jaarmalen (huurperiode). Ter discussie stond bij zo'n verstrijken eventueel alleen de hoogte van de huur. Het stadsbestuur was bovendien weinig gelegen aan het opzeggen van de huur, omdat het dan conform het landrecht gehouden was aan de huurder de door hem aangebrachte verbetering en zijn opstallen – beide wel bekend als de zogeheten beterschap – te vergoeden. Deze onopzegbaarheid met de daaraan gekoppelde stilzwijgende verlenging werd erin nog versterkt door het feit dat de huur sedert 1669 nimmer is verhoogd. Een inhuring op jaarmalen, dus voor een beperkte tijd had in de Pekela's nooit plaats gehad, in Sappemeer aanvankelijk echter wel. In 1651 en 1657 waren de groene landen (de cultuurgrond) er voor een tijd van respectievelijk zes en twaalf jaren verhuurd. De stadsmeiers moesten voor ieder gras in Sappemeer 25 stuivers huur betalen. In het laatstgenoemde jaar ging de stad een nieuwe en derde verhuring aan met de volmachten van Hoogezand en Sappemeer. Daarbij werden 'de groene landen daarmede ingerekent de huisplaatsen, hoven en cingels, soo van

de gebruikers der plaats en soldet worden bewoont, in de jurisdictie van Sappemeer liggende, voor den tijd van twaalf jaren, de jaermaelen haer anvanck sullende nemen met Gregorie 1657' en de huur 'naer grootheyt der grastallen (grazen)' verhuurd.

We zagen hoe, teneinde een beter inzicht te krijgen in de ligging en de oppervlakte van de in cultuur gebrachte landerijen, in 1656 een begin werd gemaakt met het opmeten daarvan. De nieuwe inhuring bevatte voorts een bepaling tegen het verkopen of overdragen van heemsteden of percelen land zonder voorkennis van en aangifte bij de rentmeester der venen. Met die overdracht werd blijkbaar nogal eens de hand gelicht. Tegen dergelijke praktijken vaardigde het stadsbestuur op 2 februari 1667 een plakkaat uit, dat daarna enkele malen werd herhaald, uitgebreid en vernieuwd. Bij de ampliatie (aanvulling) van 1705 werd bepaald dat elke stadsmeier binnen zes weken na de verkoop of de overdracht van landen een schriftelijk bewijs daarvan in het Sappemeester protocol, berustende ter stadssecretarie diende in te leveren.

Kaartboeken

De verhuring van 1657 werd de laatste verhuring die tot op de dag van vandaag plaatsvond, want na het verlopen van de twaalfjarige periode waarop de jaar-malen waren gesteld, vond geen nieuwe verhuring plaats en werden de overeenkomsten stilzwijgend voortgezet. Sindsdien was het gedaan met de meerjarige verhuringen van zes of twaalf jaren, maar dat betekende geenszins dat er niets meer gebeurde. Terwijl men in 1669 de twaalfjarige verhuring stilzwijgend voortzette werd tegelijkertijd het besluit genomen om de sedert 1656 nieuw gemaakte groene landen te meten. Dankzij een dergelijke meting kreeg de rentmeester der venen een beter inzicht in de voor het innen van huurpenningen in aanmerking komende landerijen. Vanaf 1680 zouden in het vervolg de nieuwe groene landen steeds om de tien jaar worden gemeten. Nadat in februari 1691 de resultaten van de meting van 1690 bekend werden, verstrekte het stadsbestuur aan ingenieur Jannes Tideman de opdracht een kaartboek van al de Sappemeester landen te vervaardigen. In dit fraaie kaartboek staan de kaarten op de rechterpagina's afgebeeld. Op de linkerpagina's zijn de oppervlakten der groene landen en de sedert 1681 nieuw aangemaakte groene landen met de namen van de stadsmeiers aangegeven. Bij de verhuur van de Pekelder plaatsen in 1651 waren in tegenstelling tot Sappemeer geen huurtermijnen overeengekomen. Dat neemt niet weg, dat uiteraard ook hier vanwege de voortschrijdende,

zij het veel trager op gang komende aanmaak van groene landen, periodieke metingen noodzakelijk waren. Bij resolutie van 19 juni 1693 werd voor de Pekela's een meting der groene landen aangekondigd, waarvoor op 27 augustus 1696 een commissie werd ingesteld. Die commissie, geleid door burgemeester Cebes Werumeus, gaf 'ingenieur en ge-examineerde Landmeester' Arnoldus Tideman op 2 oktober 1696 opdracht om op aanwijzing van rentmeester Bernhard Tjassens 'de groene en toegemaakte Landen ter Peekel Aa, als ook de plaats en (waar)op niet is toegemaakt, of particuliere Eygenaers sijn toebehoorende te meten'. Hem werd tevens opgedragen daarvan – naar het voorbeeld van Sappemeer – een kaartboek te vervaardigen. Deze veenatlas werd op 1 oktober 1702 aan burgemeester en Raad aangeboden. Het spreekt voor zich dat de meetboeken de rentmeester der venen goed te stade kwamen bij het innen der huurpenningen van de groene landen. Vergelijking van de resultaten der metingen geven daarbij aan geografen en historici de gelegenheid het voortschrijden van de ontginningen te volgen. Uit de atlas blijkt dat de groene landen onder Sappemeer in 1691 al een uitgestrektheid hadden van 3128 grazen (= 1259 hectare). Hieruit kunnen we afleiden dat destijds al circa 42% van de Sappemeester veengronden in cultuur was gebracht. In de Pekela's werd weliswaar eerder een begin gemaakt met de verveningen, maar de ontginningen kwamen er veel langzamer op gang. Het gebied lag dan ook het verst van de bevolkingscentra en de uitgeveende streken onder Sappemeer, Veendam en Wildervank boden in eerste instantie voldoende vestigingsmogelijkheden voor boeren. Daarbij was het de Pekela's verboden om gebruik te maken van de voordelige stadsstratendrek, die overal in de stadsjurisdictie behalve in Pekela en Westerwolde mocht worden ingevoerd. Al met al waren in 1701 nog maar 520 grazen (209 hectare) in cultuur gebracht en afgezet tegen een geschatte totale oppervlakte van bijna 5000 hectare was dat maar 4% van het gehele gebied!

Financiële gevolgen

De hiervoor beschreven maatregelen als metingen en karteringen leidden tot een sterk verbeterd in- en toezicht van het stadsbestuur op zijn eigendommen en inkomsten. Inkomsten bestonden in de eerste plaats uit de huurpenningen. De hoogte daarvan bleef sinds de zeventiende eeuw gelijk, namelijk f 1,25 (25 stuivers) per gras in Sappemeer en f 1,- per gras onder Pekela en Boven-Wildervank (Stadskanaal). De henen hadden uiteenlopende huren per vierkante roede, afhankelijk

van de grootte. In de oorspronkelijke conditiën (huurvoorwaarden) was echter ook sprake van overgangsrechten of recognitiegelden. Terwijl de vaste huren door de geldontwaarding vooral na 1900 tot een 'schijntje' van de inkomsten uit de stadsbezittingen terugliepen, werden deze overgangsrechten juist een steeds belangrijker bron van inkomsten. Zij vormden immers een vast percentage (de zoveelste penning) van de – voortdurend stijgende – verkoopprijs van het stadsmeierrecht, of althans van de waarde van het gehuurde. Vooral bij de overgang van het huurrecht op vreemden, de verkoop daarvan dus, kwam de werkelijke waarde van de grond vast te staan. Naast deze overgang op vreemden, of een testamentaire overgang op niet wettelijke erfgenamen, waren de meeste overgangen uiteraard die van ouders op kinderen of andere wettige erven. In alle gevallen was en is een gering overtekeningsgeld (een soort leges) verplicht. Dit bedrag bleef net als het huurbedrag onveranderd en bedraagt f 3,15 in Sappemeer en f 6.30 in de Pekela's, Stadskanaal en Ter Apel. Bij het overgaan van het stadsmeierrecht op vreemden, door verkoop of testamentaire beschikking op niet wettige erven was en is voorts de 30e penning (3,33%, Sappemeer), dan wel de 20ste penning (5%, Pekela, Stadskanaal) aan de stad (thans de gemeente) Groningen verschuldigd. Voor Ter Apel werd naderhand de 20ste penning ook gevorderd bij een eventuele overgang tijdens het leven van de huurder op diens kinderen of wettelijke erfgenamen.

Voor de stad en later de gemeente Groningen bleken de overgangsrechten, die met een vast percentage gekoppeld waren aan de stijging van de waarde van de grond en de daarop geplaatste huizen en boerderijen, een groeiende bron van inkomsten. Huurinkomsten konden daarentegen in feite alleen nog maar toenemen dankzij het voortschijden van de ontginningen. Maar aan die stijging kwam vanzelfsprekend een einde op het moment dat de laatste veendallen tot cultuurland waren aangemaakt. Toch bleef de stad land- en heemhuren ontvangen, die dan ook in tegenstelling tot de vierde turf ('op is op') niet uit de rekeningen van het veenkantoor en zijn opvolgers verdwenen. Daarnaast trok de stad, zolang de turfvaart en de binnenvaart van belang bleven – en dat was tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw het geval – flinke inkomsten uit de tol- en bruggelden maar bovenal de sluisgelden. Die werden uiteraard ingezet voor het onderhoud van de kanalen, sluizen en wegen. Doch hiermee zijn wij inmiddels qua tijd en onderwerp ver buiten de palen van de in dit hoofdstuk besproken juridische aspecten van het stadsmeierrecht geraakt.

Praktisch haalbaar

Alvorens verder te gaan met de ontwikkelingen van de stadsbezittingen in de achttiende eeuw vraagt een tweetal aspecten van het stadsmeierrecht om een nadere uitleg, te weten het consent en de inboeking. De wijze waarop het stadsbestuur daarmee omging geeft een goed inzicht in de manier waarop Groningen ten tijde van de Republiek zijn rechten interpreteerde en verdedigde.

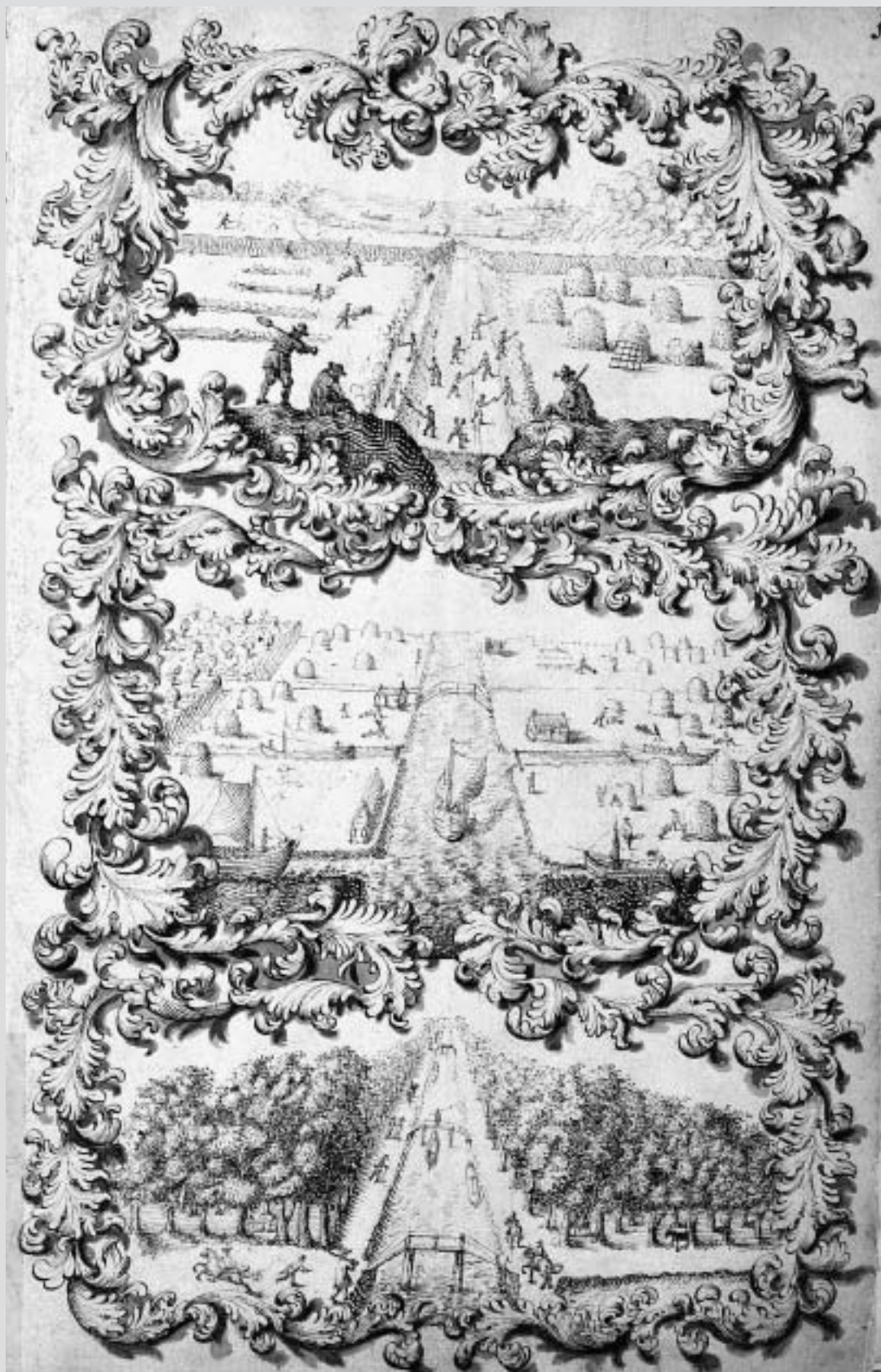
Zoals uit het voorgaande blijkt was voor iedere overdracht van het stadsmeierrecht op een andere huurder consent of permissie nodig van de eigenaresse, in dit geval de stad Groningen. Al in 1628 had het stadsbestuur dit consent naar de gewestelijke gewoonte opgenomen in zijn verhuurbepalingen. Volgens de letter van het Ommelander Landrecht uit 1601 stond op een overdracht van de huur aan een ander zonder consent het vervallen van de huurrechten. Aangezien de stadsvenen merendeels in het Oldambt lagen en dus onder het daar geldende landrecht vielen en dit wetboek geen sancties op het verzuimen van de aanvraag van consent bevatte, zag men spoedig daarvan af. Uit de eerdergenoemde bepaling van februari 1667 blijkt dat bij verzuim de overdracht allerminst nietig was. Het ging het stadsbestuur dus om de overgangsgelden en niet om de formaliteit. In 1705 werden Burgemeesteren en Raad terzake nog duidelijker door te eisen dat van elke overdracht een schriftelijk contract moest worden opgemaakt en wel binnen zes weken. De overeenkomst diende men vervolgens na drie maanden in te boeken. Van consent was geen sprake meer, de overdracht was rechtsgeldig zodra deze was beschreven en ingeboekt bij de rentmeester der venen, die vanaf dat moment kon overgaan tot het innen van de overgangsgelden en overtekeningsspenningen. Op het verzuim van de inboeking stond wel een straf, maar ook hier werd de overtreders voornamelijk – en naar goed vaderlands gebruik zouden we zeggen – in de beurs getroffen. Kennelijk werkten deze bepalingen niet geheel naar wens, want in 1718 werd het plakkaat van 1667 maar weer eens herhaald. Dat het de stad om de centen ging en niet om juridische nierproeverijen wordt nog eens duidelijk onderstreept in het rapport van de commissie tot redres (herziening) van de stadsfinanciën uit 1722. De aangifte werd op vier weken in plaats van drie maanden na de overdracht gesteld. De commissie gaf tevens het advies om de heemsteden, voorzover zij onder een plaats behoorden, apart te registreren door middel van een letteraanduiding. De Gecommitteerden openden deze paragraaf in hun rapport zelfs expliciet met de passage 'dat de Stad in het betalen der

Titelblad en voorschutblad van het Caartboek van Sappemeer (1690/1691), gemeten door Jannes Tideman. Het linkerblad geeft een fraai overzicht van de kanalenanleg, de verving, de ontginning

en de occupatie van een veenkolonie.

Het rechterblad prijkt met het stadswapen in de opdracht van 'Borgemesteren ende Raadt' tot vervaardiging

van dit Meet- en kaartboek (GAG, Kaartenverz., nrs. 1032/1135)

geschenken van Plaatsen of Heemsteden seer werd benadeelt wegens de lange termynen en gereserveerden Eygendom'. Als blijk van goede wil stelde de commissie het stadsbestuur voor om verkopers van het stadsmeierrecht, in geval de koper in gebreke bleef de koopsom te betalen, opnieuw, maar dan gratis, te boek te stellen. Het ging het stadsbestuur dus om de 'geschenken', de overdrachtsgelden.

Gezien het voorgaande valt niet aan de indruk te ontkomen dat Groningen zich hier vooral een lankmoedig land- en landsheer betoonde. Strenge handhaving van de plakaten, met het oog op de financiële revenuen dat wel, maar geen juridische haarkloverijen en vóór alles het oog gericht op het praktisch haalbare. Dat zag de stad eerder bereikt via het verbeteren van het administratieve toezicht op de verhuur, dan door het krachtige middel van huuropzegging, verwijdering al dan niet via de rechter. Het getuigde van het soort pragmatisme dat eigen was aan een samenleving, waarin handel en nering centraal stonden. De gerechtelijke strijd rond de stadsmeierrechten is vooral het verhaal van de negentiende eeuw, toen het recht van de stad op haar omvangrijke grondbezit serieus werd aangevochten. De wijze waarop Stad toen op haar ponteneur stond en haar rechten verdedigde komt in hoofdstuk 11 aan bod.

Kanalen, toll en accijnzen

De stadsrechten omvatten behalve het stadsmeierrecht ook de rechten die Groningen op zijn kanalen en de daarin en daarnaast gelegen kunstwerken als sluizen, bruggen en wegen had. Deze kanalen vormden de aorta's van het gehele verveningsstelsel in Zuidoost-Groningen. Een belangrijk deel van de turf werd via haar kanalen naar de stad geleid. Sluizen en stadspoorten waren dikwijls ideale plekken om tol en belasting te heffen, omdat het transport per schip of as er toch langs moest. Voor het vervoer van 'vreemde turf', dat wil zeggen turf die niet in de stadsvenen was gestoken, bracht de stad diep- of passagegeld in rekening. Daarnaast werd aan het in 1621 gereedgekomen verlaat of schutsluis van Martenshoek, de 'poort van de Veenkoloniën', sluis- of verlaatsgeld geheven. In de Pekela's werd geen passagegeld geheven, omdat nagenoeg alle turf die door het Pekeler Hoofddiep ging stadsturf was. Wel werd er verlaatsgeld geheven door de pachters van de verlaten. De opbrengsten van die pacht vinden we vanaf 1670 in de rekeningen van de Pekela's terug.

Het Winschoterdiep was daarnaast tot de opening van het Stadskanaal de enige bron van verlaats- en passagegeld. De rentmeester voor de venen had wel

het technische toezicht op de verlaten in Martenshoek, Zuidbroek, de Pekela en Ulsda, maar de opbrengsten vinden we vanaf het begin in 1621 in de stadsrekeningen terug en niet in de rekeningen die de rentmeester der venen van Sappemeer maakte. Het verlaatsgeld werd te Martenshoek geheven. Het passagegeld werd ook aan de andere verlaten geheven, op plekken waar de turf in stadswateren kwam. Per plakkaat werd op 21 augustus 1649 bekend gemaakt hoe het passagegeld in Sappemeer zou worden ingevorderd. De verlaats- en passagegelden waren belangrijke bronnen van inkomsten en geven een goed beeld van het verloop van de turfproductie in de veengebieden die niet van de stad waren. Over de periode 1661-1800 brachten de verlaatsgelden en passagegelden per jaar gemiddeld f 3600,- respectievelijk f 4400,-, dus in totaal jaarlijks circa f 8000,- op. Dat was ruim één derde (36%) van de totale opbrengsten uit de stadsbezittingen in Sappemeer.

Een rentmeester van de veenbezittingen

Tot dusverre hebben we het vrijwel uitsluitend gehad over het hoogveenbezit van de stad Groningen, voorzover het ten zuidoosten van de stad lag. Ook elders, verspreid over het gewest Stad en Lande, was de stad echter eigenaresse van stukken hoogveen. We noemen de Trimunter en de De Haarster kloosterplaatsen gelegen aan de grens met Friesland onder het dorp Marum. Zij waren in 1617 uit de door de provincie vervreemde kloosterven en aangekocht en bestonden behalve uit bouw- en weilanden vooral uit uitgestrekte heidevelden en enig hoogveen. Dit hoogveen werd in de achttiende eeuw verkocht (zie hoofdstuk 9). Daarnaast bezat de stad veenland als onderdeel van stadsheerden in Midwolda, afkomstig van het Grijsse Vrouwenklooster te Termunten en te Meeden (onder de plaats Mastenbroek). In 1618 was Groningen tevens eigenaar geworden van de landerijen van het opgeheven klooster Mons Sinaï te Heiligerlee, waartoe eveneens venen behoorden. Mastenbroek was afkomstig uit de omstreeks 1440 verworven bezittingen van de Gockinga's, net als de drostenheerd te Zuidbroek, alwaar zich mede enig veen bevond. De uit kloosterbezit in 1617 aangekochte venen die in Drenthe onder de dorpen Annen en Zuidlaren lagen, deed het stadsbestuur in september 1710 van de hand.

De rentmeester der venen

In 1652 werd het ambt van rentmeester der stadsvenen ingesteld. De instructie voor deze functionaris dateert van 11 december van dat jaar.

1652-1667	Jacob Haykens
1667-1701	B. Tjaden
1701-1711	Gerhard Rengenier Gerlacijs
1711-1716	Schato Trip
1716-1717	Johan de Drews
1717-1718	Onno Sickinghe
1718-1720	Tobias Jan van Iddekinge
1720-1725	J.G. Hoisingh
1725-1747	Daniël Alberti
1747-1757	Eilco Eger Tamminga Sickinghe
1757-1767	Jan Harm Keiser
1767-1781	Albert Johannes de Sitter
1781-1788	Arnold Sicco Werumeus
1788-1797	W.J. Wichers
1797-1803	G.J. Keiser
1803-1820	W.J. Wichers
1820-1848	mr Johan Hendrik Quintus
1848-1870	mr Jacob Lucas Trip
1870-1880	jhr mr J.W.J. de Marees van Swinderen
1880-1886	mr W. Tonckens J.Lzn.
1887-1896	mr A.O.H. Tellegen
1896-1905	mr M. Polak
1905-1913	mr Isaac Bennie Cohen
1913-1919	mr M.C. Offerhaus
1919-1927	mr dr J.P. Pott
1927-1930	mr A.J. Backer (waarnemend)
1930-1931	mr M.J. Wolthers (waarnemend)

91

Zoals gezegd had het stadsveenbezit omstreeks het midden van de zeventiende eeuw zijn voorlopige omvang bereikt. De door Groningen in eigendom bezeten onroerende goederen waren daarmee in minder dan een halve eeuw verveelvoudigd. Belangrijker dan de omvang was de exploitatie en het toezicht daarop. Het uitgeven van veencomplexen aan compagniën, het uitdoen van stadsplaatsen en -hemen, het registreren van de stads vierde turf, het toezicht op de verlaten en de daar geheven tolleren, het registreren van overgangsrechten, overschrijvingsgelden en pachten, betekenden voor de stadsrentmeester een flinke verzwaring van zijn taken. Veel extra werk hield ook verband met de overdracht aan de stad van circa 1200 hectare voormalige kloosterlanderijen. Deze landerijen, die vooral in de Ommelanden lagen, bracht het stadsbestuur in 1626 onder beklemming. En wat te denken van de uitbreiding van de stad zelf. Daartoe had zij veel grond aangekocht. Grond, die op zijn beurt verdeeld werd in talloze kleine stadspcelen, uit de tijd-verslindende verkoop waarvan zij althans een deel van de kosten van de stadsuitleg hoopte terug te verdienen.

Het 'rentambt van de Veenen' werd tot 1652 waargenomen door stadsrentmeester Gerhard de Mepsche. Aanvankelijk was de bovengenoemde uitbreiding van taken min of meer geruisloos op zijn bestaande werkzaamheden gestapeld. Hij moest zich bovendien bezighouden met de zaken in het in 1619 aangekochte Westervolde. Na de dood van administrateur-predikant Hermannus Meijer in 1637 voegde zich daarbij het beheer van het convent Ter Apel en het niet geringe bezit van dit voormalige klooster. Om het verhaal compleet te maken droeg De Mepsche sedert 1631 ook de verantwoordelijkheid voor het beheer der zogeheten predikantengoederen.

De predikantengoederen bestonden uit de eigendommen van de verschillende vicarieën en beneficiën (lenen) die tot 1594 aan de toenmalige parochiekerken van Groningen, de Sint Maarten, de A-Kerk en de Sint Walburgskerk, behoorden. Voor het beheer van deze goederen, waaruit vooral de predikantstractementen werden betaald, waren in het begin een of meerdere raadsleden aangewezen. Zonder geldelijke vergoeding overigens, en dat maakte de animo om toezicht te houden gering. Het leek evenmin wenselijk om de administratieve verantwoordelijkheid

voor het beheer in handen te leggen van politieke personen als raadsheren of gezworenen, met het gevaar van een vermenging van verantwoordelijkheden. Voor deze taakverzwaringen had de magistraat aan Johan de Mepsche wel extra tractementen toegezegd: 200 gulden per jaar sedert 1631, daarnaast vrije turf en kaarsen in 1639 voor het toezicht op de venen onder Sappemeer en nog eens 50 gulden jaarlijks voor het de door hem gevoerde administratie van Ter Apel in 1641.

Op den duur was een dergelijke taakverzwaring voor de stadsrentmeester, die tot 1688 slechts over één klerk beschikte, echter ondoenlijk. Dat gold nog sterker nadat Groningen – in 1651 – ook de Pekelder plaatsen in de verhuur deed. Om die reden stelden Burgemeesteren en Raad in december 1652 naast de stadsrentmeester Gerhard de Mepsche een aparte rentmeester voor de venen aan. Zijn titel luidde voluit 'Rentmeester en Opsigter van de veenen de stad Groningen toebehoorende, gelegen in Sappemeer, Pekel, Muntendam ende Suidtbroeck'. Deze functionaris kreeg in 1669 ook het beheer over de Ter Apeler goederen als taak. De bevoegdheden van de rentmeester van de venen beperkten zich tot de stadsvenen ten zuidoosten van de stad. De overige stadsbezittingen bleven onder verantwoording van de stadsrentmeester, zoals ook het opzicht op de totale stadsfinanciën zijn taak bleef.

In negentiende-eeuwse instructies zou de taak van de rentmeester der venen met meer gevoel voor symboliek en historie worden aangeduid als het beheer en toezicht op de stadsbezittingen buiten het Klein Poortje. Dit poortje lag immers aan het begin van het Schuiten- of Winschoterdiep, waar het Groninger 'veen-avontuur' omstreeks 1400 begon en twee eeuwen daarna zo'n grote vlucht nam. De veenmeester kreeg het toezicht op de inning van de vierde turf, het meten der groene landen, het invorderen van de land- en heemhuren en de recognitiegelden, maar werd ook verantwoordelijk gesteld voor de verlaten te Martenshoek, Zuidbroek, langs de Pekel A en het Bulsterverlaat. Voor zijn werkzaamheden genoot hij een jaarlijks tractement van 600 Caroliguldens. Maar voor het overige behield de stadsrentmeester het oppertoezicht en ter controle een van de dubbel opgemaakte rekenboeken. De aanstelling van een rentmeester voor de venen markeert ook het begin van het zogeheten 'Comptoir der stadsvenen', in de negentiende eeuw en later doorgaans als het Veenkantoor aangeduid. Het rijke archief van deze organisatie, bewaard in het gemeentearchief van Groningen, bevat de geografische en economische geschiedenis van de openlegging, de vervening, ontginning en deels ook de exploitatie van Zuidoost-Groningen. Als zodanig kent het zijn weerga nergens in Nederland, met als enige uitzondering het archief van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders. Waarbij we opmerken dat dit laatste archief in tijd gerekend slechts een fractie beslaat van het archief dat de stad Groningen via haar Veenkantoor in een periode van meer dan drie eeuwen vormde.

Zo zijn we gedeeltelijk vooruitgelopen op ons verhaal. Omdat het ambt van Stadsrentmeester in 1816 werd omgezet in dat van stads- of gemeenteontvanger, was de rentmeester der venen de enig overgebleven functionaris met die naam. De gemeente-ontvanger bleef tot 1870/72 wel het beheer houden over de stadspolders aan de Lauwerszee en de Dollard. Vele van de onroerend-goedbeheerstaken van de vroegere stadsrentmeester waren overigens al verdwenen met de verkoop in januari 1810 van vrijwel alle stadsbezittingen in de Ommelanden.

Turfaccijns

Al vóór de verveningen een aanvang namen hief de stad Groningen accijns op turf. De turfaccijns werd in de zestiende eeuw met de verlaten verpacht en bracht in de jaren 1576-1578 gemiddeld 1725 gulden per jaar op. Op 19 december 1600 had het stadsbestuur nog bepaald dat van 'idere schuete torvus onns soe voele axcijns gegeven sal worden als bessheer (tot nu toe) gescheen is'. Ook zou een ieder 'gehouden wesen den axcijns voerschr. vanden torff ende holdt (hout) tho betaelen voer ende alleere he datselue sal moegen vpoueren, ladten (laden) ofte inde Stadt brengen en dat bij verboerte vande torff ende holdt voerschr.'. In juli 1605 had het stadsbestuur zich verzekerd van de accijns op de turf die door de Utrechtse heren te Kropswolde gegraven door of langs de stad zou worden vervoerd. Uit de ordonnantie op de turfaccijns uit 1674 lezen we dat de turf werd ingedeeld naar aard en herkomst. Van de turf die uit Foxhol en Sappemeer kwam en in de stad of de provincie werd opgeslagen moest per schuit 'darch, dal, griemanck ofte alle swarte Turff' negen Brabantse stuivers worden betaald. Werd deze turf doorgevoerd naar elders, dan behoefde slechts vijf stuivers te worden

betaald volgens 'de maete gebruickelijck van Sappemeer, houdende dertijn-hondert ses-en-seventich op een gestorte (= 34 m³), negen-hondert twee-en-dertich Vierkante voeten cubicq (= 23 m³) op een gepackte schuite, ofte ses groote (5,6 m³) of acht ordinaris Stadts voeren (2,9 m³) gereeckent'. Uit Drenthe afkomstige turf die door Groningen gevoerd werd moest heel wat meer, namelijk 45 Brabantse stuivers betalen, maar omgekeerd behielden 'die van Westerbroeck, Wolfsbarge ende Wolde' (de Gorechters met andere woorden) 'haer recht omme met kleyne scheepjes Turf te marckt te brengen, sonder accijs te betaelen'. De collecteur of inner van de accijs werd bij zijn werk geholpen door de poortwachters en door de 'collecteur op Martenshoeck'. De grootte van de schepen, maar ook de turfkarren en -manden waren aan preciese voorschriften onderworpen. De pachter van de turfaccijs moest boven de aan de stad af te dragen pachtsom van iedere geïnde gulden een stuiver aan de stad afstaan. Hij genoot voorts van ieder dagwerk of schuit Drentse darch, 'plaggen-burghse ofte Eyer genaempt, ses groote ofte acht ordinaris Stadts voeren, twee-hondert onser Stadts maedt-korven, houdende een duysent twee-en-vijftich en een halve (1052,5) vierkante cubicq voeten' (= 7,7 m³) 24 Brabantse stuivers. De turfaccijs was een belangrijke bron van inkomsten voor de stad. Zij leverde Groningen in de zeventiende en achttiende eeuw gemiddeld 6 à 8000 gulden per jaar op en bleef over de gehele periode gerekend een tamelijk stabiele bron van inkomsten.

Stadsstratendrek

Het verhaal van de stadsstratendrek is een fraai voorbeeld van wat tegenwoordig synergie heet. De stad Groningen raakte haar vuil kwijt en kreeg er bovendien nog geld voor. De veenkoloniale meiers gebruikten het goedje om hun land mee in cultuur te brengen en de door de stad aangelegde veenkanalen en -wijken maakten het mogelijk dat de mest bij de boer op de stoep werd afgeleverd. Het stadsbestuur had al vroeg in de gaten dat met haar straatvuil en beer twee vliegen in één klap konden worden geslagen. In de verhuurcondities van de venen had het van meet af aan bepaald dat de landerijen na de vervening moesten worden 'toegemaect' (ontgonnen). In artikel XII van de *Conditie van de verhuyringe der Veenen in Sappemeer ende Foxhol* hadden Burgemeesteren en Raad het aldus verwoord: 'Sal het Meer (Sappemeer) ende vergraevens hooghe Veen datelijck weder slichten (egaliseren) ende met straeten-drek (vuil en beer) of miss (mest) soo vele ymmer doenlyck, te lande maecten, om tot Say-landt, Weydelandt of plantinge (..) gebruyck te worden'. Om dat te bewerkstellingen, zo bepaalde hetzelfde artikel, kon de stadsmeier voor een periode van tien jaar vrijelijk beschikken over stratendrek uit de stad. Hij moest deze dan wel zelf uit Groningen (laten) halen. De stadsmeiers in het gebied Sappemeer kregen zelfs als enigen permissie om van dit stadsvuil gebruik te maken. Het stadsbestuur hield streng de hand aan de verspreiding van deze kostbare compost. In april 1684 verbood zij het vervoer van dit stadsvuil naar bestemmingen buiten het gewest 'tot merkelyk nadeel van de Ingezetenen van Sappemeer en andere Veenen en Landen onder onze Jurisdictie gelegen'. De stad bemoeide zich eveneens met de vrachtlonen, want vaak was het stadsvuil een aantrekkelijke retourvracht voor turfschippers. De mestbehoefte in de Veenkoloniën was, gezien de nogal schrale dalgronden en de geringe omvang van de veehouderij groter dan elders. De stadsreiniging werd sinds 1730 verhuurd, maar het stadsbestuur nam de zaak in 1766 zelf weer ter hand. Tot 1878, toen de kunstmest geleidelijk aan terrein begon te winnen van de compost hield de stad per jaar gemiddeld ruim 10.600 gulden over aan de verkoop van haar vuil. Het Groninger vuil was overigens niet voldoende om in de behoefte van de veenkoloniale landbouw te voorzien. Daarom bevorderde het stadsbestuur de aanvoer van mest van buiten de provincie, onder andere uit de Friese steden, Emden en Zwolle.

Lange tijd genoten de Sappemeerster meiers als enigen dit voorrecht, maar in februari 1699 werd bepaald dat ook de particulier venen te Wolfsbarge en Kropswolde (in het Gorecht met andere woorden) als ook de vergraven venen onder Veendam en Wildervank dit stadsvuil mochten gebruiken. De Pekeler stadsmeiers waren van dit recht uitgesloten. Toen de verponding in 1733 tot het Pekeler gebied werd uitgebreid protesteerden de meiers aldaar onder meer door te stellen dat hun landerijen danig in verval waren geraakt. Als reden voerden zij 'het niet kunnen bekomen van Straeten dreck aan'. Pas in 1810 kwam een einde aan de bevoorrechte positie van Sappemeer en Hoogezand. De meiers uit de Pekela kregen nu ook permissie om compost aan de kopen op de veilingen in

Zuidbroek en Hoogezand. De mest was een relatief duur goedje, ook vanwege de hoge transportkosten. Voor een scheepsvracht van bijna 18 ton compost was een boer in de eerste helft van de negentiende eeuw al gauw zo'n vijftig gulden kwijt.

Een pagina uit het
Caartboek van de Pekel A
(1702).
(GAG, Kaartenverz.,
nr. 1163)

ARCHIEF
DER GEMEENTE
GRONINGEN

Ingevolge Resolutie van
de Edele Mogende H: Heeren
Borgemeesteren ende Raadt der
Stad Groningen, in dato den 22 Sep-
tember 1695, en daer opgevolgde van den 27 Au-
gusti 1696, En door ordre van de Edele Heer
Borgemeester Gees Vermeens en Sijn Ed^{de}
Afsuspooren (in dato den 2 October 1696) hebbe ik
ondergeschreven (op anwijfinge van de Rente-
meester Bernhard Tjassens) gemeten de groene
en Toegemaekte Landen ter Pekel Aa, als
ook de plaetsen op niet is toegemaekt, of particu-
liere Eijgenaers sijn toebehoorende, en daer van ge-
maekt binnenstaonde Caerte, Alles sonder Hoof-
diep, Weg en agt voet padt langs het Hoofdiep,
Het Gras gerekent op 240 Vierkante Roeden, de
Roede lang 14 Voeten Stads Mate, (en alsoo groot
bevonden als hier volgt, Aldus overgegeven in
Groningen Den 1 October 1702.

Arnoldus Tideman,
Ingenieur en Ge-exami-
neerde Land-meester

Hoofdstuk 7

Op de drempel van de achttiende eeuw: stad, handel en onroerende goederen

- Gesloten bloei
- Accijnzen en buitenbezittingen
- Landstad
- Stadsrekeningen en veenrekeningen
- Opbrengsten uit Sappemeer
- Opbrengsten uit de Pekela's
- Nieuwe initiatieven
- Ripperda
- Een slappe tijd

Handel en economie hadden in het gewest een veel geslotener karakter dan in de andere zeegewesten van de Republiek der Verenigde Nederlanden. De stad ontleende haar welvaart eerst en vooral aan haar eigen directe omgeving. In de inkomsten van het stadsbestuur deed zich overigens wel een omslag voor. De inbreng van de accijnzen uit de stapelhandel met de Ommelanden verloor geleidelijk aan terrein. Terwijl het stadsbestuur daarmee voor zijn inkomsten minder afhankelijk werd van de Ommelanden, werden de inkomsten uit de Veenkoloniën en de Dollardpolders daarentegen steeds belangrijker.

Opbrengst turfaccijns in de stad Groningen, 1600-1800 per decennium.

Bron: GAG, 332r (Stadsrekeningen)
© M. Schroor

Turfaccijns

97

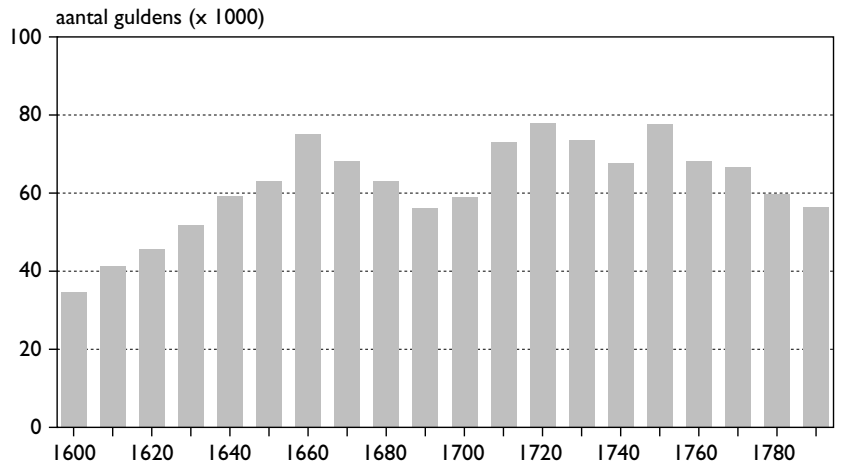
Gesloten bloei

Zoals voor de overige kustprovincies van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, Holland, Zeeland en Friesland, was de zeventiende eeuw ook voor het gewest Stad Groningen en Ommelanden een gouden eeuw geweest. In het tijdvak 1550-1660 was, ondanks de tijd van diep verval tussen 1580 en 1594, sprake van een toename van de welvaart. De bloei van de Republiek was voor een belangrijk deel te danken aan de beschikbaarheid van goedkope energie in de vorm van turf. De beklemhuren stegen van 1598 tot 1650 met het twee- of drievoudige. Het floreren van handel en nijverheid kunnen we aflezen uit de opbrengsten van de turfaccijns. De bijgaande grafiek (*grafiek turfaccijns Stad 1600-1800*) laat zien, dat deze tot 1665 voortdurend toenam en daarna daalde, om eerst na 1720 weer zijn oude niveau te bereiken.

De opbrengst van de accijns zegt ons iets over de productie van de turf, maar vooral ook over het verbruik ervan, zowel in de stad als in het gewest en daarbuiten. Veel van de turf werd uitgevoerd naar Holland, Zeeland, Friesland en de gebieden in het noordwesten van Duitsland. Vergeleken met de andere kustprovincies bestond de export vooral uit (semi-) agrarische producten als turf, bier, graan, zuivel en vee. Meer ook dan elders, was de handel in Stad en Lande in Groningen geconcentreerd en had zij een veel geslotener karakter. Doorvoerhandel zoals in Holland, Zeeland en in mindere mate Friesland kwam hier nauwelijks voor. Daarbij kwam dat steden van een vergelijkbare grootte als Groningen hier nimmer van de grond waren gekomen. De centrale positie van Stad verder werd daarbij versterkt door het stapelrecht. Het was vooral dit recht dat de handel – in theorie althans – naar de stad dwong. Daar werden accijnzen geheven, die de voornaamste inkomstenbron van de stad vormden. Alle vreemde en lokaal gebrouwen bier werd er ‘veraccijnsd’, net als alle inkomende en uitgaande granen, slachtvee, hout, zout, lakens, vlas, specerijen, juwelen, vis, steenkool, touw, verf, salpeter, steen en noem maar op.

Accijnzen en buitenbezittingen

Deze indirecte belastingen waren in 1600 nog goed voor driekwart van de stedelijke inkomsten. Maar hun aandeel was dertig jaar daarna al tot 50% gedaald. Vervolgens zakte de inbreng die de accijnzen aan de stadskas leverden – zij het in een veel trager tempo – verder tot 37 % in 1700, waarna een stabilisatie optrad, na 1750 opnieuw gevolgd door een verdere afname. De grafiek van de belangrijkste inkomstenbronnen laat

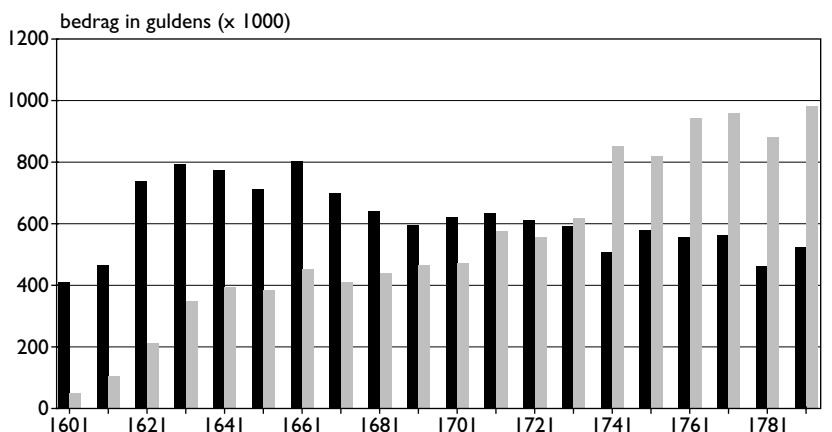
zien dat de afname van de accijnzen niet alleen relatief was, maar ook absoluut. Er vloeiden hieruit steeds minder inkomsten naar de stad.

De vraag is wat de oorzaak hiervan was. Om te beginnen liepen de inkomsten uit de accijnzen vrijwel overal terug. Deze teruggang was het gevolg van het stagneren van de enorme economische opbloei die de Republiek der Verenigde Nederlanden na 1580 had doorgemaakt. Omdat de meeste turf door de nijverheid werd opgestookt is het verloop van de opbrengsten van de turfaccijns een redelijk betrouwbare graadmeter van de conjunctuur. Ook in Groningen ging het na circa 1660 bergafwaarts, niet alleen economisch, maar ook politiek. Aanleiding tot het gildeoproer, dat in 1662/63 plaatsvond, waren niet alleen de zware belastingen, maar ook de misbruiken in de stedelijke regering en de slordige wijze waarop dat bestuur met de stedelijke rechten omging. Met dat laatste doelden de protesterende gildebroeders vooral op de slechte handhaving van het stapelrecht. Al in 1648 had de

De belangrijkste inkomstenbronnen van Groningen 1601-1800 per decennium.

Bron: GAG, 332r (Stadsrekeningen)
© M. Schroor

Accijnzen
Buitenbezittingen

Johan Schulenburg
 ca. 1617-1692, nr. 15304
 (vertegenwoordiger Stad
 in Staten-Generaal,
 instigator gildeoproer
 1662/1663, liep over naar
 de bisschop van Munster).

98

bouwmeester van de gilden, Gerrit Harms Warendorp, zich tegen de commissie uit de Staten-Generaal, die zich over de troebelen tussen Groningen het Oldambt boog, hierover uitgelaten. Groningen, aldus Warendorp, 'is gefundeert op de neringe van de stapel over het lant, wesende een lantstadt, de (welke) sonder deselvige neringe, niet kan bestaan noch leeven'. Ook naar de letter van de wet konden de Ommelanders volgens Warendorp, wiens leven als voorman van het gildeoproer in 1663 op het schavot zou eindigen, niets tegen de stapel doen. Want 'sy trecken alle neringe uit Groningen, sy violeren (overtreden, MS) de stapel na haer eygen appetyt'. Nog sterker dan de in hoofdstuk 3 aangehaalde Bernhard Alting vertolkte Warendorp destijds het belang van het stapelrecht. Voor Warendorp was het zelfs de pilaar van de stedelijke economie.

De olderman van het gildrecht, die moest toezien op het stapelrecht, was niet erg streng in het handhaven van dat recht.

Gewoontegetrouw was hij geneigd tot een voor de overtreders voordelige schikking. Herhaaldelijk werd deze functionaris dan ook van corruptie beschuldigd. Oorlogen, belegeringen en overstromingen in 1665, 1672 en 1686 droegen het hunne bij aan de stagnatie van de handel en de flauwe handhaving van het stapelrecht.

Tegenover teruglopende accijnzen stonden stijgende inkomsten uit de zogeheten buitenbezittingen. Zij bestonden uit huren en pachten van stedelijke eigendommen in de Ommelanden, als ook in de stadsjurisdicties, het Gorecht, Westerwolde en de beide Oldambten. Ook de uitoefening van rechterlijke functies aldaar bracht geld in de stadskas en natuurlijk het meest van al de inkomsten uit de verveningen en de ontgonnen (groene) landen. In de laatste dertig jaar van de zeventiende eeuw kon het stadsbestuur uit

zijn buitenbezittingen jaarlijks op zo'n 45.000 gulden aan inkomsten rekenen. Een eenvoudige berekening leert dat deze stedelijke rechten en eigendommen al met al zorgden voor circa 29% van de inkomsten. Zo waren de 'peerlen' van Alting (met name de stadsjurisdicties) steeds meer de eigenlijke pilaren van de stad geworden. Na 1681 stegen vooral de inkomsten uit de jurisdictie Sappemeer. Sinds die tijd was bijna de helft van de inkomsten uit de buitenbezittingen uit de Veenkoloniën afkomstig. De stadsboerderijen in de Ommelanden (Hunsingo, Fivelingo en Westerkwartier) waren daarnaast goed voor 20% van de inkomsten uit buitenbezittingen.

In een eeuw tijd was de financiële inbreng van de buitenbezittingen niet alleen gestegen van een luttel bedrag van slechts 2334 gulden in 1600 naar bijna 48.000 gulden in 1700, maar putte Groningen daar in het laatstgenoemde jaar ook uit veel meer bronnen. In 1600 ging het nog slechts om de revenuen van enkele stadsplaatsen in de Ommelanden (met name rond Eenrum en Winsum), en vooral de inkomsten uit het Gorecht en de beide Oldambten. In 1700 daarentegen profiteerde de stad Groningen van de opengelegde, in vervening genomen en gedeeltelijk reeds tot groene landen ontgonnen velden onder Sappemeer en de Pekela's. Vër daarvoor (vanaf 1618) waren de inkomsten uit de Ommelanden al flink gestegen dankzij de toewijzing aan de stad van een vierde part van alle door de provincie genaaste kloosterboerderijen en -gronden.

Landstad

Voor de eerste helft van de zeventiende eeuw was voor Groningen een expansieve tijd geweest, waarin de stad grote bedragen uitgaf. Het nagenoeg verdubbelde stedelijke oppervlak had ze voorzien van zeventien

nieuwe dwingers en naar alle windstreken waren diepen aangelegd of verbeterd. Zij reikten als tentakels vanuit de stad naar de uithoeken van de provincie. Via het Hoendiep stond Groningen in verbinding met Friesland, het Reitdiep bood toegang tot Zoutkamp en de Wadden, het Boterdiep verbond Groningen met Bedum en Uithuizen en het Damsterdiep met de Eems bij Delfzijl. Via het Hoornsche Diep kon Noord-Drenthe worden bereikt, terwijl het Schuiten- of Winschoterdiep de stad verbond met zowel de Hunze als Winschoten en Nieuweschans. Veenkanalen zoals het Kieldiep en het Muntendammerdiep, maar ook gekanaliseerde veenstromen als de Pekel A stonden in rechtstreekse verbinding met het Winschoterdiep. Groningen had zich door de middel van deze kanalen en de weldra daarlangs aangelegde trekwegen en jaagpaden letterlijk verankerd in zijn omgeving.

De zeventiende eeuw was dus dynamisch van start gegaan, maar de meest dynamische component, de handel, stagneerde na het midden van de zeventiende eeuw. Het stadsbestuur was gedeeltelijk door eigen verzuim, maar ook door het wegvallen van de economische groei na 1660 genoodzaakt de bakens te verzetten. De dynamiek verdween overigens niet helemaal, maar verplaatste zich naar andere gebieden en activiteiten, vooral naar het zuidoosten, waar de vervening in volle gang was. We ontkomen niet aan de indruk dat het stadsbestuur – vooral na de belegering door de bisschop van Münster, Bommen Berend in 1672 – meer en meer op *safe* ging spelen. In de jaren 1608-1640 was het stadsbestuur nog voor een bedrag van bijna 2,5 miljoen financiële verplichtingen aangegaan, ten behoeve van de stadsuitleg, de aankoop van veen en de aanleg van kanalen. In de bijna dertig jaar na 1672 werd er met 312.000 gulden nauwelijks meer geleend en nog vrijwel alleen afgelost, in totaal een bedrag van 2,4 miljoen gulden! Als we daarbij bedenken dat de inkomsten uit de buitenbezittingen (met name onroerend goed en passage- en sluisgelden) aan het einde van de zeventiende eeuw die uit de accijnzen begonnen te evenaren dringt zich één conclusie op: meer dan voorheen was de stad Groningen in 1700 een landstad geworden. Een regionaal centrum, dat meer en meer ging leunen op de inkomsten uit zijn kanalen en landerijen en rechten op de gronden.

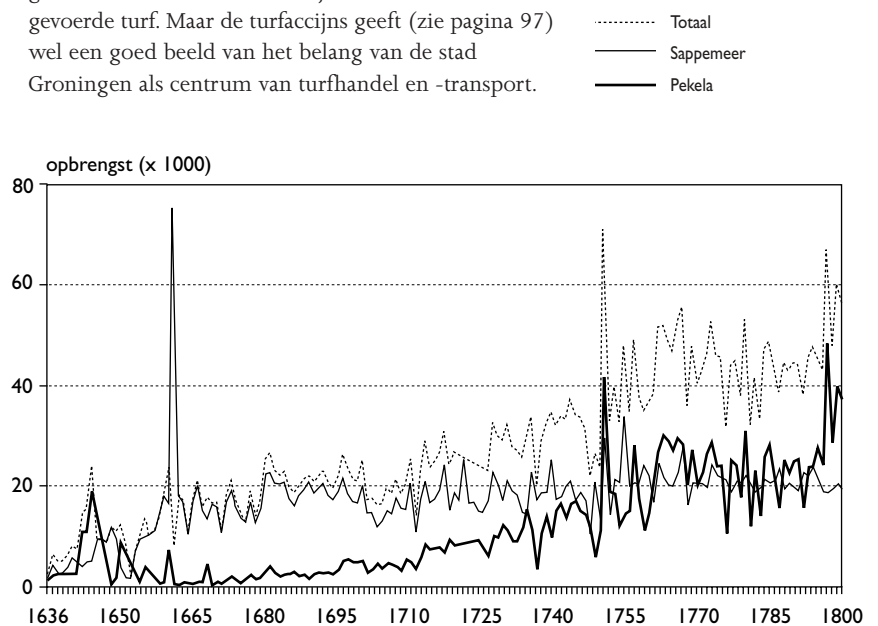
Stadsrekeningen en veenrekeningen

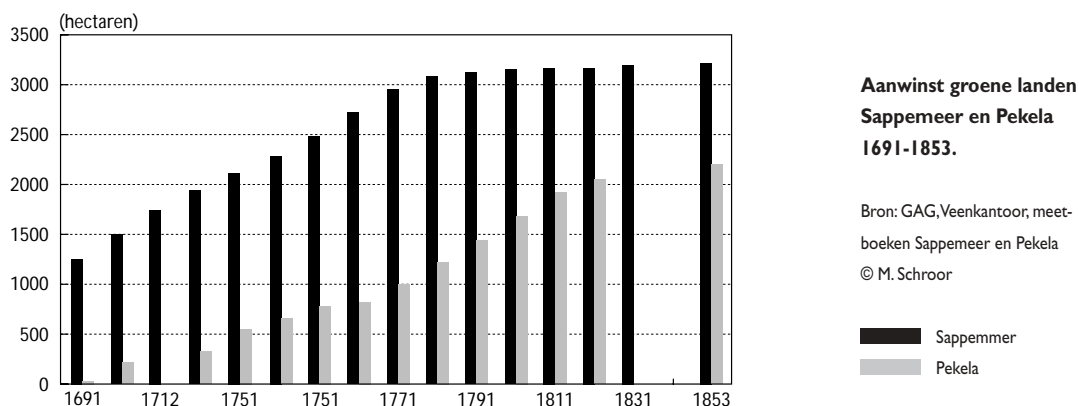
Groningen had zich in driekwart eeuw tijd in de hoogveengebieden een nieuwe, stabiele inkomstenbron verschafte, die in de komende jaren verder aan belang

zou winnen. De vraag is waaruit deze revenuen bestonden. Het antwoord daarop vinden we zowel in de stadsrekeningen als de rekeningen van de rentmeester der venen voor Sappemeer en Pekela (de zogeheten veenrekeningen). Zij zijn vanaf 1664 in een doorlopende serie bewaard gebleven. In de stadsrekeningen zijn de inkomsten uit Sappemeer en de Pekela's vanaf 1636 verantwoord. Beide series geven tezamen een goed beeld van het financiële belang van de Veenkoloniën. Bij vergelijking valt op dat de twee bronnen niet steeds dezelfde bedragen geven. Dat komt omdat de rentmeester der venen een eigen administratie voerde, als zodanig eigen uitgaven had en derhalve een gering deel van de inkomsten niet behoefde af te dragen aan de stadskas, i.c. de stadsrentmeester. Enkele belangrijke inkomstenbronnen uit 'Sappemeer', zoals de verpachting van het verlaatsgeld te Martenshoek en het diep- of passagegeld van de onvrije turf, liepen bovendien rechtstreeks via de stadsrentmeester. Hun opbrengsten vinden we dus wel terug in de stadsrekeningen, maar niet in de rekeningen van Sappemeer. In de stadsrekeningen staan bovendien overboekingen van de rekening van de rentmeester der stadsvenen die vaak uit restanten van eerdere jaren bestaan. Ook geven de stadsrekeningen inkomsten uit Sappemeer en Pekela, zoals breuken (boetes) en bieraccijnzen, die geen direct verband hielden met de verveningen en ontginningen. Ook de door en in de stad geheven turfaccijnzen is, voorzover het de eigenlijke stadsveenkoloniën betreft, buiten beschouwing gelaten. Deze behelsde namelijk alle in en door de stad gevoerde turf. Maar de turfaccijnzen geeft (zie pagina 97) wel een goed beeld van het belang van de stad Groningen als centrum van turfhandel en -transport.

Saldo stadskoloniën 1636-1800.

Bron: GAG, 332r stadsrekeningen
Veenkantoor, rekeningen
© M. Schroor

Aanwinst groene landen Sappemeer en Pekela 1691-1853.

Bron: GAG, Veenkantoor; meetboeken Sappemeer en Pekela © M. Schroor

■ Sappemeer
■ Pekela

Een eindbedrag in de stadsrekening was doorgaans het resultaat van afdrachten door de rentmeester der venen uit dat jaar en/of uit een of meerdere voorgaande jaren. Voor een berekening van de totale opbrengsten uit de Veenkoloniën op de langere termijn zijn de in de stadsrekeningen vermelde afdrachten desondanks een goede maatstaf. Vanaf 1735 (zie grafiek *saldo opbrengst stadskoloniën*) overtroffen de inkomsten uit de Pekeler venen die uit de venen van Sappemeer. Omdat er nauwelijks doorgaande turfvaart uit andere streken of van onvrije turf uit het gebied zelf door de Pekel A ging, bereikten de opbrengsten van het verlaatsgeld nooit het niveau van Sappemeer en werd er geen passagegeld geheven. Tellen we nu de verlaats- en passagegelden wel bij de Sappemeester afdrachten, dan blijken de Pekeler afdrachten pas in de jaren 1750-1760 die van Sappemeer te overstijgen. De groei van de inkomsten uit de Pekela was vooral te danken aan de lucratieve stads vierde turf, die vanaf 1725 definitief de opbrengsten van de vierde turf uit Sappemeer overstegen.

Er was nog een tweede factor die de Pekeler inkomsten in de achttiende eeuw flink verhoogde. De Sappemeester en Foxholster venen waren, zoals in hoofdstuk 5 beschreven, in de jaren 1631-1659 vooral uitgegeven aan veencompagnieën. Zij financierden de aanleg van de kanalen die op het Winschoterdiep werden aangesloten. Dat deden de compagnieën tegen het genot van enig vrij veen. Voor het overige veen gold de afdracht van de vierde turf aan de stad. Deze werd vervolgens op het veld ten overstaan van gecommiteerden uit de raad door de rentmeester der venen verkocht. De individuele huurders waren verantwoordelijk voor de aanleg van de wijken. In de praktijk droegen zij de vierde turf af en werden ze na vervening en ontginning stadsmeiers. Na ontginning betaalden zij de gebruikelijke jaarhuur voor de groene landen en eventuele recognitiepenningen aan de rentmeester der venen. De winst voor de compagnieën zat in de vrije turf en het gebruik dat de meiers van hun kanalen maakten. De stadsmeiers waren hier in feite stilzwijgend, dat wil zeggen zonder aankoop, in bezit gekomen van het stadsmeierrecht.

In de Pekela's pakte Groningen het anders aan en hield het de touwtjes zelf in handen, daarin wijs geworden door het onvermogen van Feicko Clocq om een levensvatbare veencompagnie van de grond te tillen. Veencompagnieën zien we in de Pekela's na 1650 dan ook niet meer optreden. Stad deed er voortaan rechtstreeks zaken met haar meiers. Maar ook geografisch gezien was het in de Pekela minder noodzakelijk gebruik te maken van compagnieën als kanaalbouwers

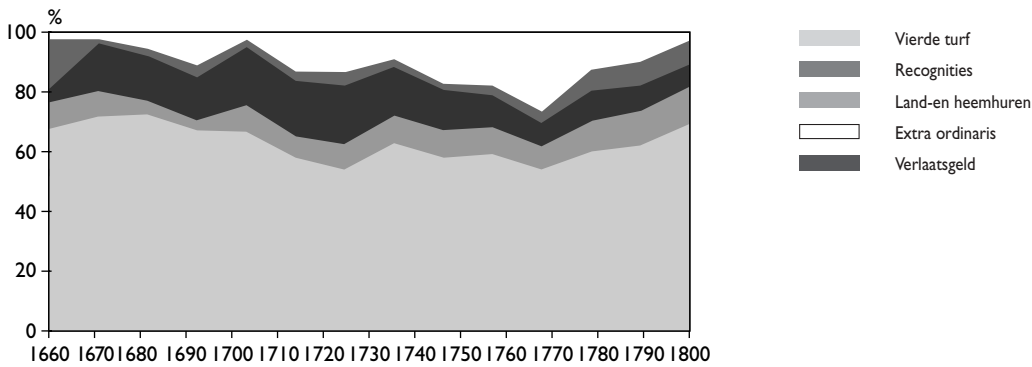
en ronselaars van verveners. Het door de stad eigenhandig opgelegde (verlengde) Pekeler Hoofddiep stond immers, in tegenstelling tot het Winschoterdiep, niet haaks op de verveningsrichting, maar volgde de as van het veencomplex. Individuele verveners konden er zelf rechtstreeks hun zijwijken op aansluiten. Terwijl de Sappemeester venen al omstreeks 1700 grotendeels bij verveners en stadsmeiers in exploitatie waren, was dit in Pekela nog lang niet het geval. Vanaf 1697 liet de stad nieuwe meiers in de Pekela bij aanvang een recognitie, in feite een koopsom voor het stadsmeierrecht betalen. De opbrengsten van deze lucratieve verkopingen van veenplaatsen onder het stadsmeierrecht, waarbij veenplaatsen voor het eerst werden 'uitgedaan', vinden we onder de post *extraordinaris ontvangsten* terug in de veenrekeningen van de Pekela.

Opbrengsten uit Sappemeer en de Pekela's

Gedurende de achttiende eeuw wonnen de inkomsten uit de stads veenkoloniën verder aan belang. In 1700 leverden beide veengebieden Sappemeer en Pekela de stad per saldo een jaarlijks bedrag op van ruim 21.000 gulden, ofwel 13% van de netto-inkomsten van de stad, dat wil zeggen na aftrek van leningen en het saldo van voorgaande jaren. Precies een eeuw later was dit bedrag verviervoudigd tot 83.500 gulden (met inbegrip van Stadskanaal en omgeving), ofwel 38% van de stedelijke inkomsten.

Binnen het geheel van de 'stadskoloniën' trad ook een verschuiving op. Uit de grafiek *'Saldo stadskoloniën 1636-1800'* kunnen we afleiden dat Sappemeer in het begin van de achttiende eeuw nog de belangrijkste bron van inkomsten was. Dankzij de snelle ontwikkeling van het Pekeler gebied liep het aandeel van Sappemeer in de eerste helft de achttiende eeuw snel terug van 84% naar 54%, om zich vervolgens gedurende lange jaren (1750-1780) op de helft van de totale opbrengst te stabiliseren. In de jaren 1760 vlakke ook de groei van de Pekeler inkomsten iets af en leverden beide gebieden ongeveer een gelijk aandeel van de inkomsten uit de Veenkoloniën.

Die vertraagde groei, gekoppeld aan de snelle afloop der verveningen onder Sappemeer, vormde de voornaamste impuls tot de ontsluiting van het gebied Boven-Wildervank door middel van het Stadskanaal. In het laatste decennium van de achttiende eeuw ging dit gebied volop meedraaien in de opbrengsten van de Veenkoloniën. Vanaf 1806 droeg het Stadskanaal, waarop spoedig de Oostermoerse venen in Drenthe zouden worden aangesloten, rechtstreeks tienduizenden

Herkomst opbrengsten Pekela 1660-1800.

Bron: GAG, 332r (Stadsrekeningen)
en Veenkantoor Inv. nr. 222-230
© M. Schroor

101

gulden bij aan een krappe stadskas. Hierop komen wij nog terug.

Desondanks bleef Sappemeer tot in de jaren 1780 goed voor de helft van de inkomsten uit de stadsveenkoloniën. De samenstelling van inkomsten was echter grondig gewijzigd. Dankzij de veenrekeningen – plus de verlaats- en passagegelden uit de stadsrekeningen – kunnen we de inbreng van de diverse heffingen en pachten per deelgebied verder specificeren. Dit hebben we gedaan in de grafieken *Herkomst opbrengsten Sappemeer, resp. Pekela 1660-1800*. Ze geven een overzicht van de aard van de inkomsten uit beide veengebieden. Uit het aandeel van de stadsvierde turf valt op te maken dat de turfwinning in Sappemeer tot 1700 de grootste bron van inkomsten bleef. Maar na de eeuwwisseling verandert het beeld snel. In 1710 was de aanmaak van dalgronden (dat wil zeggen de ontginning tot groene landen) al zover voortgeschreden dat de land- en heemhuren, samen met de overdrachtsgelden of recognitiepenningen, de eerste plaats van de vierde turf had overgenomen. De grafiek maakt ook duidelijk dat vooral de scheepvaart door het Martenshoekster verlaat en de passagegelden van de onvrije turf (met andere woorden de turf uit de niet-stedelijke veengebieden bij Veendam, Muntendam en Wildervank) na 1740 de grootste inkomsten leverden uit 'Sappemeer'. Dit beeld komt overeen met eerder (1995) door Gerding aangetoonde piek in de turfproductie in de Munnekevenen en de vijf stadsplaatsen te Veendam, tijdens de jaren 1730-1750.

De stabiele inkomsten uit de diep- of verlaatsgelden wijzen intussen op het ontstaan van een nieuwe bestaansbasis, gegrondvest op een krachtige aanwas van bevolking, nering en ambacht in het Oostgroningse. Deze sectoren hadden hun wortels eerst en vooral in de landbouw. De opkomst van de landbouw blijkt vooral uit het aandeel van de land- en heemhuren, waarvan de inkomsten dankzij de aanwinst van de groene landen aan gewicht bleven stijgen. Rond 1780 bereikte het areaal cultuurland onder Sappemeer met ruim 3000 hectare een hoogtepunt. De turfwinning was toen praktisch verleden tijd.

Uit de grafiek met de herkomsten van de opbrengsten in de Pekela's zien we een nogal afwijkend beeld vergeleken met Sappemeer. Om te beginnen was de verkoop van het stadsmeeierrecht (die in de veenrekeningen nagenoeg samenvalt met de post extra-ordinaris) steeds goed voor tenminste 10% van de inkomsten uit dit gebied. Het valt ook op dat zowel de verlaatsgelden als de land- en heemhuren in de

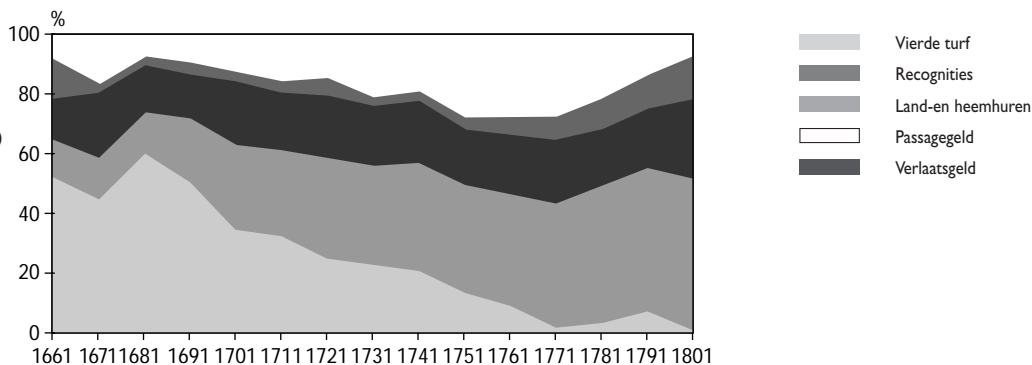
Pekela's een veel geringere bijdrage leverden aan de totale inkomsten dan in Sappemeer het geval was. Dit had te maken met het feit dat door de Pekeler verlaten nauwelijks vreemde (niet stadse) turf en/of turf uit andere veengebieden werd vervoerd. In Pekela werd aanvankelijk ook veel minder land ontgonnen. Dat laatste kunnen we afleiden uit de land- en heemhuren. Die droegen gedurende de achttiende eeuw in de Pekela's gemiddeld maar voor één-tiende bij aan de inkomsten (Sappemeer ruim 28%). Waaruit blijkt dat de Pekeler ontginningen ver achter bleven bij Sappemeer. Terwijl Sappemeer in de achttiende eeuw van een veengebied een landbouwgebied werd, bleven de Pekela's nog lang vooral een veengebied. Dat laatste valt af te leiden uit de opbrengsten van de vierde turf die vrijwel de gehele eeuw op hetzelfde hoge peil van circa 60% bleven.

De cijfers onderstrepen de gestage ontwikkeling van de ontginningen van uitgeveende dalen tot groene landen in en rond Sappemeer. We kunnen het verloop van de ontginningen goed volgen aan de hand van de grafiek *Aanwinst groene landen Sappemeer en Pekela*. Terwijl de vervening in Sappemeer, getuige de geringe opbrengsten uit de vierde turf, na 1750 niet veel meer voorstelde, ging zij in de Pekela's nog volop verder. Maar omgekeerd vond de aanmaak van groene landen in de Pekela's pas na 1760 in een versneld tempo plaats, mede dankzij een fikse stijging van de prijzen van landbouwproducten.

Uit de herkomst van de verschillende inkomsten in met name Sappemeer zal het stadsbestuur twee conclusies hebben getrokken. De eerste was dat de land- en heemhuren een zekere bron van inkomsten vormden, maar dan wel een die zich na het voltooiën van de ontginningen zou stabiliseren en daarna slechts door het verhogen van de huren kon worden vergroot. De andere conclusie was dat vooral in de exploitatie van de stadskanalen via de verlaats- en passagegelden financieel perspectief zat. Uiteraard lag het – ook in de achttiende eeuw – niet voor de hand dat een stadsbestuur als grootschalig grondexploitant oprad. Veeleer trachtten steden via maatregelen in de sfeer van handel, verkeer en nijverheid de economische structuur van hun ommeland naar hun hand te zetten. Toen het na 1750 snel bergafwaarts ging met de turfwinning in Sappemeer en in 1760 ook de laatste veengebieden in de Pekela's in de verhuur waren gegaan, luidde de vraag: wat nu? Het antwoord zou weldra worden gevonden.

**Herkomst opbrengsten
Sappemeer 1661-1810.**

Bron: GAG, 332r (Stadsrekeningen)
en Veenkantoor Inv. nr. 120-131
© M. Schroor

Nieuwe initiatieven

Maar voor we ingaan op de wijze waarop het stadsbestuur omstreeks 1760 nieuwe wegen insloeg in Zuidoost-Groningen, vatten we de draad van het verhaal uit het begin van dit hoofdstuk, met andere woorden rond 1700, weer op. Zoals we eerder beschreven had het stadsbestuur er in het laatste kwart van de zeventiende eeuw alles aan gedaan om de eerder aangegane grote financiële verplichtingen in te lossen. Vooral stadsrentmeester Rudolf Emmen (1694-1707) slaagde erin de schuldenlast van de stad door versnelde aflossingen te verkleinen. In zijn tijd werd de helft van de uitgaven van de stad besteed aan het aflossen van los- en lijfrenten. Emmen toonde zich voorts buitengewoon actief bij het invorderen van restanten (achterstallige betalingen) van de vele debiteuren van de stad. Het stadsbestuur was hem daarvoor zeer erkentelijk. Het beloonde Emmen op 6 april 1699 met 100 ducaten voor zijn 'vigilantie' (waakzaamheid), onder meer in het reduceren van de rente op geleende kapitalen van 5 naar 4%. In de tijd dat Emmen orde schiep in het stedelijke huishoudboekje viel de succesvolle, want lucratieve bedijking van de stadsaanwassen te Beertsterhamrik in de zogeheten Kroonpolder (1696). De inkomsten uit het Wold-Oldambt namen dankzij de erfpachtinkomsten uit de Kroonpolder met bijna de helft toe. Deze succesvolle bedijking van kwelderland spoorde Burgemeesteren en Raad aan nog meer landerijen en boerderijen aan te kopen met het oog op de aanwassen. Ruim een half jaar nadat Rudolf Emmen in het zonnetje was gezet, kocht Groningen twaalf deimten land bij de Egypterdijk onder Finsterwolde (17 november 1699). Op 4 maart 1700 nam het stadsbestuur het geheim gehouden besluit hier langs de Dollard nog meer land aan te kopen. Van meer belang nog was de tegelijk genomen beslissing in de eigenlijke Ommelanden politiek actiever op te treden door in het geheim redgerrechten aan te kopen. Of Burgemeesteren en Raad toen al op de hoogte waren van de financiële resultaten van 1699 is niet geheel duidelijk. Feit is wel dat in dat jaar Groningen voor het eerst – zij het mede dankzij de verkoop van enig land in Gorecht – meer geld uit de buitenbezittingen had gebeurd dan uit de accijnzen. Het was een eerste voorbode voor het toenemende belang van de buitenbezittingen, waaruit de inkomsten pas na 1730 voorgoed hoger zouden blijven dan uit de accijnzen. Het stagneren van de inkomsten uit de accijnzen was eerst en vooral een weerspiegeling van de economische recessie in deze tijd van voedselschaarste en uitvoer-

verboden. Het kostte bovendien steeds weer moeite het stapelrecht tegen de Ommelanders te handhaven. Geen wonder dat de stad, tegenover de grillen van de economie en het weerbarstige stapelrecht, haar zekerheid daar zocht waar deze traditiegetrouw, zowel in Stad en Lande als in Friesland, werd gezocht, namelijk in de uitbreiding van zijn grondbezit. Onroerend goed garandeerde immers niet alleen redelijk stabiele inkomsten uit pachten en huren. Maar in de Ommelanden kon Groningen via de politieke rechten die aan het grondbezit verbonden waren, er zijn invloed uitbreiden, niet alleen in bestuur en rechtspraak, maar ook in waterstaatszaken. Het is in het licht van deze factoren, te weten de gezondere financiën van de stad, de economische recessie en het streven naar politieke dominantie dat we de geheime raadsbesluiten uit 1700 moeten zien, zowel in de Ommelanden als in de stadsjurisdicties. Daarbij stond in de Ommelanden het vergroten van de politieke invloed voorop. In het Oldambt ging het primair om de landaanwinst en het zicht op nieuwe pachtinkomsten.

Zo kocht de stad in 1700-1701 drie ommegangen in de rechtstoel van Appingedam en ruilde zij één ommegang in de rechtstoel Baflo tegen anderhalve ommegang in de schepperij Hoogkerk. Een schepperij was een onderdeel van een zijlvest, de benaming voor de waterschappen in Stad en Lande.

Ripperda

Nog geen tien jaar nadat het stadsbestuur een andere koers insloeg deed zich een goede gelegenheid voor om het hernieuwde streven van de stad naar politieke invloed in de Ommelanden in praktijk te brengen. In 1707 had de betrekkelijk onbeduidende Ommelander jonker Johan Willem Ripperda, afkomstig van de borg Jensema in Humsterland (Westerkwartier), zich in de stad gevestigd. Twee jaar daarvoor had hij met behulp van het kapitaal van zijn vrouw Alida Schellingwou, dochter van een bemiddeld Amsterdams arts, zijn entree gemaakt in de provinciale politiek. Meteen was hij begonnen door aankopen van land zijn politieke macht uit te breiden, maar veel zoden had dat niet aan de dijk gezet. In Ripperda's eigen gebied – Middagsterdeel, waar Humsterland deel van uitmaakte – was jonker Evert Joost Lewe van Aduard oppermachtig. Het leek hem beter zijn geluk vooreerst in de stad te beproeven. Nog maar nauwelijks had Ripperda het burgerrecht van de stad Groningen verworven of er deed zich een prachtige gelegenheid voor om iets van zijn grenzenloze politieke ambities te verwezenlijken. In februari 1708 wendde de zojuist

**Portret, mogelijk van
Evert Joost Lewe
(1683-1753), machtig
Ommelander jonker en
de grote opponent van
Johan Willem Ripperda**

103

meerderjarig geworden Johan Willem Friso zich tot de Staten van Stad en Lande met het verzoek net als in het naburige Friesland ook hier tot stadhouder te worden benoemd. Het stadsbestuur wilde Friso wel ter wille zijn, maar de Ommelanders alleen als zijn bevoegdheden flink werden ingeperkt. Niet alle Ommelander jonkers waren die mening toegedaan. En juist hen wist Ripperda te bewegen met de stad vóór een aanstelling van de stadhouder op basis van de bestaande bevoegdheden, de zogeheten instructie te stemmen. De verslagen meerderheid van de Ommelander jonkers gooide nu de kont tegen de krib, riep de hulp van de Staten-Generaal in en van de anti-stadhouderlijke gewesten. Alle besluiten werden geblokkeerd en daarmee was het gewest Stad en Lande voorlopig onbestuurbaar. Ripperda had zich inmiddels her en der opgeworpen als ongevraagd adviseur. Als zodanig deed hij het stadsbestuur het voorstel om de patstelling tussen Stad en Ommelanden te doorbreken. Hij deed Burgemeesteren en Raad het lumineuze idee aan de hand om met behulp van stedelijk kapitaal hun en zijn voornaamste tegenstrever in de Ommelanden, de machtige Evert Joost Lewe van Aduard, uit te schakelen. De greep naar de macht zou plaatsvinden via het aankopen van gronden met heerlijke rechten in Middagsterdeel. Zo kon de stad een bres slaan in het inmiddels gesloten front van Ommelander jonkers, terwijl Ripperda zijn kans schoon zag verder te komen in deze wereld van politiek en intriges. Eén voorwaarde stond voorop, het plan moest in het uiterste geheim worden uitgevoerd. In november 1709 ging de beurs van de stad wijd open en kreeg Ripperda, in de geheime stadsresoluties als 'seker Omlander heer' aangeduid, vrij mandaat 'om voor de Stadt an te handelen, al 't geene sullen vermeynen tot desselfs dienst en Hoogheyd te kunnen strekken'. Om een deel van de aanzienlijke hoeveelheid kapitaal voor te schieten deed het stadsbestuur in 1710 de stadsvenen in Drenthe (Zuidlaren en Annen) voor 34.600 gulden van de hand.

In het voorjaar van 1710 kocht Ripperda met stadskapitaal een dertiental plaatsen en kavels losse landen voor 50.000 gulden. Door deze gronden anders in te delen en aan stemgerechtigde eigenerfde boeren geld te lenen om hun schulden aan Lewe af te lossen, raakte die zijn meerderheid in Middagsterdeel op slag kwijt. Om de weg naar de macht open te houden, desnoods elders in de Ommelanden, verkocht de Aduarder jonker zijn inmiddels politiek gezien vrijwel waardeloos geworden, maar uitgestrekte bezittingen voor 116.000 Caroliguldens aan Ripperda.

Die stond intussen voor bijna twee ton bij de stad in het krijt. Ripperda was nu de machtigste man in de Ommelanden en de stadhouder kon op 13 maart 1710 plechtig worden ingehuldigd in Stad en Lande. Weldra werd Friso zelfs geheel in de waardigheden die zijn voorvaderen hadden genoten hersteld, maar zoals bekend verdronk de jonge stadhouder enkele dagen later bij de Moerdijk. Vanuit Friesland kwam al snel het verzoek om de kort na de verdrinkingsdood van zijn vader geboren Willem Karel Hendrik Friso, de latere Willem IV, ook hier alvast als opvolger aan te wijzen. Maar op dat moment had Ripperda een stadhouder voorlopig niet meer nodig. Zeer tegen de zin van de stad verzette hij thans de bakens en jutte hij de Ommelander vergadering op om Friso junior pas bij zijn meerderjarigheid als stadhouder aan te wijzen. Vervolgens was hij naar Den Haag getrokken om de prestigieuze zetel van gedeputeerde van Stad en Lande ter Staten-Generaal in te nemen.

Het stadsbestuur, dat zich tot dit weinig verheffende politieke schaakspel had laten verleiden, eiste nu de voorgeschoten kapitalen van Ripperda terug. Het was voor zowel de stad als Ripperda een geluk dat Lewe bereid was zijn Aduarder bezittingen terug te kopen. Maar het lukte Groningen niet om Ripperda geheel uit zijn Ommelander functies te wippen en daarmee zijn zetel in de Staten-Generaal te ontnemen. Wel moest Ripperda onder meer zijn in het voorjaar 1710 aangekochte land, vijftien kavels in totaal ter waarde van bijna 37.000 gulden, aan de stad afstaan. Groningen kon op 25 maart 1713 aldus 480 grazen land aan

zijn buitenbezittingen toevoegen, alles gelegen in Middagsterdeel, dat wil zeggen in Middag, Humsterland en Lieuwerderwolde (omgeving Hoogkerk). Tegen het einde van dat jaar zag het stadsbestuur uiteindelijk kans Ripperda alsnog uit de Staten-Generaal te laten verwijderen. Deze liet zich niet meer zien in zijn geboortegewest en zou in 1737, na een bewogen politieke carrière vol list en bedrog in Spanje en Marokko, in het laatstgenoemde land zijn einde vinden.

Een slappe tijd

Na het avontuur met Ripperda liet de stad zich niet meer tot grootse politieke escapades verleiden. Wel had zij zich nog, nota bene op de dag dat de Ripperda-bezittingen haar eigendom werden, door aankoop van land verzekerd van de toekomstige aanwassen (de latere Stads- of Ruigezandsterpolder) op het Ruigezand aan het Reitdiep. Maar overigens koos het stadsbestuur opnieuw voor een voorzichtig financieel beleid. Daar was ook alle aanleiding toe. Een zware last vormden de in 1710-1712 aangegane schulden ten behoeve van de aankoop van de landerijen door Ripperda. Daarbij voegden zich uitgaven voor het herstel van de in 1710 ingestorte A-toren, waartoe in de jaren 1718-1759 in totaal 82.636 gulden werd afgelost.

Hierop volgden nieuwe financiële zorgen. Vanaf 1717 begonnen de inkomsten uit de stads vierde turf terug te lopen. Er werd kennelijk te snel gegraven, waardoor er teveel turf op de markt kwam en de prijzen daalden. Op 23 maart 1720 besloten de geïnteresseerden in de venen van Sappemeer, Pekela, maar ook Veendam en Wildervank op aanwijzen van de stad om de venen minder snel af te graven. Het doel was de prijs van turf op peil te houden. De lage turfprijzen leidden weer tot onrust onder de turfgravers. Er werd gestaakt en werkwillige graafploegen werden door stakers van hun werk gehouden. Ook werd er te vaak 'levaay' gemaakt of 'stek geroepen', ten teken dat er kon worden geschaft. Tegen 'disorders en tumulten', die kennelijk vooral in 'de Pekel en de Wildervank' voorkwamen, vaardigden burgemeesters en raad op 3 mei 1721 een plakkaat uit. Het werd in 1728 nogmaals herhaald.

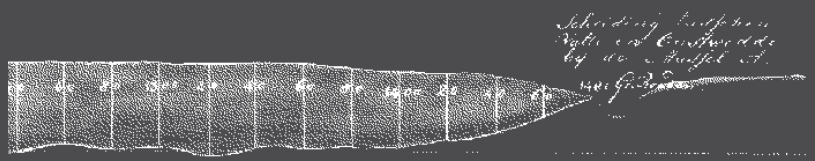
De desastreuze kerstvloed van 1717 maakte nogal wat landerijen voor lange tijd onbruikbaar. Verschillende malen schold de stad haar meiers de pacht kwijt. Het herstel van de geruïneerde dijken vergde omgekeerd kapitalen. Om deze en voorgaande redenen werd in 1722 door een nieuwe commissie tot redres (herziening) der stadsfinanciën onderzoek gedaan

naar de mogelijkheden tot verbetering van de stedelijke geldmiddelen. Tot de aanbevelingen behoorden, naast een verbeterde registratie van de stadsmeiers, het verlagen van de renten van 4,5 op 4%. Ook adviseerde de commissie aan de kerken, gasthuizen en weesmeesters in de stad om voortaan hun penningen niet meer in stedelijke waardepapieren te beleggen maar in militaire obligaties of op door 'publique Comptoirs' in de provincie uitgegeven rentebrieven. Het laatste voorstel sneuvelde al in 1723 op de weerbarstige praktijk; het stadsbestuur was genoodzaakt voor tonnen aan losrenten te lenen van de gast- en weeshuizen en de predikanten-goederen om de in de jaren 1710-1718 aangegane schulden versneld af te kunnen lossen.

Tot 1721 werd in de Veenkoloniën geen verponding geheven. De verponding was een in 1600, naar Hollands voorbeeld, op last van de Staten-Generaal ingevoerde grondbelasting over de landerijen. In 1722 werden de dalgronden in de Veenkoloniën door het provinciaal bestuur op 12 stuiver per deimt gezet. Hiermee kwamen de inkomsten uit de stadsbezittingen nog verder onder druk te staan, want een hoge belastingdruk was slecht voor de verdere ontginning van de uitgeveende gebieden. Omstreeks 1730 stonden in Sappemeer al met al dan ook meer dan 150 plaatsen leeg wegens 'overmaat van lasten en beswaren op de landerijen'. Al in 1724 hadden enkele Sappemeester meiers om teruggave van de belasting gevraagd. De stad wilde hen wel tegemoet komen, maar de Ommelanden waren tegen. Nu was het echter tijd voor maatregelen. De Brede Raad nam op 19 februari 1731 het besluit de ingezetenen van Sappemeer vrij te stellen van het betalen van de verponding. Deze zou voortaan door de rentmeester uit de Sappemeester kas worden betaald. De vrijstelling gold vanaf 1732 ook voor de meiers van de vijf stadsplaatsen te Veendam, maar het jaar daarop werd de Pekelders een soortgelijk verzoek geweigerd. Omdat de stad steeds ineens de verponding voor haar meiers aan de provincie afdroeg is onbekend hoeveel de afzonderlijke meiers moesten betalen. Pas op 30 juli 1807 beëindigde de stad deze voor haar onvoordelige belastingcompensatie. Overigens verplichtte het Hoog Gerechtshof eerst op 17 juni 1825 de Sappemeester meiers tot betaling van de grondbelasting. De rechters meenden dat zij daartoe op grond van hun huurcontract verplicht waren. Dat bevatte immers 'stipulatiën (..), die de ontwijfelbaarste kenmerken van het in de provincie Groningen als vanouds bekende contract van beklemming zichtbaar aantonen'.

De stad Groningen als kanalenexploitant in de achttiende eeuw

- De Oostermoerse Vaart
- De Zestig Roeden
- Een andere wending: het Stadskanaal
- De ontbrekende schakel
- Van Bareveld naar Barkelazwet
- Verder zuidoostwaarts
- Het Convent
- Sluis- en verlaatsgelden

Rond het midden van de achttiende eeuw kwam het einde van de grootschalige vervening onder Sappemeer en Pekela gaandeweg in zicht. Ten zuiden van Wildervank en de Pekela lagen uitgestrekte venen, waarvan het maar de vraag was of de turf daaruit ooit via de stedelijke kanalen zou worden afgevoerd. Het werd voor de stad Groningen nog ingewikkelder omdat de meeste venen in het Oostermoer in Drenthe lagen. Het lag niet voor de hand om juist daar veen te kopen.

Aan de Groninger zijde van de provinciegrens kon het stadsbestuur als private eigenaar zijn gang gaan, bovenal omdat het daar als overheid de regels kon stellen. Toch wilde de stad graag ook de turf uit de Drentse venen door haar kanalen leiden.

In 1762 besloot men tot de aanleg van een kanaal, bij voorkeur over eigen grond. Om eventuele kapers op de kust de wind uit de zeilen te nemen moest dat zoveel mogelijk in het geniep. Met het stadsbezit in Ter Apel nog in de verre verte ging bij Bareveld de spade de grond in.

Omstreeks 1760 hadden de stadsvenen – uitgezonderd een enkele kavel – al ruim een eeuw geen uitbreiding meer ondergaan. Wel waren zo goed als alle veenplaatsen, zowel stedelijke als particuliere, onder Sappemeer, Veendam/Wildervank en de Pekela's in huur uitgedaan. Het was de vraag voor het stadsbestuur of men hiermee verder zou gaan en zo ja op welke wijze. Zou men meer veen aan moeten kopen ten zuiden van deze gebieden, of zich beperken tot de ontsluiting van deze streken door middel van de aanleg van kanalen? Een ander probleem vormden de venen aan de oostzijde van de Hondsrug, gelegen langs de Hunze in het Drentse Oostermoer. Deze venen waren enerzijds potentiële concurrenten voor de eigen turfproducerende gebieden. Anderzijds waren ze nodig om de turfvaart op de stadskanalen ook in de toekomst veilig te stellen. Maar zou de stad mee moeten werken aan de verdere ontsluiting en zo ja waar en wanneer, al was het maar om te vermijden dat er ineens te veel turf werd aangeboden? In de jaren 1760 zou het stadsbestuur van Groningen nieuwe wegen inslaan in de veengebieden van Zuidoost-Groningen.

De Oostermoerse Vaart

Tot dusverre waren de Drentse venen, die naadloos op de Groninger venen aansloten, vrijwel onaangeroerd gebleven. De venen werden onderling gescheiden door de kunstmatig getrokken kaarsrechte Semslinie. Wel werd vanuit de randveenontginningsdorpen langs de Hunze al in de late middeleeuwen verveend, maar het was een kleinschalige vervening. Die kleinschaligheid was een gevolg van de slechte bevaarbaarheid van de Hunze, maar ook van het monopolie dat de stad-Groninger schutenschuivers hier sinds de vijftiende eeuw op de turfvaart bezaten. In 1542 hadden Burgemeesteren en Raad hun geprivilegieerde positie zelfs versterkt door aan particulieren te verbieden er turf te halen, anders dan voor het eigen verbruik.

Toen de verveningen na 1624 in zijn eigen koloniën op gang kwamen, stond het stadsbestuur niet te springen om de Drentse venen aansluiting te geven op zijn kanalen. Dat zou alleen maar tot een overaanbod van turf en het zakken van de prijzen leiden. In 1664 en 1665 werd nog een vinnig conflict uitgevochten over de vrije vaart naar de Drentse venen. Daarin stond de stad alleen tegenover Drenthe, de Ommelanden en Friesland. Turfschippers uit de laatstgenoemde provincie hadden de zaak aanhangig gemaakt bij de Staten-Generaal en in 1667 uiteindelijk het pleit gewonnen.

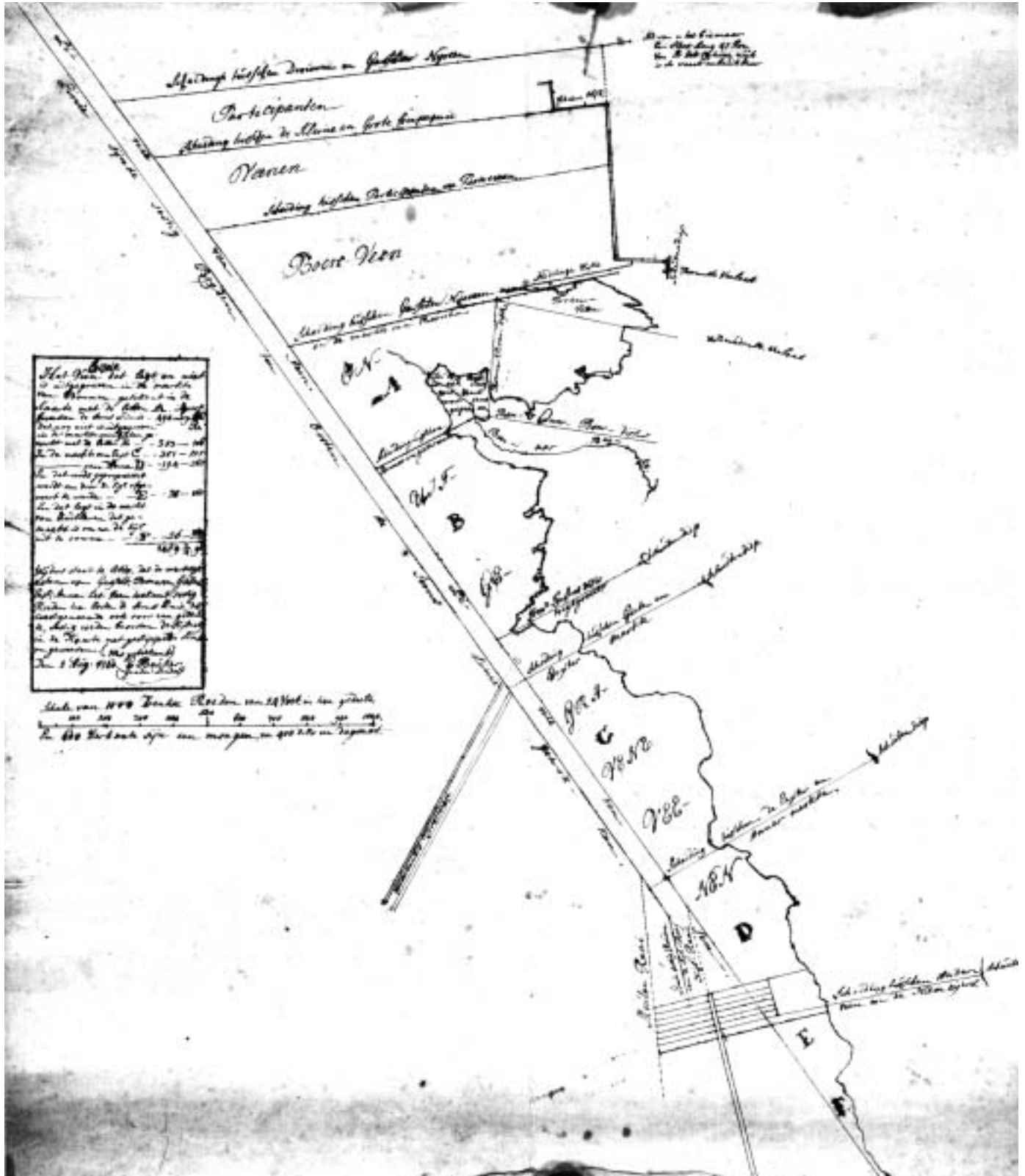
Nu had de stad er nog minder te vertellen. In 1710 verkocht Groningen uiteindelijk zijn Drentse venen, gelegen onder Zuidlaarderveen, Annerveen en Annen. Ondanks de aanwezigheid van de Semslinie was voortdurend sprake geweest van gekrakeel tussen de bewoners aan weerszijden van de grens, maar in 1713 werd de grens tussen de Kiel en Zuidlaarderveen definitief vastgesteld. Vervolgens bleef het grootste deel van de Oostermoerse venen decennia lang rusten, totdat de Groninger scheepstimmerman Willem Grevijlink zich in 1737 op het verlaatshuis te Spijkerboor aan de Hunze bij Annen vestigde. Hij was daar door de markegenoten van Gasselte, Eext, Bonnen, Annen en Gieten als sluismeester aangesteld. Grevijlink was een ondernemende vent. Hij zag dat de turfgraverij als nevenactiviteit van de kleine boertjes op de zandrug langs de Hunze weinig geldelijk gewin opleverde. Hoe anders was het beeld op slechts enkele kilometers naar het oosten. Terwijl de commerciële vervening onder Kiel-Windeweer in volle gang was, zag Grevijlink, terwijl er veen genoeg was, de scheepvaart op 'zijn' Hunze voortdurend teruglopen. Nog verder naar het oosten lagen de Munnekevenen (Wildervank) waar de turfproductie juist in de jaren 1730-1750 een hoogtepunt bereikte.

In 1754 kwamen de Grevijlink's, Willem en zijn zoon Lambartus, met het plan om een nieuw hoofddeep te graven van de Hiddingewijk in Gasselternijveen naar Spijkerboor. Helaas, Ridderschap en Eigenerfden van Drenthe deinsden terug voor de hoge kosten en wezen het plan af. Wel had de daartoe aangewezen Drentse commissie geconstateerd dat een gedeelte van het Annerveen via een wijk (de Molenwijk) in verbinding was gebracht met het Kieldiep, waarlangs de turf werd afgevoerd. De Semslinie was ter plekke ook 'verduisterd', waardoor de invoering van een turftol door de Drenten werd bemoeilijkt. Het was immers onduidelijk of de turf in Drenthe dan wel Stad en Lande was gegraven. Een in maart 1754 door de Ridderschap en Eigenerfden (de Staten) van Drenthe op pad gestuurde commissie stelde voor dat de turf uit de Eexterven en de venen daarboven (ten zuidoosten ervan) alleen via de Oostermoerse Vaart of Hunze, dus door Drenthe mocht worden afgevoerd. Tegen de praktijk dat de turf van Zuidlaarderveen en Annerveen door het Kieldiep werd afgevoerd kon men in Assen toen al weinig meer doen dan te verplichten deze turf bij de pachter van de turftol te Nieuw Bareveld aan te geven. Dat men in Annerveen en omgeving een begin maakte met het aansnijden van de turf had intussen alles te maken met het na 1756 sterk terug-

Op 1 augustus 1760 leverde de landmeter Ernst Beuker deze kaart in bij Drost en Gedeputeerde Staten van Drenthe. We zien daarop de Oostermoerse marken en hun onderlinge grenzen. Het is duidelijk dat de stad dergelijke kaarten - dit is een kopie

uit het stadsarchief - met de nodige argwaan bekeek. De haakse sloot boven aan de kaart lag bij Gasselternijveen. Met de verveners en schippers daar was de stad al in de jaren 1660 in aanvaring gekomen. Zochten de Drenten wellicht nieuwe uitwegen

voor hun turf via de Oostermoerse vaart naar elders? (GAG, Kaartenverz., nr. 1027)

lopen van de turfproductie onder Sappemeer, langs Kiel- en Borgercompagniesterdiep. Uit de opbrengsten van de stadsvierdeturf in Pekela blijkt dat Groningen inmiddels (1754) hard bezig was om de turfproductie in de Pekela's op te voeren. Liever de turf uit de eigen gebieden dan uit Drenthe, zal men ten raadhuize hebben gedacht. Zo gingen in 1755 de laatste plaatsen (nrs. 69-71) aan de Pekelder Zuidkant Ongedeelde in de verhuur en ook de er tegenover gelegen plaatsen Noordkant Nieuwe Aanleg (nrs. 59-62) gingen in dat jaar van de hand. De verkoop van de Nieuwe Zuider Aanleg in 1760 luidde de vervening in van de meest zuidelijke en laatste Pekelder veenplaatsen. Aansluitend hierop zouden in 1764, 1783 en 1804-1818 tenslotte nog de veel kleinere blokken de Nieuwe Noorder Aanleg, het Dwarsdiep en Hoetmansmeer Oost- en Westkant volgen.

De Zestig Roeden

Dit alles zal Grevijlink junior, die inmiddels in de voetsporen van zijn vader was getreden, niet zijn ontgaan. In 1764 was hij door aankoop eigenaar geworden van een groot deel van de Annerven. Met deze koop nam hij een voorschot op een overeenkomst tussen Drenthe, dat de Groninger kanalen nodig had, en Groningen dat op termijn de Drentse turf niet kon missen. De conferentie die in datzelfde jaar te Eelde werd gehouden tussen Groninger en Drentse bestuurders had daar alles mee te maken. Ze leverde tenslotte niets op en een overeenkomst zou tot 1817 op zich laten wachten.

Wat de Drentse bestuurders noch Grevijlink wisten, was dat het stadsbestuur inmiddels geheel andere plannen aan het voorbereiden was. Het was allemaal wat snel en schijnbaar toevallig gegaan, in de nazomer van 1760. Op 1 juli dat jaar had de Raad het laatste grote Pekeler complex, de bovengenoemde Nieuwe Zuider Aanleg, in de verhuur gedaan. In de praktijk was de rentmeester van de venen met het regelen daarvan belast. Terwijl rentmeester Jan Harm Keiser in het uiterste zuiden van de Pekela's bezig was de verhuurzaken af te handelen, moet hij lucht hebben gekregen van de stuksgewijze verkoop van de zogeheten Zestig Roeden (één Groninger roede is 4,095 meter) aan de ingezetenen van Wildervank. Al op 21 augustus 1760 attendeerde Keiser zijn superieuren, Hunne Edelmogenden Heren Burgemeesteren en Raad van Groningen op deze verkoop. 'Tot praedjudicie (nadeel) van de Stad', zo gaf hij het stadsbestuur alvast te kennen. De Zestig Roeden was een strook land met een

breedte van 60 roeden, ofwel 246 meter aan de Groninger zijde van de Semslinie en parallel daaraan gelegen. De gronden hier waren het eigendom van de respectievelijke Drentse marken op de Hondsrug (Eext, Gieten, Bonnen, Gasselte etc.) en strekten zich ongeveer vanaf de dorpsgrens tussen Eexterveen en Annerveen in het noorden naar het zuidoosten uit. Tussen het noordelijkste puntje van de Zestig Roeden en de zuidelijkste kavel van de Kielcompagnie (plaats 88), iets ten zuiden van de Molenwijk, bezat de stad Groningen op dat moment (1760) geen veen. Hier hield het Kieldiep op, waarna ten zuiden ervan opstreckende veenplaatsen lagen die in handen waren van de markegenoten van Annerveen. Die hadden inmiddels gedeelten verkocht aan particulieren, onder wie Willem en Lambartus Grevijlink. De stad wilde het Kieldiep graag verder trekken door dit gebied, maar was zich bewust van het gevaar dat Drenthe dan de eis zou stellen om uiteindelijk het gehele Oostermoer op zo'n verlengd Kieldiep aan te sluiten. Dat leek het stadsbestuur een slecht idee, want zo zou er alsnog teveel turf op de markt komen, wat de prijzen onder druk zou zetten. Op die nazomerdag in 1760 besloot de Raad een commissie onder leiding van burgemeester Wicher van Swinderen op onderzoek uit te sturen.

Een andere wending: het Stadskanaal

Na dit besluit zwijgen de bronnen een jaar lang, waardoor wij niet weten of de commissie aanstonds aan de slag is gegaan. We ontmoeten de geëmmiteerden pas op 3 september 1761 als zij aan het einde van het Wildervankster Oosterdiep de zaken in ogenschouw nemen. Tot hun verontrusting constateerden ze dat een zekere Arend Aysses vlakbij de Semslinie, maar nog op Drents gebied een huis genaamd Bareveld (Barreveld) had gebouwd. Aysses had octrooi gekregen van de Staten van Drenthe om er tol te heffen. De kans bestond dat de Wildervanksters het met de Drenten op een akkoordje zouden gooien inzake de afvoer van Drentse turf. Eigenlijk waren beide partijen al in 1713 tot overeenstemming gekomen, maar tot grootschalige transporten was het tot dusverre niet gekomen. Sindsdien mochten de Drenten hun turf wel afvoeren door de Wildervankster wateren, mits zij maar bijdroegen in de kosten van onderhoud van vaarten en verlaten. Maar de turfwinning onder Wildervank zelf liep omstreeks 1760 op zijn einde, waardoor het onderhoud gaandeweg geheel ten laste dreigde te komen van de Drentse gebruikers die er overbleven. Om aan deze kosten het hoofd te bieden was het voor de Drentse verveners zaak om het Oosterdiep op

Op deze schetskaart staan de november 1763 door Groningen van Hemmo Nauta aangekochte plaatsen in de Boven-Wildervank. Ze lagen ten oosten van het Oosterdiep en waren genummerd 57 tot en met 60.

De gestippelde lijn is de Semslinie. De doorgetrokken parallelle lijn vormt de noordoostelijke begrenzing van de Zestig Roeden. Bij nummer 58 werd in 1766 een begin gemaakt met het Stadskanaal. Zijn oorsprong in de Boven-Wildervank

maakt duidelijk waarom de venen langs dit kanaal nog lang met die naam werden aangeduid. (GAG, Kaartenverz., nr. 1023)

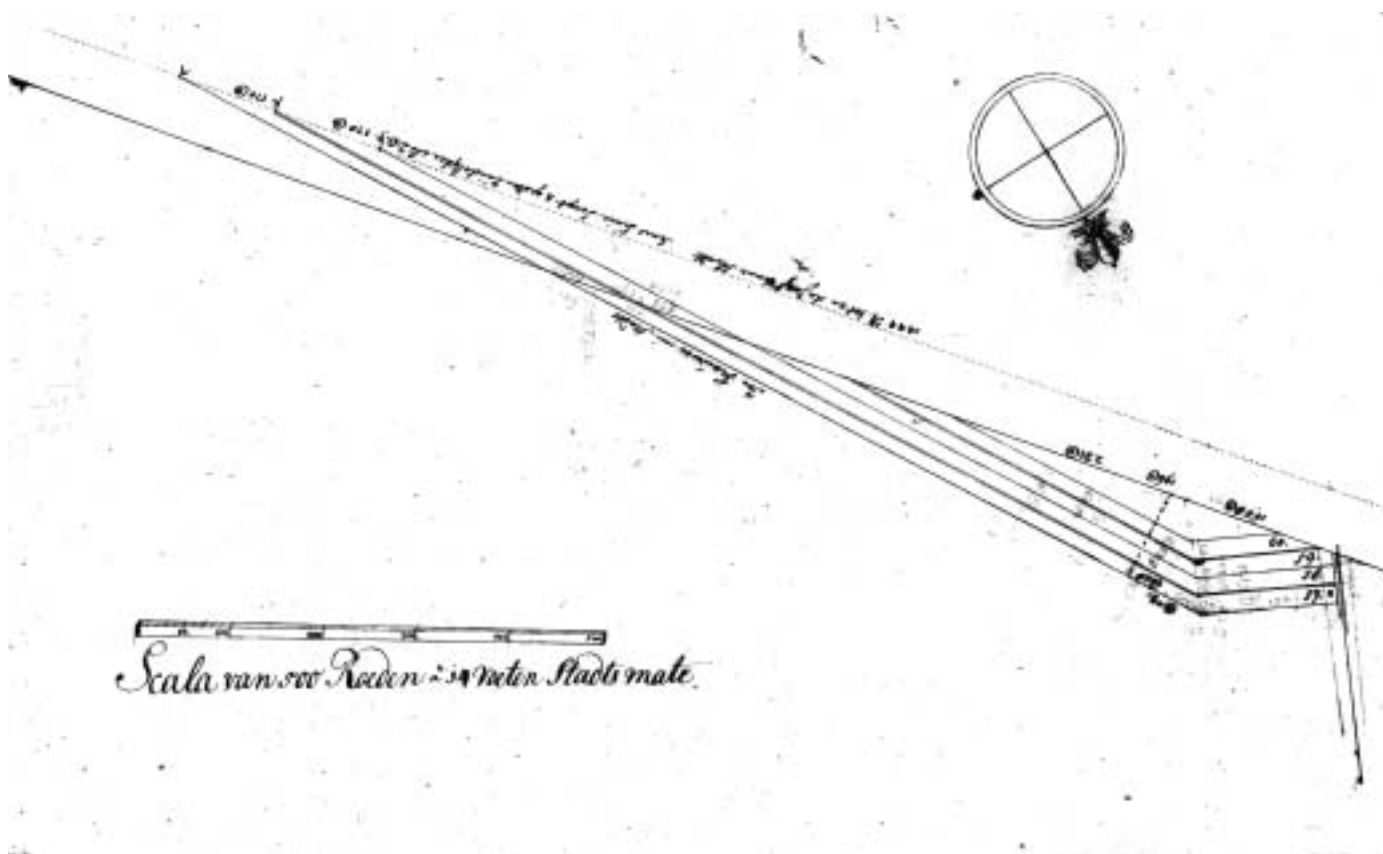
Drents gebied te verlengen. Vandaar ook de door hen ingestelde tol op het huis Bareveld.

Deze voor de stad bedenkelijke ontwikkelingen zullen de commissieleden, die uiteindelijk op 9 november 1761 hun verslag uitbrachten aan Burgemeesteren en Raad, niet zijn ontgaan. Voor Groningen dreigde het gevaar dat de Drentse turf – en wellicht ook een deel van de Groninger turf – hetzij via Veendam, dan wel via Drenthe zou worden afgevoerd. Het zou nog gevaarlijker voor de stad zijn als de Veendammers en Wildervanksters een nieuwe uitweg naar het zuiden, via Drenthe, zouden krijgen.

Het stadsbestuur besloot dan ook om in het geheim zoveel mogelijk veenkavels in de Zestig Roeden aan te kopen. Zo kon in elk geval worden verijdeld dat iemand anders hier een kanaal zou aanleggen. Maar de stedelijke magistraat trachtte de dreiging tegelijkertijd in een voordeel om te buigen. De gecommitteerden kregen namelijk de aanvullende opdracht uit te zoeken 'of 't niet zeer interessant voor den bloey en commercie van de Stadt zoude weezen, zooveel mogelijk te zorgen, dat de navigatie en door-

vaart met turf, die van wegens de afneminge en verminderinge der graveryen in de Stads Colonien en andere Compagnien reeds tot hare volle hoogte is geklommen geweest en successive zal afneemen, moge vermeerderen; althans op de tegenwoordige voet continueren'. Op 12 november daaraanvolgend was al enige grond aangekocht en het rapport werd op 17 februari 1762 goedgekeurd. Burgemeesteren en Raad stelden daarbij vast dat de turf uit de Zestig Roeden eenzelfde passagegeld zou moeten betalen als de 'onvrije' Oldambster turf, met andere woorden de turf uit Veendam en Wildervank. Ook de turf uit het Drentse Oostermoer mocht onder dezelfde voorwaarden worden doorgevoerd. Dat leek een royaler gebaar dan het was, want de laatstgenoemde turf was, uitgezonderd die uit een deel van de Annerven, voorlopig nog van een verbinding met de Groninger kanalen verstoken.

Intussen begon Groningen zijn veenbezit in deze contreien op basis van een geheim besluit (dd. 8 juli 1763) door verschillende aankopen te vergroten. Zo kocht de stad op 3 november 1763 van de gezworene

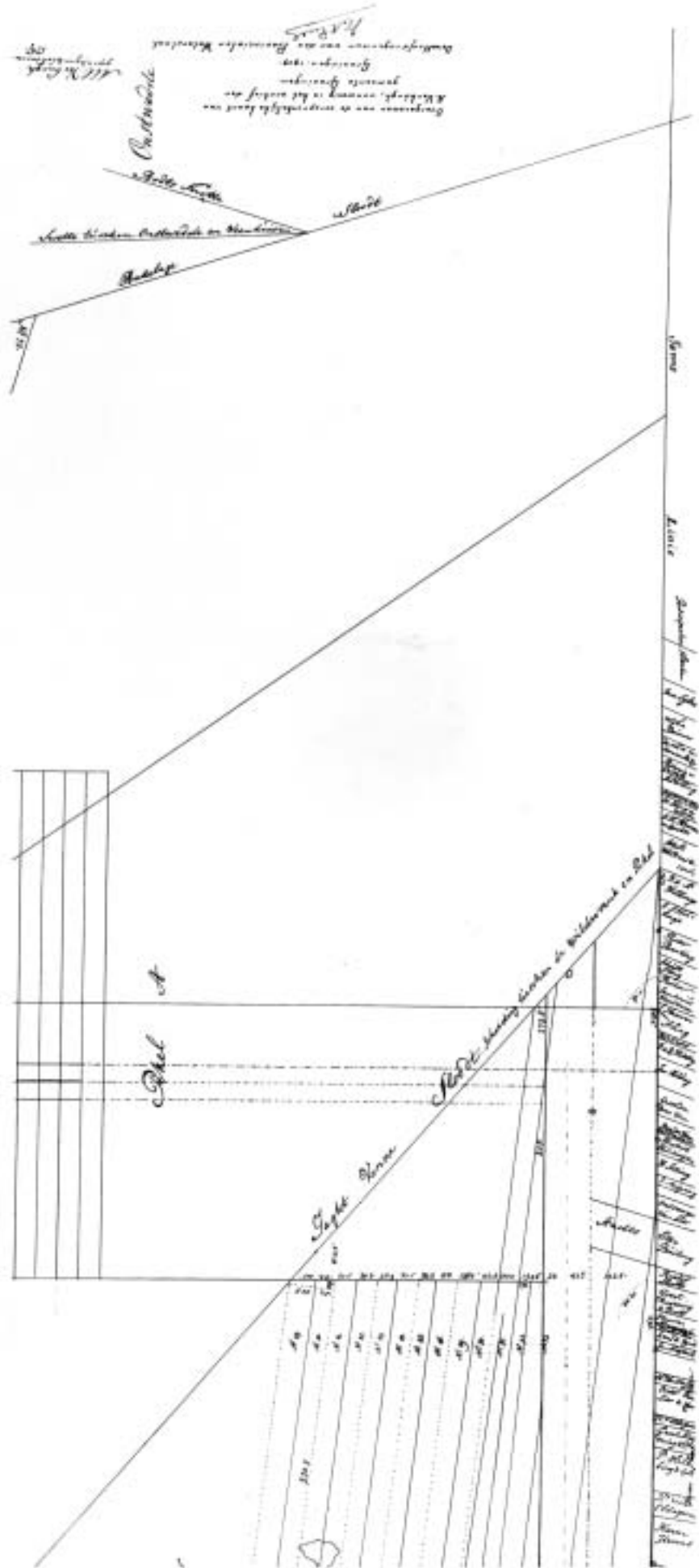
Hemmo Nauta de plaatsen 57 tot en met 60 oostzijde in de Boven-Wildervank voor een bedrag van 20.000 gulden. Aansluitend werd op 2 februari 1764 van Jan Hindriks voor 5300 gulden plaats 56 aangekocht. Het bezit van deze grond was van cruciale betekenis. Van de eigenaar ervan zou afhangen of het Oosterdiep al dan niet verder zuidwaarts, in de richting van de Semslinie verlengd zou kunnen worden. Groningen wilde in ieder geval voorkomen dat het Oosterdiep door zou lopen tot in Drenthe. Een ander gevaar, waarvoor Keiser in juli 1764 opnieuw waarschuwde, kwam van de Wildervanksters, die door bleven gaan met de aankoop van venen in de Zestig Roeden. Om beide ontwikkelingen tegen te gaan kregen de stedelijke plannen en daarmee het kanaal stilaan een andere wending. Vlak voor de provinciegrens zou het Oosterdiep met een knik in zuidoostwaartse richting worden verlengd en het kanaal derhalve op het grondgebied van Stad en Lande blijven. Teneinde geen slapende honden wakker te maken kocht de stad de venen niet zelf, maar liet zij haar Pekeler veenmeester Jurjen Coerts als koper optreden. Op 21 februari 1769, de opzet van het stadsbestuur was inmiddels geslaagd, werd Coerts door zijn opdrachtgevers beloond met een 'Mans en vrouwen Bank in de kerk in de Boven Pekel A (Nieuwe Pekela), onlangs door hem bij publycque vandue (verkoop) van de Stad gekocht voor 331 gulden'.

Met de aankoop van de bovengenoemde Wildervankster plaatsen verwierf Groningen de achterzijde van de Zestig Roeden tot ongeveer halverwege de Jachtveensloot, de grens tussen Wildervank en Pekela. Hier en daar verwierf de stad ook grond in de Zestig Roeden, maar aan de noordwestzijde van de Barkelazwet zou zij nimmer al het land in deze strook in handen krijgen. Toen in 1764 de spade ter verlenging van het Oosterdiep ten noorden van Bareveld de grond inging, stond het besluit om dit kanaal na een knik langs de Semslinie te vervolgen naar het zuidoosten reeds vast. Deze vaarweg zou uiteindelijk tot Ter Apel moeten worden doorgetrokken. Het verklaart tevens het vastlopen van de in 1764 te Eelde met de Drenten aangegane onderhandelingen. Immers, het laatste wat het stadsbestuur op dat moment kon gebruiken was de onmiddellijke aansluiting van het Oostermoer op het nieuwe kanaal. Er was nog een andere reden om de nieuwe, spoedig Stadskanaal geheten vaarweg, die pal achter de Zestig Roeden werd gegraven (op 22 roeden of 90 meter daarvan), naar het zuidoosten toe te graven. Al op 18 februari 1726 was Groningen door ruil eigenaar geworden van

het zogeheten Bovenste Pekelerveen. Dit veen was ooit eigendom geweest van de Ommelander Compagnie. Het lag ten oosten van de Jachtveensloot, werd in het zuiden begrensd door de Zestig Roeden en in het noorden door het Hoetmansmeer en de Stads Pekeler venen. Het veencomplex, vanaf 1783 als de Stads Boerendiepsterplaatsen uitgegeven, kon door een nieuw kanaal, parallel aan de Semslinie veel beter worden ontsloten dan via het Pekeler Hoofddiep. Terwijl de gravers iets ten noorden van Bareveld begonnen waren met het verlengen van het Oosterdiep namen Burgemeesteren en Raad op 11 februari 1765, alweer in het geheim, de definitieve beslissing om in aansluiting daarop over te gaan tot de aanleg van het Stadskanaal. Het stadsbestuur wees daarbij op het hoofddoel ('principale but') van deze kostbare operatie: 'de bloeij en commercie van deze stad'.

In feite namen burgemeesteren en raad daarmee het advies van de rapporteurs uit 1761 over. De nieuwe vaart zou twaalf meter breed en twee meter diep worden, terwijl slechts aan de noordoostzijde huisplaatsen werden uitgegeven. Van stadswege ging men onverdrotten door in het geheim veen aan te kopen. Een week na het gewichtige besluit van 11 februari 1765 kocht Groningen de achtereinden van de Wildervankster veenplaatsen 51-55 'voor zoo verre dezelve 104 Roeden ten Noordoosten van de Semslinie geleegeen zijn' voor de som van 9700 gulden. Deze strook van 104 roeden breedte omvatte de Zestig Roeden plus een parallelle, ten noorden daarvan gelegen strook van 44 roeden. Door de as, het midden van de 44 roeden werd het Stadskanaal aangelegd. Ook nu was gezworene Nauta de verkoper, evenals op 20 november 1766 toen hij met een andere grote veenbezitter dr. Hindrik Forsten en enkele kleinere particulieren de achtereinden van veertien Wildervankster veenplaatsen (oostkant, nrs. 39-53) verkocht. Dankzij deze aankoop reikte de strook stadsbezit nu tot aan de latere 53 Stadsboerendiepster plaatsen. De uiteinden van de laatst aangekochte Wildervankster plaatsen voegde men bij het Boerendiepster complex, dat daarmee tot een recht-hoekig geheel werd afgerond. Vervolgens werd de Jachtveensloot vanaf plaats 39 naar het zuidwesten omgelegd om als kaarsrechte westgrens (noord-oost-zuidwest) van de Stadsboerendiepster plaatsen te dienen. Stad had in essentie haar doel bereikt: vanaf Bareveld zuidoostwaarts gaande bezat zij thans een acht kilometer lange strook tot aan de Barkelazwet, klaar voor de aanleg van het Stadskanaal. De eerste spade was al in 1765 de grond ingegaan.

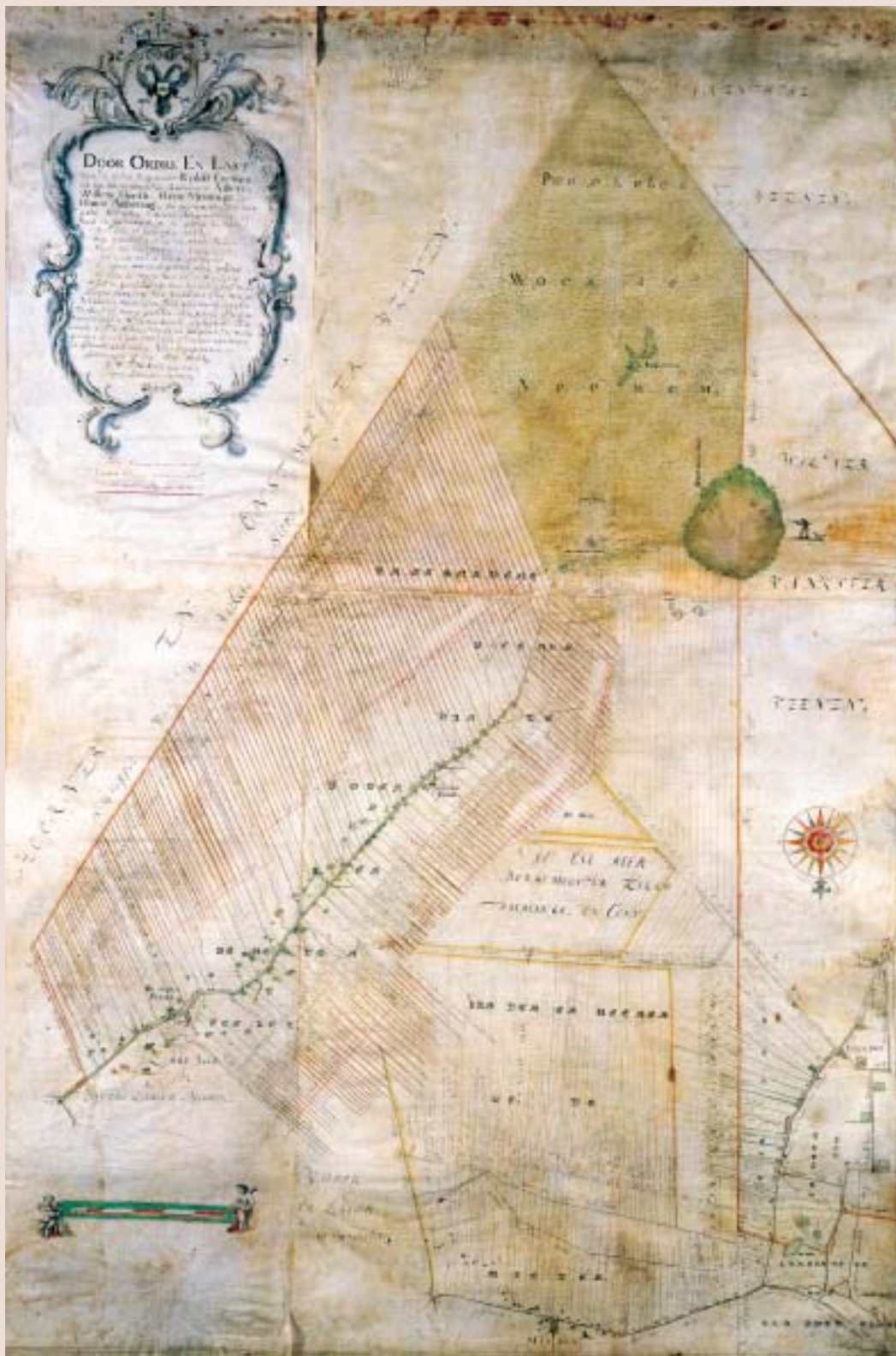
Het origineel van deze kaart werd in 1767 door landmeter Allard Verburgh vervaardigd. We zien hoe de stad de achterzijde van de Wildervanksterplaatsen 39-53 door een rechte lijn had afgesneden. Ook is te zien dat Groningen inmiddels een blokje grond had aangekocht in dit deel van de Zestig Roeden (Stadts). Voor het overige waren de lijnen op de kaart toch vooral denkbeeldige strepen door een nog schier ongerept hoogveen-gebied. (GAG, Kaartenverz., nr. 1221)

In 1723 tekende Folckers zijn omvangrijkste kaart van de veengebieden in Zuidoost-Groningen. Daarbij bracht hij niet alleen het hoogveen tussen de Barkelazwet en de Jachtveensloot in kaart, maar ook de Veendammer plaatsen ten noordoosten

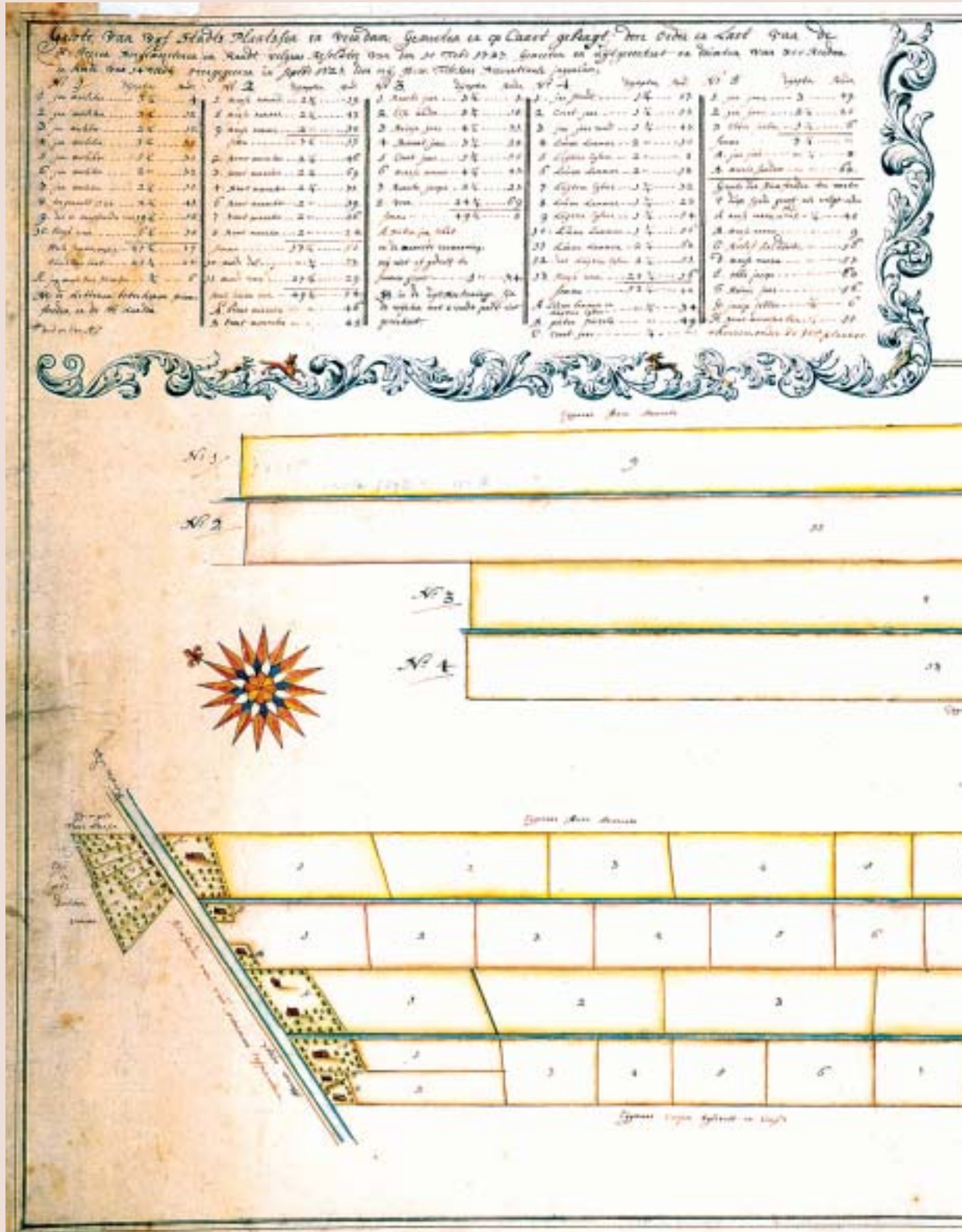
van de Ommelanderswijk. Alle eigenaren en voor wat betreft de stadsplaatsen de gebruikers werden daarbij op de kaart aangetekend. Waar de greppel (gruype) in het verlengde van de Ommelanderswijk de Pekeler plaatsen bereikte was pal naar het zuiden

de Pieter Jan Schutlinie getrokken. (GAG, Kaartenverz., nr. 1215)

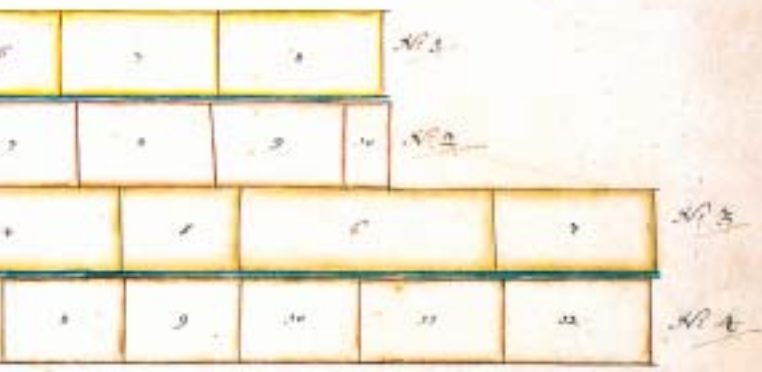
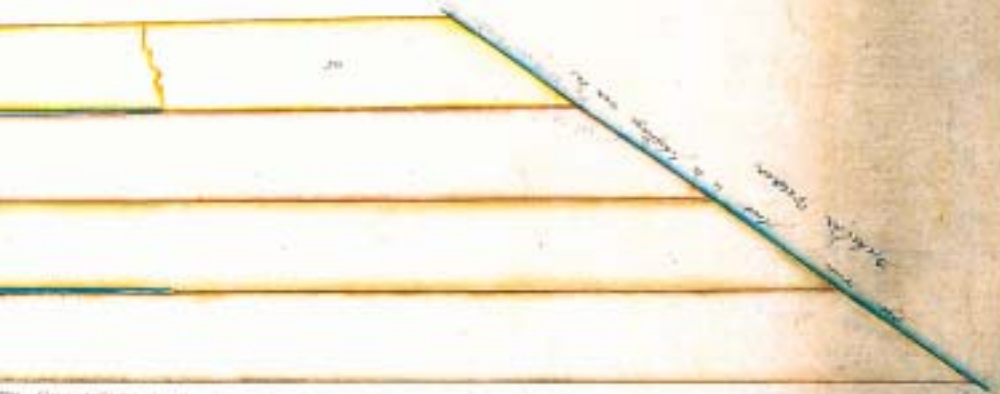

Hindrik Warner Folckers werd vooral bekend door de pre-kadastrale kaarten die hij van boerderijen in de Ommelanden en het Oldambt vervaardigde (1722-1730). Op deze uit 1727 daterende kaart bracht hij de vijf stads-

ten zuidoosten van Veendam in kaart. (GAG, Kaartenverz. nr. I 140)

Dies ist ein Tisch mit 4 Stühlen
wie er zu sein soll

Ein Tisch mit 4 Stühlen

Enkele pagina's uit het
 Caartboek van de Pekel A
 In de drie linkerkolommen,
 het nummer van de plaats
 en de oppervlakte in

grazen en roeden van het
 groene land vóór 1701,
 vervolgens de naam.
 Rechts op de pagina,
 de oppervlakte van de

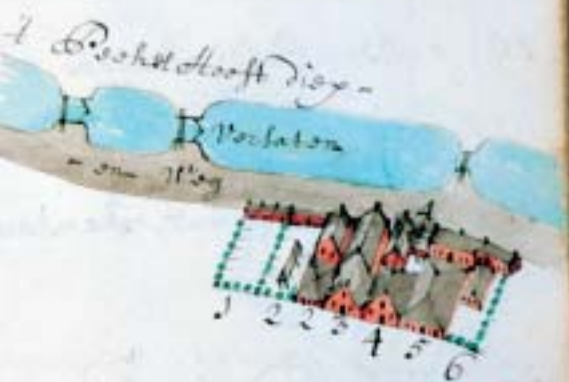
groene landen in 1701.
 De middelste pagina geeft
 een detail van de kaart op
 de rechterpagina. De
 Veendijk is de huidige

Raadhuislaan.
 (GAG, Kaartenverz.,
 nrs. 1185/1188)

*Volgen de Aemsteden
 vande Verlaten na boven
 toe West op. Streckende*

<i>1701</i>	<i>1701</i>	<i>1701</i>	<i>1701</i>	<i>1701</i>
1-0-32	Jacob Reynt Wd. en Dint Bontjes wed. en Const.	0-24	0-24	
2-0-10	Doek Remberts	0-15	0-15	
2-0-10	Nannes Dalkes	0-14	0-14	
5-0-21	Claas Crjns	0-20	0-20	
4-0-15	Tocco Domkes	0-16	0-16	
4-0-1	Guurion Hindriks	0-2	0-2	
5-0-10	Mons Eijdero	0-27	0-27	
6-0-14	Daniel Jacobs	0-10	0-10	

Ten Sijden,

Ten Sijden,

Enkele pagina's uit het
 Caartboek van Sappemeer:
 met de kerk van
 Sappemeer, (midden) en
 rechts de percelen, die ooit
 aan de Rheense (Rijnse)
 Compagnie behoorden.
 Ze lagen pal ten zuid-
 oosten van het verlaat van

Martenshoek. Geheel links
 de nummers van de stads-
 plaatsen, de oppervlakte
 'groen land' in 1681 en
 1691 en de namen der
 Stadsmeiers.
 (GAG, Kaartenverz.,
 nrs. 1041/1072)

	1681		1691		1691
	Grasg. Rindg.		Grasg. Rindg.		Grasg. Rindg.
	47	26 $\frac{3}{4}$ 11	Roelof ten Dam	—	26 $\frac{3}{4}$ 11
	40	17 0	Collector Arnold Weisingh	—	17 0
		15 $\frac{1}{2}$ 19	Jacob Bartholde Wdd.	—	15 $\frac{1}{2}$ 19
19		2 $\frac{1}{2}$ 32	Schulte Otto ten Dam	—	2 $\frac{1}{2}$ 32
		0 $\frac{1}{2}$ 55	Collector Arnold Weisingh	—	0 $\frac{1}{2}$ 55

Noord

12

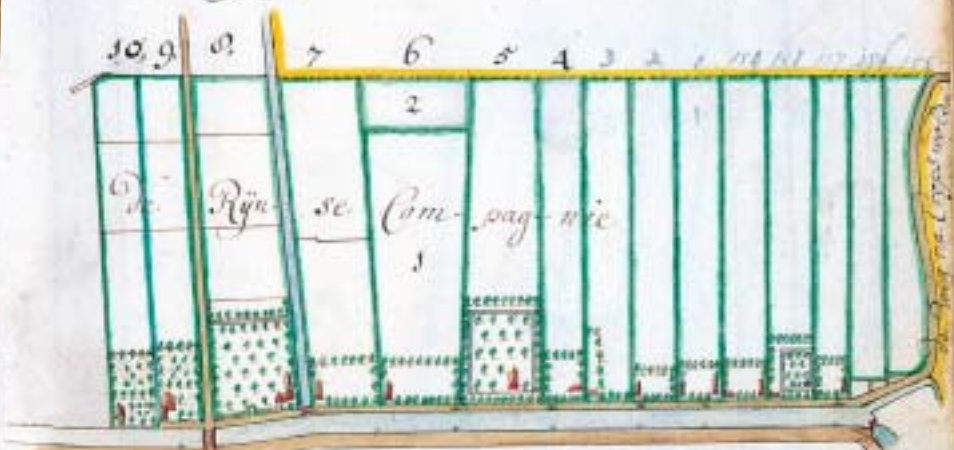
Trochwart en Reeren Wegh

42

Ten Eynden

6.20 4.10.12

10/10/16/10/16/10/16
Gros-wolder Heeren

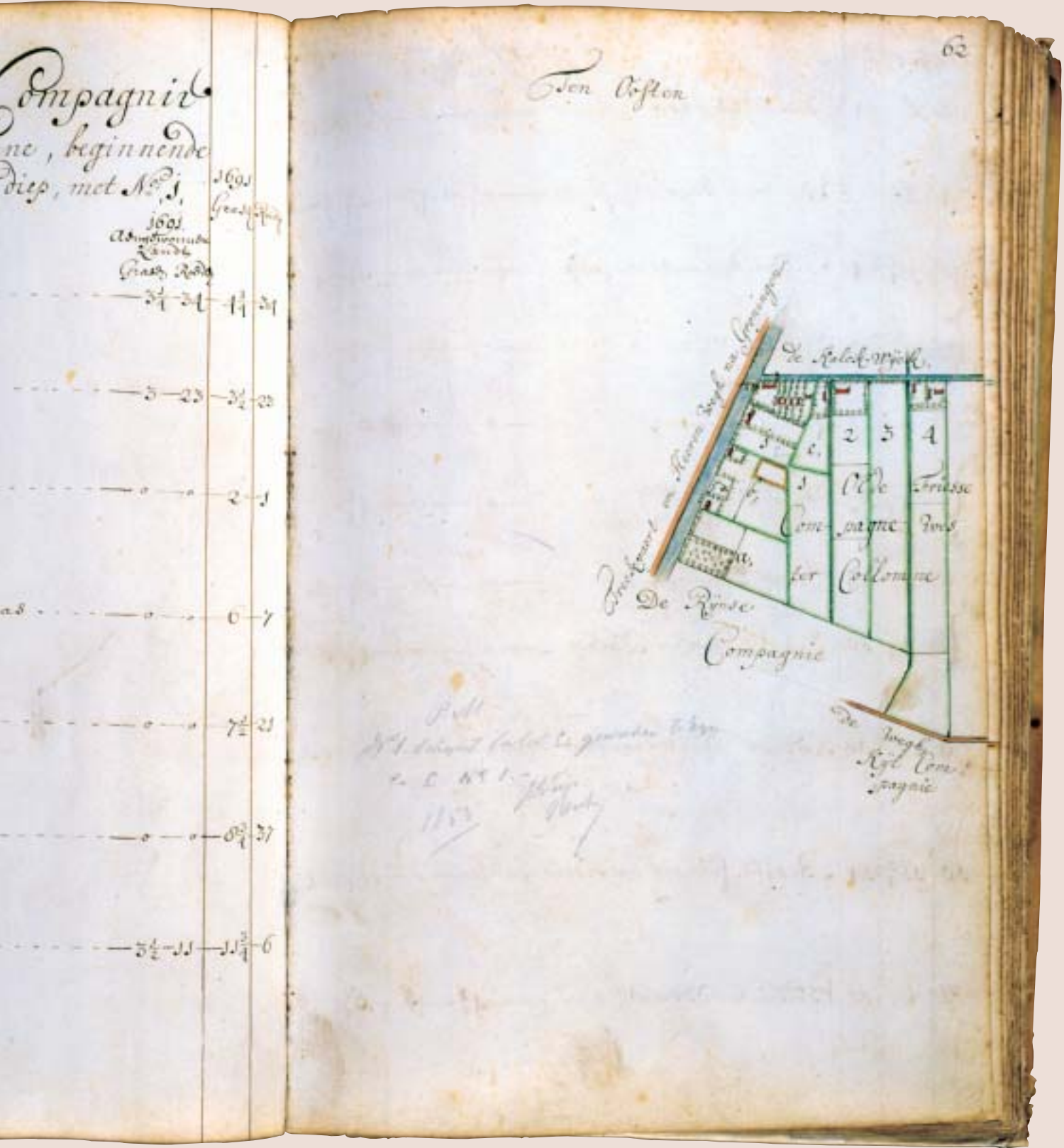

Trochwart en Reeren Wegh na Groningen

Een afbeelding van het
titelblad van het Caart-
boek van Sappemeer.
We zien het begin van de
Kalkwijk (Oude Friesche
Compagnie) afgebeeld
(thans bekend als
Beukemastraat).
De 'Treckvaart' is het

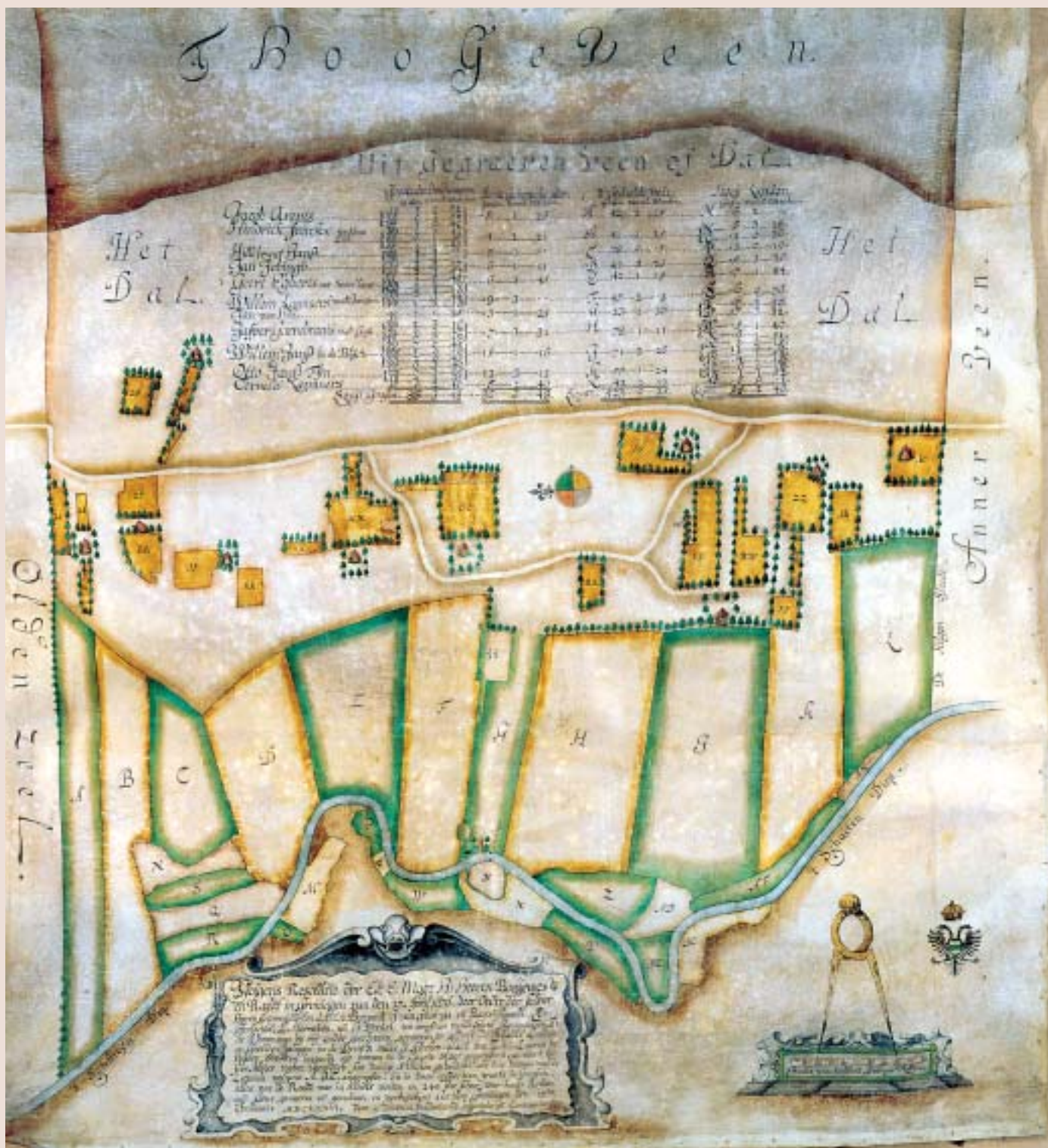
oude (gedempte)
Winschoterdiep, nu
de Hoofdstraat in
Hoogezand.
(GAG, Kaartenverz.,
nr. 1086)

120

Kaart van de 'stadtslanden en gronden gelegen in de Drenthe onder de klokenslach van Zuitlaeren' getekend door H. Bierum in 1676. Deze uit voormalige kloosterbezit afkomstige stadslanderijen, gelegen langs de Hunze of

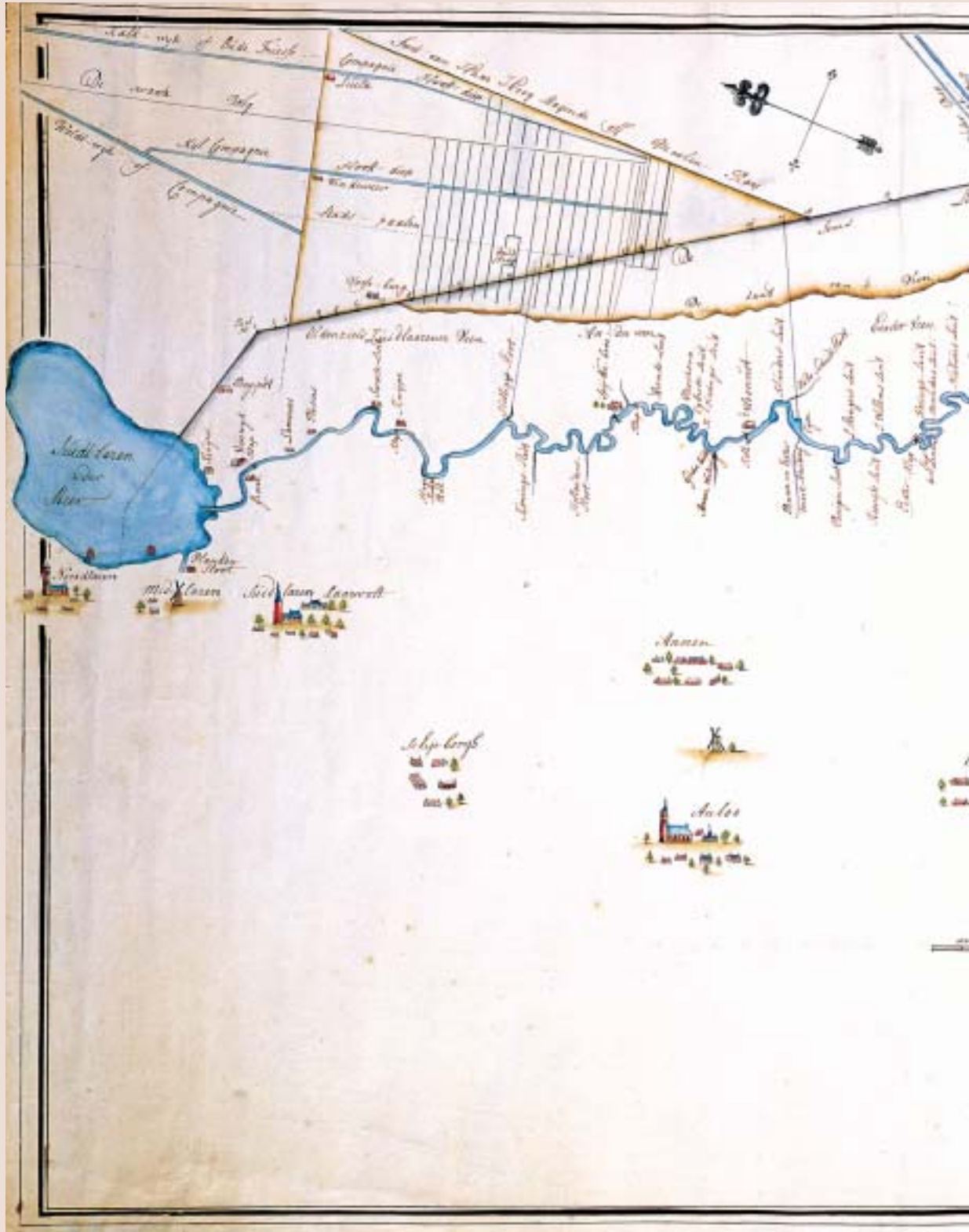
Oostermoerse Vaart, werden in 1710 verkocht. (GAG, Kaartenverz., nr. 1936)

De kaart toont de Oostermoerse vaart en de Sems-linie en het aangrenzende gebied van het Zuidlaardermeer tot Drouwen. De driehoek linksboven is de Kijl. Niet alle grond in de Kijl was eigendom van Groningen. De westelijke begrenzing van de stads-

gronden werd gemarkeerd door de op de kaart aangegeven 'Stads-paalen'. De wijken die haaks op het Kieldiep stonden waren overigens wel naar het westen doorgetrokken en kruisten zowel de stads-paalen als de Sems-linie. De kaart geeft de situatie

van omstreeks 1760 weer. (GAG, Kaartenverz., nr. 1382)

In 1767 tekenden A. Meursinge en L. Grevijlink deze kaart van het Gieterveen in opdracht van Arent Aising, toen nog eigenaar van het Huis Bareveld. Duidelijk is te zien dat de 'groepel' van Aising vanaf Bareveld tot aan de Hunze of Ooster-

moerse Vaart in het zuidwesten reikte. Het was precies deze geplande verbinding tussen het Oosterdiep (rechtsboven) en de Oostermoerse Vaart die de stad trachtte te blokkeren. Een tweede gevaar kwam van de Tiassenwijk, waarvan

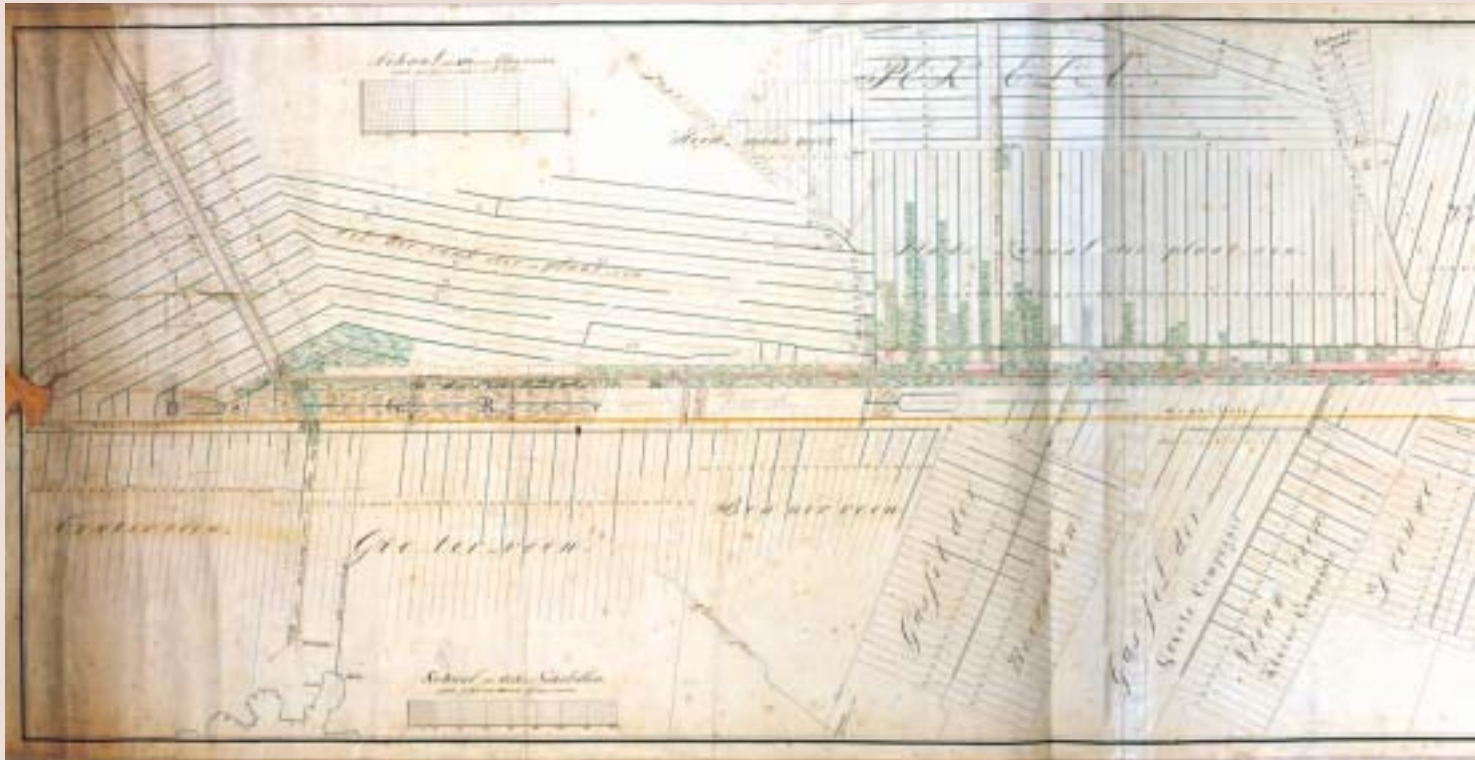
het verlengde (de splitting) inmiddels voorbij het huis Strobos tot over de Semslinie reikte. (GAG, Kaartenverz., nr. 1215)

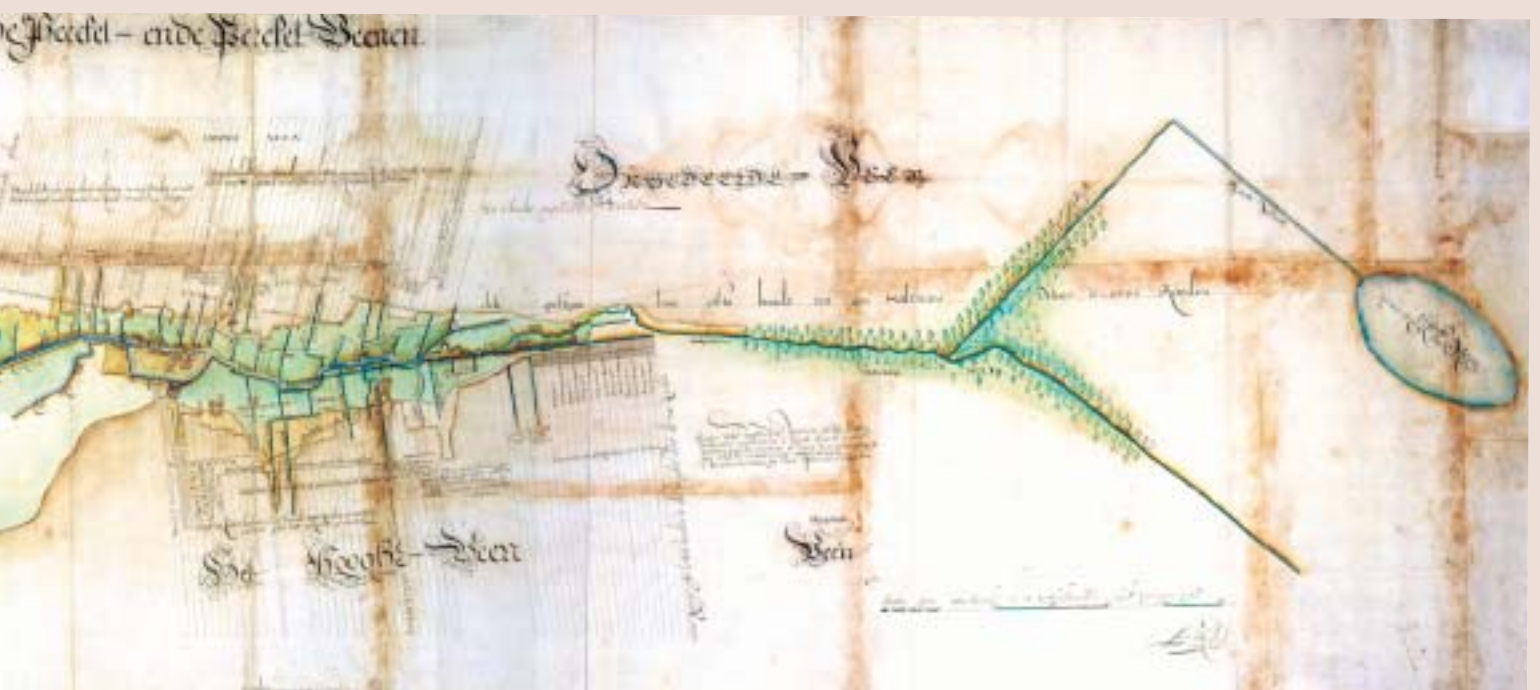
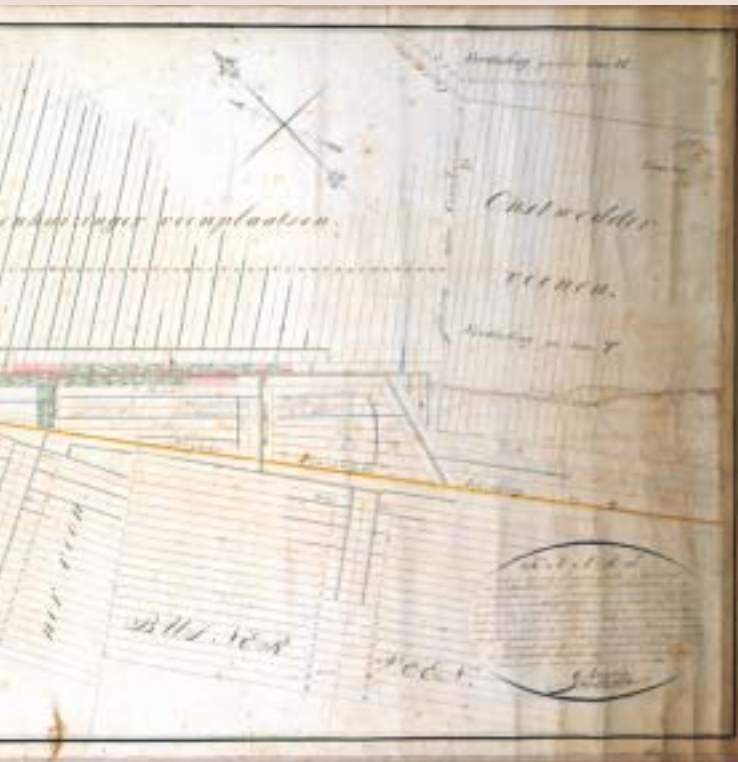
Zoals deze in 1835 door G. Borgesius vervaardigde kaart van het Stadskanaal laat zien, was dit kanaal destijds tot voorbij de afdraai gevorderd. Aan het gedeelte voorbij de tweede afdraai werd de naam Musselkanaal gegeven. De kaart maakt duidelijk

dat de afdraaien of knikken in het Stadskanaal nodig waren om deze vaarweg weer pal langs de provinciegrens met Drenthe (hier aangeduid als Nieuwe Koninklijke Scheiding van 1817) te laten lopen. (GAG, Kaartenverz., nr. 1391)

In het jaar dat de stad de oudste verhuurcondities voor de venen in de Pekela uitvaardigde (1651) tekende Egbert Haubois deze fraaie 'Caerte van de Peeckel en de Peeckel-veenen'. We zien de gedeeltelijk tot Pekeler Hoofdiep vergraven

Pekel A en de in lotten verdeelde venen. Stroomopwaarts daarvan lagen de 'Stads ongedeelde veenen'. (GAG, Kaartenverz., 1158)

In 1789 tekende veenmeester E.J. Eltjens een kaart van het gehele Pekeler veengebied. Hierop is het voortschrijden van de vervening en de ontginning goed te volgen. Vooral langs de Barkelazwet, de grens

met de Westerwoldse venen onder Hoorn en Onstwedde, lag nog veel onaangeroerd hoogveen. (GAG, Kaartenverz., nr. 1208)

Het klooster Ter Apel bezat oorspronkelijk ook enkele boerderijen in de Ommelanden. Egbert Haubois zette de Ter Apeler landerijen te Beswerd, onder Garnwerd en Ezinge gelegen in 1640 op deze kaart. Het land

werd in 1832 door Groningen verkocht. (GAG, Kaartenverz., nr. 1875)

Omstreeks 1750 door
Allard Verburgh
vervaardigde kaart van
Ter Apel en omgeving.
(GAG, Kaartenverz.,
nr. 1253)

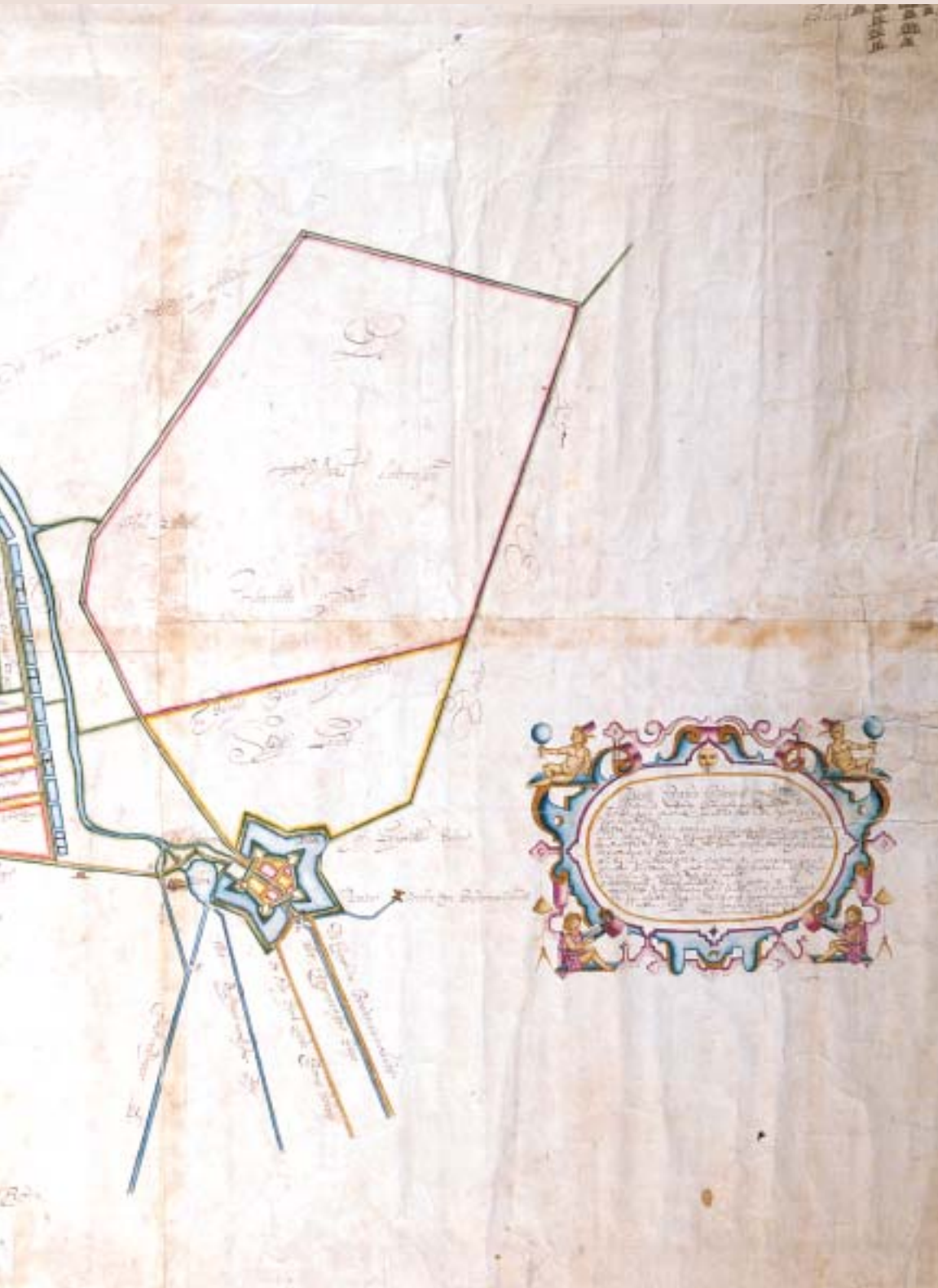

In 1696 tekende Bastiaan Beck deze kaart van de 'nieuws ingedijckte landerijen de stad Groningen toebehoorende, de Beersterham genaemt, soo als de selve in den jaere 1695 ingedijckt zijn' (de zogeheten Kroonpolder). De Kroonpolder

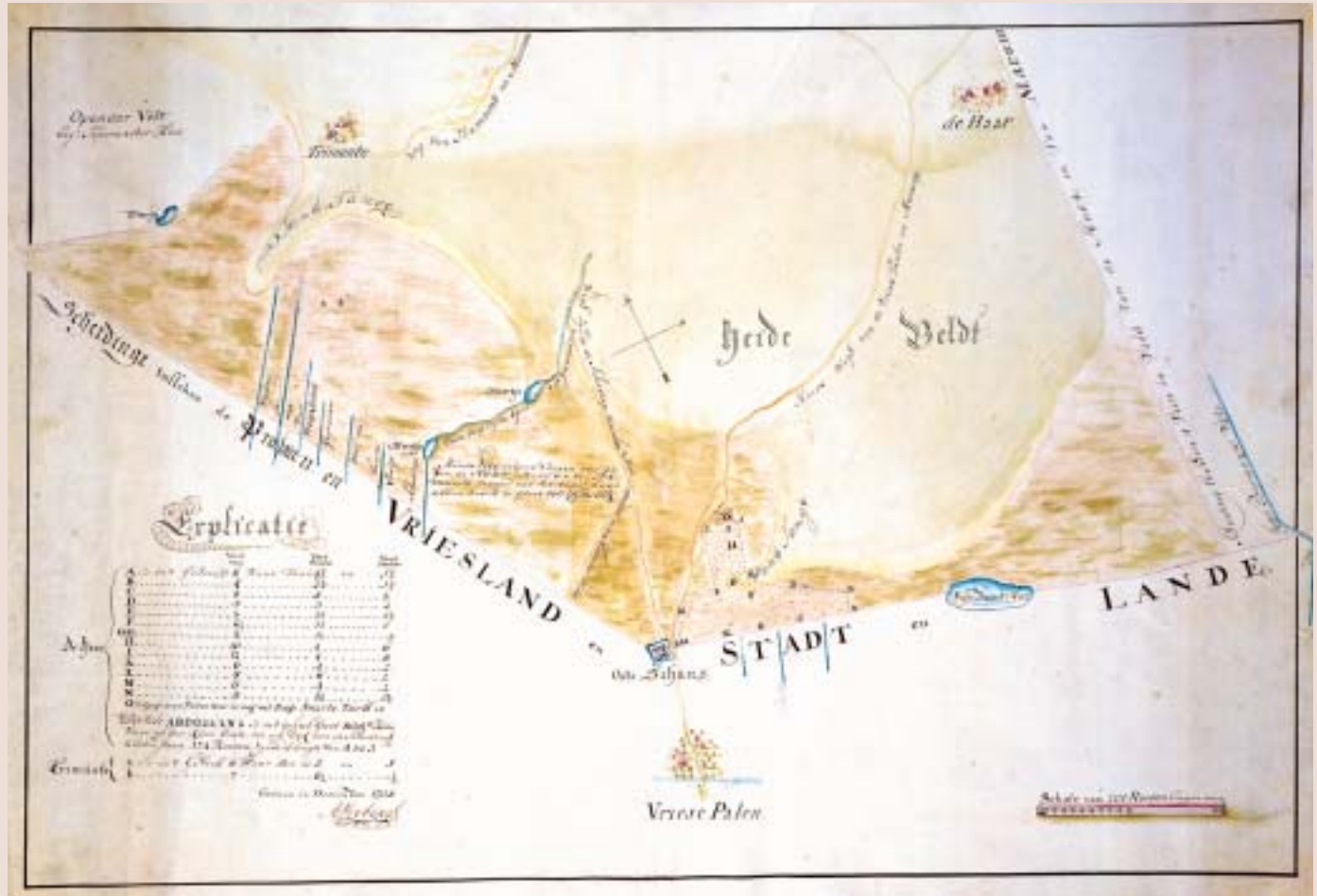
ligt ten noordwesten van de Nieuwe of Langakkerschans, de op de kaart afgebeelde vijfhoek. (GAG, Kaartenverz., nr.1314)

Voorafgaand aan de verkoop van het veen tekende Allard Verburgh in 1758 een kaart van de venen onder Trimunt en De Haar. Achter de verschillende letters is de dikte van de veensoorten aangegeven in voeten. Links van de oude schans

Frieschepalen is te zien dat Friese verveners met hun wijken al een eindweeps op Groninger territoir waren doorgedrongen. (GAG, Kaartenverz., nr. 1842)

De ontbrekende schakel

Tezelfdertijd zat de zaak in het noordwesten, tussen het Kioldiep en Bareveld, muurvast. De onderhandelingen met Drenthe waren, zoals we zagen, zeer tegen de zin van de Annerveense vervener Lambertus Grevijlink in 1764 stukgelopen. Ofschoon de Groningers uit vrees voor marktbederf niet al de Oostermoerse venen direct op hun kanalen wilden aansluiten, hadden zij wel belang bij het op peil blijven van de turfaanvoer door het Kioldiep. Maar meer nog vlaste het stadsbestuur op een aansluiting van het Stadskanaal op het Kioldiep. Die route was aanmerkelijk korter dan de weg via het Wildervankster Oosterdiep, dat bovendien vrijwel geheel in particuliere handen was. Het in verbinding brengen van het Kioldiep met het Oosterdiep leek voorshands een onhaalbare kaart. Dat zat zo. Tussen het einde van het Kioldiep en het begin van de Zestig Roeden lag ten oosten van de Semslinie een gedeelte veen dat in handen was van meerge-noemde Nauta en dr. Hindrik Forsten. Nauta was eigenaar van het veen dat ten westen van de Molenraai achter (dat wil zeggen ten westen van) de uitstrek van de Wildervankster venen lag, ter plaatse van de Borgercompagniester Zwarteweg. Met Forsten bezat hij bovendien gezamenlijk enkele blokken veen in het noordwestelijke uiteinde van de Zestig Roeden, daar waar nu de Kielsterachterweg de Semslinie raakt. Nauta weigerde Groningen het doortrekken van het Kioldiep door zijn venen, daarmee een lelijke streep trekkend door de plannen van zowel Groningen als Grevijlink en consorten (verenigd in de Annerveensche Heerencompagnie). Tezamen waren ze namelijk op 10 februari 1768 tot overeenstemming gekomen om de turf van de laatstgenoemden via een verlengd Kioldiep af te voeren. Nu Hemmo Nauta en Hindrik Forsten de kop in de wind gooiden kwamen deze plannen op losse schroeven te staan.

Mogelijk aarzelde Nauta met de verkoop om de verdere ontwikkelingen langs het Stadskanaal af te wachten en eventueel naderhand zijn veencomplex duur te verkopen. In hun in 1988 verschenen artikel over De Annerveensche Compagnie veronderstellen Van Dijk en Foorhuis een handige manoeuvre van Grevijlink, die met dank aan de halsstarrige houding van Nauta een kanaal door zijn Drentse venen dichterbij zag komen. Maar Nauta en Forsten hadden ook andere belangen en voornemens dan Grevijlink. Want Nauta was onder meer kerkvoogd te Veendam en Forsten de eigenaar van venen in de Wildervank. Het lag voor de hand dat zij hun activiteiten meer naar het oosten richtten. Hun voorkeur was om de turf uit de

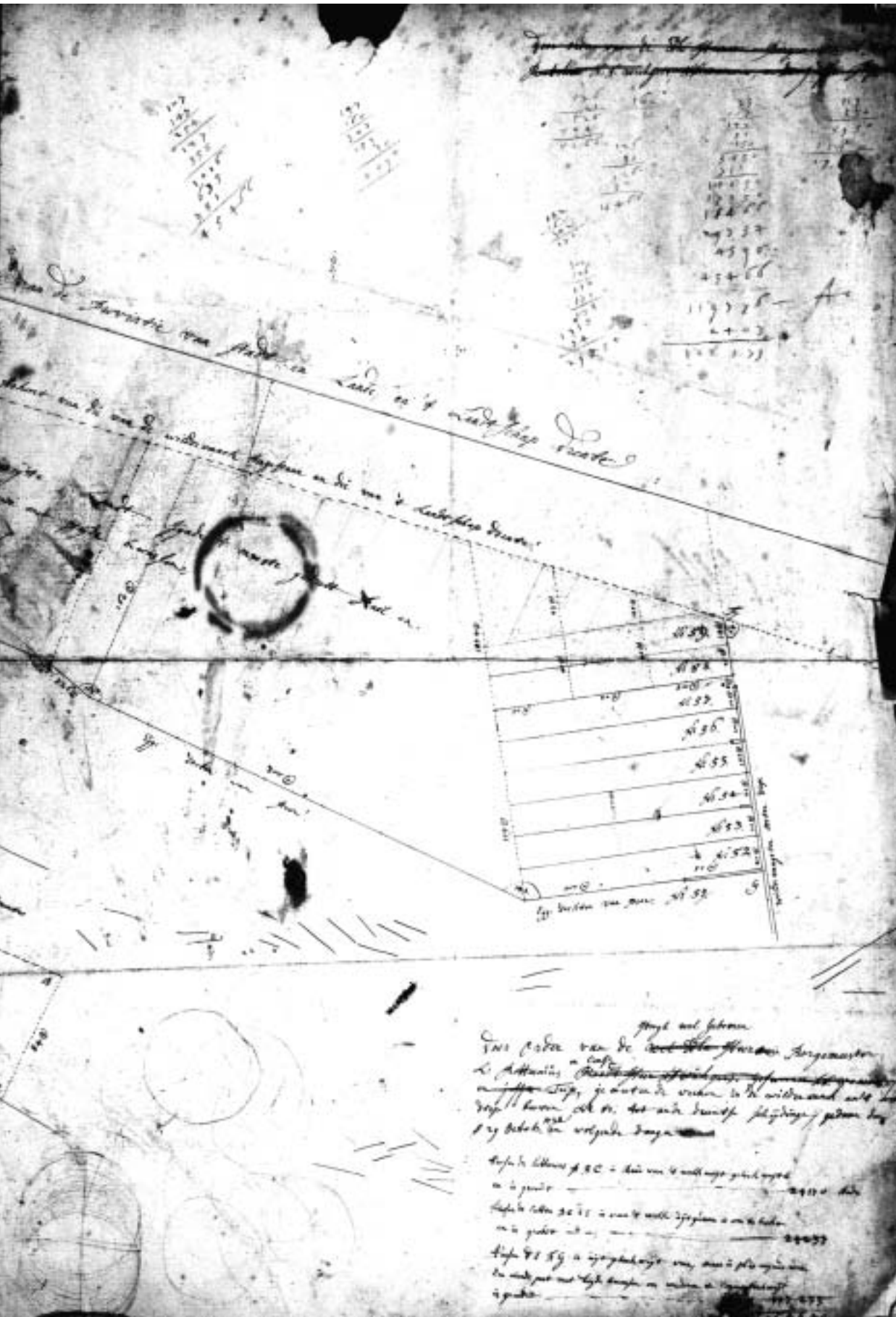
omstreden Kijl niet via een verlengd Kioldiep, dat al dan niet door Drenthe zou voeren, maar integendeel via een verbinding met het particuliere Westerdiep door Wildervank en Veendam af te voeren. Ze hadden vanwege de tegenwerking van de rentmeester der venen, De Sitter, inmiddels een klacht bij Burge-meesteren en Raad ingediend. De Sitter had beide heren op zijn beurt voor de Hoge Justitiekamer laten dagen.

Het moet Nauta duidelijk zijn geweest dat een omzeiling van zijn venen op den duur slechts tot waardevermindering ervan zou leiden. Maar uit zijn optreden blijkt desondanks dat hij, nota bene als – zij het tamelijk subaltern – lid van het stadsbestuur, geen stuiver gaf voor de plannen van Grevijlink. Die kwam met het alternatief om haaks op de Molen- of Barreveldswijk, dan maar een nieuw kanaal verder op Drents gebied en langs de Semslinie aan te leggen. De stad Groningen, zo zal Nauta hebben gedacht, zou nooit akkoord kunnen gaan met zo'n verlengd kanaal door Drenthe waarover zij geen zeggenschap zou hebben. Om tot de aanleg ervan te komen zou vanuit de Molenwijk op luttele meters (81 om precies te zijn) ten westen van de Semslinie deze nieuwe vaarweg, het latere Annerveensche kanaal, pal langs deze grenslijn naar het zuidoosten worden gegraven. Grevijlink zag grootse perspectieven, want door op termijn aansluiting te vinden op het Stadskanaal nabij Bareveld (dit tolhuis werd in 1768 door Groningen aangekocht), zou de ontbrekende schakel tussen het Kioldiep en het Stadskanaal zijn gelegd.

Waar Nauta zich op verkeek was de bereidheid van Grevijlink na 30 jaar dit kanaal, het Annerveensche Kanaal, te verkopen aan de stad. De slimme koopman zag wel in dat hij dan de winst binnen had; tegen die tijd zou het veen wel op zijn en zijn eigen leven eveneens. Zo bereikte Grevijlink op 20 februari 1771 overeenstemming met de stad waarbij het betreffende convenant op 11 juni 1772 werd getekend. Grevijlink had zijn gegarandeerde afvoer, Groningen weldra zijn ontbrekende schakel tussen Kioldiep en Stadskanaal en Nauta en Forsten het nakijken. Grevijlink en de zijnen konden verder gaan met de aanleg van de inmiddels al tot 20 roeden ten westen van de Semslinie gegraven wijk, de Barreveldswijk. Op de kop van deze wijk, van waar het Annerveensche Kanaal zou worden gegraven, had Grevijlink's Annerveensche Heerencompagnie inmiddels een herberg, Nieuw Baarveld gebouwd.

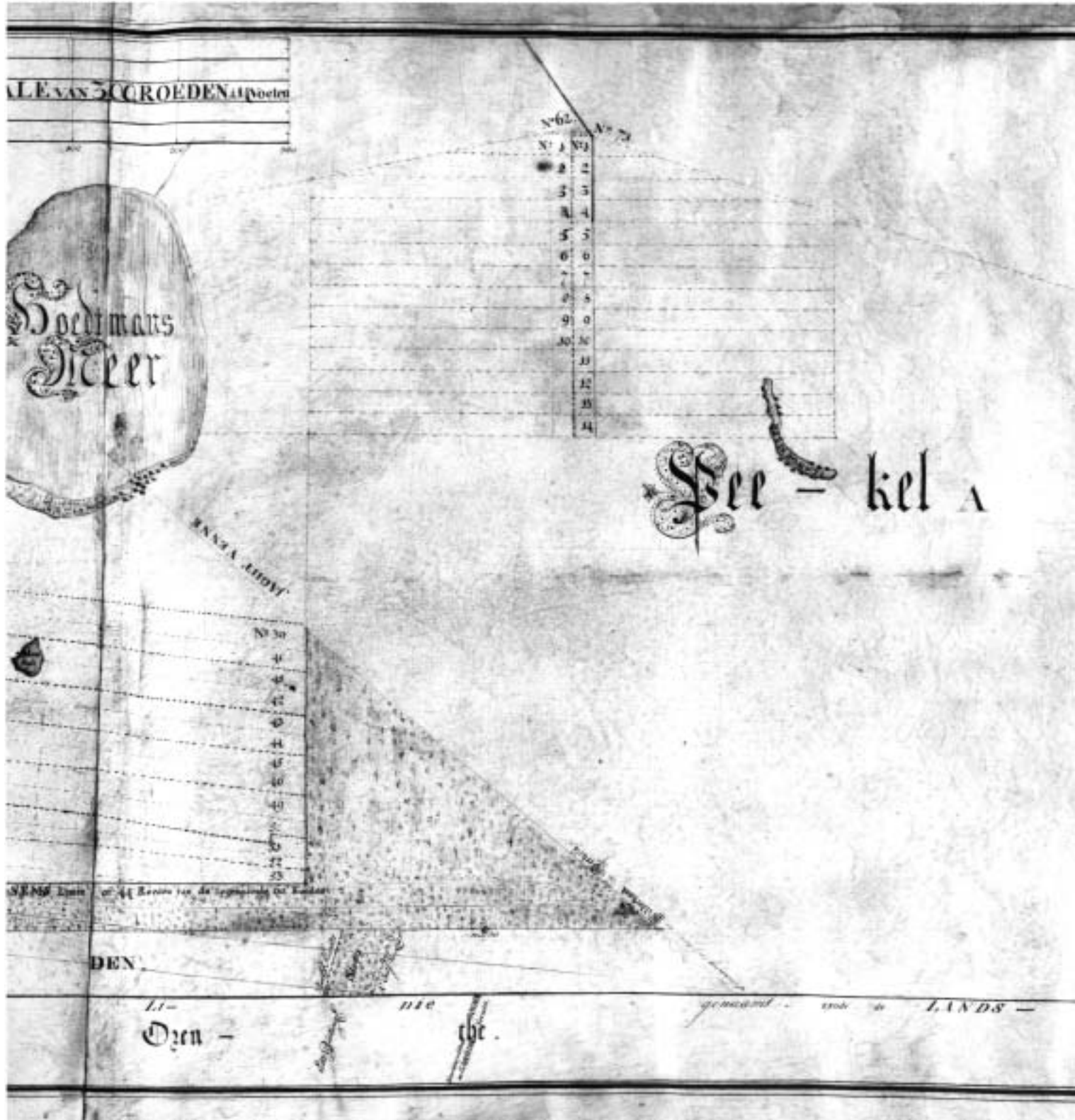
Uiteindelijk zouden de Annerveensche Veen-genoten hun kanaal pas in 1823 aan de stad verkopen. Die late verkoop was te wijten aan latere wrijvingen

Hoewel de landmeter en kartograaf Hindrik Warner Folckers voornamelijk actief was in de kleistreken van Stad en Lande is van hem ook een enkele kaart van de Veenkoloniën overgebleven. Deze kladopmeting dateert uit 1728. Circa 40 jaar voor er sprake was van een Stadskanaal mat Folckers hier de venen van burgemeester L. Bothenius en consorten. Zij lagen langs het Oosterdiep in de Boven-Wildervank vanaf nummer 52 zuidwaarts tot aan de Zestig Roeden 'van die van de Wildervanck toegestaan an die van 't landschap drente'.

(GAG, Kaartenverz., nr. 1142)

tussen Grevijlink en het stadsbestuur rond de aansluiting bij Bareveld. De stad had daar een dam gelegd die zij pas in 1873 zou opruimen. Uiteindelijk maakte het verderop in dit hoofdstuk te bespreken Convenant van 1817 de weg vrij voor de opvolgers van Grevijlink om het kanaal volgens de in 1772 gemaakte afspraak aan Groningen te verkopen.

De overeenkomst tussen de stad en de Annerveensche heren dwong Forsten en Nauta echter de bakens te verzetten. Op 31 oktober 1774 sloten zij een conventie met een raadscommissie onder leiding van burgemeester Alstorpius. De stad verleende daarbij permissie om de turf uit hun venen tussen de Molenraai (de al in 1646 getrokken westgrens van de Wildervankster venen) en de Annerveense opstrek zowel door het Kieldiep als door de Wildervank af te voeren, 'mits betalende aan de Stad voor ieder dagwerk swarte turf tot passagiegeld 15 stuivers'. De hoeveelheid dagwerken zou jaarlijks in juli of augustus door de rentmeester der stadsvenen worden opgemeten, een en ander voor een bedrag van zeventien gulden. Deze venen lagen in een omstreden stuk grond dat zich tot 80 roeden ten westen van de Molenraai uitstrekte en in 1713 door Groningen aan 'die van de Wildervank' was afgestaan. Dit complex werd ook wel de Tachtig Roeden veen gelegen in de Wildervank achter de kavelingen aan het Westerdiep genoemd.

Voor het veen in het verlengde van het Kieldiep (met andere woorden in de Kijl) tussen de questieuze (omstreden) 80 Roeden en de Semslinie golden dezelfde voorwaarden als die welke de stad op 10 februari 1768 aan Annerveen had gegund. De turf hieruit zou door het te verlengen Kieldiep moeten worden afgevoerd. Terwijl het questieuze stuk aan Forsten en Nauta bleef mochten zij in de Kijl ten westen daarvan alleen de turf graven, maar kwam de ondergrond na vervening aan de stad. Blijkbaar had het stadsbestuur kort tevoren beslag laten leggen op een hoeveelheid turf op het omstreden veen, dat om onbekende reden was verbrand. Hiervoor kregen Forsten en Nauta een vergoeding van tweeduizend gulden.

De stad bezat nu alle veen onder Sappemeer vanaf de grens met Fivelingo (Slochteren) in het noorden tot aan het begin van de Zestig Roeden. Terwijl Grevijlink en consorten al begonnen waren met het graven van het Annerveensche Kanaal heeft het stadsbestuur even de aanleg overwogen van een verbinding tussen het Westerdiep en het Kieldiep. Eigenlijk was dit het oude

Deze kaart van Allard Verburgh geeft het prille begin weer van het Stadskanaal. Hij werd vervaardigd in 1767, het jaar nadat de stad was begonnen met de aanleg ervan. De gronden die op dat moment in handen van de stad waren zijn duidelijk aangegeven. Ook valt goed te zien waarom de stad ter afronding van haar Pekeler bezit en voor de verlenging van het Stadskanaal ook de achtereinden van de Wildervankster plaatsen (nrs. 39-53 moest aankopen. (GAG, Kaartenverz., nr. 1374)

Deze kaart van het nieuwe (stads)kanaal in de Boven Wildervank en van de venen langs dit kanaal en het Oosterdiep gelegen werd één jaar na het begin van het Stadskanaal, d.w.z. in 1767 door A.Verburgh en E.J.Eltjens getekend.

Ongeveer middenonder het huis Bareveld, waarvoor het verlengde Oosterdiep doodloopt. Deze situatie handhaafde zich tot 1873. Vóór het oprukkende Stadskanaal de raai en de splitting, waarlangs de gravers hun werk-

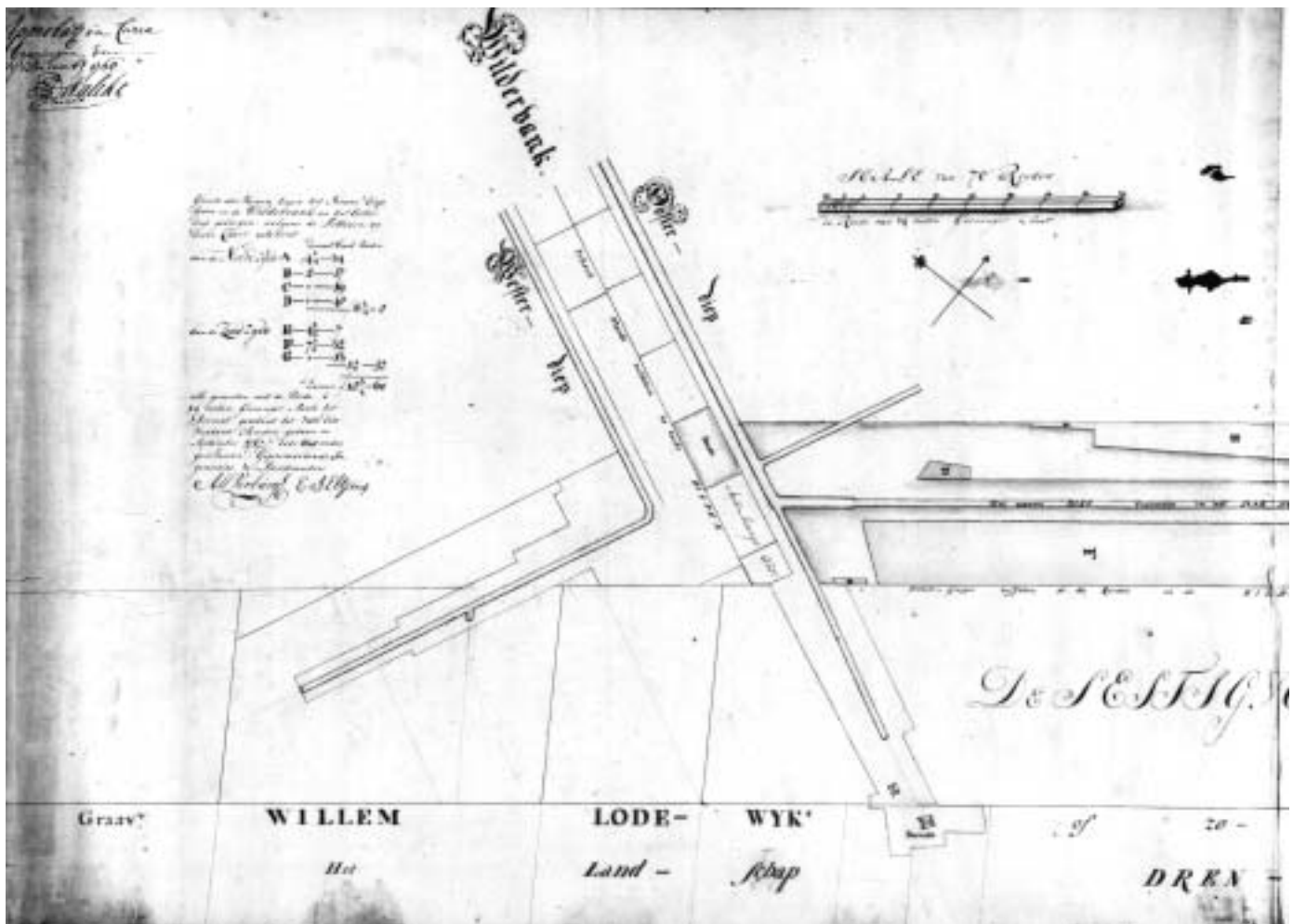
zaamheden zouden vervolgen. (GAG, Kaartenverz., nr. 1377)

plan van Nauta en Forsten. Daarvoor zou een nieuw kanaal door de Wildervankster 'cabelingen' (de lange opstreckende veenkavels, MS) worden gegraven. Nauta en Forsten waren er in de overeenkomst met de stad zelfs mee akkoord gegaan, maar 'zoo dit zoude gebeuren, zoo was er een verlaat nodig ter schutting van het Wildervankster water, wyl het plus minus 3 voet hoger is, als het Kijlster'. Dat was met het oog op de toekomstige verwerving van het Annerveensche Kanaal zelfs de stad te gortig en daarmee was de kous af. Het Annerveensche Kanaal zou weldra de schakel zijn tussen Kieldiep en Stadskanaal. Het Kieldiep werd met een bocht doorgetrokken tot in het eerste blok in de Zestig Roeden, dat door Groningen op 1 mei 1781 voor 880 gulden van Jacob Jans Ligger werd overgenomen om daar zijn eindpunt te vinden. Met deze koop vond het Sappemeester veengebied ook naar het zuiden toe zijn definitieve afronding.

Van Bareveld naar Barkelazwet

Terwijl Nauta, Forsten, Grevijlink en het stadsbestuur verwikkeld waren in het bovengenoemde steekspel, ging de stad onverdroten door met de aanleg van het Stadskanaal. Op 20 november 1766 was met de aankoop van de laatste achtereinden van Wildervankster plaatsen de weg vrij gemaakt voor deze nieuwe vaarweg. Het kanaal zou tenminste tot aan de Barkelazwet, de grens tussen de Pekelder en Onstwedder venen, kunnen worden 'opgelegd'.

De belangrijke raadsresolutie van 11 februari 1765 behelsde echter niet alleen de aanleg van het Stadskanaal en het aankopen van grond daartoe. De Raad had immers ook bepaald dat 'de Stad sig behoorde te stellen in het posses van de soogenaamde Sestig Roeden voor so verre die gelegen sijn agter (dat wil zeggen aan de Drentse zijde van) haare aangekotte veenen in de Boven-Wildervank'. Nu het kanaal kon

worden aangelegd was het zaak omtrent deze Zestig Roeden 'op de meest bequame wijze naar bevindinge van zaken met de geïnteresseerden te convenieeren' (overeenstemming te bereiken). Zo nam het stadsbestuur alvast een voorschot op een voorlopig nog verre toekomst als de Oostermoerse venen konden worden aangesloten op het Stadskanaal.

Op 30 juli 1767 bracht het derde departement verslag uit van de toestand van de Boven-Wildervankster venen en het nieuwe kanaal. Geconstateerd werd dat de aanleg van het Stadskanaal inmiddels 30 à 40 roeden (120-160 meter) was gevorderd. Het lijkt weinig, maar het stadsbestuur had op dat moment nog geen haast. Des te meer tempo zette Groningen achter de aankopen van grond in de Zestig Roeden. De Zestig Roeden lagen tussen de 44 roeden brede strook waardoor het Stadskanaal zou worden gelegd en de Semslijn. Enkele eigenaren van grond in de Zestig Roeden hadden inmiddels lucht gekregen van de stedelijke plannen. Een van hen, de heer Deteleff, had zijn kavel, gelegen achter Wildervank 57 en 58 (langs de Tjassenswijk, MS) al ter verkoop aangeboden in de *Groninger Courant*. Het was zaak snel te reageren voordat de prijzen omhoog zouden gaan of anderen met de buit zouden gaan strijken.

Een ander probleem voor het stadsbestuur was het Huis Bareveld dat via een wijk naar Hilte met de Hunze in verbinding stond en door een dam gescheiden was van het Oosterdiep. Wat te doen als de Drenten een andere uitweg voor hun turf zouden zoeken? Of, nog erger, een verbinding tussen het Oosterdiep en Drenthe tot stand zou worden gebracht? Twee weken na goedkeuring van het rapport van de hiervoor genoemde raadscommissie namen Burgemeesteren en Raad een aantal geheime besluiten (19, 22 en 29 februari 1768), waaronder als belangrijkste om koste wat kost het Huis Bareveld te kopen.

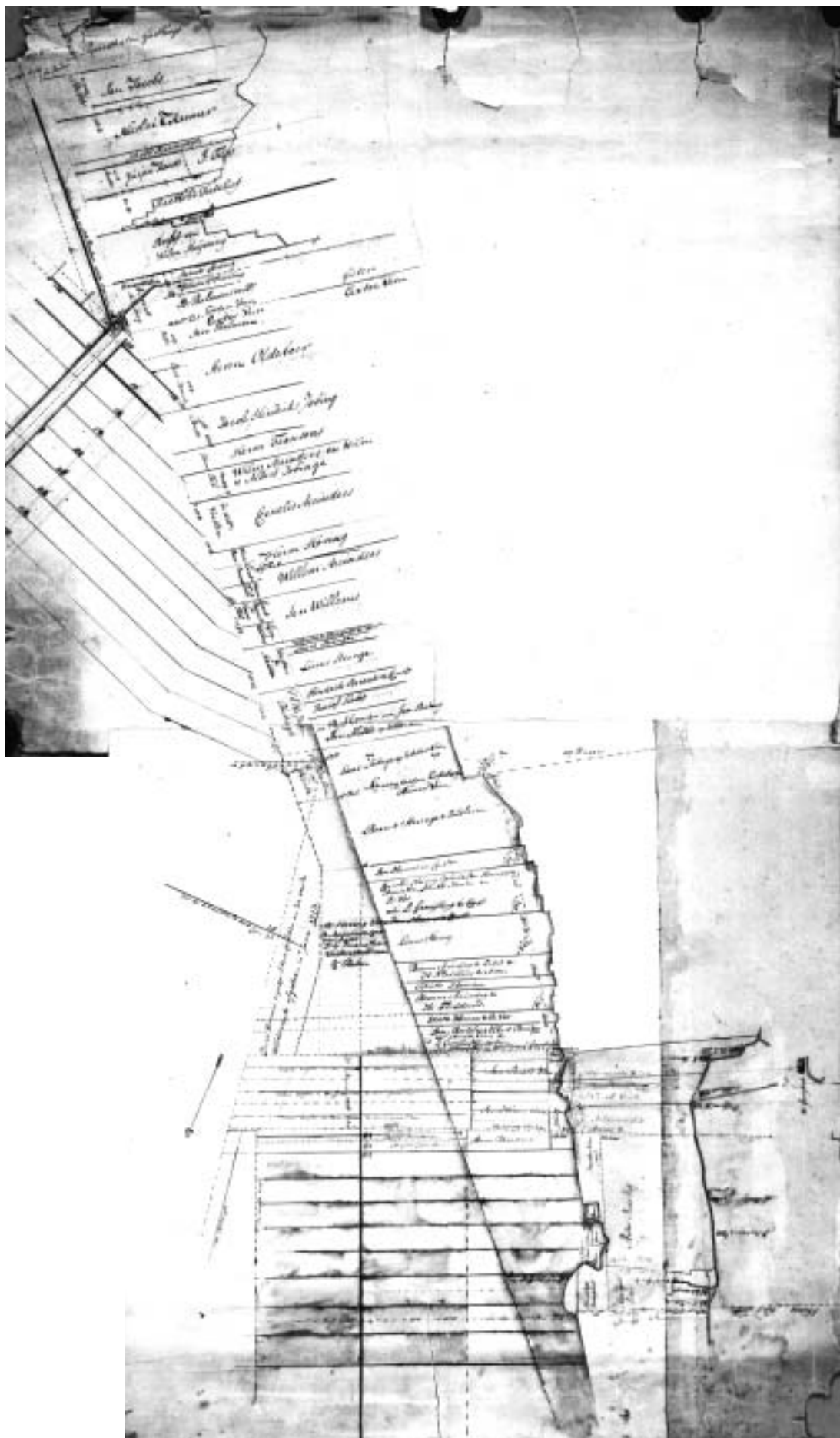
De opzet slaagde, hoewel het stroman Jurrien Coerts bijna een jaar kostte om in december 1768 het huis Bareveld, compleet met het (Drentse) octrooi op de tol en met het daarbij behorende veen, de dalen en een klein daarop staand huisje te kopen voor de som van f 7500,-. Links en rechts van het inmiddels tot aan de Semslijn verlengde Oosterdiep kocht Coerts (30 december 1768) nog eens een lengte van 80 roeden veen in de Zestig Roeden voor een bedrag f 8500,- van de voormalige eigenares van Bareveld, de weduwe Arend Aisingh.

Alles bij elkaar genomen konden de stadsbestuurders eind december 1768 terugzien op een uiterst geslaagde

operatie. Met de zojuist geslaagde aankoop van het Huis Bareveld hadden ze alle troeven in handen. Het werd nu tijd na te denken over de toekomstige aanpak van dit als Boven-Wildervank aangeduide gebied. Daarover werd op 21 februari 1769 een vergadering belegd. Ter tafel lag een rapport van de hand van het tweetal burgemeesters dat vier dagen eerder op pad was gestuurd. Hun voorstellen werden onverkort overgenomen. De nieuwe veengronden zouden worden beheerd en geadmistreerd door de rentmeester der venen. Hij zou hiervoor naast de gebieden Sappemeer en Pekela een aparte rekening voeren. Omdat in de eerstkomende tijd het bedrag der investeringen de opbrengsten verre zouden overtreffen werd afgesproken, dat er voorlopig steeds vijf- à zesduizend gulden in de Wildervankster kas zou blijven. Positieve saldo's boven dat bedrag zouden in de stadkas verdwijnen. De rentmeester der venen, Albert Jan de Sitter, kreeg de opdracht een overzicht te maken van de over de jaren 1764-1769 geboekte inkomsten en gedane uitgaven. Stadsrentmeester Arnold Henrik Berghuijs kreeg last om 20.000 gulden over te boeken naar de rekening van de (Boven-) Wildervank, waarmee het Stadskanaalster veencomplex de eerste tijd werd aangeduid. Daaruit zouden de tot dusverre uit de stadskas gedane 'opschotten' (voorschotten) voor het graven van wijken en greppels kunnen worden betaald. Uit de *Generaale reekening van de Veenen in de Wildervanck sedert het jaar 1764 tot 1769 inclusive* blijkt dat men over deze jaren met inbegrip van de bovengenoemde 20.000 gulden 33.529 gulden had gebeurd. Het saldo bedroeg dankzij dit voorschot uit de stadskassa 7805 gulden, één stuiver en twee plakken.

Belangrijker dan deze administratieve en financiële bepalingen was het besluit 'dat de Stad geene de minste graving diende te hebben, maar sig nu en in het toekomstige (de toekomst) daarvan behoorde te ontdoen'. Anders gezegd, de gehele klus zou worden uitbesteed. Wel zou men ter weerszijden van het kanaal twee percelen veen verkopen, die beide, gerekend uit het midden van het kanaal 22 roeden (90 meter) breed waren. Het ging hier in feite om heemsteden (huisplaatsen), waarbij alleen aan de oostzijde van het kanaal turf tegen betaling van de vierde turf mocht worden gegraven. Uit de opbrengsten daarvan kon het diep ieder jaar 100 roeden (circa 400 meter) worden verlengd. De monden van de wijken ten behoeve van de afvoer van de turf zouden voornamelijk aan de westzijde worden gelegd. Het veen in de smalle stroken werd in putten van

Schetskaart van de Anner, Exter- en Gieterveen. De kaart geeft, gezien de vordering van het Stadskanaal, de situatie van 1768 weer. In het noorden (rechts) het bovenste deel van de Kijl of Kiel, waarin iets ten zuiden van nummer 84 de Molenwijk naar Annerveen nog moest worden gegraven. Aan het begin van de Zestig Roeden (de uitstrek over de Semslinie) en elders in deze roeden het land van Vorsten (Forsten) en Nauta. Arent Aising was nog eigenaar van het uiteinde van het Oosterdiep en het huis Baarevelt (Bareveld). Uit de kaart blijkt het door de stad gevreesde voor-nemen om het Oosterdiep door te trekken door het Gieterveen. (GAG, Kaartenverz., nr. 1026)

10 voeten veenmaat verkocht. Maar verder verbood de stad om op de na vervening achtergebleven ondergronden tussen het kanaal en de Semslinie huizen te bouwen. Jaar na jaar zou men het Stadskanaal verder in zuidoostwaartse richting graven. Tot en met 1775 bleven de uitgaven aan de beperkte kant en waren de inkomsten plus de saldo's van de voorgaande jaren voldoende om de uitgaven te bestrijden, maar daarna liepen de tekorten snel op. Om de tekorten op te vangen werd in 1776 15.000 gulden uit de Pekeler kassa overgeheveld. De tekorten bleven tot het begin van de jaren 1790, toen (1790-1791) nogmaals 40.000 gulden werd geleend uit de Pekeler kassa. Maar daarna werd het Stadskanaalster gebied snel winstgevend, zodat de geleende bedragen reeds in de jaren 1796-1800 konden worden teruggestort. We moeten daarbij bedenken dat de tekorten op de Stadskanaalster rekening aanvankelijk beperkt bleven, doordat de aankopen van veen rechtstreeks door de stadsrentmeester werden betaald.

Verder zuidoostwaarts

Het Stadskanaal was in het voorjaar van 1771 nog geen 1500 meter ten zuidoosten van het Oosterdiep gevorderd. Pas in 1789 zou het eerste verlaat worden gelegd nabij de Bonnermond. Ver daarvoor besloot de Brede Raad om ook ten zuidoosten van de Barkelazwet veen aan te kopen (dd. 28 maart 1771). Van de markegenoten van Veenhuizen en Aiken Maarsingh als bewoner van het op dit dorpsgebied gelegen Huis Ter Maarsch werd op 10 mei 1771 een strook veen van 3750 meter lengte (8 à 900 Roe) met de gebruikelijke breedte van 104 roeden langs de Semslinie aangekocht voor een bedrag van f 5400,-. Ter Maarsch vormde een afzonderlijk complex binnen het Veenhuister veen. Veenhuizen en Ter Maarsch mochten op termijn hun eigen monden of doorsnijdingen aansluiten op het toen nog verre Stadskanaal. Via deze monden konden deze dorpen de turf uit de aan hen gebleven venen afvoeren. Terwijl de stad in de zeventiende eeuw nog al het veen van deze dorpen en buurschappen zou hebben gekocht, beperkte zij zich thans tot de strook van 104 roeden nodig voor de aanleg van het Stadskanaal. De van Veenhuizen en Ter Maarsch gekochte 104 roeden strekten zich uit van de tegenwoordige Barkelastraat in het noordwesten tot aan het Gedempte Ceresdiep in het zuidoosten.

Uit verdere aankopen blijkt intussen dat het stadsbestuur zijn zinnen had gezet op de totstandbrenging van een verbinding tussen zijn Ter Apeler bezittingen

en het Stadskanaal. Op 21 oktober 1780 ging de beurs opnieuw open. Ditmaal kocht Groningen voor 15.000 gulden alle vaste goederen van wijlen Claas Ernestus te Ter Haar. Het ging om twee behuizingen en schuren met 45 mudden roggeland, 61 deimten maadland en circa 24 mudden boekweiten veen op het grondgebied van het dorp Sellingen. Het ging de stad uiteraard om de daarbij behorende venen, die zich ten noorden van haar Ter Apeler bezittingen en ten westen tot aan en in de Mussel A uitstrekten. Uiteindelijk behield Groningen alleen het zuidelijkste deel (te weten Jipsingboermussel) van deze aankoop, ongeveer tussen de Mussel A en de Schaalbergerweg gelegen. Dit lag veel zuidelijker dan de oorspronkelijke aankoop en dat was op zijn beurt het gevolg van de in 1817 door koninklijke arbitrage – vanaf de Barkelazwet – iets meer naar het zuiden doorgetrokken Semslinie (de Koningsraai), waarop wij hieronder terugkomen. Het stadsbezit zou overigens nimmer in zijn geheel een aaneengesloten strook worden van Bareveld tot aan Stadskanaal, maar men kwam wel in de buurt. De voorlopige afronding van de stadsbezittingen langs het (latere) Stadskanaal vond op 16 juli 1784 plaats. Op die datum kocht Groningen van de ingezetenen van het karspel Onstwedde een strook van de bekende 104 roeden breedte, over bijna de volledige lengte van het dorpsgebied. De streep veen liep vanaf de grens met Veenhuizen (i.c. Ceresdiep) zuidoostwaarts tot aan de grens met Sellingen, die ongeveer bij de huidige Stationsstraat in Musselkanaal lag. De verzegeling bevatte de bepaling dat de breedte van 104 roeden pas 'na het bepalen der Limiten' (eerst in 1817) zou worden opgemeten.

Daarmee was bijna de gehele uitstrek waardoor het Stadskanaal uiteindelijk zou worden gegraven in handen van Groningen gekomen. Bijkans, want een klein strookje veen van vier kilometer lengte, gelegen tussen de Stationsstraat en Ter Haar, kwam pas in de jaren 1834-1849 door aankoop in stadshanden. Wel had Groningen zich in twintig jaar tijd een onaantastbare positie verschaft zowel ten aanzien van de nog open te leggen Westerwoldse venen ten zuidoosten van Wildervank als ten opzichte van de Drentse Oostermoerse venen. De stad had zich nu definitief ontwikkeld van veenexploitant tot kanalenexploitant.

Zo bleef het stadsbestuur na bijna twee eeuwen vervening in Zuidoost-Groningen ook in de komende, negentiende eeuw de belangrijkste partij waar het de openlegging en exploitatie van de veengebieden in het noordoosten van Nederland betrof. Het 'groot en

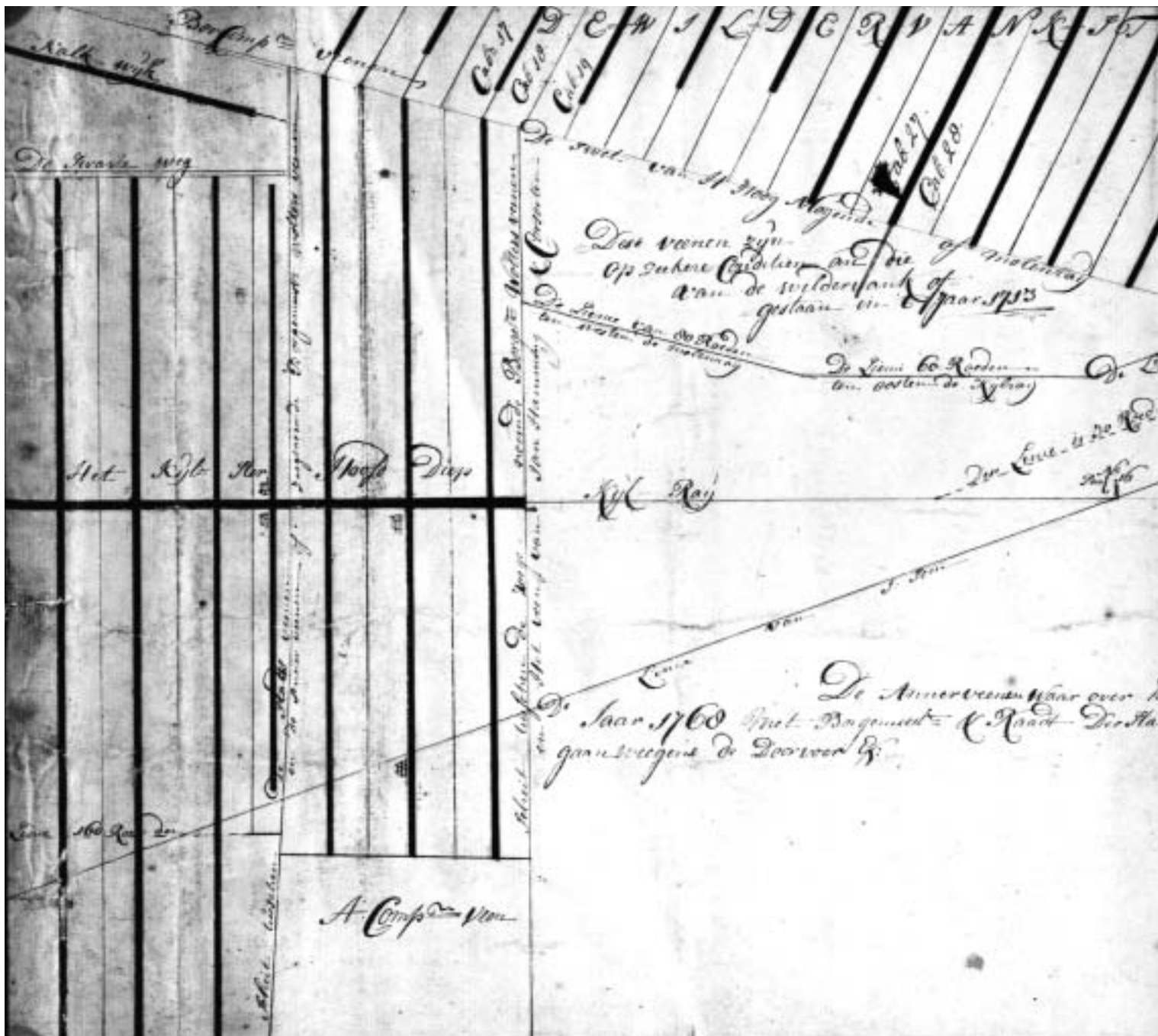
De kaart toont de omstreken (quaestieuze) driehoek tussen de Kijl (links) en de Wildervankster kavels, die met Cab. nr. 17 tot 38 zijn aangeduid (boven en rechts). De kaart werd in 1769 door Lambartus Grevijlink

vervaardigd in verband met het akkoord dat hij en zijn consorten (Annerveensche Heerencompagnie) het jaar daarvoor met de stad hadden gesloten. Indien het Kieldiep langs de 'Kijlraij' zou zijn doorgetrokken zou

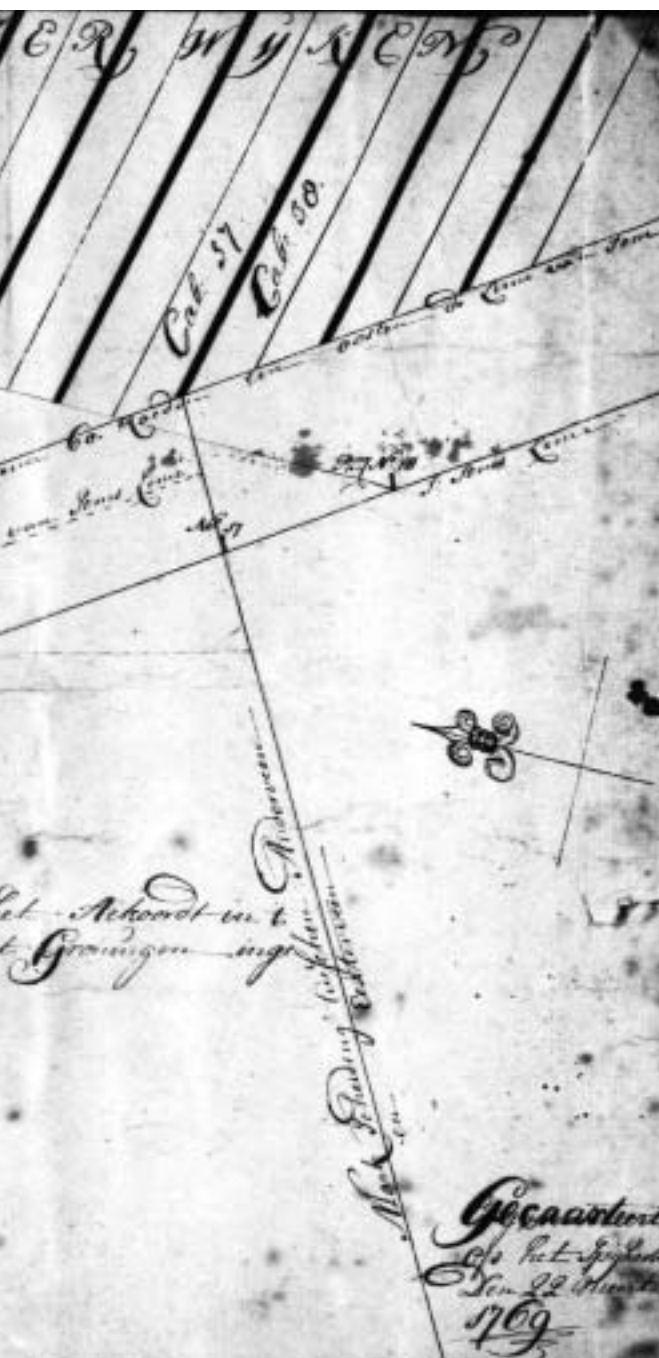
dit diep bij paal 16 de Semslinie hebben gekruist. (GAG, Kaartenverz., nr. 1148)

salutair (heilzaam) oogmerk' van Hunne Edelmogende Heren, Burgemeesteren en Raad der Stad Groningen, vereiste nog een regeling van de exploitatie van het voorlopig laatste grote, onaangesneden veengebied dat de stad, met uitzondering van de venen onder Ter Apel bezat, namelijk het Bovenste Pekeler

Veen. Dit veencomplex, spoedig Stads Boerendiepster plaatsen genoemd, lag tussen de Jachteveensloot en de Barkelazwet en was, zoals we eerder vermeldden, al in 1726 in handen van het stadsbestuur gekomen. Het had vanaf de 104 roeden landinwaarts gerekend een diepte van circa anderhalve kilometer. In 1782 had het

Stadskanaal de Jachtveensloot, de grens tussen de Wildervankster en Pekeler venen, overschreden en daarmee deze Bovenste Pekeler venen bereikt. Op 19 december 1782 besloot het stadsbestuur om op 30 roeden (123 meter) ten noordoosten van de scheiding tussen de Wildervankster Veenplaatsen

(met andere woorden de henen langs het Stadskanaal) een nieuw, kleiner hoofddeep aan te leggen. Dit kanaal, het Nieuwe- of Boerendiep, zou op 52 roeden (213 meter) ten noorden van en parallel aan het Stadskanaal worden gegraven tot aan de Barkelazwet toe. Het complex, van noordwest naar zuidoost ruim duizend roeden breed, werd in 53 plaatsen verdeeld en verkocht volgens de condities waaronder ook de Pekeler plaatsen waren 'uitgedaan'. Men nam tevens het besluit om de turf uit de Noorder- en Zuiderkolonie via het Pekeler Hoofddeep af te voeren. Het enige dat de stad vervolgens behoefde te doen was het opmeten en afbakenen van de raaien en het graven van een slechts 52 roeden lange aansluiting (thans gedeelte Dalweg) van het Boeren- of Noorderdiep op het Stadskanaal. De verveners zouden zelf zorg dragen voor de aanleg van het verdere Noorderdiep.

De verkoop van deze veenplaatsen in de jaren 1783-1797 leverde de stad in totaal 117.784 gulden op. Daarnaast verkocht zij in 1790 voor 6416 gulden aan veenplaatsen in de Zestig Roeden. Met deze bedragen werden de kosten terugverdiend die de stad tot 1784 had gespendeerd aan de aankoop van venen ten behoeve van de aanleg van het Stadskanaal. De benodigde gronden onder Wildervank, Bareveld, Veenhuizen, Onstwedde en Ter Apel hadden Groningen immers in totaal 107.000 gulden gekost.

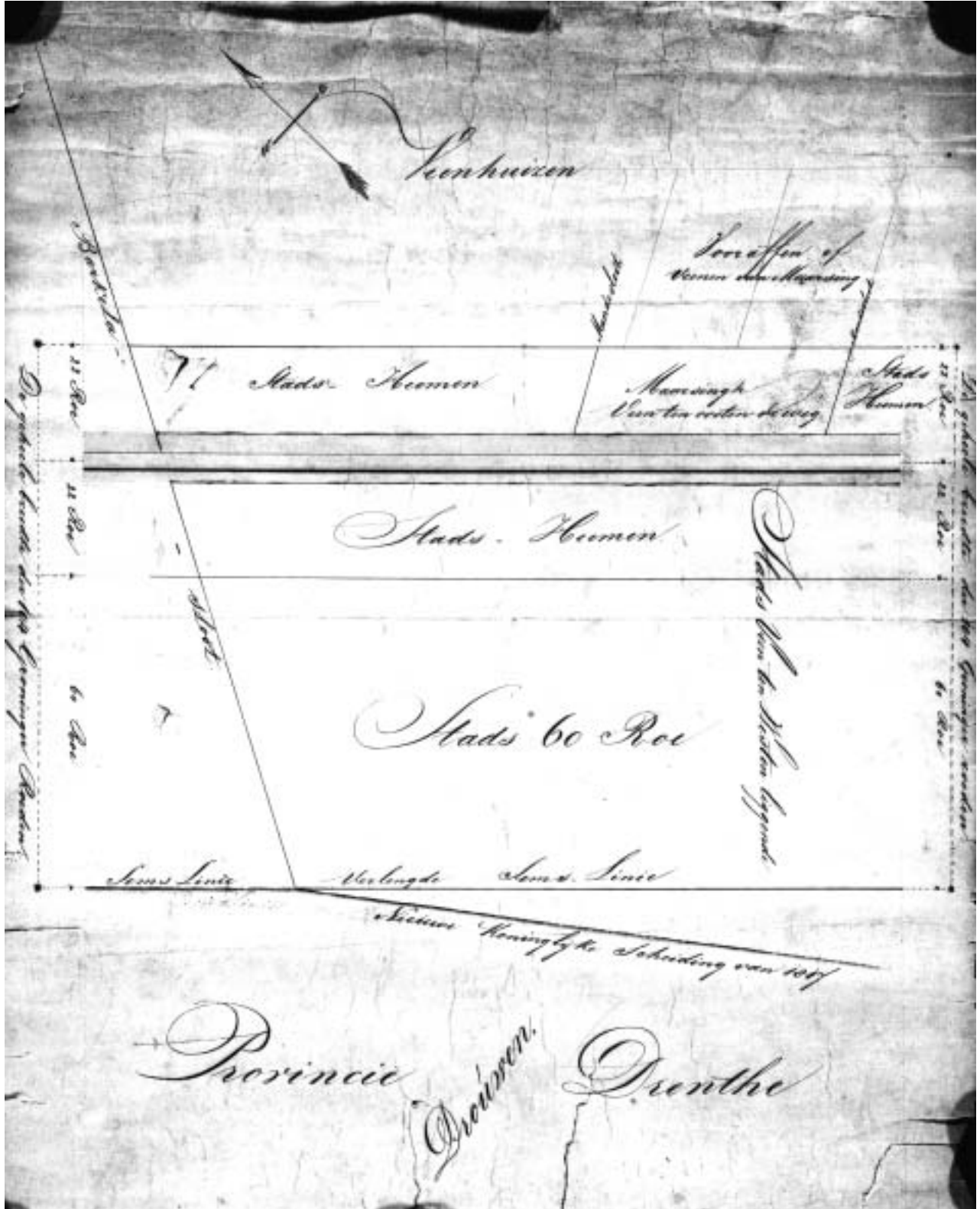
Het Convenant

We schrijven 15 november 1787 als de eerste huissteden langs het nieuwe Stadskanaal door de stad worden verhuurd. In hetzelfde jaar was het kanaal tot halverwege de Jachtveensloot en de Barkelazwet gevorderd, zeg maar tot aan de huidige Wildeplaats. In dat jaar ging men ook over tot de aanbesteding van het eerste verlaat in het kanaal.

Voorzover ten noorden van Gieten gegraven, voerde men de Drentse turf door het Anner- en Eexterveensche kanaal en het Kioldiep af. Voor de venen ten zuiden daarvan was nog geen regeling getroffen. De Drentse marken werden daarover steeds onrustiger, mede omdat de bevaarbaarheid van de Oostermoersche Vaart almaar slechter werd. In 1797 werd op een gezamenlijke markevergadering in Gasselte besloten om zelf maar deze vaart van het bestuur van Drenthe aan te kopen. Tegen dat besluit kwam Jurrien Coerts, die veen bezat onder Gieten en Gasselte, in het geweer. We kennen hem nog als stroman van de stad en het heeft er alle schijn van dat zijn protest was ingefluisterd door het stadsbestuur.

Op deze later vervaardigde kaart staan de 104 roeden afgebeeld die de stad in 1771 ten oosten van de Berkelsloot of -zwet van Veenhuizen aankocht. Midden in de 44 (2 x 22

Roe) roeden werd het Stadskanaal gegraven. (GAG, Kaartenverz., nr. 1243)

Burgemeesteren en Raad waren uiteraard beducht dat bij een verbetering van de Oostermoersche Vaart zij met hun Stadskanaal alsnog de boot zouden missen. Inmiddels waren de Fransen Nederland binnen gevallen en leidde de Bataafse omwenteling tot nieuwe politieke verhoudingen. Van Drentse zijde werd nu beweerd dat alle wateren, ook het Stadskanaal, publieke eigendommen waren en dat men dus geen passagegeld behoefde te betalen, maar alleen de gangbare sluisgelden. Op 21 augustus 1800 kwam Groningen met de marken van Eext tot Valthe tot overeenstemming over de doorvoer van hun turf door de Groninger kanalen. Maar nu gooide het departementsbestuur van de Eems (het toenmalige provinciebestuur van Groningen en een deel van Friesland) roet in het eten. Het zag de bui hangen met al dat Drentse veenwater dat voortaan vrije toegang tot de Groninger kanalen zou krijgen. Wel werd het Annerveensche Kanaal nog tot vlakbij Bareveld doorgetrokken. Op hun beurt brachten de Drenten nu bezwaren in tegen de Zestig Roeden – die aan Groningen bleven – en het verloop van de Semslijn ten zuidoosten van de Barkelazwet. Vanaf Annerveen tot de Buinerhorne (ongeveer bij de Buinermond) claimden zij de Zestig Roeden. Maar op dat gebied hadden Veenhuizen en Onstwedde op hun beurt ook oude aanspraken die tot ver in Drenthe reikten. Hun aanspraken werden door het stadsbestuur ondersteund, omdat zij met de aankopen van beide Westerwoldse marken eigenaresse werd van de achtereinden van die dorpen. Tegelijkertijd claimde Drenthe het gebied ten oosten van de Mussel A met de Zandberg. Door dit gesteggel raakte de afvoer van Drentse turf door het Stadskanaal steeds meer op de achtergrond.

De stad die zich in 1800 en 1804 had verplicht om door middel van monden (wijken) de Drentse marken op het Stadskanaal aan te sluiten krabbelde intussen terug, bang als het was voor de hoge kosten. Ze was bovendien bevreesd dat de Drentse turf via het Oosterdiep direct naar de Staten zijl zou worden vervoerd. Het is duidelijk, de zaak zat opnieuw muurvast. Zo ook de werkzaamheden aan het Stadskanaal die in 1800 praktisch tot stilstand waren gekomen. De door de Drentse veengenoten eigenhandig op kosten van Groningen vervaardigde monden liet het stadsbestuur weer dichtgooien. In maart 1813 besloten de gezamenlijke markegenoten om zelf maar de insnijdingen op kosten van de stad door Grevijlink te laten uitvoeren. Hij maakte een begin met het in verbinding brengen van het Eexterveensche Kanaal met het Oosterdiep bij

Bareveld. Daarop liet het stadsbestuur, wars van dit eigenzinnige optreden, de gegraven verbinding weer dichtgooien.

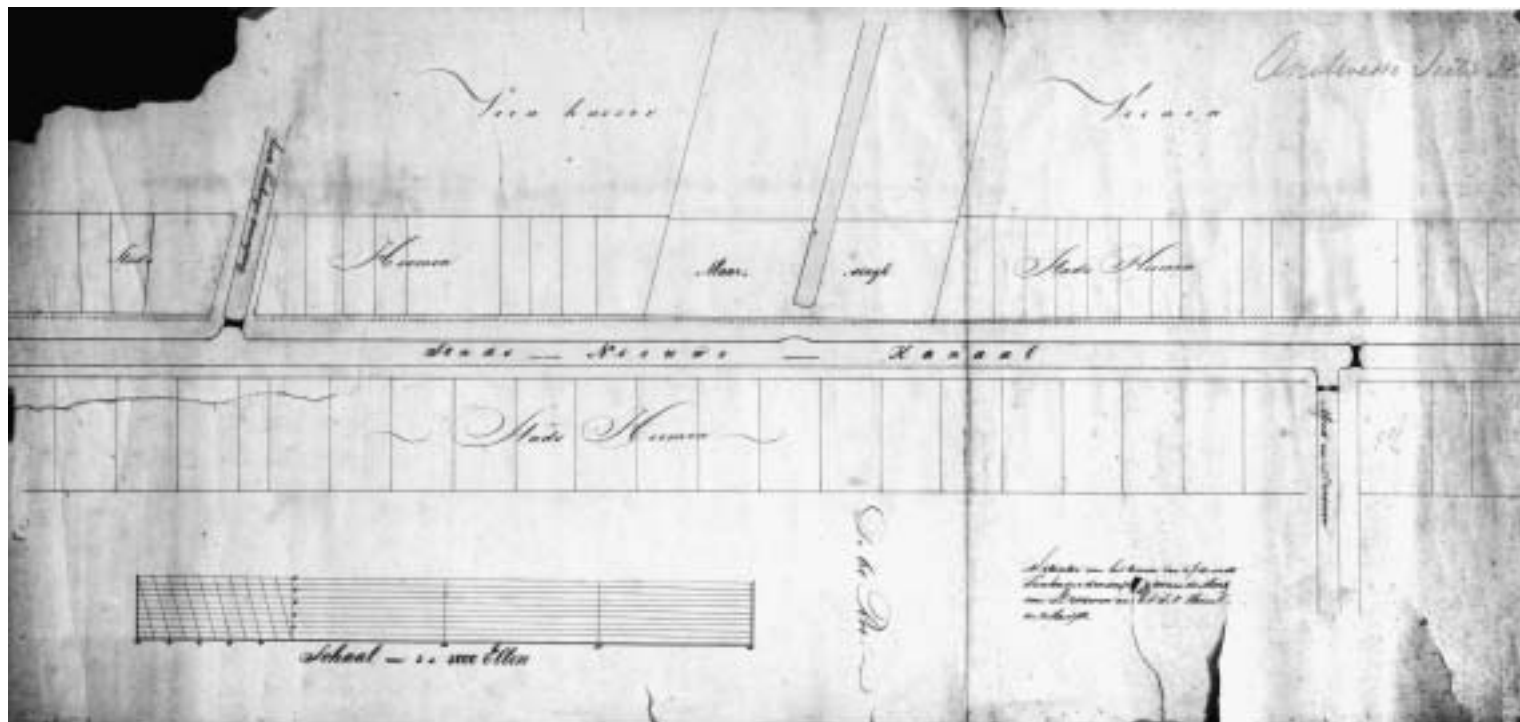
Dankzij een bezoek dat koning Willem I in 1814 aan Groningen bracht, kwam er eindelijk toch schot in de verdere ontwikkeling van het Stadskanaal. Op 21 november 1815 vaardigde de monarch een besluit uit dat het einde inluidde van het gekrakeel. In de aanhef van het Koninklijk Besluit werd gewezen op 'de ongegrondheid van de vreeze, dat de afgraving van de hoge veenen van Drenthe aan bedenkelijkheden onderhevig zoude zijn'. Bedenkingen die hadden geleid tot de huidige patstelling tussen beide partijen. De koning wees op de 'aanzienlijke voordelen, die deze onderneming en aan de veengenoten en door de passagiegelden aan het Fienantiewezen der Stad Groningen en eindelijk aan de welvaart van het geheele Rijk belooft'. Tevens werd vastgesteld dat de afvoer van de turf ten zuidoosten van Bareveld door het Wildervankster Oosterdiep en ten noordwesten daarvan via het Eext- en Annerveenschekanaal door het Kieldiep zou plaatshebben. De veengenoten zouden de stad de kosten voorschieten van de verdere aanleg van het Stadskanaal, de monden (wijken naar de respectievelijke Drentse venen) en de bruggen en sluisen. De koning zond het lid van de Raad van State, de Friese edelman jhr. Justinus Sjuck Gerrold Juckema van Burmania Rengers (1773-1820), als zijn vertegenwoordiger om de geschillen tussen de stad en de Drentse veengenoten op te lossen. Op basis van het Koninklijk Besluit bracht Van Burmania Rengers op 17 mei 1817 het *Convenant voor de inlating in de Kanalen der Stad Groningen en over den afvoer langs dezelve, van de producten der natemeldene Veenen* tot stand, tussen de Stad Groningen en de Drentse markegenoten 'van Eext tot Valthe ingesloten'.

De stad had goeddeels haar zin gekregen. De scheiding bij Bareveld bleef bestaan, waardoor de turf ten westen daarvan via het Kieldiep zou worden afgevoerd. Bovendien moest alle turf, voorzover deze een bestemming buiten de provincie Groningen had, door de stad worden vervoerd. Naast de gewone verlaats- en bruggelden waren de Drentse marken verplicht f 1,10 per dagwerk turf als inlaatgeld te betalen. Voor de turf die deze marken uit de Zestig Roeden ten oosten van de Semslijn (dus aan Groninger zijde) staken, gold een tarief van 75 cent per dagwerk. De stad was verplicht de monden aan te leggen in haar eigen gebied van 22 roeden breedte langs het Stadskanaal, maar hoefde die niet via de Zestig Roeden door te trekken tot aan de Semslijn.

Detailkaart van een gedeelte van het Stadskanaal, gelegen tussen de Eerste Veenhuizer Doorsnijding en de Drouwenermond, getekend in 1854. De stadshemen in de 22 roeden ten noorden en ten zuiden van het kanaal zijn goed te onderscheiden,

evenals de mond of doorsnede van het Huis Ter Maarsch (Maarsingh) op het Stadskanaal. (GAG, Kaartenverz., nr. 1241)

150

Dat was een zaak van de afzonderlijke marken. Die hadden wanneer ze breder waren dan 650 roeden (2661 meter) zelfs recht op twee monden. Gieten en Bonnen hadden voor de totstandkoming van het Convenant overigens al een kanaal gegraven dat parallel liep aan het Stadskanaal, het Nieuwediep of het Gieterveensch Kanaal. Maar desondanks kwamen ze niet onder de betaling van het passagegeld aan Groningen uit.

Vrijwel tegelijk met het convenant kwam ook een einde aan de grenskwestie tussen Groningen en Drenthe. Deze speelde zoals bekend vooral tussen dat deel van de provincie Groningen dat ten oosten van de Barkelazwet lag, Westerwolde met andere woorden, en Drenthe. Vanaf het punt waar Semslinie en Barkelazwet elkaar raakten werd de Semslinie thans voorgoed, als toch al omstreden grens, verlaten. Willem I bepaalde dat vanaf de Barkelazwet de provinciegrens voortaan naar het zuidoosten zou lopen tot aan de westelijke hoek van een reeds in 1644 tussen Valthe en Onstwedde vastgestelde scheiding. Vandaar zou de grens met een tweetal knikken die limiet volgen om ten oosten van de Schaapsberg naar het zuiden te buigen richting Munnekedijk. Daar zou de nieuwe grens, naar de bemiddeling van Willem I Koningsraai geheten, op één derde van de Mussel A en twee derde van de Ruiten A eindigen om vervolgens de

Munnekedijk tot aan de Ronde bij Ter Apel te volgen. Door het zuidwaarts verleggen van de Semslinie voelde de stad zich in de jaren 1821-1834 genoodzaakt voor de zekerheid nogmaals de venen van Onstwedde en Veenhuizen ten zuiden van het latere Stads- en Musselkanaal van die dorpen aan te kopen!

Sluis- en verlaatsgelden

Zo was thans de gehele kwestie rond het Stadskanaal geregeld. De stadsingenieur en landmeter G. Borgesius tekende op basis van een op 14 februari 1820 door de 'Edel Achtbare Regering der Stad Groningen' genomen besluit een *Kaart van des Stads Groninger heemen, landen, boschen, venen en dallen op de plaats Barreveld (...) en bijlangs des Stads Kanaal*. De kaart geeft een goed beeld van de inmiddels weer op gang gekomen graverij aan het Stadskanaal. Het Stadskanaal was destijds gevorderd tot de latere watertoren. Op deze plek zou weldra een verspringing tot stand worden gebracht, tussen de zogeheten Afdraaien. Die was nodig om het kanaal door de 104 al in 1784 van Onstwedde gekochte roeden te leiden, langs de Koningsraai en daarmee een begin te maken met het Musselkanaal. Hier werd pas in 1850 de Eerste Valthermond bereikt.

Groningen was verplicht binnen vijf jaar na het gereedkomen van de verlenging de marken van Buinen, Exloo en Valthe door middel van monden

Kopie van een door de Pekeler veenmeester E.J. Eltjens in 1783 vervaardigde kaart, date- rend uit 1787 en van de hand van G. Kuyper. Het Stadskanaal is inmiddels op 660 Groninger roeden (= 2,7 kilometer) van het Boerendwarsdiep

gevoerd. Bij 'Stads Veenen' zijn inmiddels de eerste dertien Stads- boerendiepster plaatsen afgebakend. Ten noorden daarvan zien we het Hoetmansmeer en de 'Pekelder Veenen' (Noorder- en Zuider- kolonie), die volop in

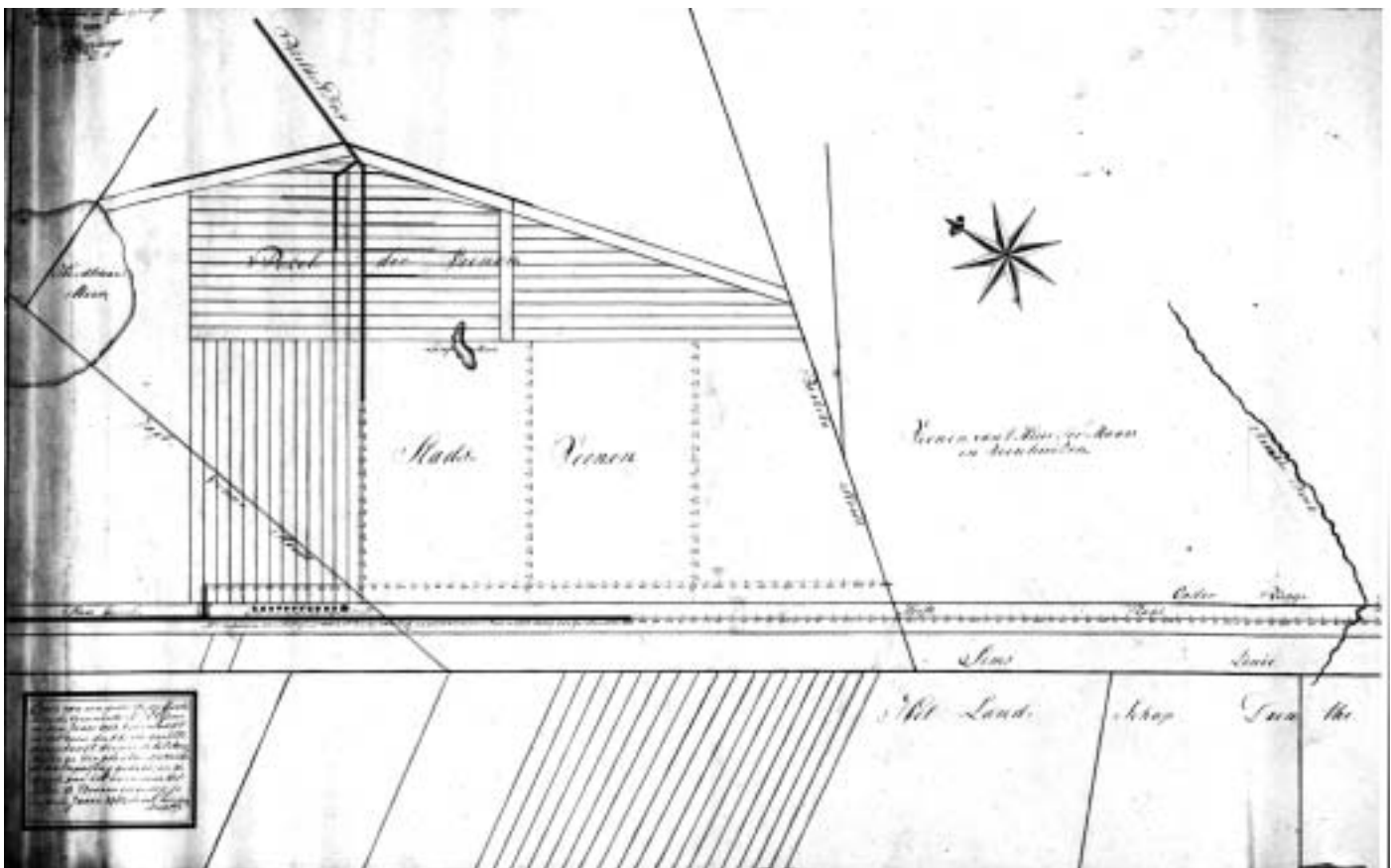
ontwikkeling waren. (GAG, Kaartenverz., nr. 1025)

151

aansluiting op het Stadskanaal en zijn verlengde het Musselkanaal te geven. Reeds voor de totstandkoming van het Convenant was het Stadskanaal winstgevend, aanvankelijk vanwege de verhuur van veenplaatsen en heemsteden, na 1817 dankzij de verlaats- en passage- gelden. Het kanaal leverde zelfs een bijdrage aan het verkleinen van de tekorten op de stedelijke begroting. Alleen al in de jaren 1810-1819 kon vanuit de Stadskanaalster kas 45.000 gulden aan de stadsrent- meester en zijn opvolger de gemeente-ontvanger worden overgeboekt. Vanaf 1817 betaalden de Drentse marken bovendien mee aan de verdere verlenging en de aanleg van kunstwerken in het Stadskanaal. De bebouwing en bevolking langs het kanaal begonnen eerst nu krachtig te groeien, waardoor het aantal bewoners er tussen 1818 en 1849 verzesvoudigde. In 1890 woonden reeds 6600 mensen langs het Stadskanaal.

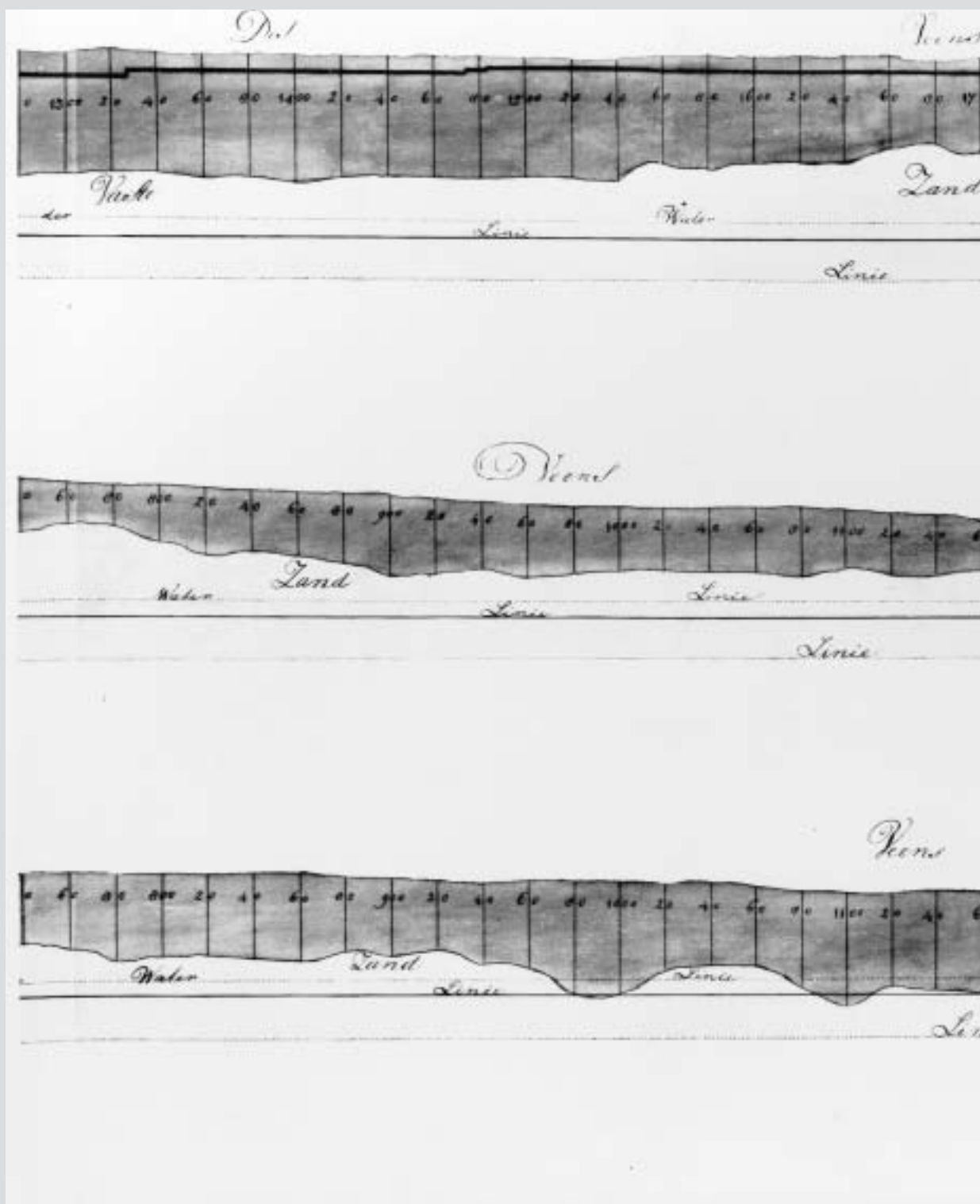
Ook in dit aanvankelijk lege gebied, dat niet of nauwelijks in het oog lopende topografische ken- merken als riviertjes, hoogten of kerken bezat, was

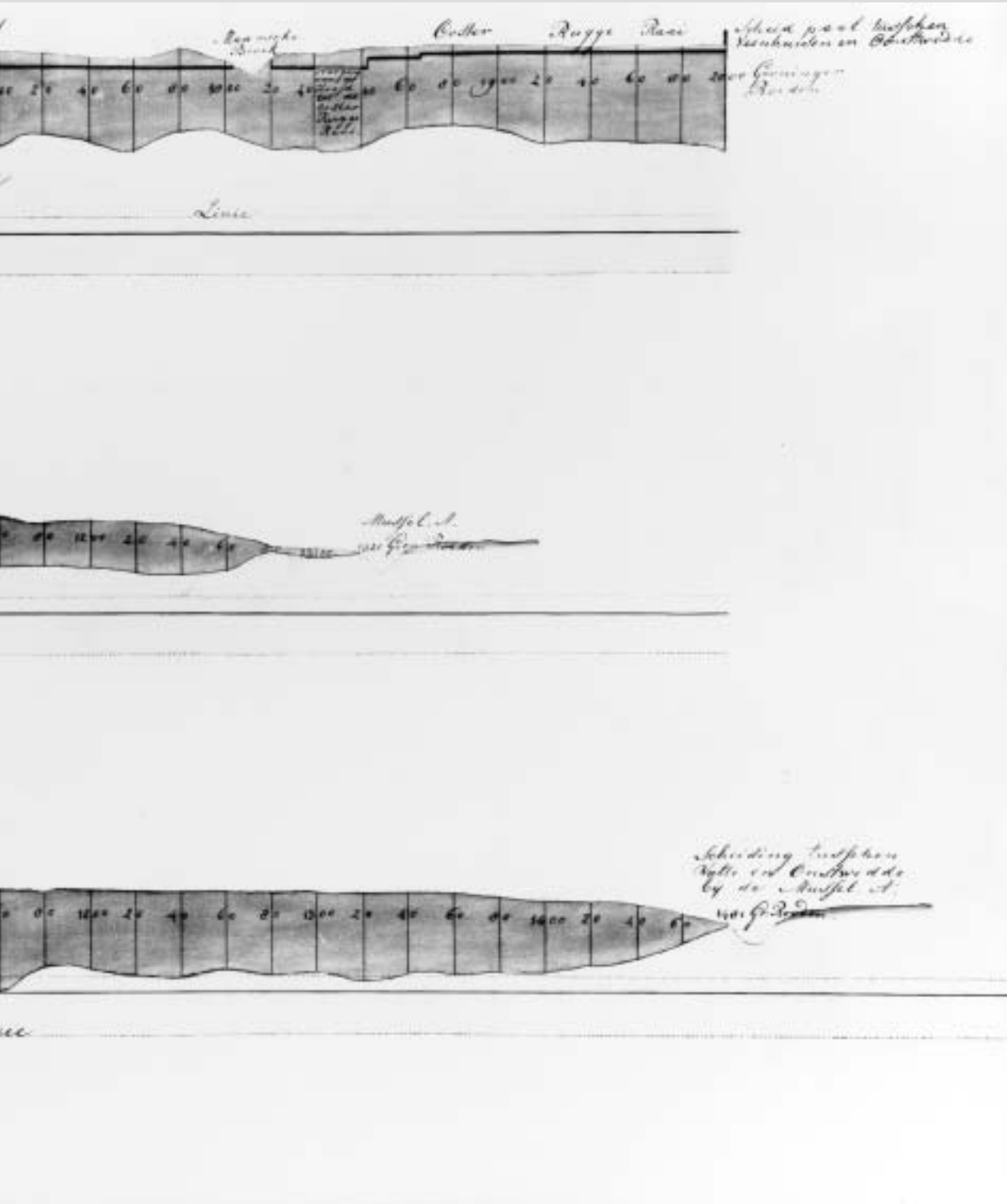
de stad genoodzaakt een indeling te maken. De smalle strook stadsgrond van 104 roeden breedte, die door- gaans 44 roeden, maar plaatselijk, zoals onder Veenhuizen en Onstwedde, de volle 104 roeden (44 plus 60 roeden) breedte had, wordt in de stedelijke administratie gemakshalve als de 100 roeden aan- geduid. Deze werd vanaf het begin van het Stadskanaal bij Bareveld tot aan het begin van het Musselkanaal verdeeld in dertien vakken van elk één kilometer lengte. Deze vakken kregen de naam 1e 100 Roe, 2e 100 Roe, 3e 100 Roe enz. Ook het Stadsmussel- kanaal werd op een vergelijkbare wijze in vakken van 100 Roe verdeeld; tot aan het latere Ter Haar Ter Apelkanaal, een negental aan de westzijde en zes aan de oostzijde tot aan de Mussel A. Halverwege de 9e 100 Roe in Stadsmusselkanaal, op zo'n 21 kilometer van Bareveld, begonnen de stadsvenen onder Ter Haar en Ter Apel. Om die te bereiken was een drietal verdere grondaankopen noodzakelijk. Op 11 juni 1834 kocht Groningen het achterste gedeelte van de 104 roeden bijlangs de 'Nieuwe Koninklijke

Kaart van gedane waterpassing en veenboring van het – toenmalig – einde van het Stadskanaal af, langs de hoofdraai tot aan het Maarse broek en verder langs de ruggeraai

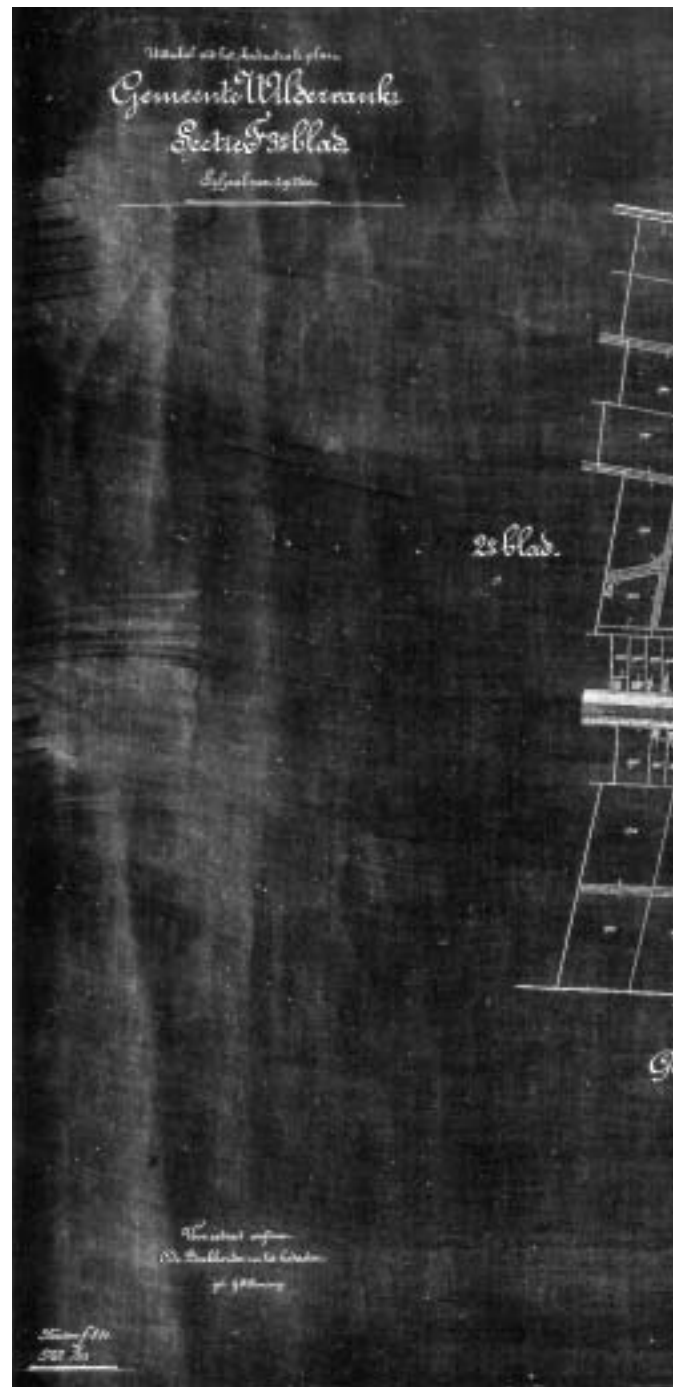
tot aan de Mussel A, door G. Kuyper, 1787. (GAG, Kaartenverz., nr. 1226)

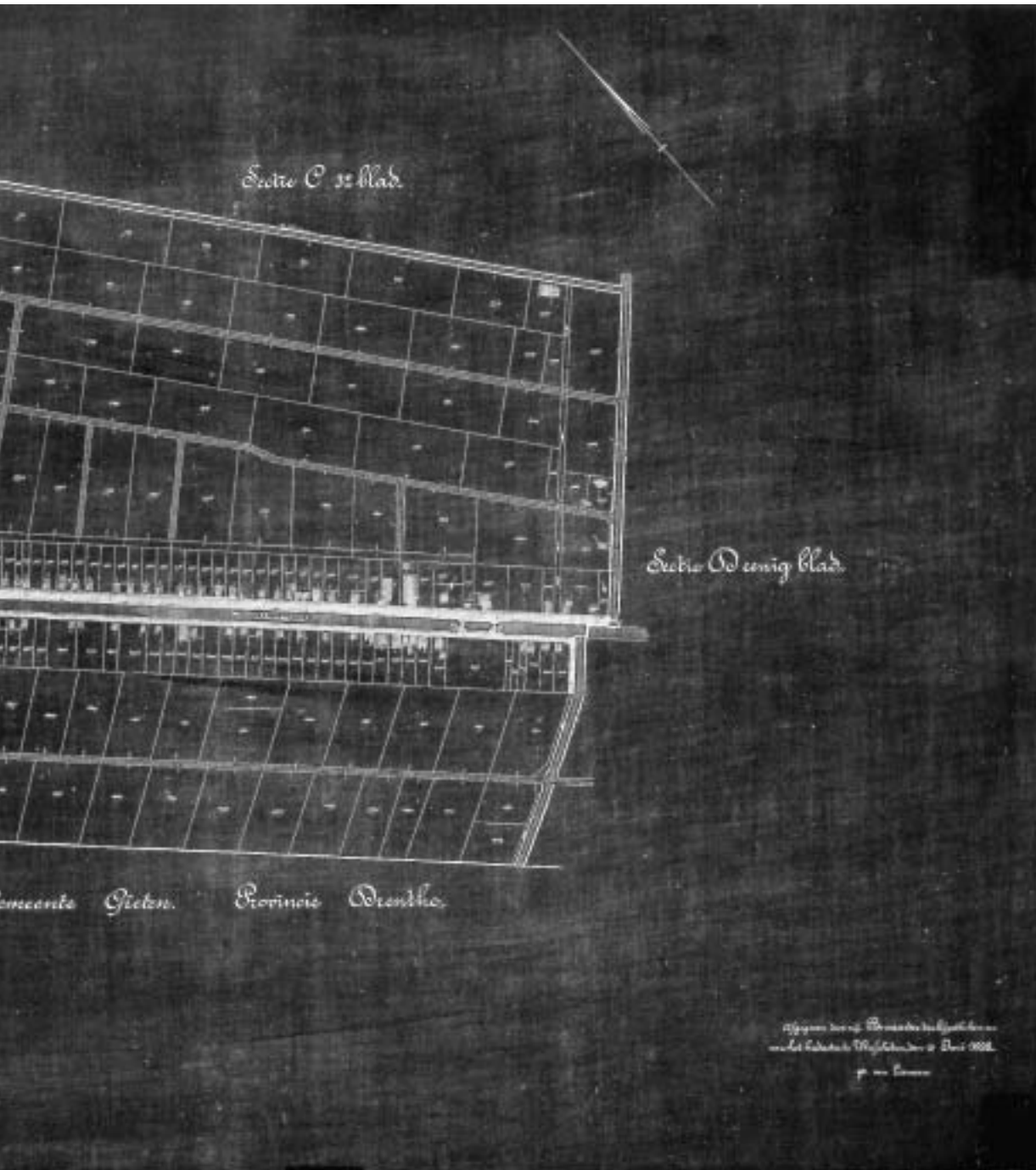
Scheiding' van de markegenoten van Onstwedde, gelegen ongeveer tussen de huidige Stationsstraat en de Kruisstraat in Musselkanaal. Daarop aansluitend kocht de stad in september 1849 een strook grond van 200 meter breedte langs de Koningsraai van de marken van Jipsinghuizen en Laude.

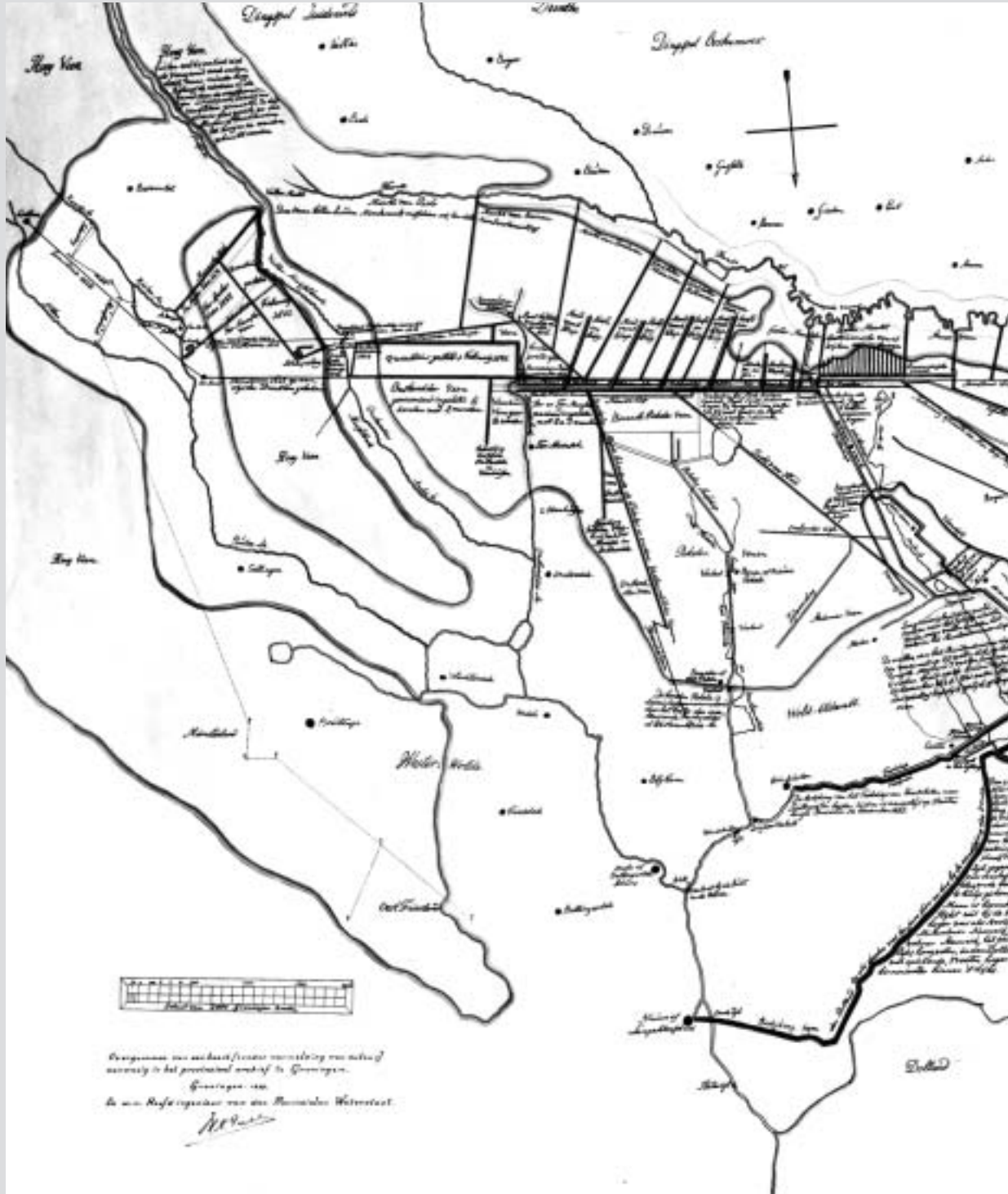
De grondaankopen die het stadsbestuur deed beperkten zich in dit gebied tot smalle stroken, nodig om het kanaal op eigen grondgebied aan te leggen. Ze maken duidelijk dat Burgemeesteren en Raad definitief afscheid hadden genomen van hun zeventiende-eeuwse beleid om niet alleen kanalen aan te leggen, maar ook de omringende veengronden te kopen. Langs het Stadskanaal kwam het accent geheel en al op de kanalenexploitatie te liggen. De smalle stroken waren aan weerszijden alleen geschikt voor uitgifte als heem- of huissteden. Het stadsbestuur moet al in een vroeg stadium hebben beseft dat de veeneigenaren zowel aan deze als aan gene zijde van de Semslinie en de Koningsraai voor hun afvoer afhankelijk waren van het Stadskanaal. Bij het eventuele aankopen van venen in het Drentse Oostermoer zou men bovendien medezeggenschap hebben moeten dulden van Drentse overheden, zowel de marken als het gewestelijk bestuur. Op de eventueel daarmee samenhangende dure processen zat men allerminst te wachten. Vanaf het einde van de achttiende eeuw liet Groningen de resterende veengebieden dan ook aan particulieren en concentreerde het zich op de aansluiting van de Drentse monden en uiteindelijk op de aansluiting van het grote Ter Apeler bezit op dat kanaal. De financiële crisis van de jaren 1815-1817 doet niets af aan het succes van het stedelijke beleid op langere termijn, dat zoals burgemeesters en raad het in hun resolutie van 11 februari 1765 uitdrukten, gericht was op 'de bloey en commercie van dese Stadt'.

Deze kadastrale kaart uit 1898 toont het begin van het Stadskanaal in de omgeving van het Eerste, in 1789 gebouwde, Verlaat. De met huizen bebouwde stadshemen maken een onderdeel uit van de 22 roeten noorden van het kanaal. Ze zijn 15 roeden

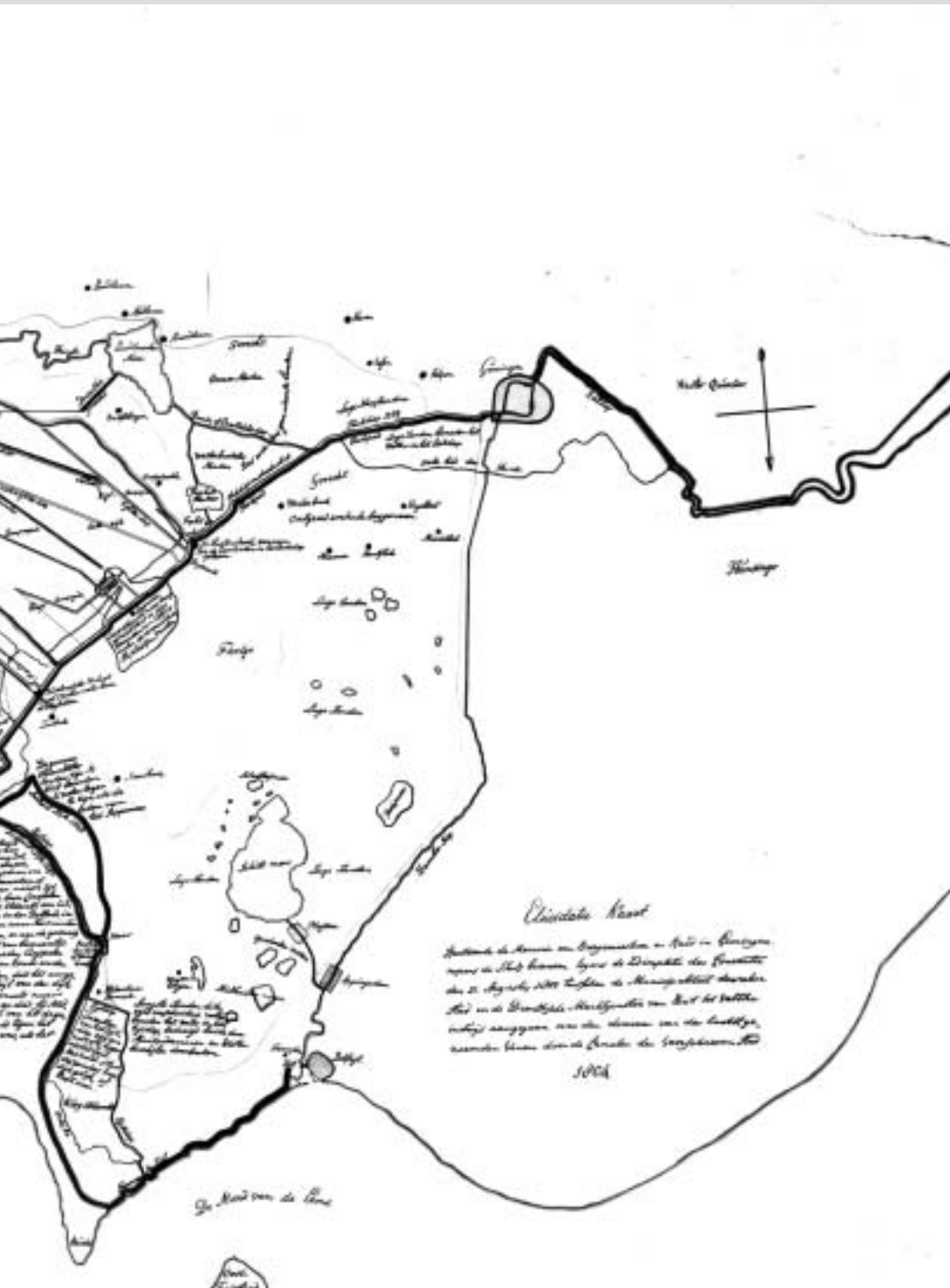
(circa 60 meter) diep en aangelegd op de achter-einden van de knikkende Wildervankster plaatsen. (GAG, Kaartenverz., nr. 987)

In 1804 bracht het stadsbestuur van Groningen deze 'Elucidatie-' of toelichtende kaart uit. Hierop is het gehele waterstaatkundige stelsel van Zuid-oost-Groningen en het aangrenzende Drenthe afgebeeld. Met deze kaart trachtte de stad te voor-

komen dat zij, conform de overeenkomst met de Drentse markegenoten uit 1800, (voorlopig) nog meer Drents water (én Drentse turf) door haar kanalen moest toestaan. (GAG, Kaartenverz., nr. 1031)

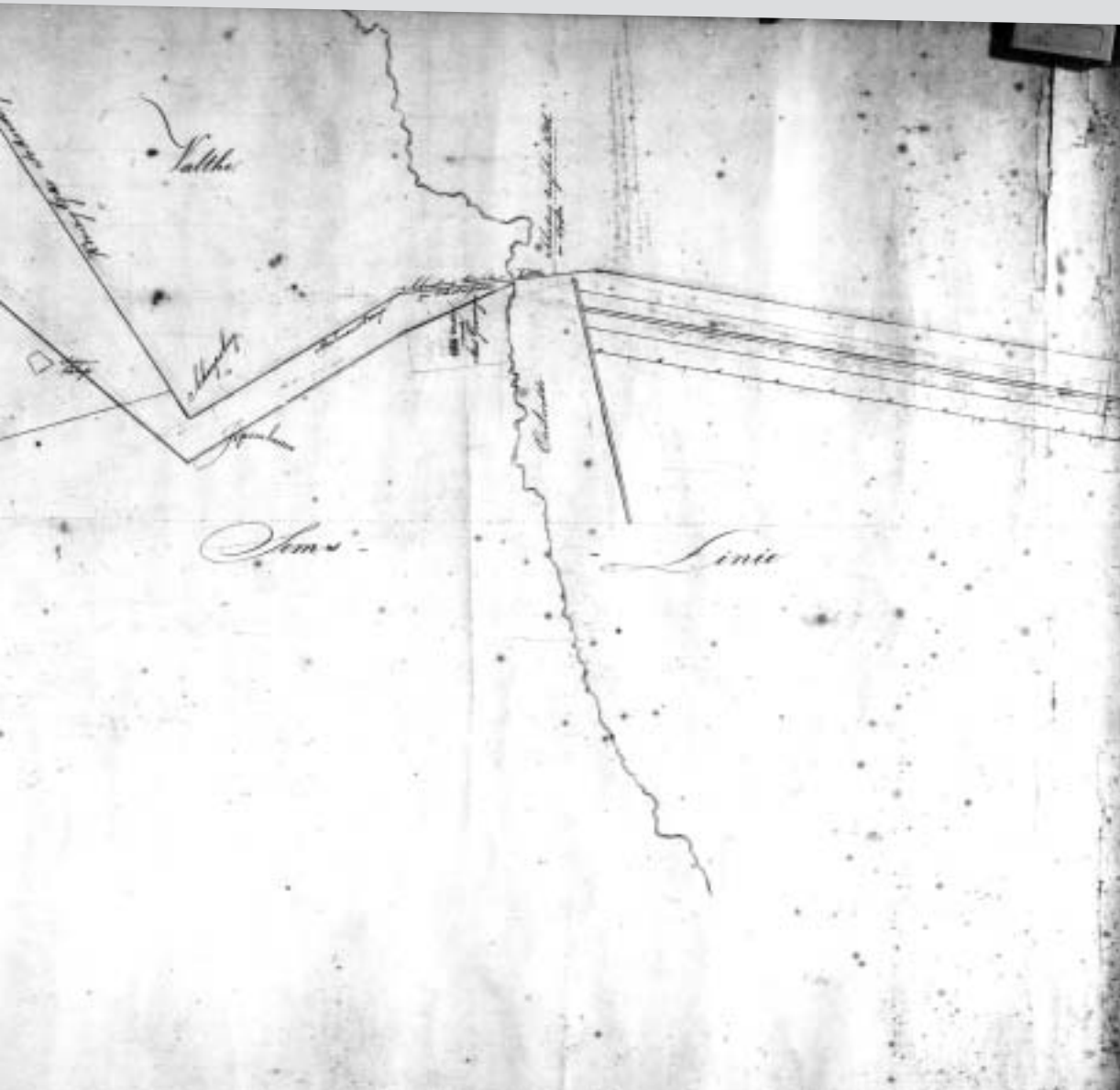

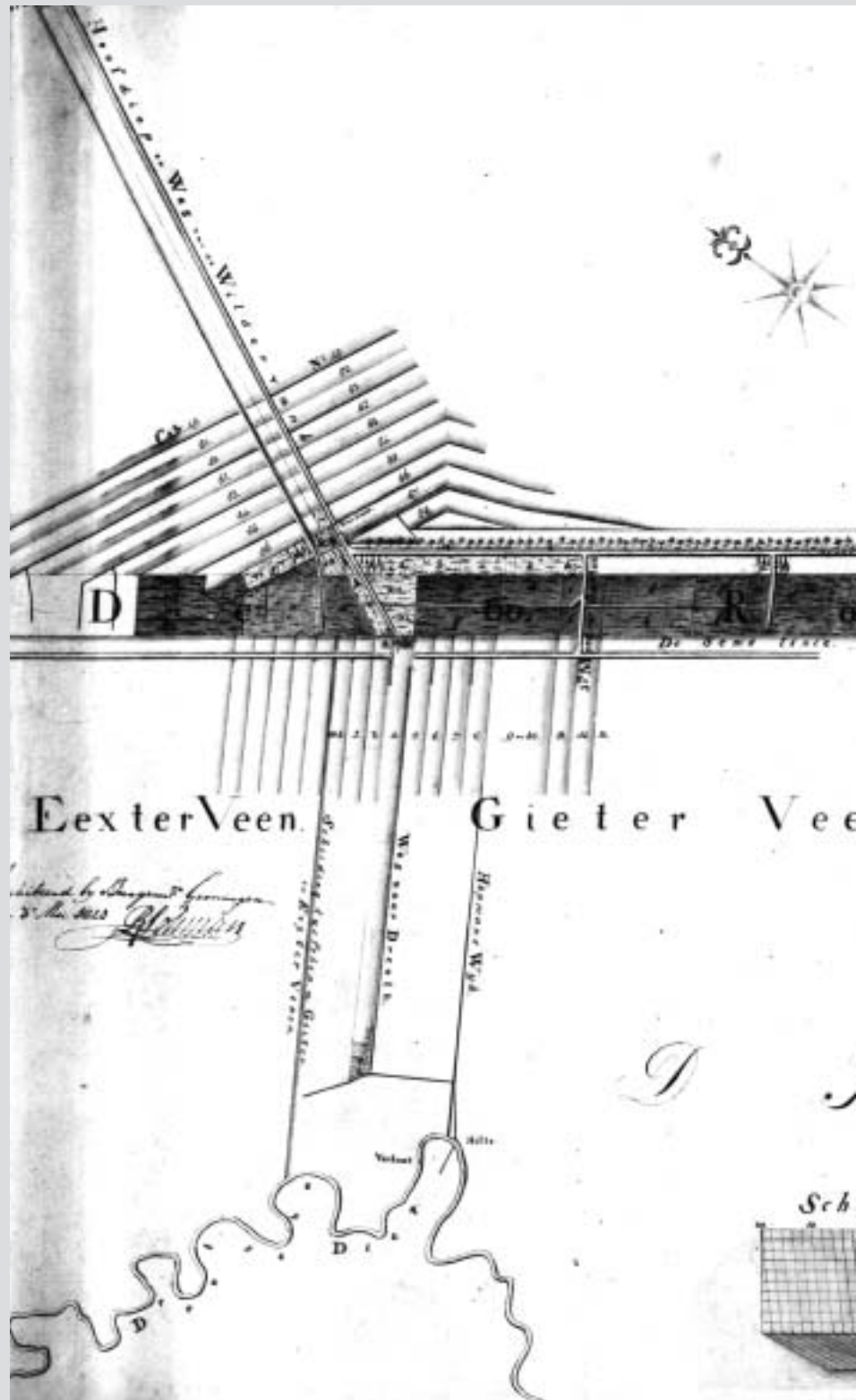
Toen deze schets omstreeks 1840 werd getekend, was het Stadskanaal tot vlakbij het riviertje de Mussel A gevorderd. We zien de oude, inmiddels door de Koninklijke Scheiding van 1817/19 vervangen Semslinie. Het tracé voor de verlenging

van het Stadskanaal stond al voor de aankoop van gronden van Laude en Jipsinghuizen vast. Vanaf de knik bij Schaapsberg (waar nu het Zesde Verlaat ligt) zou het kanaal in een rechte lijn zuidwaarts worden getrokken tot aan de Munnekedijk, om zich

vandaar naar Ter Apel en Weerdinge te vertakken. (GAG, Kaartenverz., nr. 1399)

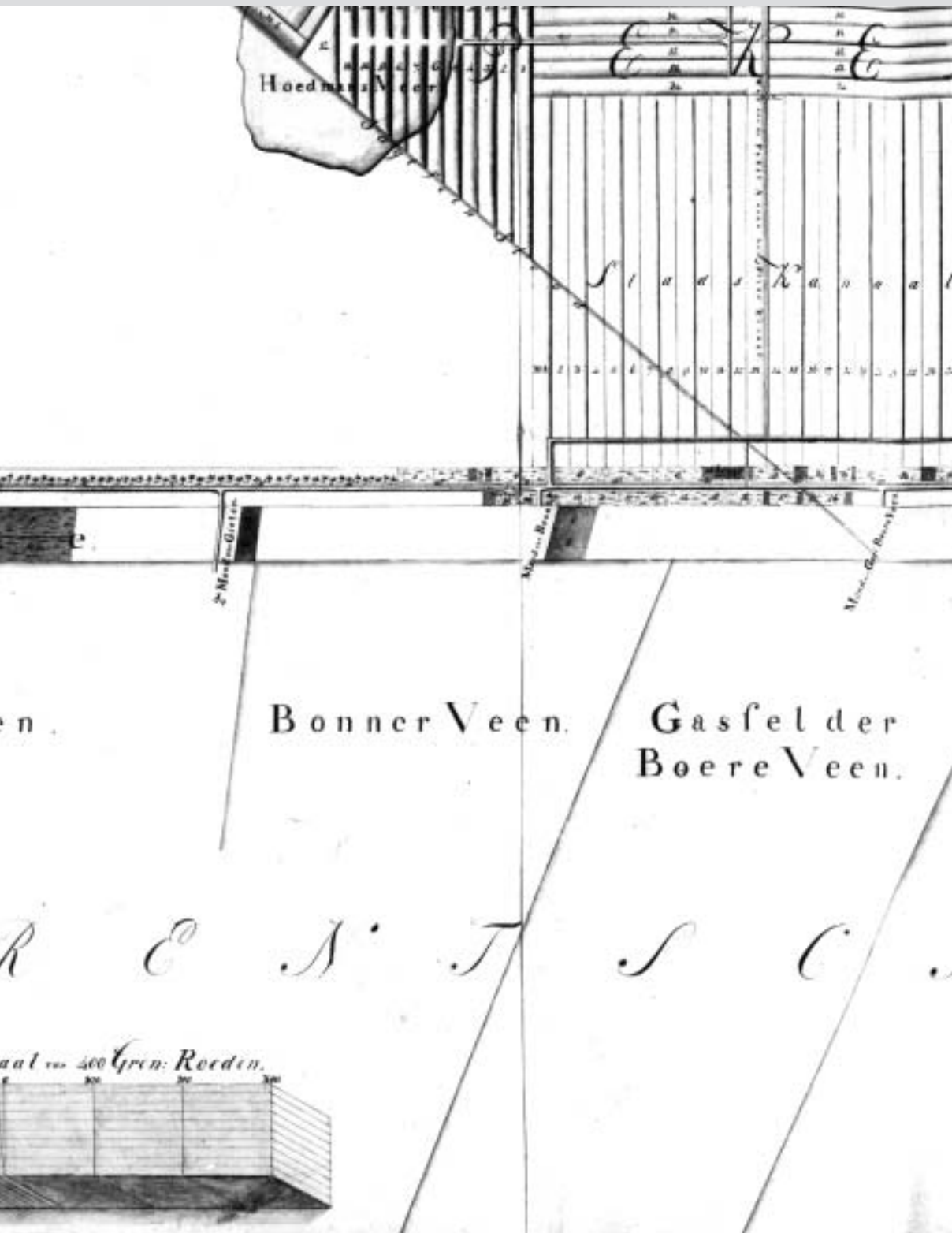

Op deze kaart van de 'stads Groninger heemen, landen, boschen, venen en dallen gelegen op de plaats Barreveld en bijlangs het Stadskanaal' van G. Borgesius uit 1820 is het Stadskanaal met aan weerszijden de stroken stadsgrond à 22 roeden

goed te onderscheiden. Tussen de zuidelijke 22 roeden en de Semslinie lagen de Zestig Roeden. Daar waren alleen de gekleurde gronden in eigendom van de stad. Ten noorden van het kanaal ontwaren we van links naar rechts de

Wildervanksterplaatsen langs het Oosterdiep, het inmiddels verdwenen meerstal Hoetmansmeer en de 'Stadskanaalster Plaatsen' (Stadsboerendiepsterplaatsen). (GAG, Kaartenverz., nr. 1239)

Afdraai Stadskanaal. Hier maakte het Stadskanaal een knik naar het zuiden om zijn weg op 82 roeden van de provinciegrens met Drenthe te kunnen vervolgen.

162

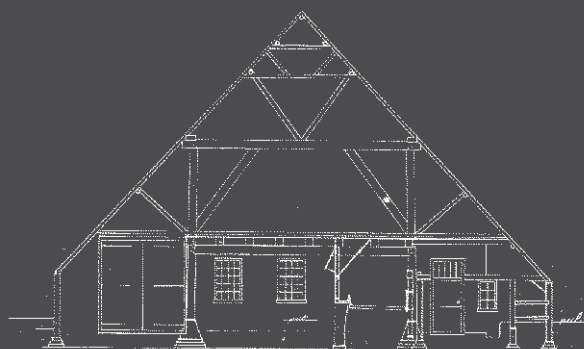

Hoofdstuk 9

163

De overige stadsbezittingen: Ruigezand, Trimunt, Ter Apel, Dollard

- Algemeen
- Ruigezand
- Trimunt
- Ter Apel
- Dollard
- Stadspolder

Buiten de eigenlijke hoogveengebieden in de Veenkoloniën bezat Groningen een groot aantal verspreide boerderijen in de kleistreken van het Oldambt en de Ommelanden. Een deel van dit bezit had het reeds in de vijftiende eeuw verworven, terwijl de stad in 1618 van de provincie enkele boerderijen uit het voormalige kloosterbezit kreeg toebedeeld. Maar eigenlijk was Stad eigenaresse van land in alle uithoeken van wat thans de provincie Groningen is. Daarnaast bezat zij landerijen en venen in een viertal aaneengesloten complexen. Het waren de kloosterlanden en -venen te Trimunt en Ter Apel en de polder- en kwelderlanden bij de Lauwerszee (Ruigezand) en de Dollard.

W. Holthuis vervaardigde in opdracht van burgemeesters en raad in 1806 deze kaart van het 'zogenaamde eiland' (De Pol). Deze Pol staat linksonder afgebeeld. De aanwassen bij het Ruigezand staan aangeduid als 'de Kwelder'. Ook de in

1759 vastgestelde grens tussen Stad en Lande en Friesland is duidelijk aangegeven. Deze vormde tevens de grens van de stedelijke aanspraken op de aanwassen. (GAG, Kaartenverz., nr. 1856)

165

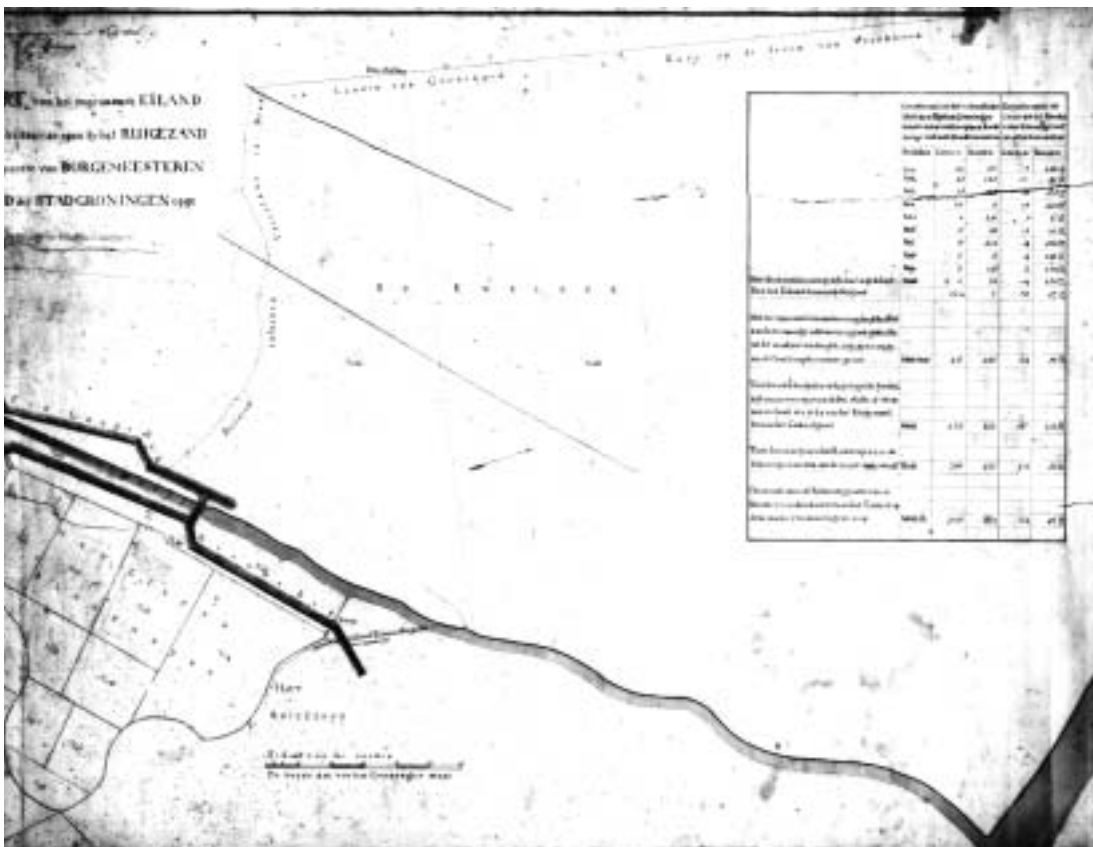
Algemeen

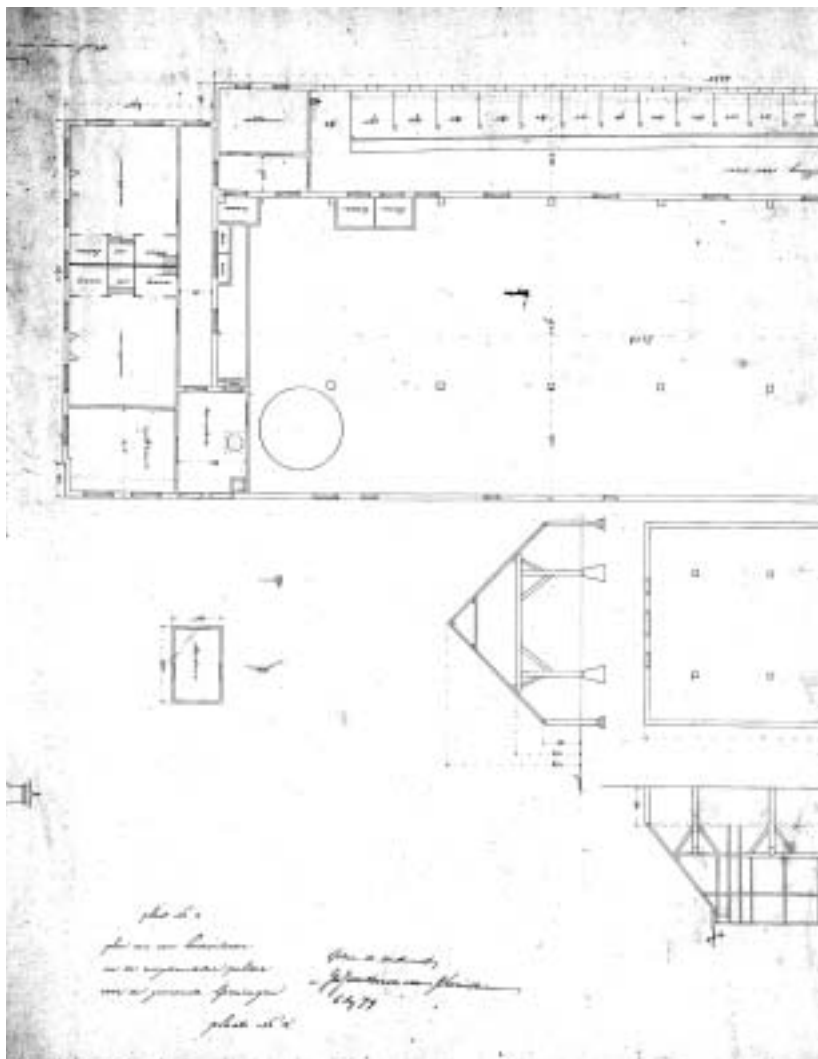
Tot dusverre hebben we het over de rol gehad die de stad Groningen speelde bij de openlegging en exploitatie van de veenkoloniale gebieden in Zuidoost-Groningen. Maar ook daarbuiten was zij eigenaresse van uitgestrekte landerijen van uiteenlopende ligging, aard en kwaliteit. Het merendeel van de stadslanden lag in de Ommelanden (Westerkwartier, Hunsingo en Fivelingo), maar ook op de klei van het Oldambt had de stad veel bezit, vooral bij de Dollard. De oorsprong van de oudste stadsbuitenbezittingen, die bij Eenrum en Zuidbroek lagen, gaat terug tot het midden van de vijftiende eeuw. In de eeuwen die volgden had Groningen dit bezit flink uit weten te breiden. Voor een deel deed het dat door het aankopen van boerderijen en landerijen. Maar ook de verdeling van de kloosterlanden in 1618 en de affaire Ripperda (1710-1713) leverden de stad de nodige onroerende goederen op. In het kader van de uitgave van de in de jaren 1724-1729 vervaardigde *Atlas der Stadslanden van Groningen* hebben wij onlangs (1997) uitgebreid aandacht besteed aan deze stedelijke domeinen. Voor de geschiedenis ervan verwijzen wij naar die uitgave.

Geldnood dwong Groningen in 1810 praktisch al zijn Ommelander en Oldambtster bezittingen te verkopen

In het voorbijgaan aan de in de jaren 1724-1729 gekarteerde stadslanden maken we hier echter een uitzondering voor de stadsbezittingen op het Ruigezand, langs de Dollard en bij Trimunt. Ook die van Ter Apel worden door ons behandeld. Dit heeft een aantal redenen.

Om te beginnen werden de Ter Apeler bezittingen, gescheiden van de venen en kanalen, door de rentmeester der venen geadministreerd. Om die reden zijn zij niet in het kader van de bovengenoemde stadsatlas, waarvan de opbrengsten rechtstreeks door de stadsrentmeester werden geïnd, gekarteerd. Een deel van de landerijen van het klooster Ter Apel lag overigens wel in de Ommelanden, onder andere bij Garnwerd en Woltersum. Voor het eigenlijke Ter Apel, het corpus of kernbezit rondom het voormalige klooster, gold tot in onze tijd een afwijkende vorm van het stadmeierrecht. De andere drie gebieden werden weliswaar in de Stadsatlas opgenomen, maar de landerijen op het Ruigezand en de slikken langs de Dollard werden in

1810 juist niet verkocht en bleven merendeels het eigendom van de stad. Aan Trimunt, dat in 1810 wel in zijn geheel werd verkocht, besteden we aandacht vanwege zijn bijzondere, van elders in de stadsbezittingen afwijkende verveningsgeschiedenis.

Ruigezand

Van dit viertal nogal uiteenlopende buitenbezittingen waren de Ruigezandster stadseigendommen het oudst. Ze waren voor Groningen van belang vanwege hun ligging nabij de monding van het Reitdiep. Tot de opening van het Eemskanaal in 1876 was het Reitdiep de vaarweg van Groningen naar zee. Een jaar later werd het Reitdiep door middel van een dijk van de zee afgesloten. Deze rivier, die vóór 1877 vanwege de werking van het getij ook wel Lopende Diep werd genoemd, was bovendien een belangrijk viswater. In feite was het Ruigezand een groot kweldergebied. Het werd in 1461, onder de naam 'rugen zande in Hummerse' (Humsterland) verdeeld tussen de aangrenzende bewoners en de stad Groningen. Die kreeg toen het westelijke deel van het Ruigezand. De stad verpachtte het onbedijkte land, waarbij de pachter tevens het toezicht op de visserij had. Niet voor niets vinden we de Vishoek en de Visserstraat aan de noordwestzijde van de oude binnenstad, op de plaats waar het Reitdiep de stad uitstroomde. Daar werd de zeevis aangevoerd uit die rivier, maar ook uit de Lauwerszee en de Waddenzee.

Na de afsluiting van het Reitdiep in 1877 kon de stad overgaan tot de in cultuurneming en inrichting van de Nieuwe Ruigezandsterpolder. Hier het uit 1879 daterende ontwerp voor boerderij nummer 5.

(GAG, Kaartenverz., nr. 1927/1928)

In 1713 breidde Groningen door aankoop zijn rechten uit in dit gebied. Met de zogeheten Stadspolle (De Pol) verwierf het toen de ten noorden daarvan gelegen aanwassen aan de benedenloop van de Lauwers (Munnekezijlster-ried). De familie Albarda van Nijenstein was destijds de grootste grondeigenaar op het Ruigezand. In 1753 verkocht Groningen zijn laatste bezit op de westpunt van het eigenlijke Ruigezand aan deze familie. De Stadspolle, waarop de stad een boerderij had geplaatst, bleef echter in haar bezit. Deze Pol of het Eijland werd in het zuiden en oosten begrensd door een in 1740 afgesneden arm van de Kommerzijlsterrijt. Hij mondde bij de Munnekezijlsterried, ter plekke waar thans de Stadsweg naar het noordoosten ombuigt, uit in de Lauwers. Zoals bekend vormt het riviertje de Lauwers de traditionele grens tussen Westerlauwers Friesland en de Friese Ommelanden, tussen Friesland en Groningen kortom. Vóór het bedijkte land aan weerszijden van de Lauwers, ten noorden van Munnekezijl, lag een uitgestrekte kwelder, waarop zowel Stad en Lande als Friesland aanspraak maakten. Door het aanslibben van dit land raakte de Lauwers verstopt en was men genoodzaakt een nieuwe benedenloop te graven. In die nieuwe loop werd in 1754 ter plekke van het huidige Lauwerzijl een buitenzijl of spuisluis gebouwd. Vandaar trok men de Lauwers in een rechte lijn noordwaarts naar het Reitdiep. Het beloop van deze nieuwe Lauwers week nogal af van zijn voorganger, die immers vanaf de nieuwe zijl naar het noordwesten afboog. Tussen de nieuwe en de oude benedenloop van de Lauwers lag een uitgestrekte kwelder. Het stadsbestuur liet er geen twijfel over bestaan dat het hier de rechtmatige eigenaar was. Enkele Friese boeren hadden er in de zomer van 1758 alvast het gras gemaaid. De hooioogst werd prompt door het stadsbestuur in beslag genomen. Toen Stad en Lande in september 1759 met Friesland tot overeenstemming kwam over de grens koos men uiteraard de oude, bochtige loop van de Lauwers, de traditionele scheiding tussen beide gewesten, als grens. Daarmee werd Groningen in zijn recht op de voor de Pol gelegen kwelder gehandhaafd. Het stadsbezit strekte zich vanaf dat moment uit tot aan een rechte lijn die men, vanaf de plek waar de Lauwers naar het noorden afboog, raaide op de kerktoeren van Vierhuizen. Dankzij de afsluiting van het Reitdiep in 1877 kwam deze kwelder binnen de dijk te liggen en kreeg hij vanaf dat moment de naam Stads- of Nieuwe Ruigezandsterpolder.

Nu de grenskwestie aan de westzijde van de Pol

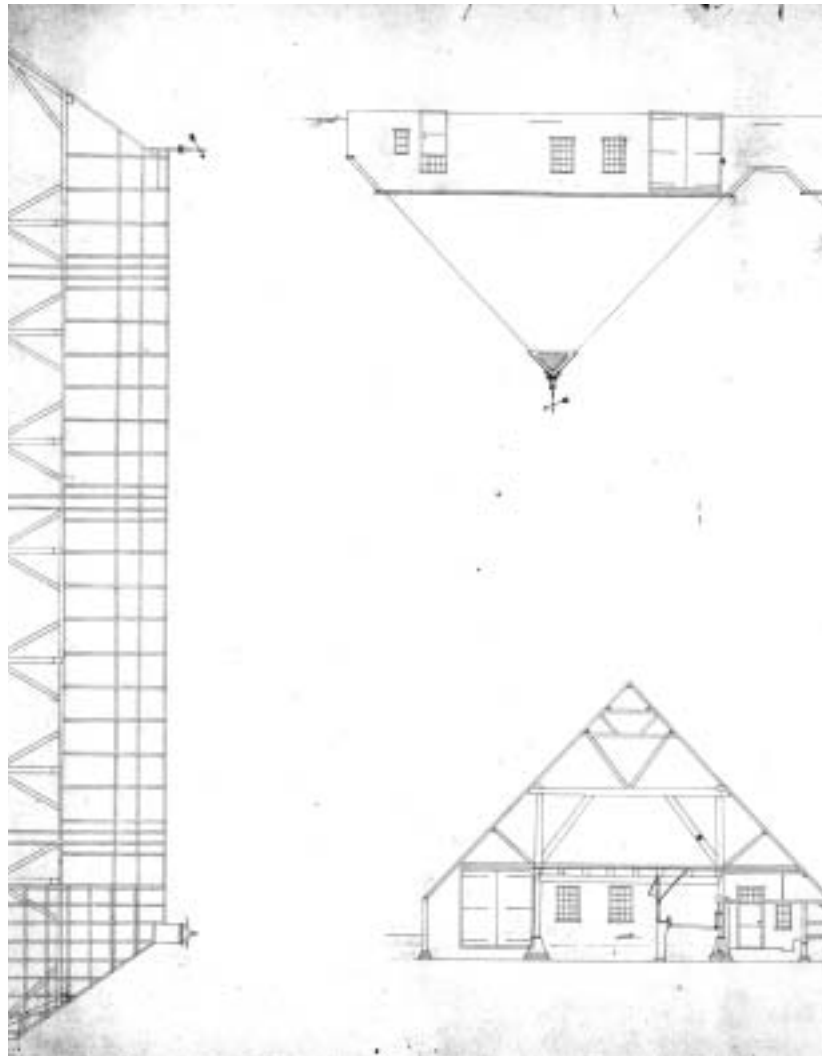
was opgelost, restte nog één probleem. In 1750 hadden de Kommerzijlsters de Kerkweg doorgraven, waarmee de Pol van een uitweg verstoken raakte. Jarenlang heeft de stad tevergeefs getracht een nieuwe uitweg te creëren. Bijna een eeuw later kwam men met de bekleemde meier Peter Derks Teenstra en de eigenaar van zijn plaats mr. J.A. Fruitier tot overeenstemming (1840). Door ruil werd de stad eigenaresse van deze heerd en kon zij overgaan tot de aanleg van de langverbeide uitweg naar het zuiden. Die weg is de tegenwoordige Stadsweg van de Pol naar de buurt Hoekje of Quatrebras aan de Waarddijk. Toen de weg er lag kon de stad weer afstand doen van deze boerderij in de Ruigewaard. In 1871 werd hij verkocht.

In de Nieuwe Ruigezandsterpolder stichtte Groningen na de afsluiting van het Reitdiep in 1877 een zevental boerenbedrijven. Ook gaf de stad bij de Nieuwe Munnekezijl huissteden uit in erfpacht. Uit de huizen die er vervolgens gebouwd werden ontstond de nederzetting Lauwerzijl. De verhuur van de zeven boerderijen was ten gevolge van de in 1878 uitgebroken grote landbouwcrisis allesbehalve een succes. Om die reden nam Groningen in de jaren 1897-1924 de exploitatie van het gebied in eigen hand.

Trimunt

In het uiterste zuidwesten tegen de grens met Friesland was Groningen eigenaar van een uitgebreid complex bouw- en weilanden, heidevelden en venen. Dit bezit vormde oorspronkelijk de kern van het voormalige Cisterciënzerinnenklooster Trimunt. Net als de andere kloosters in Stad en Lande was het door de overheid, in dit geval het gewestelijk bestuur, genaast. Die bracht het in 1617 'ten meesten nutte van de provincie' in de verkoop. Bij die gelegenheid kocht Groningen het geheel met een oppervlakte van ruim 2500 grazen (circa 1100 hectare) aan. De stad deed het over een viertal boerderijen verdeelde land onder Trimunt en het ten zuidoosten daarvan gelegen gehucht De Haar tegen een vaste prijs in de verhuur. Ook destijds was al bekend dat zich het nodige veen onder deze plaatsen moest bevinden, maar men liet dit voorlopig ongemoeid.

Die terughoudendheid had een drietal oorzaken. Om te beginnen was Groningen in het zuidoosten verzekerd van een ruime aanvoer van turf uit de Veenkoloniën. Daar lagen goede kanalen en veel meer veen. De Trimunter en Haarster venen waren aanmerkelijk geringer van omvang en lagen vanuit het

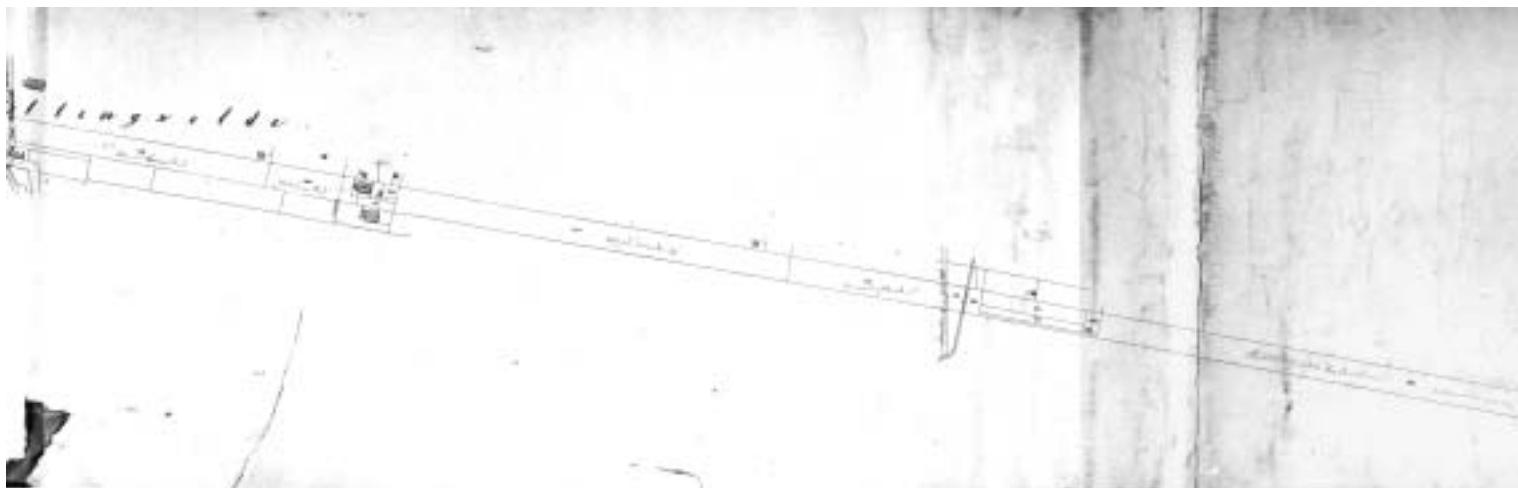

perspectief van de stad gezien op een onmogelijke plek. Om ze te bereiken was de aanleg van een lang kanaal nodig. Men zou daarbij gebruik hebben moeten maken van de Nienoordse venen, die stevig in handen waren van het Ommelander jonkersgeslacht Von Inn- und Knyphausen. Dat was voor Groningen, gezien de als regel gespannen politieke verhoudingen in Stad en Lande, geen aantrekkelijke optie. Inmiddels was vanaf 1645 de vervening in Friesland langs de Drachtster Compagnonsvaart of Bakkeveenster Vaart op gang gekomen. Dit veenkanaal passeerde op korte afstand ten zuiden van de stadsvenen onder Trimunt. Maar ook hier ontstonden problemen. Het bleek dat Friese verveners met hun – haaks op de Bakkeveenster Vaart gegraven – wijken in het begin van de achttiende eeuw in het omstreden grensgebied waren doorgedrongen. Het was voor het bestuur van Stad en Lande aanleiding om bij hun Friese collega's aan te dringen op een grensregeling. Het grenstractaat met Friesland kwam in 1724 tot stand, waarna de Scheiding of Skieding kon worden getrokken. Toentertijd waren de veengebieden onder Trimunt zo goed als in vergetelheid geraakt.

Eerst in 1758 toonde het stadsbestuur zijn hernieuwde interesse voor het Trimunter veengebied, omtrent de omvang en de dikte waarvan nog vrijwel niets bekend was. Die belangstelling zal een gevolg zijn geweest van het feit dat op dat moment vrijwel

**Uittreksel uit het kadastrale
plan van de gemeenten
Wedde en Bellingwolde,
waarop een gedeelte van
de Ter Apeler klooster-
plaats staat afgebeeld
(1859).
(GAG, Kaartenverz.,
nr. 1268)**

168

alle stadsvenen onder de Pekela in de verhuur waren gedaan. Het was nog maar de vraag of men net als in de eerste helft van de zeventiende eeuw opnieuw tot de aankoop van grote veengebieden zou overgaan. Die vraag werd, zoals wij in het vorige hoofdstuk uiteenzetten, uiteindelijk met nee beantwoord.

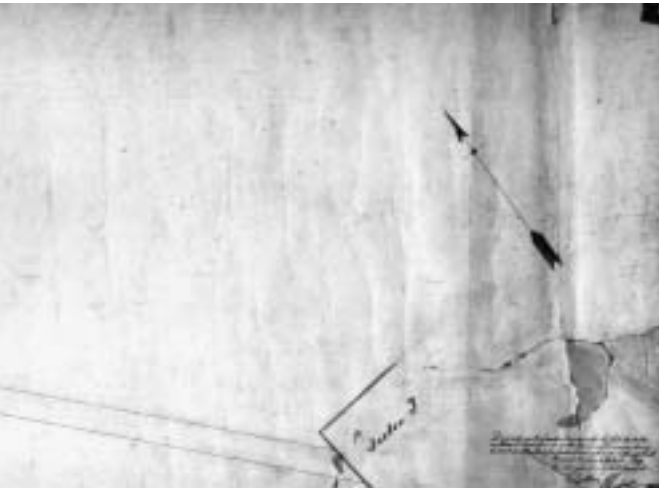
In december 1758 meldde stadsbouwmeester Allard Verburgh zich bij Burgemeesteren en Raad met een kaart en de meetresultaten van het Trimunterveen. Zijn onderzoek had uitgewezen dat langs de Friese grens 123 hectare veen met de zeer variabele dikte van drie tot twaalf voet (circa 1-3,5 meter) lag. Gezien de beperkte omvang en de afzijdige ligging besloot het stadsbestuur dit veen dan maar aan particulieren te verkopen.

Binnen enkele weken, in februari 1759, kwam men echter terug op dit besluit. Burgemeester Reneke Busch de Marees was ter ore gekomen dat in het nabije Friesland de verkoop op handen was van een 'halve inwijk of vaart met eenige weinig ponden mate (dè Friese landmaat – MS) uitgegraven land'. Zo'n wijk zou een directe verbinding kunnen maken tussen de Trimunter venen en Bakkeveenster Vaart. De Marees deed zijn collega's het voorstel deze vaart 'als seer geschikt en dienstig om te sijner tijd de turf uit gemelte veenen' af te voeren voor de stad aan te kopen. Het idee werd overgenomen. Aan het einde van dat jaar bereikte men bovendien overeenstemming met de eigenaar van de andere helft van de wijk, de Friese veenbaas Lijkle Andries. Voor 520 Caroliguldens was Groningen nu eigenaar van de gehele wijk, 'beneevens soo veel grond en wallen ter wedersijden van de wijk, als tot deselver graaven, schoonhouden en daadlijk gebruik (...) vereijst'. Andries deed de stad intussen

het aanbod om dadelijk en ongezien al het veen onder de beide Trimunter plaatsen aan te kopen voor een bedrag van 10.000 Caroliguldens. De zojuist door Groningen gekochte wijk zou dan weer zijn eigendom moeten worden. Burgemeesteren en Raad gingen – en, zoals de revenuen op termijn zouden uitwijzen, terecht – niet akkoord met dit voorstel. De reden voor hun weigering was evenwel niet de verwachting dat men door zelf het veen te verkopen meer winst zou kunnen maken. Veeleer was men bevreesd voor schadeclaims van hun Trimunter meiers. Die zouden namelijk het veen waarop zij boekweitakkers hadden aangelegd voor de tijd van de vervening moeten afstaan.

De stad had nu haar aansluiting op de Bakkeveenster Vaart, maar nog niet de toestemming om haar turf door deze vaart en zijn verlaten te verschepen. De eigenaar van de Bakkeveenster Vaart, raadshere in het Hof van Friesland en edelman Edzard Hobbe van Burmania, stond Groningen echter toe gebruik te maken van zijn 'Vaerten en Vallaten van Ureterp en Dragten tot in de gemeene provinciale wateren' (overeenkomst 10 oktober 1761).

Als tegenprestatie zou hij van de stad één-vijfde van de opbrengst van één-vijfde van de verkochte turf krijgen. Tezelfdertijd kwam het stadsbestuur tot overeenstemming met zijn vier meiers op Trimunt en De Haar. Zij stonden voor enige tijd de veengronden onder hun plaatsen af. Na de vervening kregen zij de ondergrond – die de stad zoals ook in de Veenkoloniën gebruikelijk aan zich hield – van het vergraven veen terug. Als dank voor hun bereidwilligheid schonk het stadsbestuur de meiers hun boerderijen en erven bovendien in volle eigendom als ook 'het recht van

permanente beklemminge van de landerijen dusverre' onder die boerenplaatsen gebruikt.

Van Eje Geeles en consorten kocht de stad nog een tweede wijk, de Modderikswijk. Deze lag iets ten oosten van de eerder gekochte wijk en gaf aansluiting op de Trimunter Venen die tegen het Mandeveld (het gemeenschappelijke heideveld tussen Trimunt en De Haar) aan lagen.

Het veen werd door de stad in perceeltjes van ongelijke grootte verkocht, waarbij de eerste vier kavels op 9 november 1761 van de hand gingen. Uit de verkoopvoorwaarden (de Conditien) blijkt dat de verveners verplicht waren het veen binnen vijftien jaar uit te graven of uit te 'baggelen'. Maar binnen drie jaar moesten zij al zoveel veen hebben afgegraven dat de wijk zowel in de lengte als in de breedte tot in het halve perceel kon worden verlengd. De kopers van het veen op de achterliggende percelen zouden de vrije doorvaart genieten.

Aan Burmania kon op zijn verzoek na de eerste verkoop, die boven verwachting 'favorabel' was uitgevallen, een voorschot van 3000 gulden worden verstrekt. Van de eerdergenoemde Lijkle Andries en de Friese raadsheer Van Boelens verwierf de stad tevens de vrije doorvaart van een wijk die aansluiting gaf op de het veel kleinere Haarster veencomplex. Ook de verdere verkopen van het veen verliepen gunstig. Een raadscommissie onder burgemeester De Valcke meldde dat in 1766 al 'een geheele streek in de breedte der Trimunter Veenen zal zijn verkogt'. Overigens dreigde het dat jaar allemaal nog mis te gaan. Met de 'karspellieden' van Ureterp kon de stad betrekkelijk snel tot overeenstemming komen. Zij hadden een klacht ingediend bij het stadsbestuur over het extra

water dat uit de vergraven venen op de Bakkeveenster Vaart werd geloosd, maar namen genoegen met een schadevergoeding van 275 guldens.

De stad ontmoette meer problemen aan deze zijde van de provinciegrens. Daar had zich Hindrik Tonnis, eigenaar van de plaats Topweer onder Opende gemeld met de klacht dat de stad in 1765 veen had verkocht, dat naar zijn zeggen zijn eigendom was. Daar Tonnis weinig heil zag in het aanspannen van een proces tegen de stad was hij bereid genoegen te nemen met het recht van vrije doorvaart door de stadsvenen. Het 'quaestieuse verkogte' veen kon dan wat hem betreft in volle eigendom van de stad blijven.

Deze kwestie had nog een curieus staartje. Stadsrentmeester Berghuijs was op 3 december 1766 tezamen met syndicus Tiddens en bouwmeester Verburgh naar de 'swette' (grens) tussen Topweer en Trimunt getogen om deze in het terrein uit te zetten. Die ochtend hadden zij een voorlopige overeenkomst met Hindrik Tonnis opgesteld. Maar vervolgens had Tonnis gearzeld. De verbaasde stadsdienaren kregen te horen dat hij vier-vijfde van zijn venen (circa 50.000 vierkante roeden of 84 hectare) al in 1764 aan de eerdergenoemde Lijkle Andries had verkocht. Diens toestemming was nu volgens Tonnis vereist, omdat een deel van het verkochte op stadsgebied kwam te liggen. Zoals te verwachten weigerde Lijkle Andries daaraan mee te werken. En dus waren Tonnis Hindriks en zijn zwager Lubbe Berents genoodzaakt het veen voor 6000 gulden van hem weer terug te kopen, zonder trouwens over de financiele middelen te beschikken. Of de heren van de stad de koopsom maar even wilden voorschieten. Op termijn zouden Tonnis en Lubbe met behoud van één-vierde gedeelte van het veen de stad dan het voorgeschoten kapitaal en de rente wel weer terug betalen. Het leek Berghuijs en de zijnen na inspectie van het bedoelde veen wel een aantrekkelijk voorstel. Maar op het raadhuis zag men niets in deze koehandel. 'De Heren Ministers' (bedoeld werden de drie ambtenaren Berghuijs en de zijnen, MS) werden bedankt voor 'hunne vriendelijke en sincere offerte' en het voorstel werd resoluut 'gedeclineert' (afgewezen)!

Uiteindelijk gingen alle stadsvenen onder Trimunt en De Haar ter grootte van 76.755 vierkante roeden (129 hectare) in 187 kavels van de hand. Het leverde de stad in de jaren 1763-1786 in totaal ruim 63.000 gulden op, een aanmerkelijk hoger bedrag dan het oorspronkelijke bod van 10.000 gulden dat Lijkle Andries de stad in 1761 deed. Met zijn zoon ontpopte Andries Lijkles zich overigens wel als de

belangrijkste koper van het veen op deze stadsgronden. De ondergrond van die venen met de overige landerijen en heidevelden werden in 1810 door de stad in hun geheel voor 10.735 gulden verkocht. Ze kwamen uiteindelijk in handen van de Friese vervenersfamilie Van Teyens. Het rechthoekige slotenpatroon langs het Oude Diepje bij de Scheiding met Friesland herinnert aan deze kortstondige, maar voor de stad uiterst lucratieve vervening.

Ter Apel

In hoofdstuk 3 lazen we hoe Groningen in juli 1619 door aankoop eigenaar werd van de heerlijkheid Westerwolde. Een van de redenen voor de stad om dit landje te verwerven was het vooruitzicht het daar gelegen voormalige Kruisherenklooster Ter Apel 'met gelegenheid t'incorporeren'. Twee maanden later namen gecommiteerden van de stad dan ook bezit van Ter Apel. De eigendommen van dit klooster, tezamen circa 1800 hectare groot, strekten zich tot ver buiten Westerwolde uit. In hun onmiddellijke omgeving bezaten de Ter Apeler Kruisbroeders landerijen en bossen langs de Ruiten A. Hier had men ook een uitgebreid veengebied dat zich naar het westen toe tot aan de Mussel A uitstrekte. Daarnaast bezat het klooster landerijen en boerderijen in de Ommelanden, zoals bij Garnwerd, Garrelsweer, Loppersum, Stedum en Slochteren. Tenslotte had het landerijen in eigendom onder Bellingwolde, Blijham, Winschoten, Onstwedde alsmede in Oost-Friesland (Rysum) en Drenthe (Emmen, Roswinkel).

De Staten-Generaal stelden in 1614, na het overlijden van de laatste prior Johannes Emmen die als administrateur het kloostergoed bleef beheren, Hermannus Meijer als opvolger (predikant-administrateur) aan. In de eerste jaren nadat de stad bezit had genomen van Ter Apel moest zij behoedzaam opereren. Het klooster lag vlakbij de grens van de Republiek. De elkaar beoorlogende protestanten en katholieken in het nabije Duitsland vormden met de in Twente aanwezige Spaanse troepen een voortdurend gevaar. Daarbij kwam dat Stad voor het generaliteitsland Westerwolde onderhorig was aan de Staten-Generaal. Friese en Gelderse gecommiteerden uit dat college ageerden daarbij voortdurend tegen het door de stad gepretendeerde recht op dit kloostergoed. Ook Drenthe deed zijn duit in het zakje. Maar dankzij een koehandel met de drost van dat gewest, Caspar van Ewsum, kon Groningen in 1631 een einde maken aan de Drentse aanspraken.

In de persoon van Hermannus Meijer had de stad

in Ter Apel een eigenzinnige administrator, die naar haar mening allerhande gespuis als smokkelaars en huursoldaten spijs en verblijf bood in de kloostergebouwen. De in 1637 door de Raad van State geformuleerde klacht dat het klooster en de paden door de veenmoerassen de grens hier zo lek als een mandje maakten klonk het stadsbestuur als muziek in de oren. Ze waren toch al van plan om het gasthuis dat slechts 'tot onnutte verquistinge van de weinig ecclesiastiquen (kerkelijke) middelen' leidde, te sluiten. Het kloostergoed kon beter worden verhuurd, waarna uit de opbrengsten onder meer de predikant en schoolmeester in de Pekela kon worden betaald.

Op het moment dat een commissie uit de Raad orde op zaken ging stellen en de zaken rond de eerste verhuring zou regelen stierf Hermannus Meijer. Zijn zoon werd als predikant benoemd. Het administratieve gedeelte werd nu door het stadsbestuur ondergebracht bij de stadsrentmeester. Uit dit jaar (1637) dateert ook de oudste rekening van de goederen van Ter Apel. Daaruit blijkt dat de jaarlijkse inkomsten circa 2800 gulden bedroegen. Daartegenover stonden aan uitgaven voor predikantstractementen en de schoolmeester te Ter Apel ruim 1200 gulden. In het midden van de achttiende eeuw lagen de baten en lasten ongeveer op hetzelfde niveau. Vanuit de opbrengsten werden de predikanten van Ter Apel, Sappemeer en (Oude) Pekela bezoldigd. De dominee van Wedde kreeg wegens geringe inkomsten uit zijn gemeente een jaarlijkse aanvulling van 70 gulden. Het bezit rond het voormalige klooster was verdeeld in zes boerderijen of erven, een gemeenschappelijk hooiland, twee keuterijen alsmede een tweetal watermolens. In totaal hadden de pachtboeren 473 deimt land in gebruik. De zes 'arven' brachten de stad in de zeventiende eeuw per jaar gemiddeld 825 gulden aan huur op.

In de eerste jaren van de verhuur liet de stad de zaken wat op hun beloop en voerde zij een gebrekkige administratie. Tezamen met achterstallige pachten, mede door invallen van Munsterse troepen leidde dit tot het oplopen van de restanten. Het onderhoud van de kerk en de kloostergebouwen vereiste daarnaast de nodige pecunia. Uiteindelijk kreeg de rentmeester der stadsvenen de verantwoording voor de administratie. Het dagelijkse beheer berustte bij de zogeheten commandeur. Zijn naam ontleende deze functionaris aan het commando dat hij aanvankelijk voerde over enkele troepen, die voor hem toezicht hielden 'over de passagien omtrent het clooster nae Westphalen ende Drente'. Net als nu was Ter Apel toen een grensplaats en dat was gezien de vijandelijke houding van de

bisschop van Münster, 'Bommen' Berend van Galen, geen sinecure. Steeds bestond het gevaar dat de vijand zich via een van de tangen of zandruggen door het Bourtanger veenmoeras toegang tot Noord-Nederland zou verschaffen. De commandeur zag erop toe dat het moeras met behulp van een stelsel van stuwen, duikers, omleidingen, lei- of veendijken zo nat en onbegaanbaar mogelijk bleef. Houten paden of veenbruggen door de bewoners van de aangrenzende dorpen aangelegd moesten als potentiële toegangswegen voor de vijand herhaaldelijk onklaar worden gemaakt. De vijand was in 1665 al eens via Ter Apel Westerwolde binnengetrokken.

De verbinding met Drenthe lag militair gezien uiteraard minder gevoelig. Al in 1638 ging Groningen er toe over een weg aan te leggen. Deze Munnikendijk liep van de Ruiten A naar de Mussel A in de richting van Valthe. Hij lag op luttele meters ten zuiden van de latere Weerdingermond precies op de grens met Drenthe. De functie van de commandeur ontwikkelde zich in de achttiende eeuw steeds meer tot die van stadsopzichter in Ter Apel. Volgens zijn in 1785 door het stadsbestuur gegeven taakomschrijving moest hij kamers vrijhouden voor de rentmeester wanneer deze op bezoek kwam en bovenal toezicht houden op de bosaanplant. Van meet af aan droeg het stadsbestuur zorg voor de Ter Apeler bossen. Dat deed het mede vanuit het belang van de bossen als leveranciers van hout voor de stedelijke vestingwerken, walbeschouwingen of het restaureren van kerken en andere stedelijke gebouwen. De rentmeester der venen voerde het beheer over de Ter Apeler bezittingen die elders in de provincie lagen. Door de eeuwen heen bleef het kloostercomplex zo goed als gespaard. In zijn in 1966 verschenen studie *Het Klooster Ter Apel* vermoedt oud-gemeentearchivaris Schuitema Meijer dat dat deels aan 'de seigneuriale houding' van de stadsmagistraat te danken was. Wanneer de regenten hun voor die tijd veraf gelegen heerlijkheid Westerwolde bezochten, bood het klooster Ter Apel een welkome plaats van vertoef.

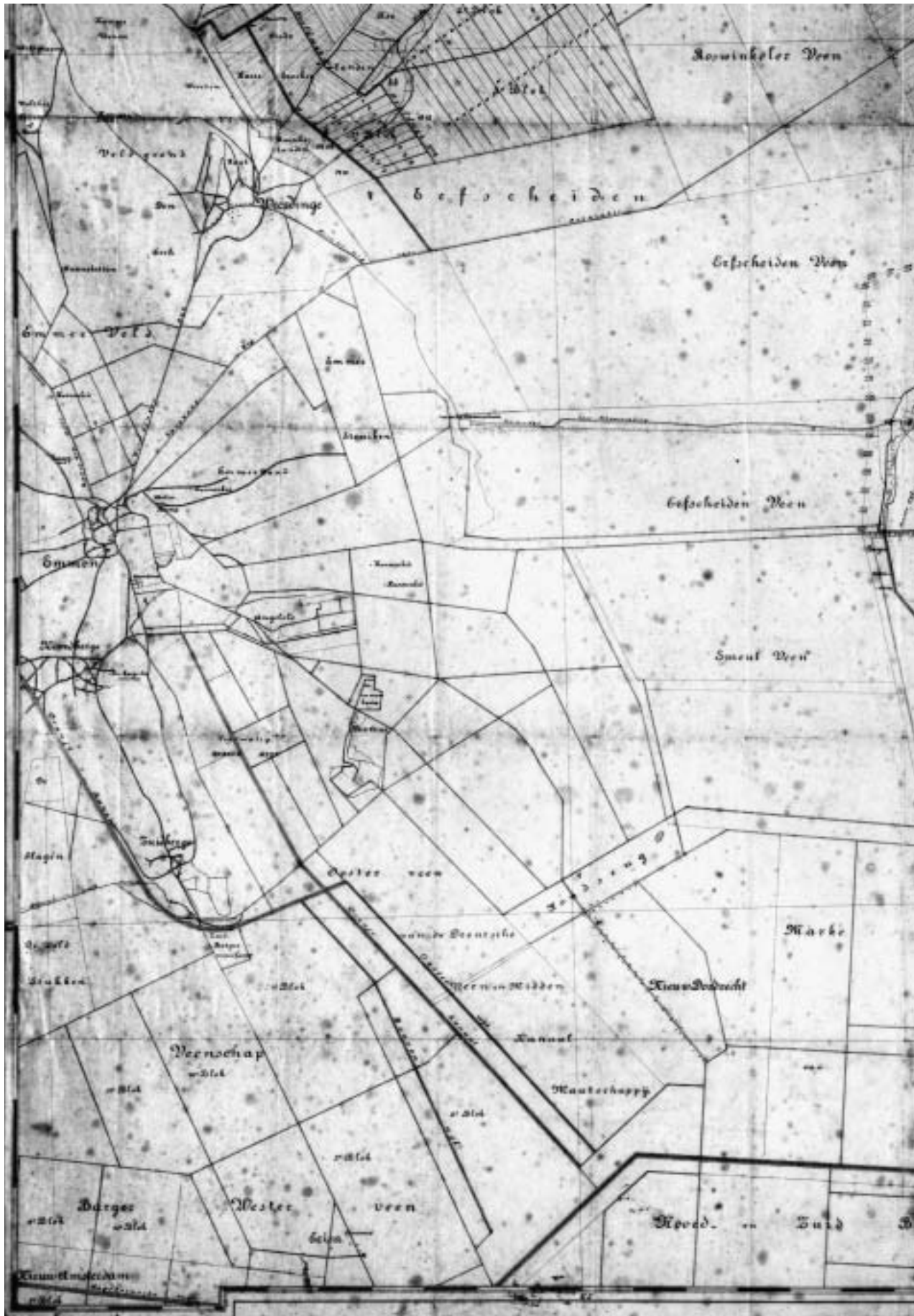
Nadat het stadsbestuur een begin had gemaakt met de aanleg van het Stadskanaal, veranderde zijn belangstelling voor dit afgelegen domein. In 1788 verpachtte Groningen een negental heemsteden in Ter Apel en ook werd overgegaan tot de uitbreiding – in noordelijke richting – van het veenbezit. Dit laatste gebeurde vooral met het oog op het doortrekken van het Stadskanaal. Ten behoeve van die verlenging was de weg naar Ter Apel in 1849 via de toen aangekochte gronden van de marken van Jipsinghuizen en Laude

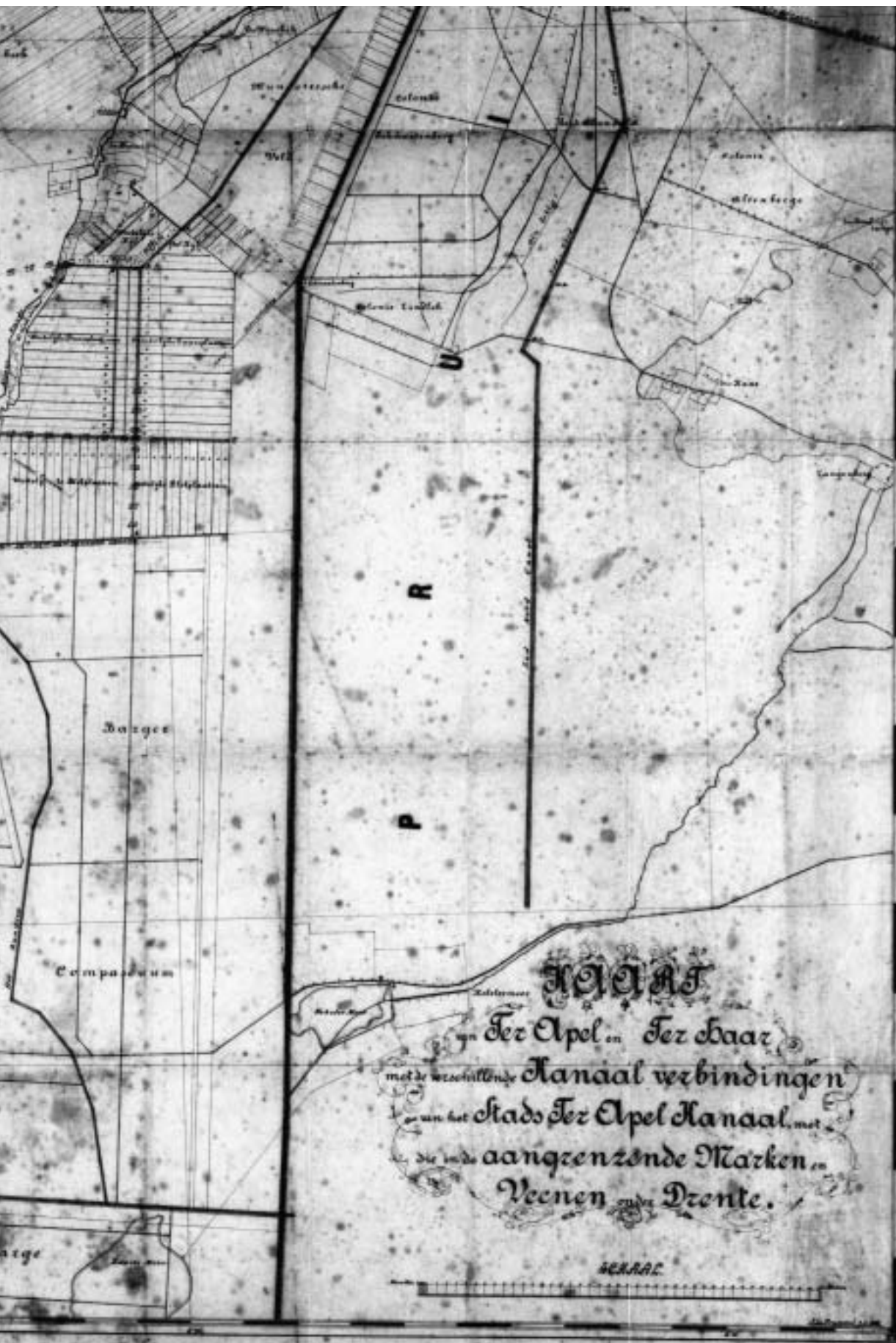
vrij. In 1853 werd het Zesde Verlaat aangelegd en drie jaar later bereikte het kanaal Ter Apel. Vandaar werd het doorgetrokken richting Emmer-Compasuum (1879) en de Duitse grens, die in 1881 werd bereikt. Negen jaar eerder waren de Weerdinger venen door middel van de Weerdingermond op het Stads Ter Apelkanaal aangesloten. Verder zuidwaarts dan de Drentse veenkoloniën Nieuw-Weerdige en Emmer-Compasuum zou de Groninger invloed niet reiken. Het overgrote deel van de turf in Zuidoost-Drenthe zou via het Oranjekanaal, maar vooral de Verlengde Hoogeveense Vaart en zijn zijtakken worden afgescheept.

De opbrengsten uit de Ter Apeler bezittingen bleven vergeleken met de drie veengebieden Sappemeer, Pekela en Stadskanaal lange tijd aan de lage kant. In de jaren 1806-1815 waren ze vergeleken met de opbrengsten in de zeventiende eeuw nauwelijks gestegen, van jaarlijks gemiddeld 2800 gulden naar 3450 gulden. Daartegenover werd per jaar gemiddeld 2650 gulden uitgegeven. Ruim vier-vijfde van de inkomsten werd ontleend aan de verhuur van land en daarvan kwam ruim de helft uit de boerderijen rondom Ter Apel. In feite werd het gehele gehucht met zijn gronden door slechts twaalf huurders gebruikt. Van de zeer grote boerenplaatsen ontving de stad per plaats slechts 250 à 270 gulden huur en enkele herendiensten. De meeste uitgaven waren gemoeid met het onderhoud van kerk, pastorie en school, alsmede met de bosbouw, waaruit de stad ook incidentele inkomsten had. In de jaren 1832 ging Groningen bovendien over tot de verkoop van de verspreide bezittingen in het Oldambt, onder Blijham en in de Ommelanden. De verkoping van de Ommelander plaatsen en landerijen bracht in totaal 21.413 gulden op.

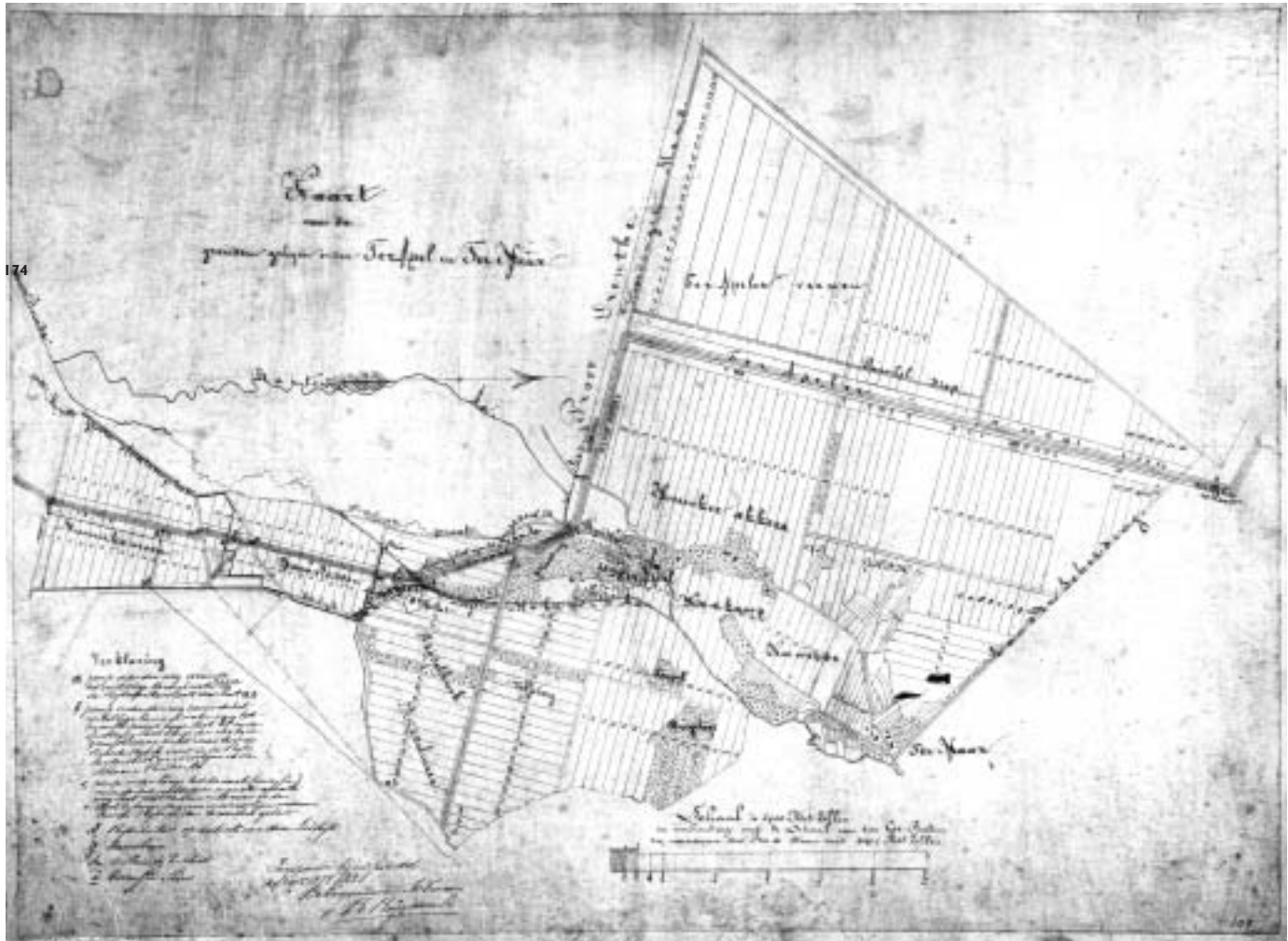
Lucratief werd 'Ter Apel' eerst nadat het Stadskanaal deze plaats bereikte en men de aldaar gelegen venen in de verhuur kon doen. Daarmee kwamen ook sluis- en passagegelden voor de turf van hier en uit de aangrenzende Drentse venen in het laatje. Op min of meer dezelfde voorwaarden als het Convenant van 1817 werden bij contract de Weerdinger venen (7 maart 1872) en de Munsterse Stukken (20 februari 1875) ingelaten in de stadskanalen. Uit de bepaling die de veengenoten van Weerdige verplichtte vóór 1892 geen verbinding te maken met het Oranjekanaal, blijkt hoezeer Groningen er ook toen nog naar streefde zoveel mogelijk turfafvoer door zijn kanalen te leiden.

In 1876 deed Groningen de stadsveenplaatsen ten westen van het Stads Ter Apelkanaal tussen Valthe en Weerdige (en gelegen op het vroegere kloosterveen

Bij de ontsluiting van de venen ten zuiden van Weerdinge viste de stad goeddeels achter het net. Terwijl het Stadskanaal de venen in Zuidoost-Drenthe vanuit het noorden naderde, waren het concurrerende Drentse Oranjekanaal en de Verlengde Hoogeveense Vaart vanuit het westen tot in dit nog vrijwel onaangeroerde veengebied doorgedrongen, zoals deze in 1885 door J.L. Prummel vervaardigde kaart toont. (GAG, Kaartenverz., nr. 1409)

In 1878 tekende de ingenieur der stadsbezittingen R. Reijnders Sz. deze kaart waarop de stadsbezittingen onder Ter Apel zijn ingetekend. Het Stadskanaal doorsneed inmiddels het gehele Ter Apeler gebied van het Zesde Verlaat tot en met Munnekemoer. (GAG, Kaartenverz., nr. 1275)

van Ter Apel) in de verhuur. Acht jaar daarna volgden de oude stadsgronden onder Ter Apel en Ter Haar, welke bij die gelegenheid in een vaste altijddurende beklemming werden uitgedaan. De veenplaatsen werden door het stadsbestuur op traditionele wijze onder het stadsmeierrecht verhuurd. Het verschil met de bepalingen in Pekela en Stadskanaal zit hem vooral in het overgangsrecht. De Ter Apeler stadsmeiers moesten ook bij de overgang van dit recht bij leven van ouder op kinderen de 20ste penning betalen. Bovendien gold voor hen een boetebepaling bij een te late aanvraag om inboeking als stadsmeier. De bekleemde meiers en de erfpachters onder Ter Apel hadden in tegenstelling tot de stadsmeiers bovendien toestemming nodig wanneer zij het gehuurde wilden splitsen. Na het overlijden van commandeur H. Langenbach stelde het gemeentebestuur in 1890 een 'opzichter over bosch- en landbouw' te Ter Apel en Ter Haar aan.

Dollard

Er zijn in de provincie Groningen weinig gebieden aan te wijzen waar de stad Groningen zo'n lange en intensieve bemoeienis mee heeft gehad als het gebied rond de Dollard. Als soeverein over het Oldambt raakte de stad sinds het midden van de vijftiende eeuw betrokken bij de waterstaat in dit gebied. Het water, vooral de zich voortdurend uitbreidende Dollard, bezorgde haar flink wat kopzorgen. Deze zee-

boezem bereikte in het begin van de zestiende eeuw zijn maximale omvang en strekte zich toen tot aan het dorp Meeden in het westen en Blijham in het oosten uit. In 1541 stelde Groningen een dijkrecht op voor het Oldambt met zijn ambtman Albert Coenraets als verantwoordelijke. Toentertijd hielden de overheden in Stad en Lande zich liefst nog afzijdig van de waterstaat, maar de omstandigheden dwongen tot handelen. Op één punt toonde het stadsbestuur met betrekking tot de Dollard een meer dan gewone belangstelling. Deze interesse gold de aanwas van nieuw land in zowel de westelijke als de oostelijke boezem van de Dollard. Al in 1557 kreeg Otto van Farmsum opdracht van Burgemeesteren en Raad om goed toe te zien op de aanwassen in het Oldambt, waarop de stad aanspraken kon laten gelden. We nemen aan dat het hier de kwelders betrof die in het verlengde lagen van de stadslanden onder Noordbroeksterhamrik, Zuidbroek en Meeden.

Ook de ontwikkelingen in de oostelijke Dollard-arm hadden de warme belangstelling van het stadsbestuur. Hier was (zie hoofdstuk 3) het Reiderland op een viertal dorpen na zo goed als geheel ondergelopen. Maar met de aanslibbing van nieuw land groeiden de dorpsgebieden van Beerta, Winschoten, Blijham en Bellingwolde geleidelijk weer aan. De beide laatste dorpen, die bij Westerwolde waren gevoegd, had Groningen tezamen met dat gebied in 1498 moeten afstaan. Maar Beerta en Winschoten

waren door de stad bij het Oldambt gevoegd en daar deelde zij de lakens uit. Beerta was in 1462 uitgebreid met het goeddeels door de Dollard verzwolgen kerspel Ulsda. Daarvan bleef weinig meer dan het gelijknamige eiland gespaard. In 1562 kreeg de stadhouder van Stad en Lande, de graaf van Aremborg, Westerwolde in zijn bezit. Burgemeesteren en Raad lieten hem prompt weten dat Ulsda en zijn aanwassen aan hen onderhorig waren; in politiek-administratieve zin wel te verstaan. Spoedig verzekerde Groningen zich door aankoop ook van de letterlijke eigendom van vrijwel alle gronden op het eiland van Ulsda. Vanzelfsprekend had Groningen daarbij het oog op de te verwachten 'aanslag' van nieuw land.

Intussen was het stadsbestuur niet alleen beducht voor aanspraken vanuit het tweetal bij Westerwolde gevoegde dorpen. Ook naar het op 'eigen' gebied gelegen Beerta begon de stad grenzen te trekken en zocht zij uitbreiding van haar bezit. In de zomer van 1605 zond het stadsbestuur gecommiteerden 'tot upsoeking der Pekell A' naar Beerta. Het doel was de loop van de oude Pekel A, waarvan de Heerensloot het restant is, ter plekke op te sporen om zo op dit buitendijkse land 'palenn to setten' tussen het Ulsder land en het Beertster land. Kort daarvoor had de magistraat de Beertsters als rechthebbenden van het pastorieland van Ulsda uitgenodigd. Bij die gelegenheid was aan hen gevraagd of zij 'hoer lant met sijn annkleeff (kwelders) tho behorich der pastorie op Ulsde gelegen tot meesten nut der pastorie' aan de stad wilden verkopen. De laatste had een sterke troef in handen. De Beertsters waren in gebreke gebleven met het over hun landerijen omgeslagen aandeel in het onderhoud van de dijken. 'Sie hadden (gezegd) geen middelen' te hebben 'om deze kosten tho dragen', maar weigerden desondanks het land te verkopen. Op het verkopen van geestelijke goederen stonden immers tot voor kort zware kerkelijke sancties. Enkele jaren later was men toch genoodzaakt de pastorielanden met de aanwassen aan de stad te slijten. Vervolgens (1613) kocht Groningen ook de Bellingwolder aanwassen, waardoor het een voet aan de grond kreeg rond de in 1628 aangelegde Nieuwe- of Langackerschans. Dankzij de aankoop van Westerwolde in 1619 had de stad zichzelf uiteindelijk in een riant positie gemanoeuvreed. Wat er hier in de zuidoostelijke hoek van de Dollard nog aan land aangroeide zou rechtens het hare zijn.

Die aanwassen hadden bijna een eeuw later een omvang van enkele honderden hectares bereikt. Ze waren inmiddels uitgegroeid tot rijpe, groene kwelders, die hoog genoeg lagen om te worden

bedijkt. In april 1695 gaf Groningen aan Antony de Huybert, heer van het Zeeuwse Kruiningen en Hinkelenoord, permissie om dit buitendijkse land te bedijken. De Huybert zou tezamen met een aantal compagnons (interessenten) de dijk aanleggen. De compagnons zouden elk volgens het quotum van hun deelneming (naar de oppervlakte, dat wil zeggen 'deimt deimt gelijk') de dijk aanleggen en onderhouden. Van de stad kregen de initiatiefnemers het bedijkte land voor een tijd van zestig jaren in erfpacht, tegen een jaarlijkse som van 4,50 gulden per deimt. Ook waren de bedijkers de eerstkomende 24 jaar vrijgesteld van de provinciale grondbelasting, de zogeheten verponding, en genoot men vrijstelling van de Oldambtster lasten. Vrijstelling van belastingen was in die tijd een geijkt middel om particulieren aan te sporen kapitaal te steken in droogmakerijen, inpolderingen of ontginningen. De naar de verbasterde naam van de initiatiefnemer Van Kruiningen Kroonpolder genoemde bedijking kwam in 1696 tot stand. Hij lag tussen de Heeren- of Koedijk bij het Merijke in het westen en de Westerwoldse Aa in het oosten. In het zuiden was de Stocksterhornster of Schanskerdijk bij Drieborg de begrenzing. In 1707, De Huybert was inmiddels overleden, sloot de stad een nieuwe overeenkomst met de Hollandse raadsheer Charles Philip van Dorp. Bij de bedijking van de Kroonpolder was een smalle strook land langs de Westerwoldse A (de Groene Zoom) onbedijkt gebleven. Hierover hadden stad en provincie met de graaf van Oost-Friesland een jaar eerder een overeenkomst gesloten. Aan de oostzijde van de A kon zodoende op Oostfries grondgebied de Christian Eberhardspolder (Noord en Zuid) tot stand komen (1707). Nu kwam de bij Nieuweschans gelegen Oude Zijl wel erg ver landinwaarts te liggen. Met Van Dorp kwam Groningen toen tot overeenstemming om de Groene Zoom tussen de Kroonpolder en de Süder Christian Eberhardspolder door middel van een dwarsdijk af te sluiten. In die dijk legde men een nieuwe uitwateringssluit, de Generaliteits- of (Oude) Stanzijl.

Het zuidoostelijke deel van de Kroonpolder bleef merendeels in particuliere handen. De al in 1657 aangelegde Schanskerdijk doorsneed hier immers de opstrekken van een aantal particuliere plaatsen onder Nieuw Beerta. Deze eigenaren behielden uiteraard hun rechten op dit deel van de nieuwe polder. Toen de erfpachtovereenkomst na zestig jaar ten einde kwam, verdeelde Groningen de Kroonpolder in zeven boerenplaatsen. Deze werden in een vaste beklemming uitgegeven en uiteindelijk in 1871 verkocht.

Stadspolder

De succesvolle bedijking van de Kroonpolder in 1696 leidde tot een hernieuwde belangstelling van het stadsbestuur voor de aanwassen in de Dollard. Ongeveer tezelfdertijd had stadsrentmeester Rudolf Emmen zoals we zagen orde op zaken gesteld in de stedelijke financiën. Aanstonds ondernam het stadsbestuur nieuwe initiatieven. De eerdergenoemde aankoop van ommegangen in redgerrechten in de Ommelanden was daar een van. Op 29 juni 1699 gaven Burgemeesteren en Raad in het geheim opdracht aan Rudolf Emmen om meer land aan te kopen ten westen van de Aegyptische Dijk. Men was hier reeds eigenaar van enig land in de zogeheten Grote of Finsterwolder Ham en wilde zich nu ook verder naar het westen zeker stellen van de aanwassen. Door middel van stromannen kocht de stad hier in de volgende jaren landerijen aan. In 1726 was zij er in geslaagd alle land en aanwassen ten oosten van de Bellingwolderzijl (bij Hongerige Wolf) tot aan het Merijkezijl (bij Kostverloren) te verwerven. In deze zuidoostelijke hoek van de Dollard was sprake van een snelle aanslibbing van land. Daar had de stad dan ook alles aan laten doen, vermoedelijk door de pachter van deze aanwassen, de bovengenoemde Charles van Dorp. Er was een lage kadijk om het kwelderland opgeworpen, bovendien waren er rijswerken en 'dwarssloeden als anders' aangelegd. Toch werd Van Dorp niet de bedijker van de Stadspolder, die vermoedelijk een te grote onderneming voor hem was. Op 4 april 1740 werd de aanleg van een echte dijk om de Stadspolder uitbesteed in veertien panden. Het opwerpen van de dijk stuitte op verschillende moeilijkheden. Om te beginnen de 'Fataliteit van 't Saisoen' met zijn 'gestaadige buiten gewoone aanhoudende NoordeWeste winden en extra-ordinaire hoge vloedten'. Zoals bekend worden nergens in Nederland, dankzij de opstuwing in de zak die Dollard vormt, hogere waterstanden bereikt dan in de zuidoosthoek van deze zeeboezem. Maar de bedijkers kregen met meer tegenslagen te kampen. Zo was er de 'onbequaemheijt en min consistentie der aarde ter plaatse', maar de voornaamste belemmering waren de 'Disordres der arbeiders veroorzaakt door onmagt van penningen en daaruit gevolgde trage betaalinge der aanneemers'. De hoofddijk kreeg om die reden een 'loome' (flauwe) bocht naar het zuidoosten en werd zestig meter landinwaarts verplaatst. Toch waren de werkzaamheden in augustus 'door 't wijs beleid en goede directie der H. Heeren Raadt Gecommitteerden de Hoog Edele Heer Borgemeester

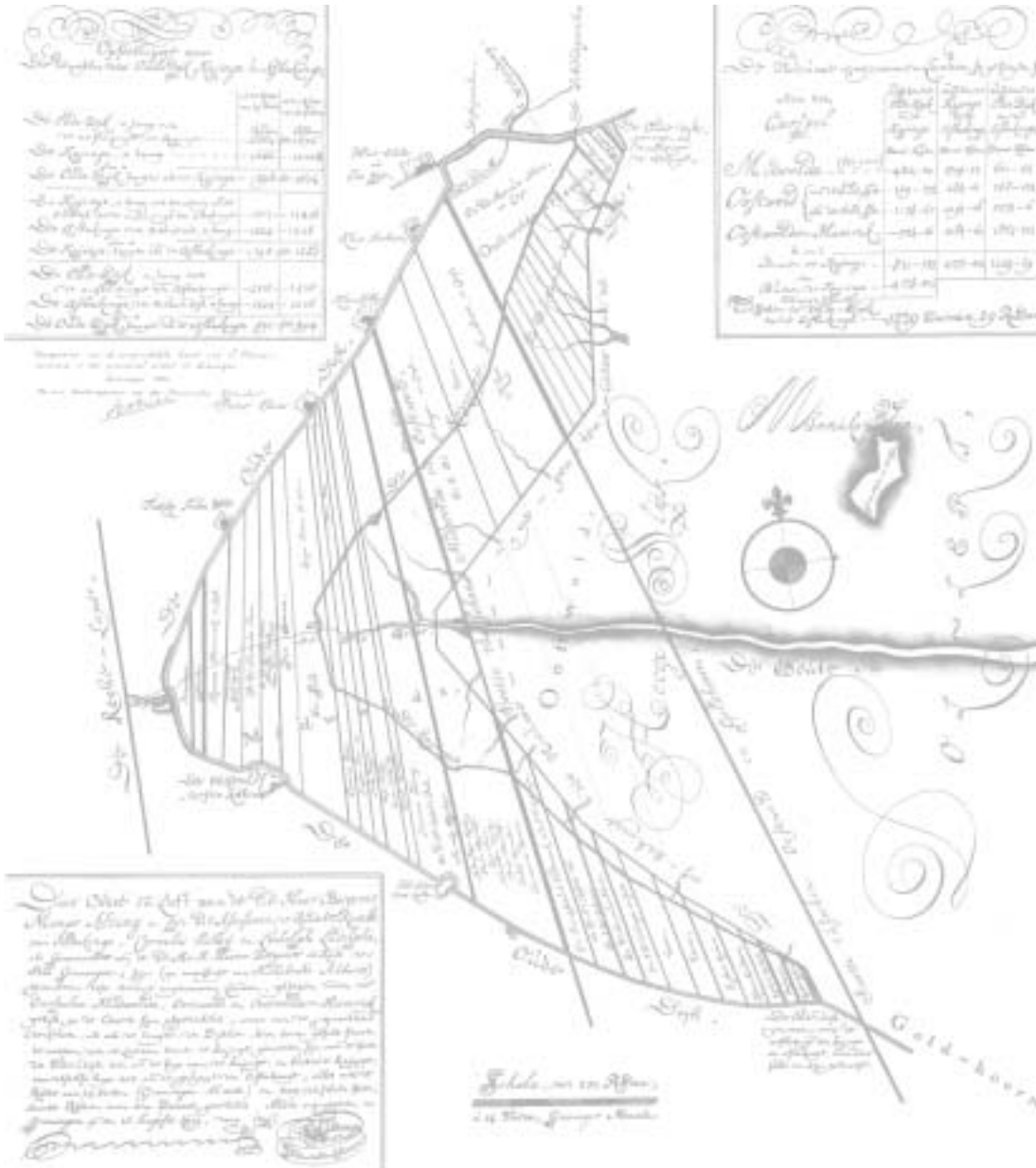
J.D. Drews' en de zijnen eind augustus ver gevorderd. Zo ver dat men na het aanleggen van sloten kon overgaan tot het inzaaien met 'Cool of Raapsaadt onder opsigt van erwaarene personen'. In het daaropvolgende jaar werd de dijk afgewerkt en 'een steenen pompe (kokersluis), met een ruime en deftige uitwateringe', de Stadspolderzijl aangelegd. Het geheel had de stad 66.539 gulden gekost. Maar de Stadspolder bleek meteen winstgevend, want men had het koolzaad met achttien schepen naar Amsterdam en Rotterdam verscheept, alwaar het voor 84.658 gulden was verkocht. Na aftrek van alle overige kosten had de stadskas aan deze operatie 4852 gulden overgehouden. Na een tweetal minder goede jaren maakte de stad een einde aan de eigen exploitatie van de polder en deed zij het geheel (794 deimten of 427 hectare) verdeeld over acht plaatsen onder beklemming in de verhuur. Aan huur bracht de Stadspolder vervolgens jaarlijks gemiddeld circa 8000 gulden op. De eigendom van deze polder werd in 1872 aan particulieren verkocht.

In de jaren die volgden werden ook de kwelders ten westen van de Finsterwolder Ham bedijkt. Hier was de stad slechts gerechtigd voor de opstrekken van een aantal plaatsen op het oude land die zij haar eigendom mocht noemen. Zo volgde na de Stadspolder de Oostwolder Polder (1769) en de zeewaarts daaraan grenzende Finsterwolder Polder (1819). In de laatstgenoemde polder was Groningen eigenaar van slechts 220 deimten land. Daarvan verkocht de stad op 27 juli 1819 zowel de beklemmingen als haar eigendomsrecht voor een bedrag van 90.000 gulden.

Vanaf 1862 werden de stadslanderijen aan de Dollard opnieuw uitgebreid. In dat jaar kwam tussen de Dallingeweesterdijk (bij Woldendorp) in het noordwesten en de Opdijk (die haaks op de noordwestelijke hoek van de Stadspolder staat) in het zuidoosten de Reiderwolderpolder, Eerste Afdeling, tot stand. Aanvankelijk wilden de betrokken grondeigenaren een schutsluis bouwen, maar de gemeente Groningen wist het zover te krijgen dat er een gesloten sluis, de Beertsterzijl of Reiderlander sluis, werd gebouwd. Gedurende korte tijd heerste ten stadhuize de oude sfeer van stapeldwang en marktbescherming. De gemeente was bevreesd dat de granen uit de Dollardpolders via een schutsluis gemakkelijk over zee rechtstreeks naar Rotterdam of het buitenland konden worden verzonden. In zo'n geval zouden ze niet op de Groninger Korenbeurs worden aangeboden. De stad kreeg haar zin. Groningen was hier eigenaar van de meest oostelijk

Op deze kopie van een door Jannes Tideman vervaardigde originele kaart uit 1699, zien we de opstrekken van de 'nieuwe' gewonnen landen, gelegen onder de caspelen Midwolda, Oostwold en Oostwolder Hamrik. De kaart werd ten

behoefte van het dijkonderhoud vervaardigd en toont de onderhoudsplichtige eigenaren van de landen en rechtsboven de oppervlakte van de nieuwe polder: ruim 1229 deimten. (GAG, Kaartenverz., nr. 990)

gelegen gronden, in totaal circa 200 hectare. Ze werden in het westen begrensd door het Hoofdkanaal (Bellingwolder Zijldiep). In 1864 liet de stad in de Eerste Afdeling drie boerderijen bouwen, die werden verpacht. De kwelders ten noorden van de Stadspolder bleven in eerste instantie onbedijkt, maar werden in 1874 op kosten van de stad ingepolderd. Aan deze bedijking werd de naam Reiderwolderpolder, Tweede Afdeling gegeven. Groningen stichtte er drie boerderijen die het tot 1985 voor eigen exploitatie

uitbaatte. Bij de aanleg van de Tweede Afdeling stond men voor de vraag waar men het overtollige water moest lozen. De kortste weg liep via de Westerwoldsche Aa, waarin drie jaar later de Nieuwe Stanzijl werd gelegd naar de Dollard. Groningen koos voor de lange weg en liet een bermsloot langs de dijk van de Tweede Afdeling leggen. Deze sloot door middel van een duiker onder de Opdijk aan op de bermsloot langs de zeedijk van de Eerste Afdeling. Via een aansluiting op het afwateringskanaal kon er

Kopie van een kaart getekend door Arnoldus Tideman naar gegevens van Bontko Bennens (1690). De kaart toont de sedert 1657 bedijkte nieuwlanden van 'Oude en Nieuwe' Beerta en Ulsda met hun eigenaren en gebruikers. De landen

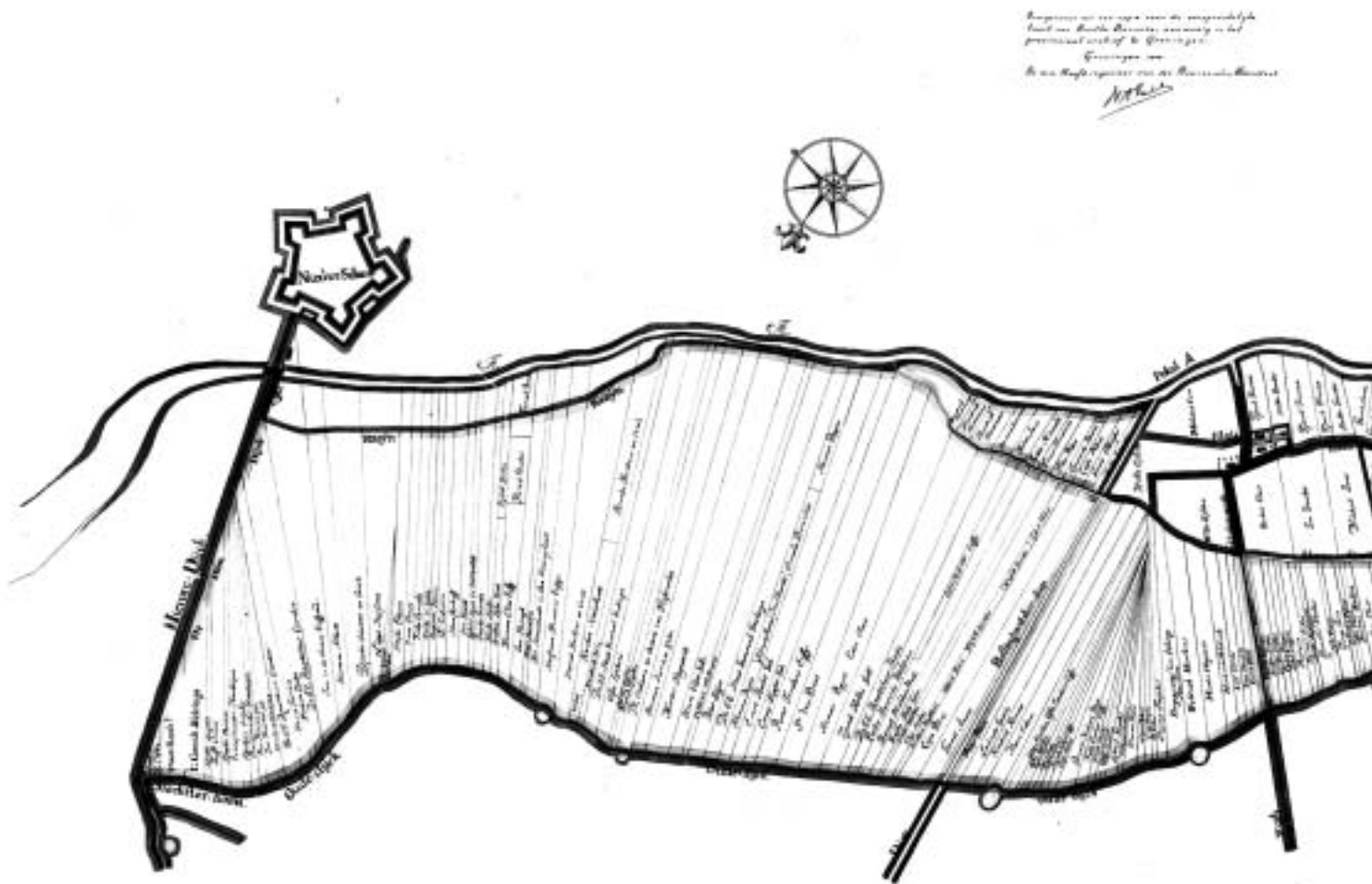
lagen ongeveer tussen het Bultsterverlaat in het zuidwesten (rechts) en de Stocksterhorn in het noordoosten. (GAG, Kaartenverz., nr. 991)

gebruik worden gemaakte van de betere lozingsmogelijkheden bij Fiemel op de Eems. Van 1945 tot 1991 had de Tweede Afdeling zijn afvoer via de Buitenzeesluis en thans loost de polder via de Nieuwe Statenzijl.

In 1912 liet de gemeente Groningen opmetingen verrichten op de voor de Reiderwolderpolder gelegen kwelders. Het plan deze aanwassen in te polderen bleef echter ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog liggen. Voor Groningen was dat nauwelijks een probleem want het kweldergras kon men tijdens de oorlog tegen hoge bedragen als veevoeder verkopen. Ook na de oorlog leek een eventuele inpoldering van de aanwassen nauwelijks voordeel op te leveren. Met name het twaalftal kleinere eigenaren was gekant

tegen een eventuele inpoldering. Logisch, wanneer men bedenkt dat naarmate men dichterbij zee kwam de grenslijnen van de opstrekken van de gemeente Groningen en die van het Onverdeelde Munnikeveen elkander raakten. Het gevaar dreigde dat de kleine eigenaren (onder andere Drewsheerdt) door de inpoldering verstoken zouden raken van toekomstige aanwassen.

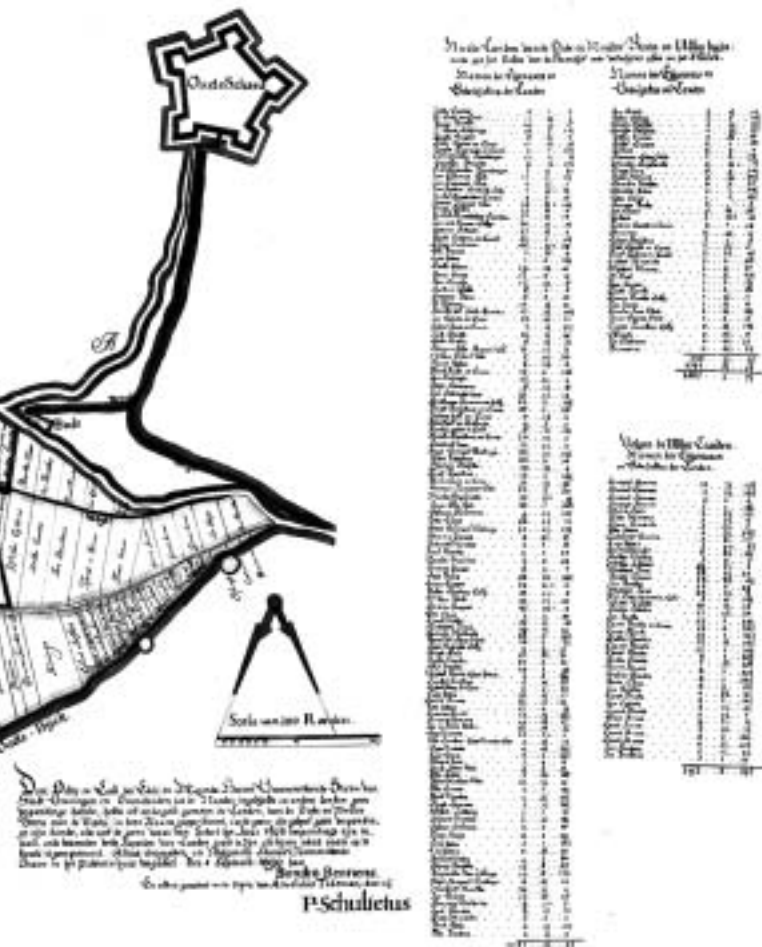
Maar de beide grote grondbezitters, de eigenaren van het Onverdeelde Munnikeveen en de gemeente Groningen, zagen wel wat in een nieuwe Dollardpolder. Het was slechts de vraag hoever de nieuwe polder zich naar het oosten moest uitstrekken. Een bedijking van de kwelders vóór de Tweede Afdeling gelegen was uitgesloten. Hier was eenvoudigweg

nog te weinig land aangewassen. Ook werd overwogen de stadsaanslibbingen ten oosten van de Beertster Mude ongemoeid te laten. In zo'n geval behoefde men ook geen nieuwe zeesluis ten behoeve van de uitwatering van Reiderland te bouwen. Tenslotte kozen Gedeputeerde Staten toch voor een inpoldering van alle kwelders gelegen voor de Reiderwolderpolder, Eerste Afdeling. Dat maakte de aanleg van een nieuwe Reiderlander (buiten)sluis of Buitenzeesluis nodig ter vervanging van de Beertsterzijl. De nieuwe polder kwam in 1924 als Carel Coenraadpolder (C.C. polder) gereed. Hij is genoemd naar oud-commissaris van de koningin (1893-1917) en waterstaatsdeskundige mr. Carel Coenraad Geertsema. In het verlengde van het

Hoofdkanaal groef men vanaf de Beertsterzijl in oostwaartse richting het Boezemkanaal. Via de Buitenzeesluis kreeg het zijn uitmonding op de grens van de C.C. polder en de Reiderwolderpolder, Tweede Afdeling. Op haar gronden in het oosten van de C.C. polder bouwde de gemeente Groningen een drietal boerderijen, tezamen 162 hectare, die zij in eigen exploitatie nam.

Zo waren de stadsbezittingen langs de Dollard in vier eeuwen tijd ruim zeven kilometer naar het noorden opgeschoven. Door een uitgekiend beleid van aankoop, aanwas, bedijking, exploitatie en verkoop heeft Groningen tussen 1563 en 1985 volop deelgenomen en geprofiteerd van de herovering van land op de Dollard.

Kaart van de 'uiterdijken en verderen aanwas agter de Stadsnieuwepolder en Egipterdijk', door stadsbouwmeester G. Kuyper en A. Meursing, 1795. De aanwassen zouden pas in de jaren 1862-1874 als Reiderwolderpolder

(eerste en tweede afdeling) worden ingedijkt. (GAG, Kaartenverz., nr. 1307)

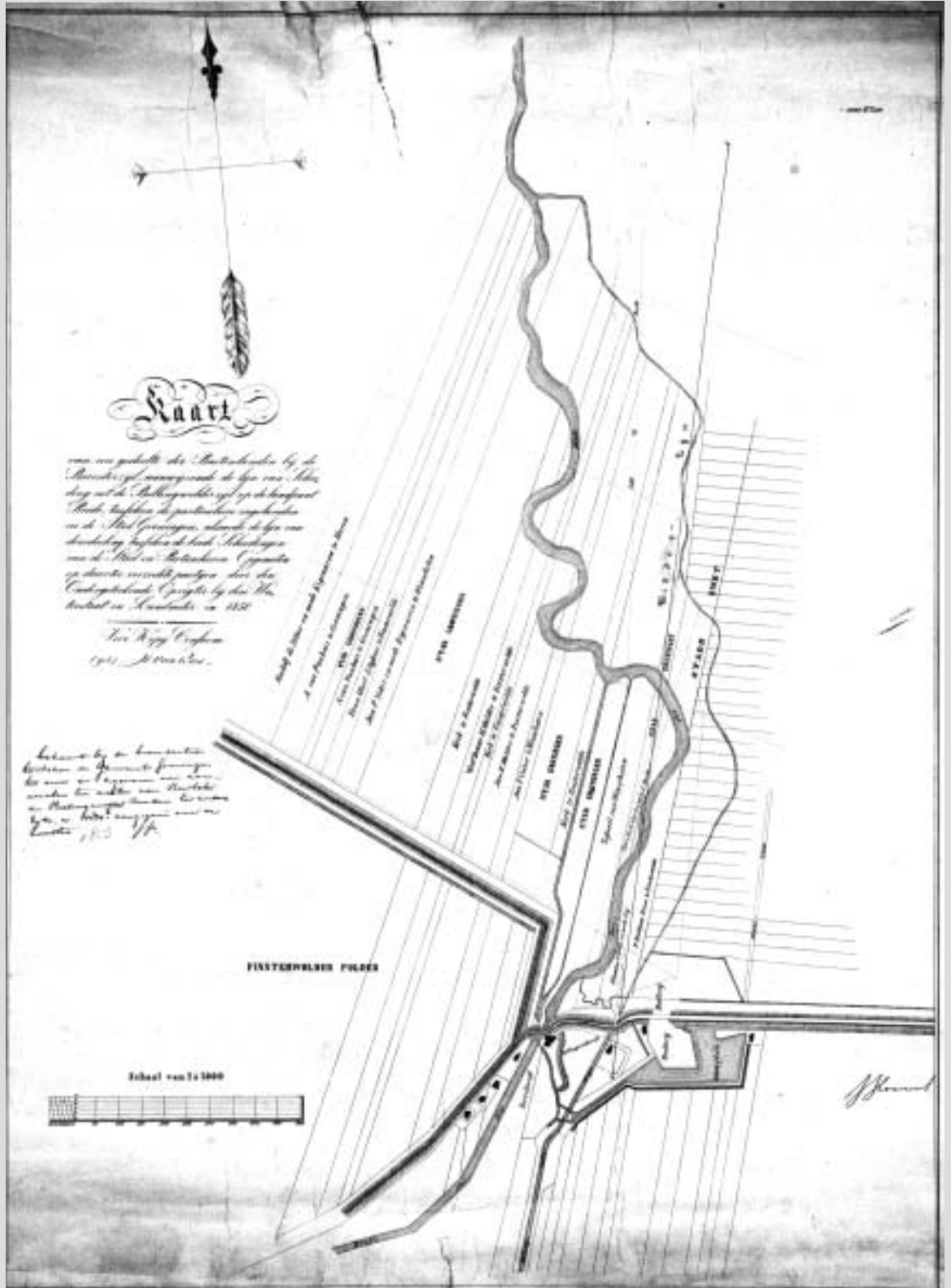

In Groningen gold als vandoorts het oud-Friese recht van 'opstrek'. Op deze in 1850 door W. van Rees vervaardigde kaart staat een deel van de landen buiten de Beertster- en Bellingwolderzijlen (nu Hongerige Wolf) aangegeven. De grens tussen

de stadsaanwassen en de particuliere aanwassen werd in 1850 iets naar het westen (de Middenlijn) gelegd. Die verplaatsing was het gevolg van een uitrust van 'opstrekken' tussen de gemeente Groningen (die, zoals de kaart laat zien, ook ten

westen van de lijn enige 'opstrekken' bezat) en enkele particulieren. (GAG, Kaartenverz., nr. 1311)

Hoofdstuk 10

Geldzorgen: *op de drempel van de negentiende eeuw*

- Financiële perikelen
- Een rentmeester neemt de benen
- Nieuwe kaders
- Uitverkoop
- Geld uit de Veenkoloniën

Tijdens de Bataafs-Franse tijd, met name in de jaren 1795-1803, kwam een einde aan de zelfstandige positie van de stad Groningen. Het stadsbestuur raakte zijn zeggenschap kwijt over het Gorecht, de Oldambten en Westerwolde. De stad Groningen vormde niet langer een min of meer zelfstandig republiekje, maar was thans een stad als alle andere. Dit verlies van status viel samen met grote financiële problemen. Zij waren deels een gevolg van de bouw van een nieuw en vooral duur stadhuis en van slecht financieel beheer in de voorgaande jaren.

Het stadsbestuur kreeg ook allerlei rekeningen gepresenteerd, waarvan die voor de inkwartiering van Franse soldaten wel het zwaarst wogen. Ter leniging van de financiële nood was men genoodzaakt vrijwel alle boerderijen en losse landen in de Ommelanden en het Oldambt van de hand te doen. Maar er waren ook positieve ontwikkelingen; het nieuwe Stadskanaal begon eindelijk geld in het laatje te brengen.

**Justus Datho Quintus
(1733-1817), presiderend
burgemeester in 1806.**

185

Financiële perikelen

‘Laat ons ’t geen Groningen in rang en stand verloren heeft zoeken te herwinnen door eene verstandige en betamelijke bezuiniging, en in de administratie van hare middelen betrachten ’t geen een goed en verstandig vader des gezins in zijne eigene zaken doet (...) door de uitgaven te rigten, zoo veel de omstandigheden toelaten, naar de middelen, die in onze magt zijn’. De glans was er wat af op die zestiende oktober van het jaar 1806 in Groningen. Op die dag werd met een plechtige raadsvergadering het nieuwe Raadhuis op de Grote Markt in gebruik genomen. Maar presiderend burgemeester J.D. Quintus kon in zijn openingstoespraak nauwelijks verhelen dat van de luister van de oude stadsregering weinig was overgebleven. Als vertegenwoordiger van de oude regentstand had hij weliswaar de golven van de Bataafse omwenteling (1795-1801), ingezet op het naderen van de Franse troepen, overleefd. Toch klonken zijn gelukwensen en toespelingen op een voorspoedige toekomst nogal geforceerd. Temeer waar Quintus aan het begin van zijn toespraak uitgebreid inging op het verval van de macht van de stedelijke regering sinds ‘de revolutie van 1748’. We luisteren nog even mee naar de burgemeester: ‘Ik wensch u dan van harte geluk mijne heeren! met deze eerste vergadering in dit nieuw stadshuis, hetwelk in heerlijkheid van gebouw het oude verre overtreft; ofschoon de luister van de tegenwoordige stads regering die van het oude stadshuis van verre noch van nabij evenaart. Vóór het jaar 1748 was dezer stads regering de aanzienlijkste van ons gemeenebest, was het eerste lid der staatsregering en had de beschikking over de stads regeringsposten, de helft der provinciale ambten, de aanstelling van drosten van Westwoldingerland, Oldambt, Gorecht met Sappemeer, regters van Vlagtwedde en Bellingwolde, oordeelde in criminele en civiele zaken zonder appèl, en was in alle opzichte eene vrije en onafhankelijke regering. Door de revolutie van 1748 onderging zij eene aanmerkelijke tanning’.

De benoeming van de ambtsdragers was sindsdien onderworpen aan de goedkeuring van de stadhouder, terwijl voortaan op de vonnissen van de stedelijke rechtbank appèl kon worden aangetekend bij de provinciale Hoge Justitiekamer. Toch was Groningens voorspoed en welvaart nadien tot een ongekenne hoogte gestegen, ‘onder eene verstandige, zachte en regtvaardige regering. Den ingezetenen van de (veen)koloniën en jurisdictiën ging het wel door eene onpartijdige en mannelijke administratie van politie

en justitie’. Sinds 1795 was al die luister van weleer volledig teloor gegaan. De stad was de politieke macht over haar jurisdicties kwijtgeraakt en de benoeming van allerlei ambtsdragers. In feite had zij geen vrije en onafhankelijke regering meer. Dat deed zeer, te meer waar op dat moment, aldus Quintus, ‘geene schaduw meer gevonden wordt van hare vorige grootheid en luister, als de naam alleen’. Erger, ‘zij wordt nu met de kleinste steden van ons vaderland – wat zeg ik? met den drost van eene jurisdictie gelijk gesteld’. Als lid van het oude stadsbestuur had Quintus destijds nog meegemaakt dat zo’n functionaris gewoonweg door deze regenten werd benoemd en alleen aan hen verantwoording moest afleggen.

Het Raadhuis dat op dat moment werd ingewijd was overigens al voor de omwenteling van 1795 onder

een ongelukkig gesternte in de steigers gezet. Het stadsbestuur had in 1774 besloten, ter vervanging van het oude en bouwvallige Raad- en Wijnhuis, een nieuw Raadhuis te bouwen. Daartoe koos men uit een prijsvraag het ontwerp van de Amsterdamse stadsbouwmeester Jan Otten Husly. Hij was aan het werk gegaan, maar niet verder gekomen dan de bouwput toen het stadsbestuur in 1777 opdracht gaf de werkzaamheden te staken. Het had aanvankelijk de nieuwbouwplannen met groot enthousiasme omarmd. Het idee een nieuw, groots stadhuis te bouwen kwam uit de koker van de destijds machtigste regent in de stad, luitenant-stadhouder, burgemeester Anton Adriaan van Iddekinge (1711-1789). Van Iddekinge had zich verzekerd van de adviezen van de meest veelzijdige geleerde van de Republiek uit die dagen, de hoogleraar anatomie Petrus Camper, die sinds 1763 in Stad woonachtig was. Ook toen die in 1773 was teruggekeerd naar Friesland, bleef hij zich vanuit zijn buiten 'Klein Lankum' ten westen van Franeker met de gang van zaken op en rond de Grote Markt bemoeien. Camper en Van Iddekinge hadden al voor het uitschrijven van een prijsvraag de architectonische randvoorwaarden geformuleerd: het nieuwe raadhuis moest een voornaam, neo-klassicistisch gebouw worden. Maar de financiële grondslag van het plan rammelde. Aanvankelijk had men de kosten begroot op vier à vijf ton. Tegen vier procent zouden de rentelasten daarvan jaarlijks circa 20.000 gulden belopen. Men berekende met een jaarlijks overschot aan inkomsten van 14.000 gulden die lasten wel te kunnen dragen. Met zo hier en daar wat te beknibbelen en de gunstige vooruitzichten van de venen in de Boven-Wildervank zou dat bedrag wel zijn op te brengen.

De bouw ging van start, maar onderzoek door de burgemeesters in de stadsrekeningen over de jaren 1757-1775 wees al spoedig uit dat het provenu daarvan te gering was om de rente te betalen. De stad hield jaarlijks per saldo slechts ruim 4000, in plaats van 14.000 gulden over. In de vergadering van de Brede Raad werd toen voor het eerst het idee geopperd om enkele Ommelander heerlijkheden en rechtstoelen, maar ook losse landen en hemen te verkopen. Ondanks het pleit van Van Iddekinge voort te gaan met de bouw, omdat de stad anders de risée van 'gantsch Europa' zou worden, besloot een kleine meerderheid tot uitstel. Vervolgens bleef het werk jaren liggen.

Een rentmeester neemt de benen

Vijf jaar later was het perspectief op een hervatting van de werkzaamheden zelfs kleiner dan ooit en dat

uitgerekend door de zwager van Van Iddekinge, stadsrentmeester Arnold Hendrik Berghuijs. Hij werd er al langer van verdacht een janboel van de stadsboekhouding te hebben gemaakt. Geen wonder dat boze tongen in Groningen beweerden dat het stopzetten van de stadhuisbouw zwager Van Iddekinge wel goed uitkwam.

Op vrijdag 31 mei 1782 meldde Cornelia van Iddekinge, de vrouw van stadsrentmeester Arnold Hendrik Berghuijs, zich bij het stadsbestuur. Haar man was voor een paar dagen naar het Oldambt vertrokken teneinde enkele zaken te regelen, maar op de afgesproken woensdag niet teruggekeerd. Zij had gehoord dat hij 'tot haare bittere smerte' voorlopig niet van plan was terug te keren. Naar haar zeggen vanwege 'overgroot chagrijn', die het gevolg was van de kennelijke chaos waarin de financiële administratie van Groningen zich op dat moment bevond. Zij gaf het stadsbestuur het advies de rekeningen van het Stads Comptoir door te nemen om aldus zicht te krijgen op het 'agterweesen' (achterstallige betalingen). Mevrouw Berghuijs had alle reden zich zorgen te maken. Uiteraard over de afwezigheid van haar man, hoewel wij niet weten hoe hecht hun relatie was, maar vooral ook over de tekorten. Volgens het reglement voor de stadsrekenkamer (1666) was de rentmeester financieel aansprakelijk voor tekorten die voortvloeiden uit door hem verleend uitstel van betalingen. Ook oud-rentmeesters en zelfs hun weduwen werden wel aansprakelijk gesteld. Zoals in 1688, toen het stadsbestuur zekere restanten op de weduwen van rentmeesters Rembt de Mepsche en Eppo de Veencamp probeerde te verhalen.

Er gingen al jaren geruchten dat rentmeester Berghuijs het niet zo nauw nam met zijn financiële administratie. Maar nu wees de magistraat uit zijn midden enkele geëmitteerden aan om met de Stadsrekenkamer de stand van zaken, met name de contante penningen, op te nemen. De commissie was meteen naar het stadscomptoir getogen om daar van klerk C. Wilkens te vernemen dat hij de betalingen had gestaakt, aangezien nog maar '70 à 80 gls.' in kas was. De commissieleden waren verbijsterd toen zij hoorden dat hij niet kon aangeven waarom de kas zo goed als leeg was. Wilkens moest hier gezien de veelvuldige afwezigheid van zijn superieur toch meer van weten. Men besloot hem voorlopig onder curatele te stellen. Het vertrek waarin zich het Stadscomptoir bevond ging achter slot en grendel, de blinden werden gesloten en de gehele financiële administratie werd in beslag genomen. Berghuijs kreeg het bevel zich

onmiddellijk op het raadhuis te melden om daar verantwoording af te leggen. Kennelijk koesterde men weinig hoop dat hij zich inderdaad zou melden, want de raadsdienaar werd opgedragen zijn signalement *ad omnes populos*, dat wil zeggen publiekelijk te verspreiden. In de *Groninger Courant* van 12 juli 1782 stelden Burgemeesteren en Raad een premie beschikbaar. Degene die inlichtingen kon verschaffen omtrent de verblijfplaats van Berghuijs – ‘onder zware Suspicie, van zig in het bedryf zynes Ambts aan verregaande malversaties te hebben schuldig gemaakt’ – kon aanspraak maken op een premie van 1500 gulden, voor die tijd een gigantisch bedrag.

Uit het rapport van de onderzoekscommissie blijkt dat de achterstallige betalingen aan de stad inmiddels tot ruim 151.000 gulden waren opgelopen. Op de goederen van Berghuijs liet het stadsbestuur beslag leggen. Zijn malversaties kostten de stad uiteindelijk ruim 130.000 gulden. Berghuijs' bezittingen werden genventariseerd en geveild. Intussen kon men de hoogst noodzakelijke uitgaven niet doen. Uit verschillende fondsen zou op korte termijn slechts 20.550 gulden in de stadskas kunnen worden overgeboekt. Dat was te weinig om aan de korte termijn verplichtingen (ruim 50.000 gulden) te voldoen. De commissie stelde voor de graafwerkzaamheden aan het Stadskanaal op te schorten en voor 50.000 gulden te negociëren (lenen) op de kapitaalmarkt. Daartoe zou de stad obligaties van 500 gulden op een rente van 3,5% uitzetten, af te lossen bij uitloting. De dagelijkse gang van zaken op het stadscomptoir werd tijdelijk toevertrouwd aan Pieter Roelfzema en Jan Coppius, totdat Frederik Sibinga in februari 1783 als opvolger van Berghuijs werd benoemd. Het tekort bedroeg op dat moment nog ruim 95.000 gulden, te vermeerderen met 13.000 gulden. Deze laatste som had Berghuijs eigenmachtig uit de stadskas naar de kas waaruit de koop-schatten werden voldaan overgeheveld.

Het mag geen verbazing wekken dat de bouw van het raadhuis nu verder weg leek dan ooit. Het kwam zelfs zover dat de bouwput, na klachten van de omwonenden over wateroverlast in hun kelders, weer met aarde werd dichtgegooid. Pas in juni 1792 besloot men de bouwwerkzaamheden te hervatten en in het daarop volgende jaar kon ‘Praesident’ burgemeester Hindrik van Sijzen de eerste steen leggen. De auteurs van de *Tegenwoordige Staat van Stad en Lande* besteedden in 1794 maar liefst achttien pagina's aan het nog volop in aanbouw zijnde Raadhuis. Een ‘grootsch en voortreffelyk’ werk dat met zijn vier zuilen en vele pilasters een voorname uitstraling

kreeg. De hoofdingang had niet meer het eenvoudige naar het westen gekeerde bordes van het oude Raadhuis. Nee, voortaan getuigde een breed, naar de Grote Markt en dus het oosten gericht bordes van de macht en de belangen van het stadsbestuur, gezeteld in het hart van Stad en Lande.

Nieuwe kaders

Intussen stond de pretentie van macht en aanzien die het stadsbestuur met het nieuw te bouwen Raadhuis beoogde uit te stralen haaks op de politieke werkelijkheid. In januari 1795 staken de Fransen de grote rivieren over en met hun komst verschenen ook de patriotten weer ten tonele. Tijdens de jaren 1783-1787 hadden zij zich ingespannen voor een beperking van de stadhoudelijke macht en het vergroten van de invloed van het vooraanstaande deel van de burgerij op de regering. Het was zelfs zover gekomen dat het stadsbestuur voor enige tijd het heft in eigen handen nam. Dat deed het onder meer door twee tegen de wil van stadhouder prins Willem V gekozen raadsleden toch te beëdigen. De dankzij Wilhelmina van Pruisen, de vrouw van Willem V, te hulp gesnelde Pruisische troepen maakten in september 1787 een vroegtijdig einde aan deze fluwelen revolutie. Het patriottisch exercitiegenootschap ‘Voor onze duurste panden’ werd aanstonds ontbonden, waarna een deel van de patriotten zich naar het buitenland uit de voeten maakte.

Maar het exercitiegenootschap marcheerde in 1795 opnieuw door de straten van Groningen en binnen enkele dagen prijkte de vrijheidsboom op de Grote Markt. Vooruitstrevende burgers, die zich hadden verenigd in een comité revolutionair, riepen hun medeburgers bijeen. Zij wezen vertegenwoordigers aan, die op hun beurt zestien provisionele representanten (voorlopige vertegenwoordigers) kozen. Op 13 februari 1795 ontsloeg het comité revolutionair het oude stadsbestuur en installeerde een voorlopige municipaliteit (gemeenteraad). Het oude bestuur had enkele dagen daarvoor uit voorzorg de bouw van het raadhuis opgeschort. Eén jaar later leende de stad nog zo'n 92.000 gulden ten behoeve van de bouw daarvan. De onzekere tijd maakte kapitaalverschaffers echter weinig genegen om geld voor te schieten aan overheden, zodat het werk weldra opnieuw werd stilgelegd en pas in 1801 werd hervat. Het nieuwe raadhuis kostte de stad uiteindelijk een vermogen; een bedrag dat in 1820 op een totaal van 375.000 gulden werd gecijferd.

De vrijwel permanente toestand van oorlog waarin

Nederland zich onder Franse invloed tussen 1795 en 1815 rechtstreeks dan wel indirect bevond, miste zijn uitwerking op de stedelijke financiën niet. Het begon met de inkwartiering van enkele duizenden Franse soldaten. Nog afgezien van hun hoge kosten van onderhoud, betaalden ze bovendien met vrijwel waardeloos papiergeld, de zogeheten *assignaten*. Daarbij kwam dat de oude regeringsstructuur niet alleen veelvuldige – buiten het onderwerp van dit boek vallende – maar vooral ingrijpende veranderingen onderging. Vanuit de stadsjurisdicties, de beide Oldambten voorop, stak de aloude eis voor gelijkberechtiging weer de kop op. Men wilde er van de eeuwenlange bevoogding door de stad af en eiste toelating tot het provinciale bestuur. In november 1795 verklaarden de provisionele representanten (voorlopige vertegenwoordigers) van de stad Groningen de Oldambten, het Gorecht en Sappemeer/Hoogezand vrij. Er werd een commissie in het leven geroepen die de eenheid van de provincie tot stand moest brengen. Daarin waren ook het Gorecht, Sappemeer/Hoogezand en de beide Oldambten, waartoe het grootste deel van de Veenkoloniën behoorde, vertegenwoordigd. Het stadsbestuur voelde uiteraard bitter weinig voor een verandering van het gewestelijk bestuur en het richtte zijn pijlen vooral tegen de voorgestelde evenredige vertegenwoordiging. Dat zou de Ommelanden met de Stadsjurisdicties een in zijn ogen onevenredige macht geven in het provinciaal bestuur. Als alles bij het oude bleef zouden Groningen en zijn rechtsgebieden met 63.000 inwoners getalsmatig het primaat behouden ten opzichte van de Ommelanden, die slechts 42.000 inwoners telden. Dan was het nog de vraag wat er zou gebeuren met Westerwolde, een heerlijkheid van de stad, die formeel nooit tot het gewest stad en Lande had behoord. Tezamen met deze streek telden de stadsjurisdicties zelfs evenveel inwoners als de Ommelanden. Qua inwonertal zou Stad, dat steeds de eerste viool in het gewest had gespeeld, met haar 24.000 inwoners zwaar in de minderheid zijn. Voorlopig zagen de Stadjers kans het Oldambt c.s. buiten het gewestelijk bestuur te houden. Gedeputeerde Staten bleven in functie, met vier leden van de stad en vier uit de Ommelanden. Zelfs de benoeming van de rechters in haar jurisdicties – een voorrecht dat het stadsbestuur in 1748 kwijt raakte – had de stadsregering weer aan zich getrokken. Zo bestond de tegenstrijdige situatie dat de stadsjurisdicties wel in de Nationale Vergadering in Den Haag waren vertegenwoordigd, doch niet in de provinciale organen.

Zo'n situatie kon gezien de sterke drang naar democratisering niet lang duren. Na een intermezzo, waarin Groningen en Ommelanden opgingen in een Departement van de Eems met Leeuwarden als hoofdstad, verscheen in 1801 opnieuw een departement Stad en Lande van Groningen op de kaart. Ook Westerwolde behoorde er voortaan bij. Napoleon oefende inmiddels de absolute macht uit in Frankrijk, en onder zijn lange, dictatoriale schaduw werd ook hier het verruimde kiesrecht snel ingeperkt. Nu vond ook een toenadering plaats tussen de patriotten en de oude regenten, hoewel het proces van veranderingen in de staatkundige structuur onomkeerbaar bleef. Zo maakte men in 1803 voorgoed korte metten met de oude staatsstructuren in Stad en Lande. In de Ommelanden verdwenen de oude rechtstoelen. Ze werden vervangen door een drietal jurisdicties, die hun namen ontleenden aan de oude Ommelander kwartieren, Hunsingo, Fivelgo en Westerkwartier. De stad werd vervallen verklaard van haar eeuwenoude politieke rechten op beide Oldambten, het Gorecht, Sappemeer en Westerwolde (Wedde en Westerwoldingerland). Als jurisdicties werden ze gelijkgesteld aan hun Ommelander tegenhangers. De provincie, die sedert maart 1808 kortweg Groningen heette, kwam onder het bestuur van een landdrost, H.L. Wichers, die werd bijgestaan door drie kwartierdrosten.

Ook in de stad Groningen zelf ging de regeringsvorm op de helling. Na de reorganisatie, die in 1807 plaatsvond, telde het stadsbestuur één burgemeester, vier wethouders en vijftien vroedschappen. Nadat Napoleon ook Groningen als onderdeel van het door zijn broer Lodewijk geregeerde Koninkrijk Holland had ingelijfd, werden ze respectievelijk maire, adjuncten en raad genoemd.

Uitverkoop

Nog voor Napoleon het departement Groningen in juli 1810 inlijfde in zijn *Empire Français*, bevond de stad zich in een zware financiële crisis. Aan het raadhuis waren tonnen besteed en ook de inkwartiering van Franse soldaten kostte kapitalen. Aan de andere kant raakte de stad Groningen vaste bronnen van inkomsten kwijt, bijvoorbeeld uit de posterijen, het burgerrecht, evenals de subsidies ten behoeve van de fortificaties rond de stad.

De stedelijke regering zon op middelen om de tekorten op te vangen. Een daarvan bestond uit een geïntensiveerde verkoop van beklemmingen. Maar 'omdat meest alle Stadsplaatsen' inmiddels onder

Het Winschoterdiep rond 1915.

beklemming waren verhuurd, leverde het allemaal niet zoveel op. Wel bleven de extra uitgaven zwaar op de stadsbegroting drukken. De bouw van het stadhuis vergde na 1795 een bedrag van 375.000 gulden en in 1808 werden kazernes aan het Nieuwe Kerkhof aangekocht, ingrijpend verbouwd, uitgebreid en heringericht, kosten: 311.000 gulden!

Het stadsbestuur kwam pas echt in de financiële problemen, toen verschillende kapitaalverschaffers er toe overgingen hun kapitalen terug te vorderen. Ze namen niet langer genoegen met de (lage) rente in deze onzekere en dus dure tijden en eisten de door hen verleende kredieten terug. Onder het *Ancien Régime* had de stadsregering als het haar uitkwam de rente zo nu en dan eigenhandig verlaagd of betalingen opgeschort. Maar die tijd was thans voorgoed verleden en bovendien begonnen voor het eerst ook hogere overheden zich nadrukkelijk met haar administratie te bemoeien. In hun ogen leek Groningen voldoende middelen te hebben om zijn financiële tegenslagen te pareren. In het licht van de geldkrapte drong kwartierdros Hillebrand Jacob Wichers er in september 1808 bij de stadsrentmeester op aan zo spoedig mogelijk over te gaan tot het innen van de achterstallige pachten. Ook eiste hij inzage in de geleende kapitalen met hun rente- en aflossingsverplichtingen. Helemaal ongemakkelijk zullen de stadsbestuurders zich hebben gevoeld bij de tweede eis van de kwartierdros. Of men hem zo snel als mogelijk een lijst kon leveren met de zesjarig bekleemde meiers en de losse landen, als ook van de grondpachten in de stad. De stadsbestuurders zullen flink hebben moeten slikken. Men was alhier nooit anders gewend geweest dan zijn eigen zaken te regelen, zoals ook burgemeester Quintus in zijn aan het begin van dit hoofdstuk aangehaalde toespraak nog maar kort tevoren zo treffend had benadrukt.

Maar de omvang van de opgezegde kapitalen en de grootte van de extra uitgaven drukten zwaar op de stad. Het leek alsof de stadskas in een bodemloze put was veranderd, die niet te dempen leek. Her en der werd naar geldmiddelen gezocht. Zo waren de venen van Boven-Wildervank (Stadskanaal) in 1792 voor het eerst uit de rode cijfers geraakt. Aanvankelijk wendde de stadsregering de batige saldo's aan om de voorschotten uit de Pekeler kas terug te betalen, maar in 1806 werd het gehele Stadskanaalster slut (cumulatief saldo over de voorgaande jaren) à raison van 75.000 gulden naar het stadscomptoir overboektoekt. Ook dit was onvoldoende.

In overleg met de landdrost (de gouverneur van

het departement Groningen) werd nu naar drastischer maatregelen gezocht om de financiële problemen het hoofd te bieden. Een en ander leidde er toe dat het stadsbestuur in juni 1809 noodgedwongen akkoord ging met de verkoop van grond- of erfpachten in de stad, als ook de losse en zesjarig bekleemde landerijen. Die zouden, zo raamde men, ongeveer drie ton opbrengen. De grondpachten liet het stadsbestuur voorlopig ongemoeid. Het ging om te geringe bedragen. Bovendien kon men, bij ontstentenis van een goede kadastrale grondboekhouding, de grond vaak niet aanwijzen, waarop zulke doorgaans eeuwenoude pachten rustten. Van het bedrag van drie ton kon door uitloting 'of andersints' de schuld aan enige

crediteuren worden voldaan. Voorlopig hield de stadsregering de leningen die op de stedelijke instellingen als kerken, gast- en weeshuizen waren genomen buiten de uitlotingen en afbetalingen. In januari 1810 gingen vrijwel alle stadslanden in het Oldambt en de Ommelanden, met uitzondering van de gronden in de Veenkoloniën, de Stadspolder, het Ruigezand, Heiligerlee en Ter Apel in de verkoop. Het leverde een bedrag op van f 277.763,-. De uitverkoop van stadsbezittingen zou, gezien de penibele financiële situatie, nog verder zijn gegaan als de minister van Binnenlandse Zaken er in november 1810 niet een stokje voor had gestoken.

Geld uit de Veenkoloniën

In zijn geldnood nam het stadsbestuur ook zijn bezittingen in de Veenkoloniën onder de loep. De rentmeester der venen, W.J. Wichers, kreeg in december 1809 opdracht uitvoerig verslag te doen van de revenuen uit deze gebieden aan de commissie tot redres der Stadsfinanciën. De gecommitteerden vroegen zich af of de administratie van de venen in Sappemeer, Pekela en Wildervank 'niet voordeeliger en spaarzamer' zou kunnen. Uit het verslag van Wichers kwam naar voren dat het positieve saldo van de drie veenkoloniale gebieden en Ter Apel in 1810 ruim 28.000 gulden bedroeg. Uit een latere berekening bleek dat de stad in de periode 1806-1815 hieraan per jaar gemiddeld 30.800 gulden overhield. In Sappemeer en Ter Apel bestonden de inkomsten vooral uit land- en heemhuren, aan het Pekelerhoofddeep en het Stadskanaal, waar volop werd verveend, was het met name de stads vierde turf die geld in het laatje bracht. Wichers rekende voor dat alleen de Pekeler vierde turf in de jaren 1784-1809 goed was geweest voor een bijdrage van ruim viereenhalve ton aan de stadskas! Maar over zo'n 40 jaar, zo schatte hij, zou de turf op zijn en die bron van inkomsten geheel opdrogen. Het leek hem verstandig om eindelijk 'aan die Stads Pekelder colonisten de vrijheid te vergunnen, mede een gedeelte der stadsstratendrek door publicque koop deelachtig' te laten worden. Hoe meer grond daardoor zou worden ontgonnen, hoe meer zicht op toekomstige vaste inkomsten uit de land- en heemhuren. De situatie in Sappemeer toonde zulks overduidelijk aan, aldus Wichers. In elk geval had de Pekeler kas sinds zijn aantreden in 1803 reeds 27.025 gulden aan contanten aan de stadskas kunnen bijdragen. Om tenslotte de inkomsten uit de Boven-Wildervank (Stadskanaal) te vergroten maande Wichers het stadsbestuur 'op sortabele voorwaarden

met de Drentse opgezetenen' tot overeenstemming te komen 'nopens de doorlating hunner bij, en omstreeks het Stads Canaal' liggende venen. Uit zijn verslag blijkt eveneens tegen welke geringe kosten het beheer en onderhoud van de veenkoloniën – gemiddeld 3500 gulden per deelgebied – werd gevoerd.

Toch was de horizon ook daar niet geheel wolkenloos. Op 30 juli 1807 had de Raad een einde gemaakt aan de door haar sinds 1731 voor de Sappemeester meiers betaalde provinciale verponding. Tegen de afschaffing van dit voorrecht kwamen de laatsten in het geweer. Ze weigerden de huur aan de stad te betalen, tenzij met aftrek van hetgeen zij nu voortaan zelf aan deze grondbelasting moesten betalen. In 1822 waren de achterstallige huren reeds opgelopen tot een bedrag van bijna 94.000 gulden. Het duurde tot de jaren 1823-1825 eer de rechter de Sappemeester meiers in het ongelijk stelde. Bij die gelegenheid werd vastgesteld dat Groningen indertijd (1731) de meiers was tegemoet gekomen omdat zij deze lasten niet konden dragen. Van hun kant hadden de meiers toen nimmer aangevoerd dat zij niet verplicht waren tot betaling. In feite beschouwden de kolonisten zichzelf als beklemd meiers, die volgens de oude landrechten deze grondbelasting zelf moesten opbrengen. B & W kwamen na de rechterlijke uitspraken tot schikkingen met de meiers, maar waren in 1827 niet meer in staat alle achterstallige in te vorderen. Men was gedwongen ruim 52.000 gulden huur kwijt te schelden.

Ook na 1810 was het stadsbestuur nog lang niet uit de financiële zorgen. Om die reden stopte men in dat jaar met de verdere afwerking van het raadhuis. In 1814 bedroegen de kapitaallasten van de stad circa anderhalf miljoen gulden, waarover een jaarlijkse rente van bijna 61.000 gulden was verschuldigd. Volgens adjunct-maire W.W. Jullens ontving Groningen toen bijna 143.000 gulden per jaar aan inkomsten uit zijn buitenbezittingen. Inmiddels was de Franse bezetter verdwenen en werd de stad een deel van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden. De minister van Binnenlandse Zaken streefde naar een snelle liquidatie van de schulden. In 1815 waren ze reeds nagenoeg gehalveerd op een bedrag van 116.000 gulden en dit restant moest volgens besluit van Zijne Majesteit, koning Willem I vóór 1817 zijn voldaan. De Raad merkte eind december 1815 op niet bij machte te zijn deze schulden uit eigen middelen te voldoen, laat staan tot aflossing van de eerder geleende kapitalen over te gaan. Men voelde bovendien weinig voor het invoeren van nieuwe of het verhogen van bestaande belastingen.

‘De tegenswoordige tijdsomstandigheden zijn voor de ingezetenen al te drukkend, terwijl wij bij de tegenwoordige schaarsheid aan contanten de verkoop van Landgoederen niet durven aanraden’.

Dat laatste was maar goed ook. Het stadsbestuur was al heel wat van zijn oude belastingmiddelen kwijtgeraakt. Wel mocht het het landsbestuur verzoeken om opcenten op de landelijke belastingen te heffen, de zogeheten additionele stuivers. De opbrengst daarvan stelde echter weinig voor. Ze bedroeg in de jaren 1815-1819 niet meer dan 6% van de gemeentelijke ontvangsten. De overige plaatselijke belastingen, onder meer bestaande uit retributies als markt- en havengeld, maar ook uit lantaarngelden en belastingen ten behoeve van de brandspuit, tekenden voorts voor circa 18% van de inkomsten. Flink gedronken werd er ook, de accijns op gedestilleerd droeg ongeveer 12% bij aan de stadskas. Deze inkomsten werden echter verre overtroffen door hetgeen de buitenbezittingen opleverden. Met bijna 80.000 gulden waren ze goed voor één-derde van de stedelijke inkomsten.

Het stadsbestuur berekende in 1819 dat sinds 1795 ruim negen ton aan incidentele uitgaven waren gedaan. Daarvan vormden het nieuwe raadhuis en de verbouw en uitbreiding van de kazerne aan het Nieuwe Kerkhof de grootste kostenposten. Het uitdiepen van het Winschoterdiep, de verlenging van het Stadskanaal en het bouwen van het 2de Verlaat aldaar hadden in totaal ruim 114.000 gulden gekost. Het verlies aan jaarlijkse structurele inkomsten, zoals bijvoorbeeld uit het burgerrecht, raamde men op 41.000 gulden. Daarbij kwamen nieuwe uitgavenposten (circa 28.000 gulden) zoals onder andere extra subsidies aan de armen en de afdracht van 2% (van 200.000 gulden gewone jaarlijkse ontvangsten van de stad) die in 's rijks schatkist vloeiden.

Uiteraard was Groningen niet de enige stad of gemeente die het financieel zwaar te verduren had. Wel was sprake van een geleidelijke verbetering van de financiële situatie van de stad. Men vermeed tijdens de jaren 1820-1850 nieuwe, grote uitgaven en ‘betrachtte zoveel mogelijk de menage’. Dat laatste werd vergemakkelijkt doordat het aantal stadsambten, mede dankzij de opheffing der stadsjurisdicties en heerlijkheden, flink was afgenomen. Incidentele inkomsten, zoals uit de verkoop van de beklemming en de eigendom van 220 deimt stadsland achter Finsterwolde in 1819, brachten ook de nodige verlichting.

Ondanks de toegestane opcenten op rijksbelastingen (zoals de grond- en personele belasting) bleven de

indirecte belastingen voor de meeste steden de hoofdbron van inkomsten. De indruk bestaat dat de lokale belastingen in de stad Groningen, mede dankzij de forse inkomsten uit de buitenbezittingen (veenkoloniën en polders), minder zwaar drukten dan in vergelijkbare steden elders in den lande. Vast staat dat het belang van de buitenbezittingen, met name de veenkoloniale cultuurgronden, venen en kanalen voor de stedelijke inkomsten onverminderd groot bleef. Een voorbeeld uit het midden van de negentiende eeuw volstaat. In 1851 beliepen de gewone ontvangsten van het gemeentebestuur 249.000 gulden. Daarvan werd 133.000 gulden ontleend aan opcenten op directe en indirecte (accijnzen) rijksbelastingen. De opcenten op gedestilleerd en tarwe (de laatste bedroeg hier maar liefst 225 opcenten) drukten vooral zwaar op de armere Stadgers.

Daartegenover stond 97.500 gulden aan inkomsten uit de pacht van tollens en sluizen, veenkoloniale cultuurgronden en polders, als ook de verkoop van stadsstratendrek. Op dergelijke structurele inkomsten, laat staan van deze omvang, kon met uitzondering van de stad Kampen met zijn ‘Koeboeren’ en ‘Eilandboeren’, geen andere enkele gemeente in Nederland bogen. Ten stadhuize mocht men zich inderdaad gelukkig prijzen dat de nationale overheid destijds (1810) – en geen moment te vroeg – een stokje had gestoken voor de plannen van het toenmalige stadsbestuur om, ter leniging van de financiële nood, nog meer buitenbezittingen te verkopen.

De stadsmeierrechten in de negentiende eeuw

- Algemeen
- Administratieve achterstand
- Een debat over huuropzegging en huurverhoging
- Reorganisatie van het Veenkantoor
- Drie kantoren
- De kwestie Trip
- Huurcarter- en beklemrecht
- Consent en hypotheek
- Volle eigendom en eigen exploitatie: Ter Apel rond de eeuwwisseling

In de negentiende eeuw beseftte het stadsbestuur (vanaf 1851 het gemeentebestuur) ten volle het gemis van zijn politieke macht. Het ondervond dat met name voor de rechter, waar de bepalingen uit de stadsrechten steeds vaker, zij het doorgaans tevergeefs, werden aangevochten. Onder invloed van de daar gevormde jurisprudentie ontwikkelden de stadsmeierrechten zich uiteindelijk van een persoonlijk in een juridisch niet langer omstreden zakelijk recht. Het beheer van haar bezittingen kostte de stad daarentegen steeds meer moeite. Een tweetal rentmeesters kon de taakverzwaring niet aan en moest het veld ruimen. Uit dergelijke logistieke perikelen ontstond, in 1848, het Veenkantoor.

Algemeen

Toen de ergste financiële en politieke stormen omstreeks 1820 tot het verleden behoorden, besefte het stadsbestuur meer dan ooit het grote belang van de stadsbuitenbezittingen, de Veenkoloniën voorop. Voortvarend werkte het aan de uitvoering van het in 1817 gesloten Convenant met de Drentse veenmarken (zie hoofdstuk 8). De veenkoloniën, zo realiseerde men zich ten stadhuize, waren voor de stedelijke financiën zelfs belangrijker dan ooit, 'daar de Stad aan alle zijden zoodanig in het naauw is gedreven, dat zij, ondanks eene nieuwe belasting hare noodzakelijke uitgaven niet kan hoeden'.

Deze aanhaling is afkomstig uit een voorstel aan de raad van de raadscommissie voor de venen – in 1816 ingesteld – om zo spoedig mogelijk te voorzien in een opvolger van de toenmalige rentmeester der venen W.J. Wichers. Hij had inmiddels de leeftijd van 62 jaar bereikt en er 32 turbulente jaren als rentmeester opzitten. Nu naderde het moment van zijn vertrek. Het stadsbestuur was bevreesd dat hij te vroeg zou komen te overlijden. Wichers zelf klaagde al een tweetal jaren over zijn leeftijd en 'verzwakt gezigt, waardoor hij des avonds in het schrijven zeer gehinderd wierde'.

In maart 1820 bogen de vier burgemeesters en zestien raadsleden zich over dit voorstel. Daarin memoreerden de commissieleden niet alleen het financiële belang van de Veenkoloniën voor de stad, maar ook hun ontstaansgeschiedenis. De schets van de in hun ogen glansrijke historie van de Veenkoloniën rechtvaardigde als het ware de voordelen die deze koloniën de stad aanbrachten. Men dacht destijds nog niet in twintigste-eeuwse termen van uitbuiting en onderwerping. Integendeel, de Veenkoloniën waren 'van eenen slechts geringen oorsprong in het begin van de 17e eeuw langzamerhand door eene wijze en voorzichtige besturing der voormalige stads regering tot die hoogte gestegen, dat zij in stede van de in hunnen oorsprong woeste moerassen en poelen in vrugtbare landsdouwten en blijvende Dorpen herschapen zijn'. Een streek die 'vooral in de laatste 30 jaren de stad een aanzienlijk jaarlijks voordeel heeft opgeleverd'.

Inderdaad, op de eerste plaats voordeel aan de stad. Om die reden was het bijvoorbeeld ook heel verstandig geweest geen gehoor te geven aan de herhaalde wens van de Boven Pekelders om een verbinding te maken tussen het Pekelder Hoofddiep en het nieuwe Stadskanaal. Door hier de rug recht te houden was de stad erin geslaagd het transport van de turf langs Groningen mede in het Convenant vast te

leggen. Veel van de voordelen voor de stad en de voorspoed van de Veenkoloniën waren te danken aan 'het zorgvuldig toezicht verbonden met de vereischte lokale kennis van één en denzelfden persoon', W.J. Wichers. Maar zijn administratie was gaandeweg omvangrijker en ingewikkelder geworden, vooral na het in werking treden van het Convenant. Als Wichers om welke reden dan ook mocht uitvallen zou de Stad 'zich in eene onberekenbare verlegenheid bevinden' een opvolger voor hem te vinden.

Dat bleek wel wat mee te vallen, want in hetzelfde jaar nog werd mr. Johan Hendrik Quintus als opvolger van Wichers aangesteld. Toch zou hij spoedig vastlopen in de almaar groter en ingewikkelder wordende administratie van de stadsveenkoloniën. De beheersproblemen die daaruit voortvloeiden leidden in 1848 tot ingrijpende veranderingen in het rentmeestersambt, maar ook tot de reorganisatie van het Veenkantoor en tot de instelling van een veen- en een poldercommissie.

Administratieve achterstand

Dat het financiële beheer van de stadsbezittingen in de Veenkoloniën Quintus inmiddels boven het hoofd was gegroeid, kwam in 1833 aan het licht. Toen de raad in september van dat jaar aan zijn leden Van Giffen, Keiser en De Ranitz de opdracht gaf om hem 'ter kennis te brengen van de achterlijkheid van den Rentmeester der Stads-veenen', was Quintus al verschillende keren verzocht om opening van zaken te geven. De rentmeester was al geruime tijd in gebreke gebleven met 'de overstorting der sloten' van de rekening van het Veenkantoor. Ofschoon hij verplicht was om de rekening van het voorgaande jaar voor of op 17 januari te overhandigen, werd duidelijk dat de rentmeester in januari 1834 nog niet verder gevorderd was dan de rekening van 1830. Alleen al met het invorderen van de Sappemeester huren bleek Quintus bijna 5700 gulden ten achter. Een verzachtende omstandigheid was dat een groot aantal meiers de huur, gezien de moeilijke economische omstandigheden van dat moment, niet had kunnen afdragen. Maar ook van solvabel geachte lieden waren de pachten niet gebeurd, zoals de Drentse gedeputeerde G. Vos, wiens huurschuld sinds 1815 tot 880 gulden was opgelopen. Weliswaar kon de stad sinds 1802 geen gebruik meer maken van het recht van parate executie – van belang voor een snellere invordering van huurschulden. Niettemin had de rentmeester hier op zijn minst de schijn van laksheid tegen, want ook met de verplichte tienjaarlijkse meting was hij inmiddels drie

jaar achterop. Quintus voerde van zijn kant aan dat hij tot en met 1825 steeds op tijd was geweest. De invoering van het kadaster en de meting van Pekela hadden de laatste jaren echter zijn volle aandacht gevraagd, hoewel hij ook daarmee, zoals we zagen, te laat was. Omtrent de Pekeler rekening noteerden de raadsleden dezelfde klachten: te laat afgesloten en te grote achterstanden met het invorderen van de huren. Hier voerde de rentmeester een veenbrand als excuus aan. Over zijn Wildervankster en Ter Apeler rekeningen kreeg Quintus eensluidende verwijten te horen, die evenwel zwaarder wogen omdat die 'rekeningen van zoo weinig omvang waren'. Maar in 1834 liep het nog met een sisser af. De Raad uitte zijn ongenoegen over het in gebreke blijven van de rentmeester. Quintus diende zijn resterende rekeningen alsnog voor 1 juli van dat jaar in en ont kwam daarmee voorlopig aan schorsing of ontslag.

De instelling van een Commissie voor de Venen en de zorg om de aanstelling van een bekwame opvolger van rentmeester WJ. Wichers, maar ook de hiervoor aangehaalde passages over het belang van de veenkoloniën voor de stad, geven aan dat de relatie tussen Groningen en zijn buitenbezittingen na 1815 voor goed veranderd was. In 1803 was de stad haar politieke primaat over dit deel van de provincie kwijtgeraakt. Enkele jaren later moest zij, door geldnood gedwongen, afstand doen van praktisch al haar Ommelander buitenbezittingen. Sommige boerderijen waren al sinds de vijftiende eeuw haar eigendom geweest. Bovendien was zij haar vrijheid om belastingen naar eigen inzichten en behoeften te heffen goeddeels kwijtgeraakt en op dat punt vooral afhankelijk geworden van het rijk. Tegelijkertijd besepte het stadsbestuur dat Groningen in ieder geval één – onmisbare – pijler van inkomsten en welvaart was gebleven, de veenkoloniën. De totstandkoming van het Convenant met de Drentse veenmarken langs het Stadskanaal in 1817 versterkte die gedachte. De inkomsten uit de daarin overeengekomen passagegelden begonnen immers spoedig te stijgen, van circa 2200 gulden per jaar naar een gemiddelde van 10.500 gulden in de jaren 1801-1816. Met de ontsluiting van de Drentse Oostermoerse venen groeide ook het vertier bij en door de verlaten in het Stadskanaal. De inkomsten uit de verlaatsgelden die in de jaren vóór 1817 jaarlijks circa 1100 gulden opbrachten, stegen dan ook fors, van 3250 gulden in 1822 tot het dubbele bedrag in 1829, om in 1838 de 10.000 gulden per jaar te passeren. In deze periode was het stadsbestuur eigen-

lijk louter nog kanalenexploitant, hetgeen onder meer blijkt uit de afnemende opbrengsten uit de vierde turf. Al in 1847 kwam een einde aan deze inkomstenbron langs het Stadskanaal. Voor de vierde turf traden, uiteraard naast de verlaats- en passagegelden, nieuwe inkomstenbronnen in de plaats. Zo werden in 1834 de heemsteden 'op het Nieuwe Stadskanaal' (Musselkanaal, MS) in een eeuwigdurende erfpacht uitgegeven. Vijftien jaar later kocht Groningen met het oog de verlenging van het kanaal slechts stroken grond, ditmaal van Laude en Jipsinghuizen en gelegen langs de grens met Drenthe. De smalle strepen land maakten een verlenging van het Stadskanaal tot aan de stadsbezittingen in Ter Apel mogelijk.

Hoe belangrijk het stadsbestuur zijn veenkoloniale buitenbezittingen vond, blijkt eerst en vooral uit de volhardendheid waarmee het zijn private belangen voor de rechter – en tegenover verschillende overheden – verdedigde tegen elke vermeende inbreuk. In het vorige hoofdstuk noemden we het in de jaren 1823-1825 door de stad gewonnen geschil met de Sappemeester meiers over de verponding. De rechter erkende daarbij de rechtsgeldigheid van de oude verhuurcondities uit 1628 en 1657. De meierlieden leverden het bewijs van hun relatie met de stad zelf. Bij de minnelijke schikking, die zij na het verliezen van de processen met de stad troffen, noemden zij zich nadrukkelijk *meierlieden* van de stad Groningen. In 1839 volgde een nieuwe bevestiging van de door een gedaagde meier aangevochten rechten van de stad voor de rechtbank te Assen. Hoewel er volgens de rechter geen sprake was van een gewone huur volgens het Burgerlijk Wetboek, was de gedaagde niettemin een huurder en wel volgens de 'kentekenen van het vooral in de provincie Groningen, bekende en aldaar als het ware te huis behorende contract van beklemming'.

In de jaren 1849-1852 vocht een vijftigtal meiers opnieuw het recht van de stad aan, tot aan de Hoge Raad. De meiers beweerden dat de rentmeester geen recht had om huur te vorderen omdat zij met de stad nooit enige overeenkomst hadden gesloten. Opnieuw bevestigden de rechters evenwel de voortdurende huurbetrekking en zijn rechtsgeldigheid tussen de stad en haar meiers, alles volgens de oude voorwaarden. Ook zij die, zonder zich in te laten boeken bij de rentmeester, gronden in gebruik namen onder Sappemeester, Pekela of de Stadsboerendiepsterplaatsen verloren het pleit voor de rechter. Bij voortdurend werd Groningen ondubbelzinnig bevestigd in zijn eigendom van de gronden aldaar.

Een debat over huuropzegging en huurverhoging

Ook op andere punten, zoals ten aanzien van het Convenant, was het stadsbestuur zo nu en dan genoodzaakt ten overstaan van de rechter zijn gelijk te halen. Een enkel voorbeeld volstaat. In 1860 weigerde een schipper een bewijs van vrije doorvaart door de stadskanalen – het zogeheten laadcedul – af te geven aan de verlaatsmeester bij het verlaat te Boven-Wildervank (Batjeverlaat). De laatste weigerde vervolgens de schipper door de sluis te schutten. De schipper kon voor de rechtbank niet aantonen dat hij zonder het tonen van het laadcedul zijn schuit door het verlaat mocht schutten. Impliciet erkende de rechter daarmee het eigendomsrecht van de gemeente Groningen op haar kanalen.

In 1881 bevestigde het gerechtshof te Leeuwarden de gemeente Groningen in haar recht op het zogeheten achtvoetspad. De gemeente Hoogezand had zo'n pad ten onrechte als publiek voetpad op de kadastrale legger geplaatst, waar de gemeente Groningen als volle eigenares aan dit pad de bestemming van jaag- of trekpad had gegeven. Het hof vond dat uit de wijze waarop – in dit geval de voorwaarden van 1628 – de stad Groningen 'hare veenen in exploitatie en den ondergrond in cultuur wilde brengen, ten duidelijksten blijkt, dat de veenmeijers huurders zouden blijven'. In geen enkel opzicht was derhalve de eigendom overgedragen.

Het valt niet te ontkennen dat het stadsbestuur (na 1851 gemeentebestuur) ten volle profijt van zijn eigendommen wilde trekken. In 1865 gaven Burgemeester en Wethouders opdracht aan de Veencommissie om uit te zoeken in hoeverre het mogelijk en raadzaam zou zijn een nieuwe huurovereenkomst te sluiten met hun meiers. De gemeente Groningen wilde eerst de bestaande huurovereenkomsten opzeggen om vervolgens een hogere huurprijs te bedingen. Uit het op 11 juli 1870 aan de gemeenteraad aangeboden onderzoek bleek dat de huurcontracten destijds onder het Oldambtster landrecht waren aangegaan. Dit verplichtte de gemeente Groningen, naar analogie van het bekleemrecht, bij opzegging de huurder de waarde van zijn woning en de door hem aangebrachte verbeteringen aan de grond, de zogeheten beterschap, te vergoeden. Gezien het grote aantal meiers en de dichte bebouwing in de kernen, zou zo'n massale opzegging Groningen miljoenen guldens aan vergoedingen hebben gekost.

De stad was trouwens sinds het begin van de verveningen in de zeventiende eeuw nimmer tot een

nieuwe verhuring overgegaan. Daardoor was rechteus de oorspronkelijke verhuring voor een bepaald aantal jaren overgegaan in een naar tijd onbepaalde verhuur. Gezien de eeuwenlange tijdspanne van de verhuring was deze van een persoonlijk in een zakelijk recht veranderd. De veencommissie meende desondanks dat de gemeente Groningen gerechtigd was de huur op te zeggen om daarna tot een nieuwe verhuring over te gaan. Dan zou men ook de huurprijs kunnen verhogen, waardoor de gemeente eindelijk zou kunnen profiteren van de in ruim twee eeuwen belangrijk gestegen huurwaarde van de grond. Die was gezien de onveranderde huur steeds aan haar voorbijgegaan. Daar stond tegenover dat de inkomsten uit de overdrachtsgelden wel fors toenamen, omdat ze immers procentsgewijs aan de almaar stijgende verkoopwaarde waren gekoppeld. Ze stegen daardoor wel mee met de eigenlijke waarde van de grond, waardoor ze sinds 1820 het drievoudige opbrachten. Wanneer de gemeente Groningen thans de huur zou verhogen, zou de verkoopwaarde van het land echter dalen en daarmee de inkomsten uit overtekeningsgelden. Deze laatste inkomsten werden voor de periode 1820-1870 geschat op ruim twee ton.

Het belangrijkste argument dat de veencommissie aanvoerde om de huur maar niet op te zeggen en de zaken te laten zoals ze waren kwam aan het einde. Immers, 'als wij bedenken hoe die maatregel de gemeente Groningen zou nopen om de waarde van den opstal aan de huurders te vergoeden en hoe dan de welvaart en de bloei der veenkoloniën voor altijd geknakt zou zijn, dan inderdaad deinken wij voor de toepassing daarvan, zelfs indien het regt daartoe boven alle bedenking verheven zou zijn, zoo zeer terug, dat wij die opzage *eene roekeloze daad* zouden durven noemen'.

Er veranderde dus niets in de huurverhoudingen tussen de stad en haar meiers. De oorspronkelijke verhuurvoorwaarden waren als het ware – sedert de laatste huurverhoging van 1669 – zo door de tijd ingesleten, dat zij tot aan de thans voltrokken opheffing van de stadsmeierrechten konden blijven bestaan. Hoe juist de veencommissie in 1870 het verband tussen de lage huurprijs en de stijgende inkomsten uit overgangsrechten had ingeschat blijkt uit de onderstaande tabel.

Periode	Gemiddelde inkomsten uit overgangsrechten per jaar
1820-1850	f 4.200,-
1901-1910	f 30.559,-
1915-1920	f 85.600,-
1970-1980	f 1.637.000,-

Na 1918 zouden de inkomsten uit overgangsrechten de huur- en pachtinkomsten van landen en henen overtreffen en zelfs verre overstijgen, tot het dertigvoudige in de jaren 1970. Dat andersom – en óók vanaf 1918 – juist de lucratieve exploitatie van de stadskanalen in de rode cijfers zou komen, kon men in 1870, laat staan in 1820, niet weten. Zo zou de stad haar tekorten op de kanalen weldra uit haar heffingen op particuliere grondtransacties in de veenkoloniën, de overgangsrechten met andere woorden, moeten dekken. Maar daarmee raken we aan een volgend hoofdstuk.

Reorganisatie van het Veenkantoor

Na deze uitweiding, die tot in de twintigste eeuw reikte, pakken we de draad omstreeks het midden van de negentiende eeuw weer op. Het stadsbezit werd destijds, dankzij enkele kleine aankopen met het oog op de verlenging van het Stadskanaal in de richting van Ter Apel, definitief afgerond. Hetzelfde gold voor de stadskanalen, die sinds het bereiken van Emmercompascuum en de Duitse grens bij Rütenbrock in 1881 geen verandering meer ondergingen. Symbolisch was ook de langverbeide doorgraving van een tweekanal dammen. In 1873 verdween de dam bij Bareveld, waardoor nu ook vanuit het Stadskanaal door het Anner- en Eexterveensche kanaal en het Kioldiep kon worden gevaren. Het Kioldiep ten noorden van het Kielsterverlaat was in september 1871 door de geïnteresseerden van het Kielsterverlaat voor een bedrag van f 12.400,- aan de gemeente Groningen overgedragen. De gemeente nam toen onder meer de zorg voor het waterpeil op zich. Op 28 november 1876 werd na herhaalde verzoeken van de betrokken gemeenten de dam, die het Pekelerhoofddeep en het Stadskanaal gescheiden hield, opgeruimd en vervangen door de Koppelsluis. Vanaf dat moment stonden alle stadskanalen in onderlinge verbinding met elkaar.

Ruim twee eeuwen van relatief spectaculaire grondaankopen en grootse kanaalwerken maakten omstreeks 1850 plaats voor consolidatie en beheer, kortom voor alledaagse beslommeringen. Er was natuurlijk vanaf het begin beheerd en geadmistreerd. Maar deze dagelijkse praktijk werd door de dynamiek van de openlegging en ontginning van de veenkoloniën in eerdere tijden wat meer aan het oog onttrokken. Het beheer van het uitgestrekte stadsbezit was allesbehalve een sinecure. De administratie werd door de voortgaande bevolkingsgroei en verdere deling van henen en landerijen, doch ook de industrialisatie (na 1840) van de Veenkoloniën met de dag uitgebreider

en ingewikkelder. Zo ook het beheer en het onderhoud van de kanalen, wegen en verlaten, met de daarop geheven verlaats-, passage- en tolgelden. Door het wegvallen van een aantal vaste stedelijke inkomsten tijdens de jaren 1795-1815 waren de veenkoloniale bezittingen voor de stad in eerste instantie vooral financieel van groter gewicht geworden. Hun geldelijke inbreng liep gedurende de negentiende eeuw relatief wel iets terug – het veenkantoor droeg omstreeks 1880 ‘nog maar’ 18% bij aan de stadsinkomsten – maar toch.

Het was de uitbreiding en toenemende complexiteit van de administratie van het Veenkantoor die rentmeester Quintus uiteindelijk de das omdeed. Tijdens zijn ambtsperiode was reeds op bescheiden wijze naar meer efficiëntie gezocht. Om die reden, maar ook vanwege hun geringe jaarlijkse opbrengst, verkocht de stad in 1832 de boerderijen die het klooster Ter Apel nog in de Ommelanden bezat. Deze vèr van Ter Apel, onder meer bij Woltersum, Garnwerd, Blijham en Bellingwolde gelegen boerderijen en landerijen, gingen voor 21.413 gulden van de hand. Ter vereenvoudiging van het beheer was zo’n verkoop uiteraard slechts een druppel op een gloeiende plaat.

Al met al stond Quintus’ vertrek in 1847 in het teken van administratieve onvolkomenheden, achterstalligheden en tekorten. Na zijn vertrek procedeerde de gemeente jarenlang – zij het tevergeefs – tegen hem over een tekort dat, na aftrek van achterstallige stortingen, al met al nog circa 52.000 gulden beliep. Pas in november 1872 werd een schikking getroffen met de erven van de inmiddels overleden oud-rentmeester. Dergelijke perikelen waren voor de gemeenteraad aanleiding om per 1 april 1848 een omvangrijke reorganisatie door te voeren van het bureau van de rentmeester der stadsvenen. Daarbij bepaalde de raad dat ‘er zal zijn een rentmeester der stadsvenen en Ter Apel en drie ontvangers onder dien ambtenaar in de veenkoloniën’.

Drie kantoren

Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw bleef de rentmeester der stadsvenen aan het hoofd staan van de administratie van de veengoederen die in het bezit waren van de stad Groningen. Ook de stadsbezittingen in Ter Apel en het toezicht op de verlaten te Martenshoek en Zuidbroek behoorden als vanouds tot zijn verantwoordelijkheden. In 1816 was het ambt van stadsrentmeester afgeschaft. Dit hoofd van de stedelijke financiële administratie werd toen vervangen door een gemeenteontvanger. De rentmeester der

stadsvenen, hierna kortweg de rentmeester, was nu direct verantwoordelijk verschuldigd aan het stadsbestuur. Hij beschikte over een klerk, die hij uit eigen zak moest betalen, maar die overigens wel door burgemeesters en wethouders werd benoemd. 'In het veld' kon de rentmeester beschikken over een drietal functionarissen. Om te beginnen was er de veenmeester. Hij had het toezicht op de waterstaat in de veenkoloniën en was belast met het dagelijkse beheer van de stadsvenen en -ondergronden in de Pekela. De veenmeester had ook de opmeting van de stadsvierde turf als taak. Ook 'de Wildervank' (Stadskanaal en omstreken) had een veenmeester, die de met titel opzichter van de stadsvenen in de Wildervank werd aangeduid. Ook hij was belast met het toezicht op de stadsverlaten. Tenslotte beschikte de rentmeester over een toezicht houder op de bezittingen in Ter Apel en Ter Haar, die de oude titel 'commandeur van het klooster Ter Apel' had.

Na de reorganisatie van 1848 bleven zowel de rentmeester als de veenmeester, de opzichter en de commandeur in functie. Maar de raad benoemde daarnaast nog drie andere functionarissen, de zogeheten ontvangers. Zij kregen elk als taak om in een van de drie oude veengebieden, voortaan kantoren genoemd, te weten Sappemeer, Pekela en Stadskanaal, de land- of plaatshuren en grondpachten in te vorderen. Onder het kantoor Sappemeer ressorteerden voortaan de stadsbezittingen gelegen in de burgerlijke gemeenten Hoogezand, Sappemeer, Zuidbroek, Muntendam en Veendam. Het kantoor Pekela kreeg het toezicht op de stadsbezittingen onder de burgerlijke gemeenten Oude en Nieuwe Pekela, Wedde, Nieuweschan en Bellingwolde en het kantoor Stadskanaal was verantwoordelijk voor het stadsbezit vanaf de Bovenwildervanksterklap tot aan de gronden van Ter Apel. De rentmeester was verantwoordelijk verschuldigd aan het stadsbestuur en de raadscommissie voor de venen (Veencommissie).

Het in werking treden van de Gemeentewet in 1851, die van het stadsbestuur een gemeentebestuur maakte, leidde tot een aanpassing van de instructie (1854). Volgens artikel 1 had de *rentmeester van de Stadsveenen en Ter Apel* onder zijn 'zorg en opzigt', 'alle gebouwen, veenen, afgegravene landen, wegen en bruggen, kanalen en sluizen, aan de gemeente Groningen toebehoorende'. Daaraan had men, om de aloude relatie met de veengebieden ten zuidoosten van de stad te benadrukken, de tekst 'buiten het Kleine poortje gelegen' toegevoegd. Naast dit uit 1619 daterende voetgangspoortje vloeide het

Winschoterdiep, de klassieke toegang tot de veenkoloniën, de stad in. De zorg en het toezicht van de rentmeester omvatte naast het hiervoor vermelde, de kerken in de stadskoloniën, het huis, de weg en het tolhek te Bareveld, de stadsrechten te Gieten en de drie ontvangkantoren plus de stadsbezittingen te Ter Apel.

Voor zijn werkzaamheden beschikte hij destijds, behalve over het drietal opzichters en de drie ontvangers, over een assistent opzichter te Stadskanaal, een 'vaste' klerk in Groningen en een 'kollekteur' van het diep- of passagegeld te Martenshoek. Op deze wijze stond in 1850 een tiental ambtenaren van het Veenkantoor op de gemeentelijke begroting. Er waren uiteraard meer medewerkers betrokken bij het beheer van de veenkoloniale bezittingen. Zij, verlaatsmeesters en tolgaarders, waren formeel niet in dienst van de gemeente Groningen, maar pachtten tolleren en verlaten van de gemeente. De Gemeentewet gaf ook de commissie uit de raad voor de venen een formelere status. In juli 1852 besloot de gemeenteraad tot splitsing van de commissie in zowel een veen- als een poldercommissie. De taak van deze Veencommissie, bemand door uit de burgemeester of een wethouder als voorzitter en vier raadsleden, was B & W bij te staan in het toezicht op het beheer en onderhoud van alle werken en stadseigendommen, voorzover ze buiten de gemeente lagen. Daarvan uitgezonderd waren die eigendommen welke tot de toezichthoudende taken van de poldercommissie behoorden, zoals de kwelders en polders bij de Dollard en de Lauwerszee. In 1909 werden beide commissies samengevoegd tot de raadscommissie voor de stadsbezittingen. De verslagen van deze raadscommissie en zijn voorgangers geven ons een gedetailleerd beeld van de dagelijkse gang van zaken met betrekking tot de stadsgronden, -kanalen, -verlaten en -wegen.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw kreeg ook het technisch beheer van de buitenbezittingen een duidelijker status. In 1855 nam de veenopzichter te Stadskanaal, Jan Uniken (1783-1859), afkomstig uit een oude Wildervankster vervenersfamilie, na een dienstverband van bijna vijftig jaar afscheid. In zijn plaats werd civiel-ingenieur R. Reijnders benoemd, die naderhand (1865) de titel 'ingenieur der stadsvenen' kreeg. Onder Reijnders namen de civiel-technische werken van het Veenkantoor, zoals de aanleg van wegen en sluizen, sterk toe. Na 1872 ressorteerden ook de opzichters van de Dollard (sinds 1857) en de Lauwerszee (sinds 1859) onder de rentmeester der venen, maar zij kregen daarbij hun

**Hindrik Jan Trip (1811-1886),
rentmeester van de venen,
in 1871 ontslagen.**

opdrachten van de poldercommissie. In 1915 werden de taken van de rentmeester en de ingenieur op één lijn gebracht. De technische dienst werd daarbij van de administratie gescheiden, waardoor de ingenieur eveneens met de zorg voor het onderhoud en de exploitatie van de stadskanalen en wegen werd belast. Bij die gelegenheid stelde de gemeente ook in Ter Apel een ontvanger aan.

De kwestie Trip

In de jaren 1850-1870 stegen de inkomsten uit het veenkantoor tot boven het bedrag van 100.000 gulden per jaar. In 1862 kon de toenmalige rentmeester mr. J.L. Trip voor het eerst meer dan een ton overstorten in de kas van de gemeenteontvanger. Maar ook hij kwam, net als zijn voorganger, in de problemen. Op 11 november 1870 spraken Burgemeester en Wethouders van Groningen een voorlopige schorsing tegen hem uit. Uit kwitanties die verschillende meiers aan de Veecommissie toonden, bleek dat Trip in verschillende gevallen wel land- en heemhuren had geïnd, maar deze ontvangsten niet in zijn kasboek had opgetekend. Hij kon daarvan evenmin een andere deugdelijke verantwoording overleggen. Een schriftelijke registratie was juist hier zo van belang,

omdat bij de inning van de talloze land- en heemhuren, de individuele verplichtingen van meiers gemakkelijk aan de aandacht konden ontsnappen. Vandaar dat de rentmeester volgens zijn instructie verplicht was dagelijks alle in- en uitgaven in een kasboek bij te houden. Trip deed dat echter op losse vellen, die hij thuis bewaarde en waarvan wel eens een zoek raakte. Het was de commissie tevens gebleken dat de rentmeester bij iedere aanvraag voor de huur van een heem f 30,- in rekening bracht, terwijl de onkosten bij het sluiten van erfpachtcontracten niet hoger waren dan bijna f 19,-. Tevergeefs voerde Trip aan dat het afpalen en te boek brengen van nieuwe henen ook geld kostte. Tenslotte hield hij wel erg veel geld in kas: als regel circa 20.000 gulden, maar vaak zelfs 30 à 40.000 gulden. Dat was wel wat vreemd waar hij, zodra de kas meer dan 4000 gulden bevatte, verplicht was dit bedrag over te maken aan de gemeenteontvanger. Reden genoeg voor de Veencommissie aan B & W een voorlopige schorsing met onmiddellijke ingang voor te stellen. Trip verweerde zich onder meer door er op te wijzen, dat het batig slot van het veenkantoor sinds zijn aantreden was toegenomen van 30.000 gulden naar meer dan een ton per jaar. 'Ik heb al mijn tijd aan het veenkantoor opgeofferd, mijn bloeiende praktijk laten lopen, in het begin slechts f 1400 tractement gehad'. Intussen stapelden de feiten zich tegen hem op. Het kwam de commissie voor dat de rentmeester de gelden der gemeente 'te zijnen eigen bate' gebruikte en liefst zoveel mogelijk geld in kas had. Zo bleken de Drentse veengenoten hun jaarlijkse bijdrage van 15.000 gulden reeds te hebben betaald, terwijl Trip eerst had volgehouden dat dit niet het geval was. De geschorste rentmeester reageerde op 11 januari 1871 nog met een gedrukte en zeer uitvoerige memorie aan de gemeenteraad, voorzien van talloze bijlagen met bewijsstukken. Het kon de gemeenteraad niet overtuigen, waarna de schorsing in een ontslag werd omgezet.

Huurceter- en beklemrecht

Eerder werd ingegaan op de juridische aspecten van het stadsmeierrecht en het beklemrecht. Kort samengevat zijn de verschillen als volgt. Het stadsmeierrecht is gebaseerd op een papieren huurceter en het recht van beklemming op een verzegelde beklembrief. De jaarmalen (huurperiode) waren voor het beklemrecht bepaald op zes jaren. Voor het stadsmeierrecht gold een termijn van twaalf jaren, maar de pachtduur ontwikkelde zich al vanaf de zeventiende eeuw tot een periode voor onbepaalde tijd. Hoewel

dat waarschijnlijk niet de bedoeling was, ontwikkelde het stadsmeierrecht zich in de richting van een vaste, van de zijde van de gemeente onopzegbare verhouding. In tegenstelling tot de beklemde meier was de stadsmeier vrijgesteld van propijnen of geschenken bij iedere nieuwe inhuring. Hij of zij was daarentegen verplicht de uitgegraven veengrond in cultuur te brengen en moest bovendien een huis plaatsen op de gehuurde grond. Tenslotte, het beklemrecht is ondeelbaar en het stadsmeierrecht niet.

In 1834 was de stad er toe overgegaan de heemsteden aan het 'Nieuwe Stads Kanaal' uit te geven in 'altijddurende erfpacht'. Daarmee gaf zij op papier aan wat de stadsmeiers in andere gebieden ongeschreven, qua gewoonterecht toekwam. Voor het overige behield de stad zich alle rechten voor, die zij ook elders uitoefende, zoals de overgangsrechten (20e en 8e penning). Testamentaire vererving en onderverhuur waren net als elders verboden. Wel werd voor dit gebied bepaald dat het recht van de stadsmeiers ondeelbaar is. In oktober 1876 gingen de stadsplaatsen ten westen van het Stads Ter Apelerkanaal – gelegen tussen de Tweede Valthermond en de heemlinie van de Weerdingermond – voor het eerst in de verhuur. De gronden hier werden overigens – als laatste – volgens het aloude recht van huurceter uitgegeven. In juni 1884 deed Groningen ook het 21-tal plaatsen onder Ter Haar (Oost- en Westkant) en de zeven plaatsen van Ter Apel Oostkant in de verhuur. Dat wil zeggen de stad verkocht het recht van beklemming van deze plaatsen. Door voor deze uitgifte de aanduiding 'in beklemming' te kiezen bond het gemeentebestuur van Groningen zich in feite aan de ondeelbaarheid. Het beklemrecht was immers ondeelbaar, waar voor het stadsmeierrecht, zoals het zich sinds 1628 ontwikkelde, juist het tegendeel gold. Daarom werd door de gemeente in het laatste geval de bijzondere bepaling opgenomen dat de plaatsen met haar toestemming als eigenares mochten worden gesplitst. Een en ander om de kolonisatie van het gebied niet te ontmoedigen.

Consent en hypotheek

Zoals we eerder vermeldden toonde de stad zich in de negentiende eeuw bijzonder actief in de verdediging van haar rechten op de gronden in de veenkoloniën. Op sommige punten leek het alsof zij deze rechten zelfs wenste uit te breiden, bijvoorbeeld door het stellen van nieuwe voorwaarden of althans het aanscherpen en herformuleren van oude verhuurcondities. Daarbij stuitte het gemeentebestuur uiteraard op tegenstand. In 1855 was Groningen begonnen met

het stellen van voorwaarden rond het consent en de inboeking. Dit was van belang wanneer de oude meier afging en een nieuwe meier aantrad. Tot dan toe was het gebruikelijk dat wanneer een nieuwe meier was ingeboekt, het stadsmeier- of huurceterrecht voor de door hem gehuurde plaats of heem automatisch op hem overging. De stad stelde nu dat het consent een constitutief, dat wil zeggen een vormend of basis-element was van het stadsmeierrecht. Aan de rechter werd ontruiming gevraagd omdat een andere meier te boek stond dan degene die op het land zat en geen consent had gevraagd. De rechter erkende dit door de stad geëiste consent overigens niet, maar de gedaagde werd wel veroordeeld, omdat hij het eigendomsrecht van de stad op die grond zonder meer had ontkend. In 1888 kwam de stad in conflict met G. Lubberman te Nieuwe Pekela. Hij had van een bij de stad te boek staande meier het recht van huurceter van enkele onder Nieuwe Pekela gelegen gronden aangekocht. Vervolgens had hij na zijn aankomsttitel te hebben getoond, de verschuldigde 20ste penning betaald plus de vereiste overtekeningsgelden. De gemeente Groningen wilde hem wel consent verlenen, maar niet nadat Lubberman zich had gecommitteerd aan de uit 1732 daterende 'Ordre en Reglement' (een gedeeltelijke, eigenhandig door de stad aangebrachte, wijziging op de oorspronkelijke Pekeler verhuurcondities van 1651). Toen Lubberman deze eis niet inwilligde, werd door de gemeente Groningen een proces aanhangig gemaakt, waarin zij eiste dat Lubberman ongerechtigd werd verklaard de gronden te gebruiken, 'omdat hij miste het vereischte consent'. De zaak werd tot aan de Hoge Raad uitgevochten. De stad won, 'omdat in het algemeen eenieder die zich het geven van toestemming uitdrukkelijk heeft voorbehouden, zo'n toestemming ook mag weigeren of afhankelijk stellen van voorwaarden'.

Hoewel het huurceterrecht zich naar de mening van veel juristen steeds meer had ontwikkeld van een persoonlijk naar een zakelijk recht werd dat inzicht niet door iedereen gedeeld. Omstreeks 1900 werd de vraag actueel in hoeverre het huurceterrecht vatbaar was voor hypotheek, zoals bijvoorbeeld het recht van erfpacht dat is. In september 1895 had het gemeentebestuur de Pekeler meiers in de gelegenheid gesteld om hun recht van huurceter om te zetten in een altoosdurende erfpacht. In januari 1906 besliste de arrondissementsrechter te Winschoten evenwel, dat geldeningen onder hypothecair verband van het recht van huurceter gesloten, rechtens met gewone – veel onvoordeliger – geldeningen gelijk zijn te stellen.

De reden daarvoor was dat, naar de mening van de rechter, het recht van huurcerter de geaardheid mist om als hypotheccair onderpand te kunnen dienen. Meteen daarna ontvingen burgemeester en wethouders van Groningen een groot aantal verzoeken uit het gebied Sappemeer een mogelijkheid te openen om hun recht van huurcerter om te zetten in een recht van erfpacht. De gemeenteraad stond dit verzoek op 7 juli 1907 toe. In de jaren daarna (1908, 1961) maakte het gerechtshof te Leeuwarden een einde aan de onzekerheid. Het bevestigde dat het recht van huurcerter of het stadsmeierrecht 'is een zakelijk recht en wel een recht van erfpacht, vallende onder artikel 1210 onder 3e van het Burgerlijk Wetboek'. Veel meiers zetten in de jaren na 1907 hun huurcerterrecht desondanks om in erfpacht.

Vanaf 1908 kunnen we binnen het stadsmeierrecht onderscheid maken naar huurcerter, erfpacht en beklemming. Zowel het recht van huurcerter als van erfpacht komen we tegen onder Sappemeer, Pekela, Stadskanaal en Ter Apel. Stadsplaatsen onder het recht van beklemming komen we slechts tegen onder Ter Haar (Oost- en Westkant) en Ter Apel Oostkant.

Volle eigendom en eigen exploitatie:

Ter Apel rond de eeuwwisseling

Terwijl de stad vrijwel alle gronden in de stadsveenkoloniën bezat onder het zogeheten blote eigendomsrecht, bezat zij onder Ter Apel nog een uitgestrekt gebied, de voormalige kloostergronden, in volle eigendom. Te midden van dit bezit stonden het oude kloostercomplex en het commandeurshuis. In hoofdstuk 9 konden we lezen hoe gering de inkomsten uit dit gebied omstreeks 1850 nog waren. Ter Apel zelf was een rustige dorpsgemeenschap, met als basis het twaalfstal verspreid liggende stadserven waarop als vanouds het boerenbedrijf werd uitgeoefend. In een uit 1842 daterend rapport ging de Veencommissie in op de voors en tegens van een versnelde ontwikkeling van dit gebied. Daarbij wees zij op de betrekkelijke welvaart van de stadsboeren. Die stond in schril contrast met de armoedige huttenkolonies, die net buiten het stadsbezit onder andere te Rütenbrock, Roswinkel en op de Maten waren verzezen. Voorlopig wenste de commissie de zaak bij het oude te laten. Tenslotte beschouwde men Ter Apel 'als eene bezitting meer in de toekomst (...) veel tot der stadsaanzien, weinig tot hare finantien op het tegenwoordige direct toebrensende'. Een verdere ontwikkeling zou gekoppeld moeten zijn aan de verlenging van het Stadskanaal. Dat bereikte Ter Haar en Ter Apel, zoals we zagen in 1856

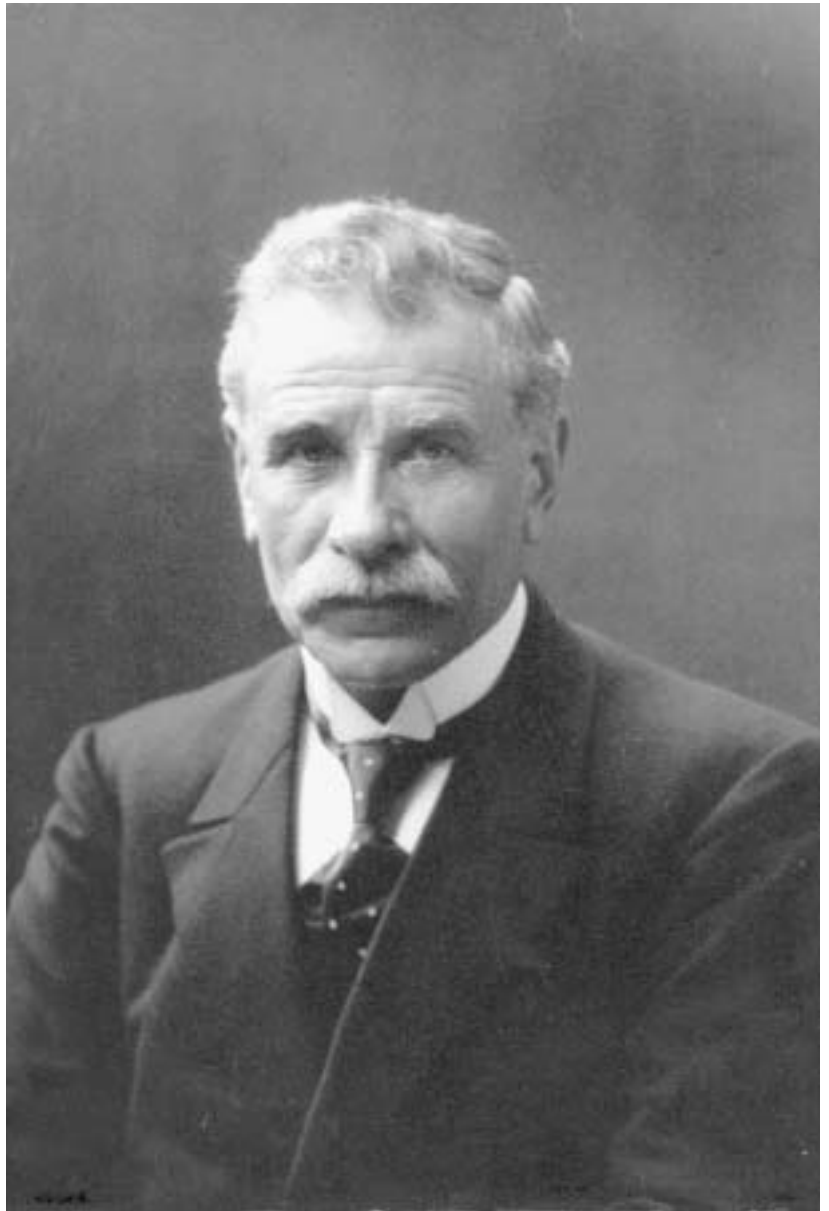
– een wegverbinding werd eerst in 1868 voltooid –, maar de stad zou er pas twintig jaar later toe overgaan plaatsen en hemen te verhuren. Op een omstreeks 1890 vervaardigde kaart van landerijen onder Ter Apel en Ter Haar met de stadsboerderijen kunnen we nog maar een zeventigtal met huizen bebouwde hemen langs het nieuwe kanaal onderscheiden. De slechts 119 inwoners die Ter Apel in 1860 nog telde, waren in 1890 tot 466 gegroeid.

Tot 1889 was de commandeur verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken. Hij woonde op het commandeurshuis (thans het Boschhuis), bood ook maaltijden en logies aan en was als zodanig tevens herbergier. In 1851 werd deze tweede taak expliciet vastgelegd in zijn instructie. Belangrijker was dat te allen tijde een vertrek beschikbaar moest zijn voor de administrator (rentmeester der stadsvenen) of leden van de stadsregering (na 1851 het gemeentebestuur) van Groningen. In 1855 werd het commandeurshuis verbouwd, zodat tenminste vijf leden van de raad (in de praktijk de voltallige veencommissie) er 'eenigzints fatsoenlijk' konden verblijven. De laatste commandeur, H. Langenbach, overleed in 1889. Vanwege een 'zeer ongewenschte collisie van plichten en neigingen' maakte de gemeente toen een einde aan de combinatie van opzichter en kastelein. De in 1890 aangestelde Johannes Nicola kwam niet meer in het voormalige commandeurshuis te wonen. Hij kreeg de titel 'opzichter over bosch- en landbouw te Ter Apel en Ter Haar' en betrok het zogeheten ontvangershuis te Barnflair. Nicola was voor zijn benoeming als opzichter bosbaas geweest in dienst van de Nederlandsche Heide Maatschappij. Met zijn benoeming gaf de stad aan dat het verzorgen van de bossen de prioriteit kreeg, boven het opzicht over de circa 1000 hectare aan verhuurde bezittingen. Bij zijn aantreden trof Nicola veertien verhuurde stadsboerderijen, ter grootte van 584 hectare en 392 hectare verhuurd los land aan, zowel in Ter Apel als Ter Apelkanaal.

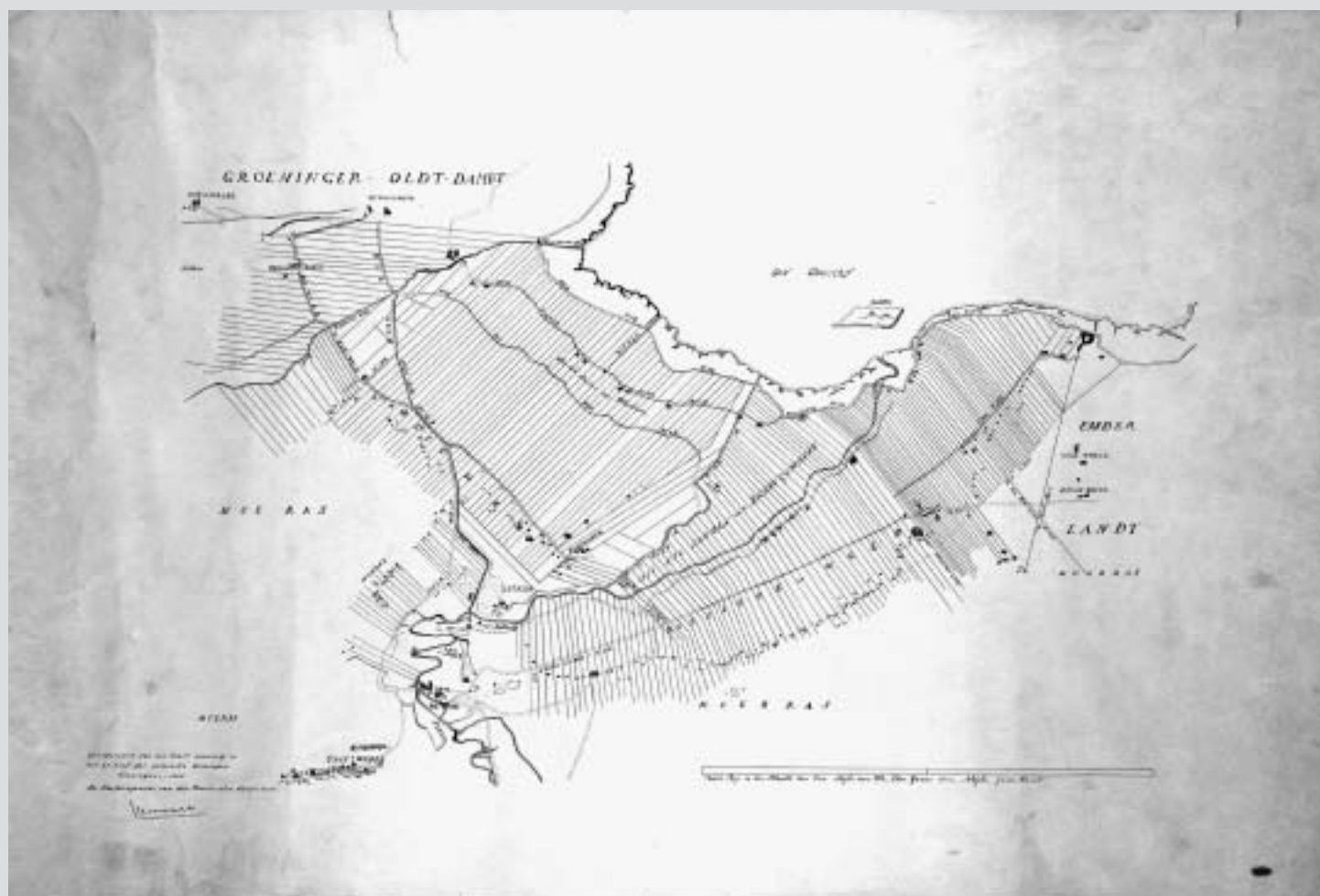
Door bebossing van de hogere gronden en het verbeteren van de afwatering van de lagere delen zag de nieuwe opzichter kans de cultuurtechnische toestand van de landerijen sterk te verbeteren. Ook de verhuurde bezittingen en beplantingen in de veenkoloniën vielen onder zijn verantwoordelijkheid. De jaren 1890 waren nog een tijd van de spreekwoordelijke houten schepen en ijzeren kerels. Ook het op zes uur gaans gelegen bos bij Bareveld, aangelegd ter verbetering van de bodemstructuur, viel onder zijn toezicht. In de eerste jaren dat hij opzichter was moest Nicola deze terreinen te voet bezoeken, pas later kon hij over een fiets beschikken!

**Johannes Nicola (geb. 1862),
opzichter van Ter Apel van
1890-1927, bevorderaar
van de landbouw.**

Zijn inspanningen waren het gemeentebestuur – zo blijkt uit de uitvoerige lofreden ter gelegenheid van zijn pensionering in 1927 – niet ontgaan. Regelmatige loonsverhogingen, een dienstverband voor onbepaalde tijd en een nieuwe ambtswoning (in 1905) aan de Boslaan vielen hem ten deel. Op zo'n medewerker kon het gemeentebestuur terecht zuinig wezen, te meer waar hij, als bosbouwer begonnen, zich uiteindelijk vooral en met succes moest toeleggen op landbouwkundige problemen. De huurprijzen van de landerijen en de ontgonnen veenplaatsen langs het Ter Apelkanaal stegen van jaar en op jaar. Nicola liet in de huurcontracten een bepaling opnemen dat de huurders verbeteringen aan hun landerijen moesten gedogen en daarbij vijf procent van de verbeteringskosten moesten opbrengen. In 1911 kwam een van de boerderijen in Ter Apel vrij, zij het in een zeer verwaarloosde toestand. Nicola wist de raadscommissie voor de Stadsbezittingen ervan te overtuigen dat de gemeente de exploitatie van deze boerderij, spoedig door de anderen gevolgd, in eigen hand moest nemen. Het bleek met de gestegen landbouwprijzen ten tijde van de Eerste Wereldoorlog een gouden greep. In de jaren 1915-1920 deden de verhuurde plaatsen gemiddeld 47 gulden huur per hectare per jaar. Op haar eigen erven boekte de stad destijds een winst van gemiddeld 189 gulden per hectare per jaar. De gemeenteraad van Groningen besloot daarop in 1920 alle oude Ter Apeler erven voortaan zelf uit te baten. Met voldoening kon de raadscommissie bij Nicola's afscheid vaststellen dat 'het gemeentelijk bezit in Ter Apel sterk in waarde was gestegen'. Geholpen door de in de jaren 1905-1919 voltrokken kanalisatie van Westerwolde en de gunstige conjunctuur had de actieve opzichter 'aan de boeren van de streek een schitterend voorbeeld gegeven door hen de weg te wijzen, hoe van den verarmden Westerwoldschen grond bij goede behandeling nog mooie vruchten zijn te plukken'.

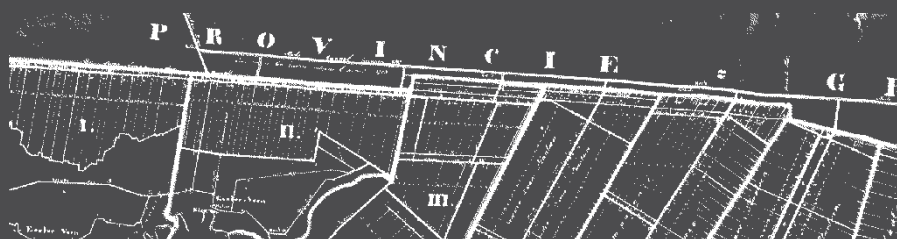

Omstreeks het midden van de zestiende eeuw bestond de oostelijke Dollardarm nog vrijwel in zijn volle omvang. In die arm lag 'Ulsden', Ulsda als een eiland.
(GAG, Kaartenverz., nr. 995)

Kanalen en waterstaatkundige kwesties

- Profijtelijk convenant
- Heibel in Bareveld en bij de verlaten
- Martenshoek

Het in 1817 gesloten Convenant met de Drentse veengenoten uit de Oostermoerse marken maakte de langverbeide verlenging van het Stadskanaal in de richting van Ter Apel mogelijk. Het garandeerde bovendien nog ruim een eeuw een intensief gebruik van de stadskanalen door de turfvaart.

Ook de na 1840 op gang gekomen industrieën en de wijdverbreide veenkoloniale zeescheepvaart zorgden voor een intensief gebruik van de kanalen. Met dat gebruik kwamen ook de klachten: eerst over de misbruiken aan de verlaten, naderhand over hun ontoereikende breedte en diepte en de hoogte van de door de stad geheven toll en passagegelden. Vooral de poort tot de Veenkoloniën, het Martenshoeksterverlaat, moest het daarbij ontgelden.

Profijtelijk convenant

Het Convenant van 1817 gaf de stoot tot de verdere verlenging van het Stadskanaal. Anderzijds bezorgde het de stad Groningen meer dan een eeuw lang een kostelijke en stabiele bron van inkomsten. Om te beginnen moest voor de turf uit de aangesloten Drentse veenmarken aan inlaat- en doorvaartgeld f 1,10 per dagwerk (22 roeden) lichte en zwarte turf worden afgedragen. Daarnaast betaalden de markengenoten als alle anderen de gewone verlaats-, brug- en weggelden. Die laatste stonden vermeld op een aan de overeenkomst toegevoegde en eveneens door koning Willem I goedgekeurde tarieflijst. De lijst omschreef het passagetarief voor enkele afzonderlijke stadsverlaten, bruggen en tolhekken. Een denkbeeldige turfschipper kwam op zijn reis uit de Bonnervenen naar de stad heel wat van die verlaten tegen. Bij het laden van de turf kreeg hij om te beginnen een biljet mee. Daarop stond de naam van de marke waaruit de turf afkomstig was, het jaar van graven, de hoeveelheid en de soort turf vermeld. Direct nadat hij vanuit de Bonnermond het Stadskanaal was opgevaren schutte hij door het Eerste Verlaat, waar 30 cent voor de passage moest worden betaald. Bij Bareveld draaide hij het Oosterdiep op, waarna voor de passage door het bovenste verlaat in de Wildervank, het Batjeverlaat, opnieuw 30 cent moest worden afgedragen. Vervolgens werden enkele verlaten gepasseerd die niet in handen waren van de stad, maar waarvoor uiteraard wel sluis-, schutgeld of doorvaartrecht was verschuldigd: het Beneden Wildervankster of Participantenverlaat en het Beneden Veendamster Verlaat. Nadat hij de laatste sluis was gepasseerd bevond hij zich op Winschoterpeil (= 0,62 m + NAP) en kon Groningen zonder te schutten worden bereikt, via het Muntendammerdiep en het Winschoterdiep. Toch moest onze schipper eerst nog het Martenshoekster Verlaat passeren. Het verval over de sluis was doorgaans nihil omdat deze pas werd gesloten als het water in het bovenpand lager afliep dan het kanaalpeil (Winschoterpeil). Ondanks dat de sluis meest open stond moest de schipper toch aan de stad betalen. Voor ieder vierendeel van een vuur (turfmaat) 2,5 cent en voor een zogeheten vrij-cedulle een dubbeltje, te voldoen aan het comptoir van het Stadspassiegeld op Martenshoek. Als de mast om welke reden dan ook niet kon worden gestreken, kostte het ophalen van de klapbrug te Foxham hem nog eens zestig cent. Het ophalen van de Bekhofs- of Boerenklap bij Westerbroek was doorgaans gratis. Ten langen leste voer onze turfschipper dan na het passeren van de Bontebrug de stad in.

Alleen om Groningen te bereiken was een gemiddelde turfschipper al gauw zo'n vier gulden aan allerlei doorvaartrechten kwijt. Lag zijn eindbestemming nog verder, bijvoorbeeld Hamburg, dan moest hij – voor de opening van het Eemskanaal in 1876 – door het verlaat in het Binnen Damsterdiep schutten; kosten één gulden.

De schipper kon vanuit het Muntendammerdiep ook rechtstreeks naar de Dollard varen, maar ook dan vond hij (financiële) obstakels op zijn weg, zoals het stadsverlaat te Zuidbroek en in de Rensel (tezamen 50 cent), die beide overigens ook meestal open stonden. Na het passeren van het stads Bultsterverlaat (20 cent) volgde de (Oude) Stanzijl, die in 1877 door de Nieuwe Stanzijl werd vervangen.

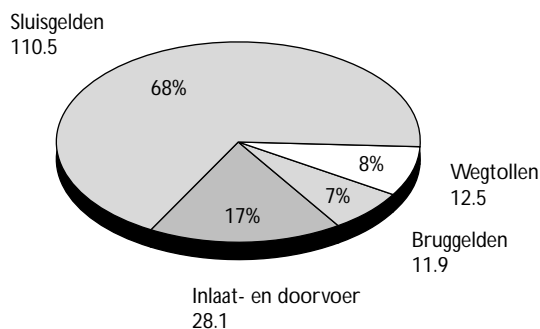
Voor onze denkbeeldige schipper werd de route uit de Bonnervenen vanaf 1873 aanmerkelijk korter. In dat jaar werd de dam bij Bareveld opgeruimd en kon hij via het Eexter- en Annerveensche Kanaal, Molenwijk en Kieldiep het Winschoterdiep bereiken. Langs deze kanalen moest hij door het Eexterveenschverlaat en het Kielsterverlaat worden geschut en talloze bruggen en draaivonders passeren. De vele vaste bruggen vormden daarnaast een grote hindernis voor het varen met de staande mast. Met de overheersende westenwinden zijn zowel het Stadskanaal als het Winschoterdiep stroomafwaarts moeilijk te bezeilen. Om deze redenen werden veel zeilschepen met behulp van jaagpaarden of – bij gebrek aan geld – met vrouw en kind aan de jaaglijn door de kanalen gejaagd. In 1911 telde de provincie Groningen bijna de helft van alle ondernemingen met jaagpaarden in Nederland, in totaal 369 van de 818. Voorts hadden zo'n 53 schippers en rederijen hun eigen jaagpaarden. Van Wildervank tot aan Ter Apel waren langs Oosterdiep en Stadskanaal bijna 190 zelfstandige exploitanten van jaagpaarden gevestigd, hetgeen bijna een kwart van het landelijke totaal was. Langs alle stadskanalen liep toen zelfs één-derde van alle Nederlandse jaagpaarden! Dat zegt iets over de intensiteit van het vaarverkeer, maar vooral ook over de ontoereikendheid van de stadskanalen in het begin van de twintigste eeuw.

In 1877 konden schepen met oostelijke bestemmingen vanuit het Stadskanaal via de Koppelsluis het Pekeler Hoofddiep bereiken. Groningen had deze optie lang geblokkeerd, teneinde de turfvaart zoveel mogelijk door de stad te leiden. Het gemeentebestuur vreesde bovendien een dreigende peilverlaging als gevolg van deze 'aftapping' van het Stadskanaal. Dankzij de Koppelsluis kon onze turfschipper, als hij bijvoorbeeld naar Emden moest, voortaan vanuit de

Inkomsten uit stads-kanalen, wegen, sluisen en bruggen, 1881-1920.

© M. Schroor

208

gemiddeld per jaar in guldens (x 1000)

Bonnermond rechtsaf slaan. Na het passeren van de Bonnerbrug (10 cent) koerste hij dan links het Pekeler Hoofddeep op. In die vaarweg lagen, tot aan de samenvloeiing met de Rensel, minstens 35 draaibruggen, voor een aantal waarvan moest worden betaald. Tot aan Nieuweschans passeerde de schipper bovendien de vier Pekeler verlaten en het Bultsterverlaat, alle in eigendom en beheer van de gemeente Groningen. Schippers die vanuit zuidelijker oorden, bijvoorbeeld Weerdinge, naar de stad voeren, passeerden op hun weg al met al een tiental schutsluisen.

Bij gelegenheid van het Convenant werd ook het tol- of weggeld op de stadswegen vastgesteld. Aan het tolhek bij Scheve Til (Meedemer Tol) op de trekweg tussen Zuidbroek en Scheemda moest een voetganger tweeënhalve cent betalen en een paard met opjager een stuiver. Voor de tolhekken bij Foxham en ook die bij het eerste tolhek bij Oude Roodehaan werd geheven, was het volgens dezelfde tarieven betalen geblazen. Naderhand werd door de stad ook tol geheven op de weg langs het Stadskanaal. Tolhekken stonden onder andere bij de draaibrug over het Dalkanaal, bij het Tweede Verlaat, nabij de Eerste en Tweede Veenhuizer Doornijdingen, bij het Derde Verlaat, de Nulweg en de splitsing met de Oude Weg in Ter Apel. Het verpachten van de tol leverde de stad in de jaren 1880-1920 jaarlijks gemiddeld 12.500 gulden op. Omdat de – overigens stijgende – tolgelden door het toenemende verkeer niet meer toereikend waren voor het onderhoud van de wegen, liep de kwaliteit ervan – vooral in de jaren 1920 – hard achteruit. Om in aanmerking te komen voor een bijdrage uit het Rijkswegenfonds hief de stad de tolleren op haar wegen in 1932 op.

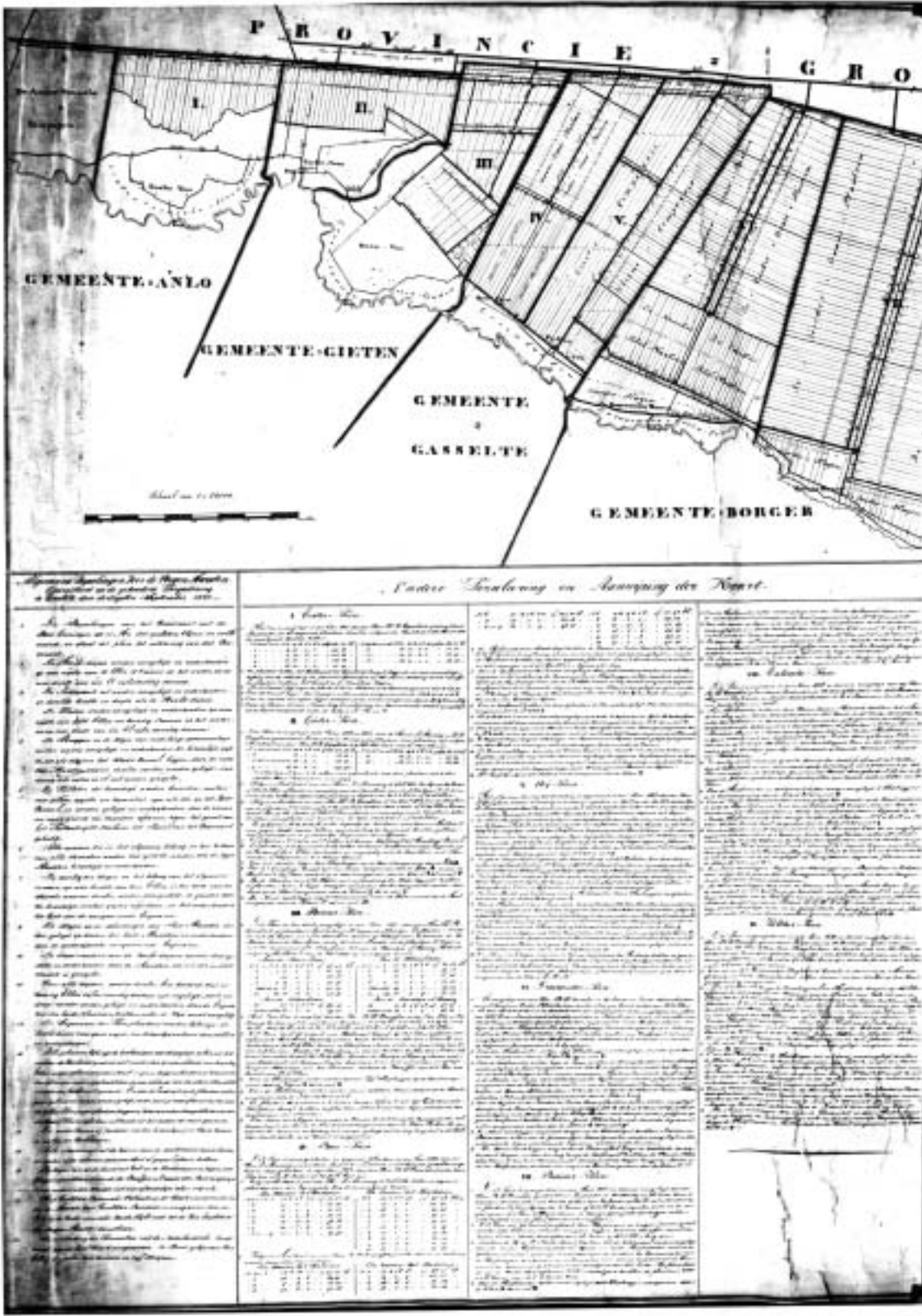
Het Convenant bleek zowel direct als indirect een goudmijn voor de stad. Alleen al over de periode 1866 tot 1922 (toen het sluisgeld werd aangepast) leverden de sluis-, brug-, tol- en passagegelden de gemeente Groningen in totaal ruim 8,6 miljoen gulden op, ofwel ruim anderhalve ton per jaar. Over de gehele periode 1817-1922 bracht het verkeer door en over de stadskanalen en -wegen de gemeente Groningen naar schatting 12,5 miljoen gulden aan. Hiervan moeten we natuurlijk de jaarlijkse kosten van beheer en onderhoud aftrekken. Zij bedroegen naar schatting 2,5 miljoen gulden. De stad Groningen was de enige gemeente in Nederland die op grote schaal aan kanalen-aanleg in de regio deed. Over de jaren 1818-1848 beliepen de kosten, na aftrek van afdrachten aan de stadskas, circa 800.000 gulden. Op basis hiervan kunnen de totale aanlegkosten van het Stadskanaal in de jaren 1818-1881 op circa 2 miljoen gulden worden geraamd. Met de aanpassingen en verbeteringen langs het Kieldiep c.a. in 1872 komen we uit op een totaalbedrag van 2,5 miljoen aan kanaalinvesteringen. Al met al hield Groningen in ruim een eeuw tijd aan zijn stadskanalen, -bruggen, -sluisen en -wegen ongeveer 7,5 miljoen gulden over. Op jaarbasis was dat het aanzienlijke bedrag van 75.000 gulden. Driekwart van de aanlegkosten van het Stadskanaal en de volledige aanlegkosten van de monden werden bij voorschot door de Drentse markegenoten aan de stad betaald. Groningen verrekende naderhand de aanlegkosten tegen 5% rente met de eerder ontvangen inlaat- en doorvoergelden. Met deze verplichte heffingen financierden de Drentse veenmarken in feite de aanleg van het Stadskanaal, waarbij de stad vrijwel geen financieel risico liep.

Heibel in Bareveld en bij de verlaten

De notulen van de veencommissie geven een gedetailleerd beeld van de taken van het Veenkantoor en we kunnen de meest uiteenlopende zaken erin aantreffen, bijvoorbeeld ongeregelde zaken te Bareveld in 1850. Daar bleek hoe ver de arm van Stad nog immer reikte. Ook buiten haar eigen territorium en lang nadat zij haar politieke zeggenschap over de Veenkoloniën was kwijtgeraakt, ja zelfs tot in Drenthe. Het begon op 3 juni met het openbreken door veenbaas Derk Hindriks Hollenbeek van de wringe (houten draaibaar afsluithek), die de stad voor het bosje van Bareveld had geplaatst, om ontduiking van de tol tegen te gaan. Hollenbeek handelde uit naam van de Drentse Hoofdcommissie van de Oostermoersche en Zuidenveldsche Veenen. Dat de goederen die van het

Op deze in 1840 door W. van der Vegt vervaardigde kaart staan de Oostermoerse en Zuidenveldse venen vanaf Eexterveen tot aan Weerdinge opgetekend. Met uitzondering van het Eexterveen hadden al deze

Drentse venen hun afvoer via het Stadskanaal. Het linkerdeel van de kaart is afgebeeld. (GAG, Kaartenverz., nr. 1240)

De Pekelerweg in Stadskanaal. De rolpaal diende om de jaaglijn voor de schepen te geleiden op deze kruising van het Pekeler Hoofddiep en het Noorder- of Boerendiep.

Nieuwe- of Gieterdiep naar Gieten werden vervoerd via een omweg het tolhek van Bareveld moesten passeren was de Drenten al lange tijd een doorn in het oog.

De rentmeester had daags erna de passage afgesneden door een sloot te laten graven aan de zuid- en oostzijde van het bosje, 'ter bewaring onzer regten', aldus B & W van Groningen. Terwijl het werkvolk in opdracht van de rentmeester bezig was de dam waarop de wringe had gestaan weg te graven, verscheen burgemeester C.L. Kniphorst van Gieten, vergezeld van de veldwachter en Hollenbeek ter plaatse. Kniphorst gelastte de mannen hun werkzaamheden te staken, liet de dam herstellen en de pas gegraven sloot weer dichtgooien. Vervolgens was de burgemeester demonstratief met zijn rijtuig de dam overgestoken. B & W van Groningen stelden de gouverneur van Drenthe in kennis van het voorval en lieten daarbij terloops doorschemeren hoe zij vonden dat de verhoudingen lagen. Het stadsbestuur had zich tot de gouverneur gericht, 'geenszins omdat wij van de beslissing van dien ambtenaar, of van eenige andere administratieve autoriteit, hoe hoog ook geplaatst het regt der Stad Groningen als eigenares zouden willen afhankelijk stellen'. Het ging B & W er juist om, zoals zij de burgemeester van Gieten per brief lieten weten, de 'stoornis van ons regt' te doen ophouden. De brief bevatte een nauwelijks verholten dreigement. Het stadsbestuur had zich niet tot de rechter willen wenden, omdat de feitelijkheden van dien aard waren dat zij 'vrijmoedig gesproken voor Uw Edele (de burgemeester van Gieten, MS) noodlottige gevolgen zouden hebben kunnen na zich slepen'. Doch bij verdere verstoringen zou de rechter onverwijld worden ingeschakeld. Wel stonden B & W van Groningen toe dat er door het bosje een verbinding kwam tussen de weg langs het Nieuwediep en de weg Wildervank-Gieten. Overigens tegen betaling van hetzelfde tarief als de passanten van het tolhek bij het Huis Bareveld

moesten betalen. Intussen weerspiegelt dit betrekkelijk onbeduidende voorval de soevereine houding die het stadsbestuur zich nog steeds permitteerde.

Minder gemakkelijk ging het de stad af met een veel algemener probleem. In 1854 richtten de veenbazen zich voor de zoveelste keer, maar tevergeefs, tot het gemeentebestuur van Groningen. Hun verzoek luidde om in de verhuurbepalingen van de stadsverlaten een verbod aan de pachters van die verlaten op te nemen om drank te verkopen. Al jaren lagen de veenbazen – die liever zelf de drank aan hun arbeiders sleten – met de sluismeesters op de stadsverlaten overhoop, over de verkoop van drank door de laatsten. De veencommissie was van mening dat een verbod weinig zin had. De verlaatsmeesters zouden in zo'n geval op de verkoop van kruidenierswaren overstappen, of de buurman zou hun handel overnemen. De verlaatshuizen waren trouwens ook als logementen ingericht en de commissie voelde er weinig voor deze stadseigendommen 'tot nadeel van de Gemeente te Groningen' bouwtechnisch aan te passen. Bovendien had zich nog nooit iemand tot de gemeente gericht met de klacht dat hij door een verlaatsmeester gedwongen was drank bij hem te kopen. In de jaren daarna namen de klachten over knevelarijen (gedwongen drankverkoop) aan de stadsverlaten overigens wel in tal en last toe. In januari 1870 kregen de pachters van de stadsverlaten een officiële waarschuwing van B & W van Groningen. Verlaatsmeesters die, onder welk voorwendsel dan ook, schippers langer dan normaal ophielden en degenen die bij hen waren kochten sneller doorschutten, handelden in strijd met de bepalingen.

De waarschuwing hielp blijkbaar nauwelijks, want bijna twintig jaar later (1890) konden de parlementaire arbeidsenquêteurs nog verschillende klachten uit de mond van zowel arbeiders als schippers noteren. Die door de Tweede Kamer gehouden Arbeidsenquête was op zich al een signaal van een andere tijd. Sinds de

agrarische hoogconjunctuur omstreeks 1880 in een crisis omsloeg, giste de plattelandssamenleving aan alle kanten, vooral in Noord-Nederland. 'Sociale quaesties' konden omstreeks 1890 bij voor- en tegenstanders, mede dankzij de verkiezing van Ferdinand Domela Nieuwenhuis in de Tweede Kamer, op veel meer aandacht rekenen dan voorheen. De zoëven genoemde enquête was daar een uitvloeisel van. De Groninger Veenkoloniën waren landelijk gezien allang niet meer een min of meer exotisch, door mensenhanden gewrocht stuk periferie. Terwijl spoorlijnen in 1870 alle uithoeken van Nederland met het westen verbonden, maakte men ook elders kennis met deze jonge industriestreek van een zekere faam. Een streek ook met een relatief belangrijke binnenschipperij en – nog maar kort daarvoor – 's lands grootste kustvloot. Dit expansieve gebied vol sociale spanningen met zijn heterogene bevolking haalde regelmatig de kolommen van de landelijke bladen. Daarbij werd ook de rol van de stad in de veenkoloniën gaandeweg bekender en ter discussie gesteld. Want naarmate zich een nieuwe veenkoloniale samenleving ontwikkelde, gebaseerd op nijverheid en (zee)handel, verdween de oude. Die was geworteld in de verving, de turfshipperij en de landbouw, met de stad als almachtige spil. Niet langer echter dicteerde Groningen de economisch-geografische condities van de streek, maar namen de ondernemende bewoners zelf het heft in handen. Het liberale *Algemeen Handelsblad* besteedde in 1889 in de serie 'Uit het Noorden' uitgebreid aandacht aan de Groninger Veenkoloniën, 'waar Groningen – noch altijd – de wet van Perzen en Meden stelt'. De stadsrechten waarvan het 'monopoliserende Groningen steeds profiteert' passeerden op 23 juni 1889 uitgebreid de revue in het gezaghebbende landelijke dagblad. 'Land en water, 't hoort hier alle aan de stad! En 't moet alles geëxploiteerd worden, voordelig: dat is de hoogste wet. Afvaarts- en sluisgelden zoowel uit de venen als van de klei moeten alweder terecht komen in de machtige hand, die altijd meer ontvangt'. Met een verwijzing naar de hoge pachtgelden voor de sluizen, was de verbinding met het drankmisbruik van de schippers aldaar snel gelegd. Het gemeentebestuur van Groningen, dat zich tot dan toe steeds op een formeel standpunt had gesteld, zal onaangenaam zijn getroffen door deze 'stemmingmakerij'. Waar misstanden optraden, leidde zulks dan ook snel tot irritaties en beschuldigingen over en weer, met name langs de door de enquêteurs bezochte stadskanalen en -verlaten.

Schipper H. Eggens uit Nieuw-Buinen klaagde

tegenover de enquêteurs dat de schippers niet konden doorvaren aler zij 'bij den sluiswachter wat verteren en doen zij dit niet dan moeten zij wachten'. Een borrel aan de sluis was blijkbaar nogal prijzig, want waar men in een gewone kroeg vijf à zes cent betaalde, vroegen de sluismeesters al gauw vijftien cent per versnapering 'en de stad Groningen maar profiteren van de verpachting van haar verlaten'. De sluiswachter van het Vierde Verlaat maakte het volgens Eggens zo bont dat hij de schippers liet wachten tot zijn knechts klaar waren met het melken, waarna ze bij hem de melk moesten kopen. Weigeraars liet hij gewoon langer voor de sluis liggen. Na herhaalde klachten hadden de Provinciale Staten een verbod op de verkoop van sterke drank aan de verlaten uitgevaardigd. 'Maar de gemeente Groningen zet er een klein huisje bij en verpacht dat aan een ander, en dan gaat de sluiswachter daarin wonen en huurt de pacht van dien ander'. Andere informanten, zoals burgemeester W. Voormolen van Veendam, gewaagden van 'een ontzettend misbruik van de onmacht der schippers' aan de verlaten: 'er wordt daar eene kolossale hoeveelheid jenever getapt en verkocht' en 'het is een kanker die hier aan de schipperij knaagt'. Als een van de oorzaken van het drankmisbruik en de gedwongen winkelnering wees de burgemeester de te hoge pacht-prijzen voor de sluizen aan. De schutgelden waren onvoldoende om de pacht te voldoen, waardoor de pachters doorgaans via een annexe winkelnering de eindjes aan elkaar knoopten. De burgemeester had zich tot dusverre tevergeefs tot zowel de rechtbank als de Commissaris des Konings gericht. Op een adres van een 160-tal schippers aan de minister van Binnenlandse Zaken was tot dusverre geen antwoord gekomen.

Ofschoon het onderzoek in de Groninger Veenkoloniën feitelijk al was afgerond, kreeg de verlaatsmeester aan de Buinermond, Fokko van Deest, toch toestemming door de commissie te worden gehoord. Hij ontkende het gedwongen karakter van de winkelnering, maar maakte anderzijds duidelijk de hoge pacht van het verlaat (f 9500,-) onmogelijk op te kunnen brengen zonder 'het drijven van winkelnering'. Tegenover de 'gunst van de schippers', namelijk het kopen in zijn winkel, stond van de zijde van de verlaatsmeester een vlugge hulp bij het schutten. Aan de gedwongen winkelnering kwam in de jaren na de enquête een einde. In het uit 1911 daterende Verslag van de Staatscommissie voor de Binnenschipperij komen we geen enkele klacht meer tegen. Wel verschillende andere klachten overigens.

In 1913 vereeuwigde P.B. Kramer het Winschoterdiep in Hoogezand. In die tijd voeren zeil- en stoomschepen nog naast elkaar. Rechts een van de talloze scheepshellingen langs dit stadskanaal.

212

Martenshoek

De veruit belangrijkste klacht betrof het stadsverlaat in het Winschoterdiep bij Martenshoek. De binnenschippers klaagden over de belemmering welke zij van dit verlaat ondervonden en de grote en onbillijke tol die de stad er hief. De sluis te Martenshoek vormde als vanouds de toegangspoort tot de veenkoloniën. Alle vaarverkeer tussen de stad en de veenkoloniën en vrijwel alle veenkoloniale vaarverkeer van en naar zee moest deze ondiepe sluis passeren. Grote, nieuwgebouwde schepen – de romp met water gevuld om de lage bruggen te passeren – werden hier dikwijls leeggepompt om de ondiepe sluiskolk te doorkruisen. Vervolgens moest het daar aanwezige hoogholt met dommekrachten omhoog worden gebracht. Voor de stad was de sluis, dankzij zijn strategische ligging, een aanzienlijke bron van inkomsten. Dat belang was met het sluiten van het Convenant van 1817, waarbij ook alle turf uit de Drentse veenmarken Martenshoek moest passeren, alleen maar toegenomen. De regering had toen al aangedrongen op het opruimen van dit verlaat. Nadat de stad echter had aangetoond dat de

enige belemmering door de sluis bestond uit het heffen van tolgelden, waarop zij recht had, had Den Haag deze eis laten vallen. Van de zeventien stadsverlaten leverde alleen het Martenshoekster verlaat als regel 30% van de sluisgelden. De stad had de sluis dan ook niet verpacht, maar er zelf een ambtenaar, de collecteur van het diep- of passagegeld te Martenshoek, aangesteld. De prijzige toegangs- en uitvalspoort zat de bloeiende veenkoloniale scheepvaart en scheepsbouw meer en meer in de weg. Er gingen bij herhaling stemmen op om het verlaat op te ruimen, terwijl sommige statenleden, zoals mr. R. de Sitter uit Winschoten, van mening waren dat de stad maar helemaal afstand moest doen van het Winschoterdiep. Dit kanaal was destijds immers onder dwang door de Oldambster kerspelliëden gegraven, toen de stad het hier politiek nog voor het zeggen had. Dat was thans niet meer het geval en dus kon deze vaarweg met zijn vele verlaten wel aan de provincie worden overgedragen.

In oktober 1856 hadden Provinciale Staten besloten tot een grootscheepse aanpassing van de

Het Eemskanaal met op de voorgrond de kathedrale Jozefkerk. Het Eemskanaal is sinds 1876 de belangrijkste verbinding van Groningen met de zee.

In de verte kruist een schip dat komt uit het Van Starckenborghkanaal, het Eemskanaal om vandaar het Winschoterdiep op te varen.

afwatering en de scheepvaartkanalen in de provincie Groningen. Tot de plannen behoorde de afsluiting van het Reitdiep, maar ook de aanleg van het Eemskanaal. Deze laatste vaarweg, die het 'veenkoloniale' Winschoterpeil zou krijgen, was nadrukkelijk bedoeld om de scheepvaart en de afwatering vanuit de Veenkoloniën te verbeteren. Aansluitend zou dan ook het Winschoterdiep worden verbeterd en in dat kader onder meer het Martenshoeksterverlaat worden opgeruimd, als zijnde 'doelloos voor behoud'. Ten stadhuize zat men natuurlijk niet te wachten op het verdwijnen van deze bron van inkomsten. Bij voortdurende trachtte de stad aan te tonen dat – wettelijk gezien – het Winschoterpeil wel was ingevoerd, maar feitelijk het peil tussen Martenshoek en Groningen vaak te wensen overliet. De sluis bij Martenshoek was dus hard nodig om voldoende waterdiepte op dit kanaalpand te houden. Van provinciewege gingen stemmen op om de tolheffing in de provincie op een en dezelfde voet te brengen. Maar het onderzoek daartoe, in 1872 uitgevoerd door de griffier van de Staten, mr. E. van Loon, had tot volle tevredenheid van de gemeente Groningen aangetoond dat de snelle toename van de tolopbrengst in Martenshoek het gevolg was van het Convenant van 1817. Daarom, zo meende Van Loon, werd uit de Martenshoekster opbrengsten ook een deel van de kosten van het Stadskanaal gedekt. Gedeputeerde Staten hadden mede om die reden maar afgezien van een ingrijpen in deze op zich al ingewikkeld genoeg zijnde twistpunten van burgerlijk en administratief recht. Het provinciebestuur deinsde terug voor het aantasten van de bij herhaling door de gemeente Groningen benadrukte eigendomsrechten op haar kanalen. Tolheffingen en tarieven berustten trouwens op een uit 1829 daterende koninklijke goedkeuring. Zoals we zagen bestonden de klachten in 1911 nog. Voor een deel althans waren de klachten over de 'middeleeuwse' stadsbruggen, -kanalen en -verlaten niet aan de stad te wijten. Van zijn zijde voerde het stadsbestuur bijvoorbeeld aan dat men de scheepswerven ook niet boven, maar beneden de sluisen en de gemetselde boogbruggen in de stad had moeten bouwen. Toen het Eemskanaal in 1876 werd geopend was de veenkoloniale zeescheepvaart al over zijn hoogtepunt. In 1880 werd in de veenkoloniën geen enkel zeeschip meer gebouwd, waar in 1853 nog 75 van dergelijke schepen van de hellingen liepen. De afzijdige ligging van de provincie Groningen speelde de Groninger scheepvaart steeds meer parten. De schaalvergroting in de zeevaart en de overschakeling van zeil op stoom voltrokken zich in de havens in het

westen des lands en elders in een tempo dat men in Groningen niet kon bijhouden. Wel profiteerde de veenkoloniale scheepsbouw van de rechtstreekse verbinding tussen het Winschoterdiep en het Eemskanaal, waardoor men niet meer door de stad hoefde. De werven legden zich voortaan toe op de bouw van ijzeren binnenschepen, van waaruit sinds de jaren twintig het motorkustvaartuig, de zogeheten *coaster* werd ontwikkeld. In 1901 werd door een tweetal scheepsbouwers opnieuw, maar tevergeefs, op de opheffing of op zijn minst verruiming van het verlaat te Martenshoek aangedrongen. Enkele werven gingen er vervolgens toe over hun bedrijf naar het Winschoterdiep beneden de sluis van Martenshoek te verplaatsen. In 1930 waren tussen Waterhuizen en

Martenshoek reeds zestien scheepswerven gevestigd, waar de scheepsbouw boven (dat wil zeggen ten oosten en zuidoosten van) het Martenshoekster verlaat gaandeweg inkromp. De sluis werd overigens pas op 1 juni 1944 opgeruimd en vervangen door een nieuwe, veel grotere sluis bij Waterhuizen.

Terwijl 'Martenshoek' veel te lang een letterlijke belasting voor de veenkoloniale scheepvaart en scheepsbouw bleef, drukten ook de sluis- en passagegelden die Groningen elders op zijn kanalen hief, zeer zwaar op deze schipperij. Volgens een uit 1905 daterend onderzoek was de gemeente Groningen destijds met 135.000 gulden veruit de grootste incasseerder van kanaal- en bruggelden in Nederland. Daarvan tekenden de inkomsten uit 'Martenshoek' met ruim 35.000 voor 27%. Vergelijkbare inkomsten werden alleen op het Eemskanaal, de vaarweg Stroobos-Lemmer en langs de gehele Dedemsvaart geboekt. Zo lucratief als het verlaat te Martenshoek was voor de gemeente Groningen, zo zwaar drukte deze 'bottleneck' op de schipperij. De in 1905 geïnstalleerde Staatscommissie voor de Binnenschipperij rekende voor dat de schipper van een vaartuig van 105 ton op de route Rotterdam-Sappemeer f 20,50 kwijt was aan scheepvaartrechten. Tot Lemmer was de vaart onbelast. Het passeren van de Friese sluizen en kanalen kostte hem f 6,75 en tot en met de Westerhavensluis in Groningen was hij f 2,65 kwijt. Maar op de laatste vijftien kilometer naar Sappemeer ging de teller pas echt lopen: f 0,60 voor het passeren van de brug te Foxhol en f 10,50 – meer dan de helft van alle lasten kortom – voor het passeren van het Martenshoekster verlaat. Geen wonder dat door verschillende schippers werd gewezen op de belemmering die dit verlaat opleverde werd gewezen, 'waarop – bovendien – een groote en onbillijke tol geheven wordt'.

De financiële klachten werden, aldus vele schippers aan de Staatscommissie, verergerd door het geringe aantal wisselplaatsen langs de kanalen en de te geringe diepte van de kanalen in de zomermaanden. Het peil zakte dan dikwijls tot een halve meter beneden het winterpeil. In de veenkoloniale kanalen stond dan soms slechts één meter water, waardoor gewone tjalken maar één derde van hun inhoud konden beladen. Een toestand 'welke alleen stad en provincie Groningen ten bate komt, omdat nu van 2-3 maal meer schepen vaartrechten geheven kunnen worden'. Doordat het Stadskanaal van boven werd gevoed, bleef er 's zomers doorgaans nauwelijks water over voor het Kieldiep. Om die reden pleitten de

schippers voor het voeden met behulp van water uit de richting van Groningen en Delfzijl, desnoods door middel van het inlaten van zout water. Het zeewater zou – nota bene – het kanaalwater, 'dat toch ver rondom Groningen al kwalijk riekt door de loozing van fabrieken, niet erger maken'. Maar het voeden en doorspoelen met behulp van zoet water zou pas na de afsluiting van de Zuiderzee en vanaf 1934 zijn beslag krijgen.

De scheepvaart in de Veenkoloniën bleef tot ver in de jaren dertig van belang, met het Martenshoeksterverlaat als belangrijkste in- en uitvalspoort. In 1899 passeerden er 39.600 schepen met een totaal aan laadvermogen van 2.335.000 ton. Maar de schaalvergroting in de scheepvaart ging voorbij aan de veenkoloniale kanalen, bij gebrek aan verbeteringen. In 1931 was het gemiddeld tonnage van de schepen dat hier passeerde nauwelijks toegenomen, van 59 naar 60 ton. Zowel het aantal schepen als het totaaltonnage dat toen het verlaat passeerde waren iets gedaald naar 35.000 vaartuigen (2.088.000 ton). Langs het Kieldiep en het Stadskanaal passeerden toen per verlaat jaarlijks gemiddeld 13.000 vaartuigen (700.000 ton). De scheepvaart op het Pekeler Hoofddiep stelde toen al weinig meer voor. In zijn benedenloop passeerden nog maar 3000 schepen (150.000 ton). Qua hoeveelheid gepasseerd tonnage kon het Martenshoeksterverlaat zich nog meten met de grootste 'invalspoorten' van het noorden, Lemmer, Gaarkeuken, Delfzijl en Harlingen. Maar de veenkoloniale vaartuigen waren toen al veel kleiner dan hun pendanten elders en ze waren bovendien veel zwaarder belast met scheepvaartrechten. 'De leiding, die de stad – indertijd – bij de ontginning en aanleg van het centrale veengebied op zich had genomen werd' in de woorden van H.J. Keuning was inderdaad 'wel zeer duur betaald'.

Hoofdstuk 13

215

De opmaat tot de afbouw van de stadsrechten (1920-1955)

- Oude en nieuwe tijd
- Afstoten van kanalen
- Teruglopende scheepvaart
- Hogere overheden
- Eén typisch Groningse aangelegenheid
- Het zesde Verlaat

Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog kostten de veenkoloniale kanalen, sluisen en wegen de stad voor het eerst meer geld dan dat zij opleverden. Deze infrastructuur werd te meer onvoordelig voor Groningen omdat het almaar toenemende transport over het water om ruimere kanalen vroeg en daarvoor steeds grotere investeringen nodig waren. Ten stadhuize begon men voor het eerst serieus het afstoten van de stadskanalen te overwegen. Daarbij namen de klachten vanuit de Veenkoloniën over de wegen en kanalen toe in tal en last. Voor de gemeente Groningen was het bovendien lastig dat de bron waarmee zij de onkosten van deze infrastructuur bestreed – te weten de stadsmeierrechten en vooral de lucratieve overgangsrechten – ook steeds meer kritiek ontmoetten. Voor het gemeentebestuur van Groningen was het de aanleiding om, teneinde grote verliezen tegen te gaan, een eventuele opheffing van de stadsrechten afhankelijk te stellen van het afstoten van de kanalen.

Het Benedenste Pekeler of Eerste Verlaat in Nieuwe Pekela had een wijdte van zes meter en een schutlengte van ruim 28 meter.

Oude en nieuwe tijd

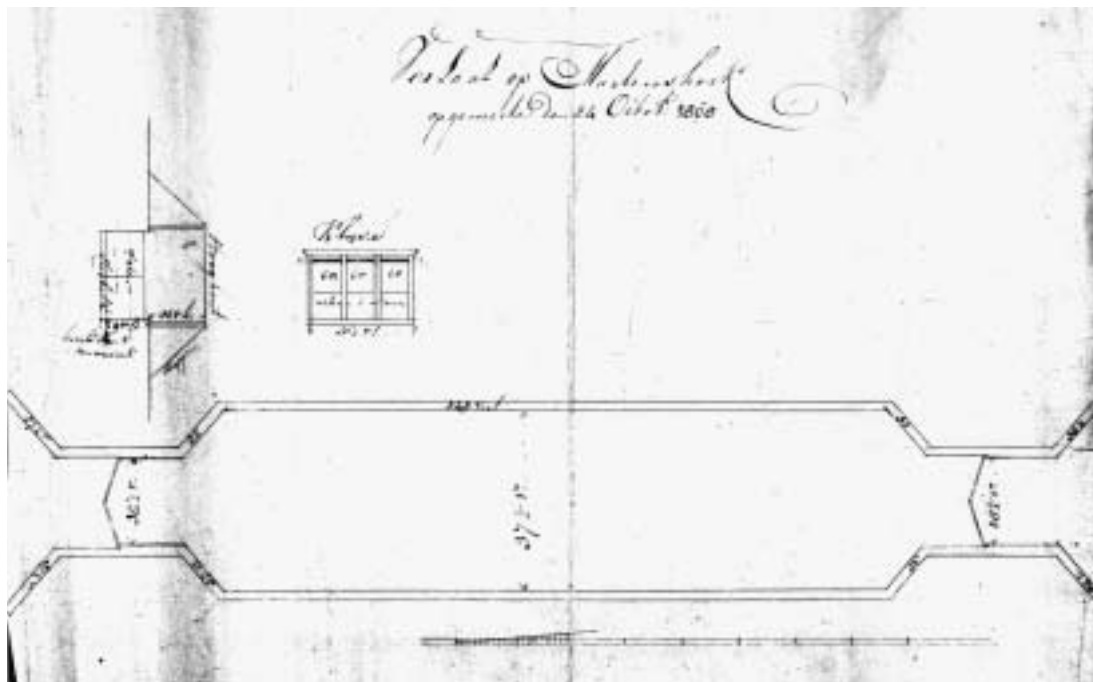
In het vorige hoofdstuk lazen we hoe vanaf omstreeks 1885 steeds meer vraagtekens werden gezet bij de positie van de gemeente Groningen in de Veenkoloniën. Daar was zij nog steeds de grootste bezitster van zowel de cultuurgrond als de verkeersmiddelen (kanalen en wegen). Vooral industriële en handelsbelangen begonnen zich te roeren. Het is hier niet de plaats uitvoerig in te gaan op de industrialisatie van de Veenkoloniën. Dat is vóór ons door verschillende auteurs gedegen en gedetailleerd beschreven en geanalyseerd. Wel stellen we vast dat in de jaren 1840-1890 de grondslag werd gelegd voor een tweetal industriële bedrijfstakken. Ze kwamen tot stand op basis van lokale, of in de onmiddellijke nabijheid van de Veenkoloniën geproduceerde, agrarische grondstoffen en de aanwezigheid van produktiefactoren als arbeid en kapitaal. Als eerste ontwikkelde zich de aardappelmeelfabricage. Deze industrie concentreerde zich vooral tussen Foxhol en Zuidbroek en rondom Veendam. Vanaf 1869 volgde de strokartonindustrie. Deze fabrieken vestigden zich vooral in Oude Pekela en in het Reiderland.

Een niet onbelangrijk deel van het kapitaal waarmee beide nijverheden van de grond kwamen was afkomstig uit de zeevaart. De achteruitgang van de

zeezeilvaart deed enkele reders en kapiteins naar andere bestemmingen zoeken voor hun kapitaal. Vooral in Veendam (in 1863 nog het centrum van de veenkoloniale zeescheepvaart), maar ook elders in de zogeheten Oude Veenkoloniën kwam geld vrij, dat voor een deel in de nieuwe nijverheid werd gestoken. Rondom Foxhol legde men zich naast de aardappelmeelproductie vooral toe op de scheepsbouw.

De samenballing van industrie in de Oude Veenkoloniën hangt natuurlijk ook samen met hun relatief dichte bevolking. We moeten daarbij bedenken dat de streken langs het Stadskanaal rond 1870 nog volop in ontwikkeling waren. De economische activiteiten daar concentreerden zich voorlopig hoofdzakelijk op de turfwinning en de turfschipperij. Er wachtte daar trouwens nog veel land op ontginning, waar de Oude Veenkoloniën allang onder de ploeg waren, met name als aardappelkokers. Het laatstgenoemde gebied lag trouwens gunstiger, want dicht bij zee en de stad Groningen. Tot 1873 waren de turfschippers vanuit de gebieden ten zuidoosten van Bareveld bovendien verplicht langs Veendam, Wildervank en Sappemeer te varen. De strokartonfabrieken waren nog afhankelijker van de turf dan de aardappelmeelfabrieken. De opening van de Koppelsluis in 1877 versterkte de positie van de Pekeler kartonnagefabrieken door de turf nog

De afmetingen van de sluiskolk van het Martenshoekster Verlaat, hier volgens een opname uit 1808, waren ruim een eeuw later nog steeds dezelfde. Wel waren de beide sluis hoofden enigszins verruimd van 5,3 naar 7,0 meter. (GAG, Kaartenverz., nr. 1671)

dichterbij te brengen. Die waren tevens afhankelijk van een goede uitvalsweg naar zowel Dollard en Eems als naar de stroleverende graangebieden van het Oldambt.

Het veenkoloniale gebied heeft sinds jaar en dag het imago van een agrarisch industrieland. Toch was een tendens tot verbreding van de industriële basis ook hier omstreeks 1890 wel degelijk aanwezig. Zo ontstonden aan het einde van de negentiende eeuw enkele – ten dele aan de lokale industrie toeleverende – ijzergieterijen en machinefabrieken. Zij waren veel minder afhankelijk van lokale grondstoffen, maar des te meer van de nabijheid van afzetmarkten en op zijn minst van goede en snelle verbindingen. Juist hier begonnen de ontwikkelingen in het nadeel van de provincie Groningen te werken. Vanaf 1870 zette het rijk vooral in op de ontwikkeling van de havens, vaarwegen en spoorlijnen in het westen des lands. De verbindingen met het zich snel expanderende Ruhrgebied zetten als het ware de toon voor het ontstaan van een nieuwe economische as met de Rijnspoorweg en rivieren als de Rijn en de Waal als bases. Na 1870 begon de Nederlandse bevolking en industrie, met name die in het westen des lands, sterk te groeien. Deze ontwikkelingen maakten dat het noorden steeds afzijdiger kwam te liggen en als centrum van bevolking aan belang inboette. Reeds in het eerste decennium van de twintigste eeuw hield een tweetal bedrijven, de staal- en ijzergieterij v/h De Muinck Keizer (DEMKA, Martenshoek) en de rubber bandenfabriek HEVEA (Sappemeer) het voor gezien. Ze vertrokken naar respectievelijk Utrecht en Arnhem.

Dat de veenkoloniale industrie zich desondanks verder ontwikkelde, kunnen we onder meer afleiden aan de stijgende inkomsten die de stad uit haar overgangsrechten boekte. Tot 1888 hadden ze nooit meer dan 3000 gulden per jaar opgebracht, in de tien jaar daarna was sprake van een verdubbeling naar ruim 6500 gulden. Maar tussen 1911 en 1920 was sprake van een vertienvoudiging naar 65.000 gulden! Na een

hoogtepunt in 1920 (150.000 gulden), dat wijst op een sterke groei van de nijverheid in en rondom de Eerste Wereldoorlog, trad vooral onder invloed van de economische crisis een daling op (1936: 39.000 gulden). Het lijken luttele bedragen voor zo'n groot, inmiddels dichtbevolkt gebied, maar de trend was onmiskenbaar een van industriële expansie en waardevermeerdering van het onroerend goed.

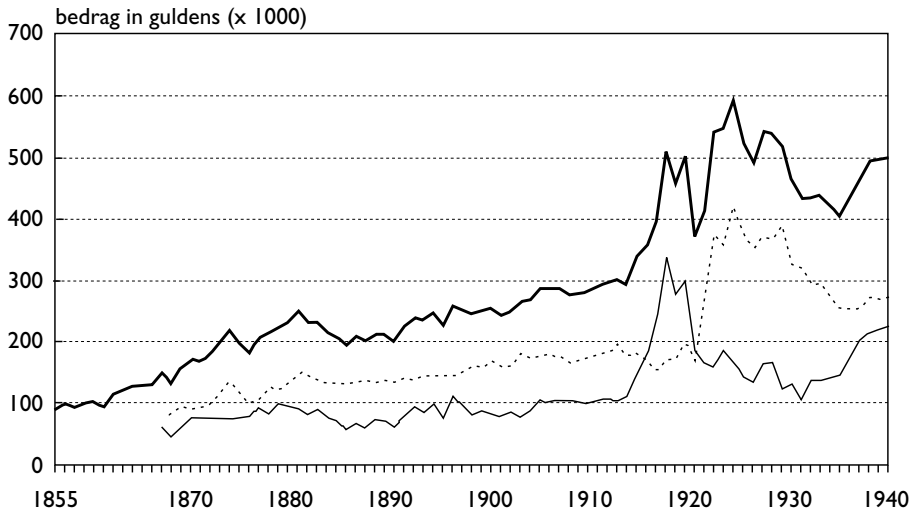
Voor het veenkoloniale bedrijfsleven begon zich af te vragen wat het nut was van deze 5 en 3,33% overgangsrechten. Recognities, die niet alleen bij de overdracht van onroerend goed, maar door bedrijven (als rechtspersonen) elke 25 jaar zonder meer aan de gemeente Groningen moesten worden afgedragen. Het relatieve voordeel van de vaste, lage grondhuur leek elke kwart eeuw door de – met de waarde van het onroerend goed – stijgende overgangsrechten als sneeuw voor de zon te verdwijnen.

Daarbij voegden zich de eerder beschreven en veel ernstiger klachten over te krappe kanalen en sluisen en de hoge rechten die aldaar door de gemeente Groningen werden geheven. In de ogen van veel ondernemers, met name die in de Oude Veenkoloniën, was de stad Groningen van een vooruitziende, voorwaarden-scheppende initiator verworden tot een rentenier, hoedster van een stelsel van dure en ontoereikende kanalen. Het leek alsof de stad nog steeds met haar hoofd in het verleden verkeerde. Een verleden van turfgraverij en turfvaart, waar men in Veendam, Martenshoek en elders juist het oog op de toekomst richtte. Een toekomst met ruime wegen en kanalen, liefst met zo weinig mogelijk tolleren, sluisen en passagegelden. Rond de eeuwwisseling ontkwam men nauwelijks aan de indruk dat het gehele Groninger veenkoloniale gebied een tweetal gelaten vertoonde. Tegenover het noorden met zijn industriële ontwikkeling en expansie stond het zuiden met de nog oude bestaanswijze van turfwinning en turfvaart. Het lommerrijke bezit rondom het oude klooster

Ontvangsten Veenkantoor 1855-1941

Grondexploitatie excl. polders

- Totale ontvangst
- - - - Kanalenexploitatie
- Grondexploitatie (exclusief polders)

Ter Apel leek de letterlijke en symbolische apotheose van die oude tijd. Daar trad het gemeentebestuur van Groningen nog het meest naar voren in zijn oude rol als een ware, bijna landsheerlijke grondexploitant. Min of meer bewust leek men dit besef ook ten stadhuisse te hebben. Het inmiddels voltooide 34 kilometer lange Stadskanaal was het paradepaardje van de stad. Als ware het de wereld op zijn kop, zo opende de ingenieur der Stadsbezittingen S. Bouma in 1905 de fraaie atlas getiteld *Situatiekaarten van de Stadskanalen* met het Stadskanaal. Dit werd gevolgd door het Kielsterdiep cum annexis, waarna het Pekelerdiep volgde, maar de atlas eindigde met het kanaal waarmee het ooit was begonnen: het Winschoterdiep.

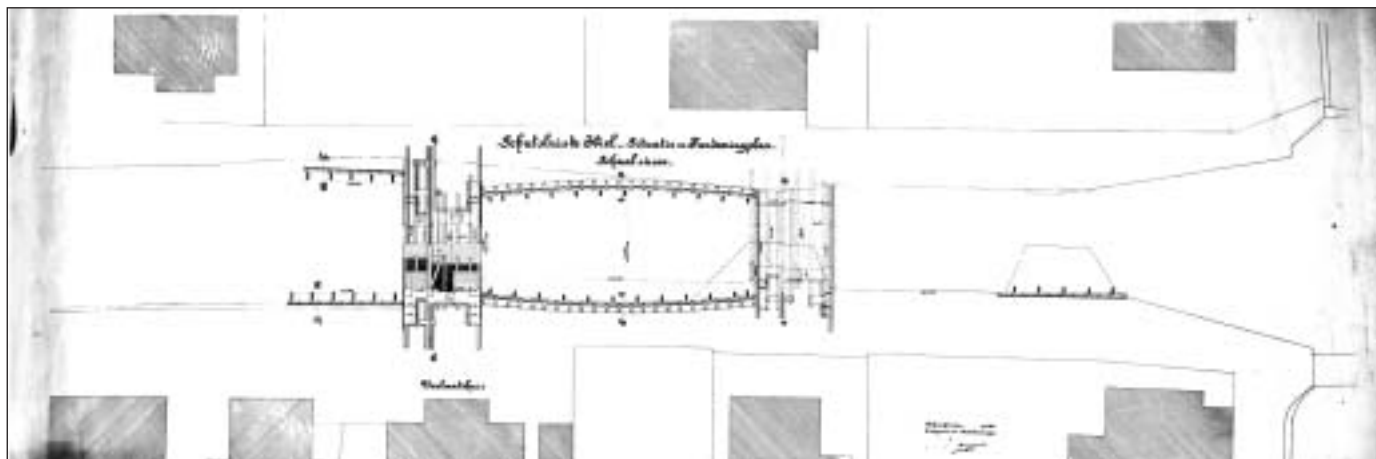
Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 was de gemeente Groningen nog steeds eigenares van circa 12.000 hectare grond in blote en volle eigendom. Tevens bezat zij 104,5 kilometer aan kanalen en monden. In en over die kanalen lagen 22 verlaten plus ruim 130 draaibruggen, ophaalbruggen en draaivonders. Van de negen Drentse marken werd inlaat- en doorvaartgeld geheven, maar ook turfschepen uit Weerdinge, Emmercompascuum, Alteveer en de Veenhuizer en Onstwedder venen waren daartoe verplicht. Groningen trok bovendien inkomsten uit de verpachting van de verschillende tolbomen op zijn 49 kilometer lange wegen. Alleen al op de weg langs het Stadskanaal stonden er niet

De stadstol aan de weg langs het Winschoterdiep te Gideon. De foto dateert uit 1931, kort voordat de tollens op de stadswegen werden opgeheven. Paard en auto symboliseren de oude en de nieuwe tijd.

De ingenieur van de stadsbezittingen, S. Bouma, maakte in 1906 dit plan voor een vernieuwd Kielsterverlaat. (GAG, Kaartenverz., nr. 1678/1679)

220

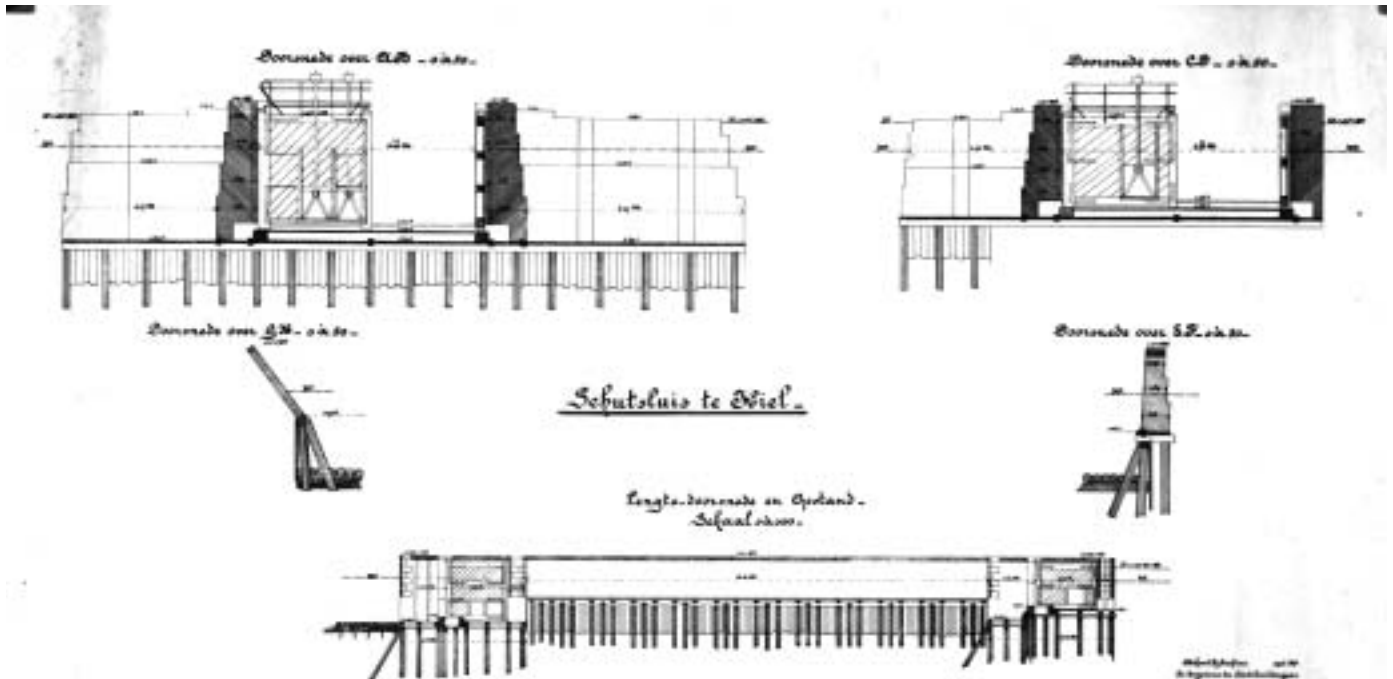
minder dan negen. De stedelijke bezittingen in de Veenkoloniën brachten de stad in dat jaar 278.000 gulden op; uit de polders en Ter Apel werd naar schatting netto een kwart miljoen gulden gebeurd. Totale netto-opbrengst 0,5 miljoen. De grafiek op pagina 219 (Ontvangsten Veenkantoor 1855-1941) laat zien dat vooral de inkomsten uit de grondexploitatie dankzij de schaarste aan voedingsmiddelen snel begonnen te stijgen. Toch begon deze voor de gemeente Groningen fraaie financiële stut de eerste scheuren te vertonen.

Afstoten van kanalen

Terwijl de inkomsten gedurende de Eerste Wereldoorlog – mede dankzij de hoge landbouwprijzen – over de gehele linie toenamen, ging de exploitatie van haar wegen en kanalen de stad voor het eerst flink geld kosten. Volgens een uit september 1920 daterende notitie van de rentmeester der Stadsbezittingen, mr. J.P. Pott, blijkt dat de gemeente Groningen over de jaren 1917-1919 508.000 gulden aan haar veenkoloniale kanalen, sluisen, bruggen en wegen had verdiend. Tezelfdertijd had zij 639.000 gulden besteed aan het beheer, het onderhoud en de exploitatie ervan. De exploitatieoverschotten, die voorheen als regel jaarlijks ruim een halve ton bedroegen, waren in aanzienlijke tekorten omgeslagen. Nederland bleef weliswaar neutraal, maar de oorlog wakkerde de inflatie aan, waardoor vooral de loonkosten omhoog schoten. Zij werden op enige afstand gevolgd door de materiaalkosten en de kosten van onderhoud, die uiteraard ook weer verband hielden met het loonpeil. De in 1919 aangetreden ingenieur van de Stadsbezittingen, ir C.L. de Vos tot Nederveen Cappel, trok vrijwel meteen aan de bel.

In de jaren daarvoor waren binnen het administratieve en technische beheer van de stadsbezittingen reeds de nodige organisatorische wijzigingen doorgevoerd. In november 1909 was op voorstel van B & W een nieuwe Raadscommissie voor de Stadsbezittingen aangetreden, die in de plaats trad van de Veencommissie en de Poldercommissie. Omstreeks die tijd streefde de ingenieur der Stadsbezittingen geleidelijk aan zijn collega de rentmeester voorbij. Dat blijkt uit de nieuwe werkinstructie die beide functionarissen in september 1915 kregen. De ingenieur werd belast met de leiding van de technische dienst, van de kanalen, wegen en bruggen. Ook hield hij toezicht op de bouwprojecten en het beheer van alle eigendommen en bezittingen. Aan de rentmeester bleven vooral de juridische taken, het toezicht op de exploitatie van de eigen land- en bosbouwbedrijven van de gemeente Groningen en het toezicht op de vier ontvangstkantoren. Bij het vertrek van rentmeester M.C. Offerhaus in juni 1919 kwam een discussie op gang in hoeverre het ambt van rentmeester zou moeten worden gecontinueerd, dan wel gecombineerd met de leiding van een afdeling ter secretarie. De plannen het rentmeestersambt af te schaffen ketsten toen af op de waarde die men nog steeds hechtte aan de zelfstandigheid van het ambt. Zo werd in de persoon van mr. dr. J.P. Pott een opvolger als rentmeester aangesteld. Na zijn vroege overlijden in november 1927 werd overigens geen nieuwe rentmeester meer benoemd. Na twee waarnemende rentmeesters stierf het ambt met de raadscommissie der Stadsbezittingen in 1931 een zachte dood.

De nieuwe ingenieur De Vos toonde zich, zoals gezegd, aanstonds een actief behartiger van de financiële belangen van zijn opdrachtgever, de

gemeente Groningen. In januari 1920 richtte hij zich per brief aan zijn superieuren, de Raadscommissie der Stadsbezittingen. De Vos schetste daarin een somber beeld van de financiële resultaten van de stadswegen en -kanalen. Terwijl de inkomsten uit de sluis-, weg-, brug-, inlaat- en doorvaartgelden in de voorbijgegangene tien jaar gelijk waren gebleven, waren de kosten van beheer, onderhoud en exploitatie explosief gestegen. En er zaten nog meer forse uitgaven aan te komen, want de oorlog had tot uitstel van veel noodzakelijke werkzaamheden geleid.

De ingenieur gaf de commissieleden in overweging om te proberen de sluis- en bruggelden te verhogen. De voorzitter van de commissie Stadsbezittingen, wethouder H.J. Sissingh, vroeg aansluitend een onderhoud aan met de commissaris van de koningin, jhr. mr. dr. E. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer. Sissingh gaf de wens van de gemeente Groningen te kennen om van het onderhoud van de kanalen buiten haar grondgebied te worden ontslagen. De commissaris stuurde van zijn kant aan op nader onderzoek. In de vergadering van de commissie Stadsbezittingen op 9 maart 1920 drong ingenieur De Vos er bij de leden ook op aan te streven naar het opheffen van het Convenant uit 1817. De commissie gaf zowel aan hem als aan de rentmeester der Stadsbezittingen opdracht om nader onderzoek te verrichten in deze materie. Het onderzoek wees al snel uit, dat

teneinde een kostendeekkende exploitatie van de kanalen, wegen en objecten mogelijk te maken, wijziging van het uit 1817 daterende Convenant nodig was. Men ging er op dat moment al van uit dat de exploitatie van de kanalen en dergelijke uit de opbrengsten van sluis-, brug-, tol- en doorvaartgelden moesten worden gedekt. Om dat mogelijk te maken richtten Burgemeester en Wethouders op 23 februari 1922 een verzoekschrift aan de koningin. Daarin stelde het college dat de stad voor het onderhoud en beheer van de kanalen jaarlijks 125.000 gulden tekort kwam. Om die reden was Groningen genoodzaakt de geraamde onderhoudskosten voor 1922 met 20% te verlagen. Die verlaging, zo merkten B & W op, was echter weer in strijd met het algemeen belang en de scheepvaartbelangen in het bijzonder. Voorts wezen zij erop dat op de meeste heffingen dat moment nog steeds geschiedden naar de in het Convenant van 1817 vastgestelde tarieven. Men verzocht nu om het geheel door één uniform tarief te vervangen. Daarvoor leek de afschaffing of op zijn minst een aanpassing van het Convenant noodzakelijk. In plaats daarvan kon per sluis een tarief van 1 of 2 cent per ton voor een leeg, respectievelijk een geladen schip worden geheven.

Voor deze opslag kreeg Groningen per 1 november 1922 een koninklijke toestemming. Voortaan mocht het per schip 1,75 (leeg), respectievelijk 3,5 cent (geladen) aan elk van zijn sluisen heffen en drie cent

**De bovendeuuren van het Martenshoekster Verlaat in de zogeheten Drukke Buurt. De smalle sluis-
hoofden geven aan dat hun breedte van zeven meter, ook in 1927 – toen de foto werd genomen –, inmiddels totaal ontoereikend was.**

222

per boom, juffer, balk, plaat of post. Het bruggeld werd voor rijbruggen op een dubbeltje en voor iedere voetbrug op twee cent gesteld. Voor de brug bij Foxham gold een tarief van twintig cent, terwijl voor de bruggen bij de sluisen geen geld werd gevraagd.

De Drentse markegenoten werden na protesten van hun zijde van deze verhoging vrijgesteld. Voor hen bleef het oude tarief van 1817 gelden, namelijk een bedrag van 30 cent per schip (pramen 10 cent) per sluis, ongeacht of het schip leeg of geladen was en voor sommige bruggen een bruggeld van vijf cent. Voor de overigen gold sinds 1925 een sluisstarief van zes cent per twee ton voor een geladen en zes cent per vier ton voor een leeg schip. Per brug of vonder werd respectievelijk tien of twee cent betaald.

Teruglopende scheepvaart

Het wordt tijd enkele getallen te noemen. Zij illustreren op een verontrustende wijze het afnemende belang van de stadskanalen als slagaders van de veenkoloniale economie en samenleving. Ze maken ook duidelijk dat de gemeente Groningen met het verhogen van de tarieven op zijn best enig uitstel van de onmiskenbare terugloop in de kanaalgelden mocht verwachten.

In de jaren na de aanpassing van de tarieven (1923-1936) passeerden jaarlijks gemiddeld 243.000 schepen met een laadvermogen van 13.660.000 ton de sluisen. In 1926 werd een hoogtepunt bereikt met de passage van 280.000 schepen van in totaal 17.173.000 ton laadvermogen. De schaal-

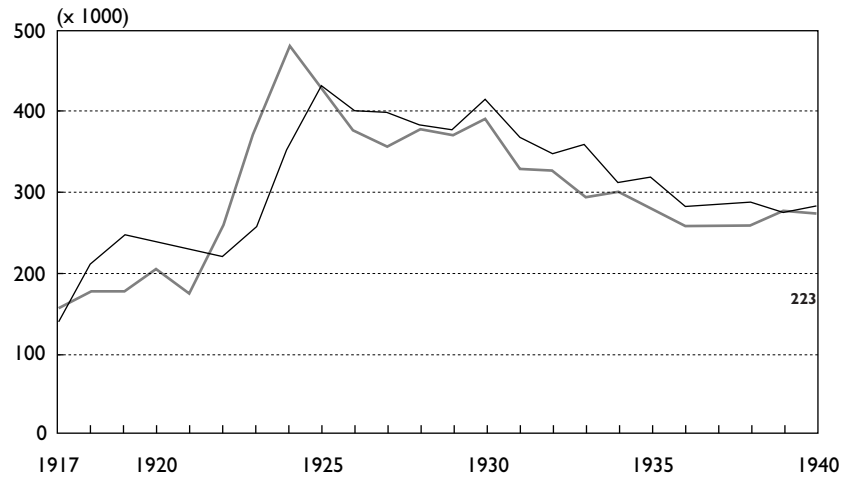
vergroting in de scheepvaart, de omschakeling van het vervoer per water naar het vervoer per as en de economische crisis maakten echter spoedig korte metten met de groei. In 1936 passeerden nog 'slechts' 182.500 schepen (9.123.000 ton) de stadssluisen in de Veenkoloniën. Daarbij nam het aantal vaartuigen niet alleen af. Ze werden ook almaar kleiner, waarbij de gemiddelde tonnenmaat per schip terugliep van 61 ton in 1926 naar 50 ton in 1936. De scheepvaart op de veenkoloniale vaarten boette met een sneltreinvaart aan belang in. In de periode 1926-1936 halveerde de totale scheepslanding die door de stadssluisen passeerde. De teruggang deed zich op bijna alle fronten voor en alleen het transport van graan en suikerbieten wist zijn oude niveau te handhaven. Van het verlies aan scheepslanding kwam precies de helft op het conto van de teruglopende vervingen, als gevolg waarvan de hoeveelheid vervoerde turf ruimschoots halveerde. Het transport van stro, strokarton en vooral meststoffen ging meer en meer per as over de wegen in plaats van de kanalen. Het onderstaande cirkeldiagram geeft een beeld van de soorten lading die de schepen, welke de stadssluisen in de Veenkoloniën passeerden, vervoerden.

De in 1922 doorgevoerde verhoging van de tarieven bood slechts korte tijd soelaas. Vanaf 1925 raakte de exploitatie van de kanalen, wegen en kunstwerken definitief in de rode cijfers, zoals de grafiek *De Stadskanalen* illustreert.

Daarbij moeten we bedenken dat de gemeente

**De stadskanalen 1917-1945
inkomsten en uitgaven.**

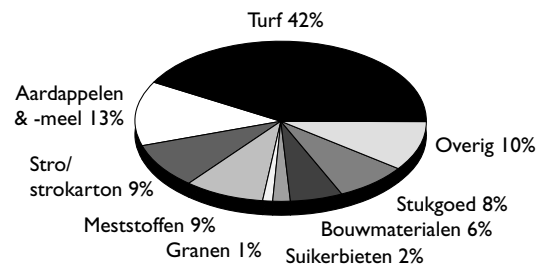
— Inkomsten
— Uitgaven

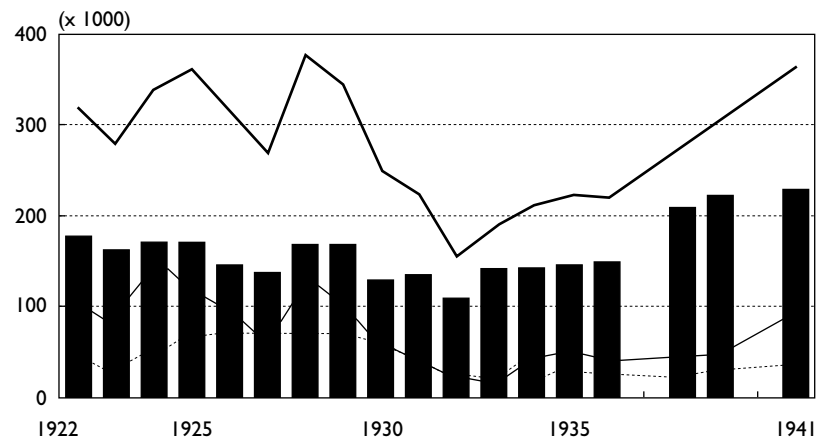
Groningen in 1931 door het afschaffen van de wegtollen een flinke inkomstenpost kwijtraakte. De inkomsten uit deze tollens waren, dankzij een snelle toename van het wegverkeer in de jaren twintig, gegroeid van gemiddeld 14.000 gulden per jaar omstreeks 1910 naar 65.000 gulden in 1930. Daartegenover stond dat Groningen vanaf 1929 kon rekenen op een uitkering uit het Rijks- en Provinciaal Wegenfonds. Het jaarlijks subsidie van ruim 70.000 gulden compenseerde het verlies van de tollens ruimschoots.

Terwijl de stad genoodzaakt was tot dure investeringen in nieuwe bruggen, onder andere bij Zuidbroek, Foxham en Bareveld en tot het vernieuwen van sluizen (bijvoorbeeld Zesde Verlaat, Zuidbroek, Eexterveen), bleven de kanaleninkomsten op alle fronten dalen ten gevolge van het inzakken van het scheepvaartverkeer. Gedurende de jaren dertig liepen de inkomsten hier met ruim één-derde terug. De gemeente Groningen paste zijn uitgaven voor de kanalen aan deze afname aan, waardoor deze tezelfdertijd eveneens met ongeveer een kwart werden teruggedrongen.

Voorlopig kon zij de tekorten op de kanalenexploitatie ruimschoots dekken uit de batige saldi die zij op haar grondexploitatie boekte. Deze bedroegen in de jaren 1920-1945 gemiddeld circa 180.000 gulden per jaar. Van deze inkomsten was in de jaren twintig ruim de helft afkomstig uit de landbouwbedrijven in eigen beheer en de verhuur van grond in de stadspolders langs de Dollard en bij de Lauwerszee. Tijdens de crisis van de jaren dertig liepen de winsten uit de polders sterk terug. De inkomsten uit de grondexploitatie in de Veenkoloniën – voor een belangrijk deel uit vaste huren en periodieke recognities bestaande – bleven daarentegen veel stabiel. Ook zij vielen enigszins terug, maar na 1930 waren ze desondanks goed voor twee-derde van de inkomsten uit de grondexploitatie. De grote winsten die de gemeente Groningen in de jaren twintig aan de exploitatie en verhuur van de stadspolders langs de Dollard en de Lauwerszee ontleende, zouden ook na de Tweede Wereldoorlog nooit meer worden geëvenaard. In de jaren zeventig zakte het aandeel van de 'polders' in de totale inkomsten uit de buitenbezittingen naar minder dan 8%. Uiteindelijk gaven de veel lagere rendementen aanleiding om in 1985 het polderbezit af te stoten (zie hoofdstuk 2).

**Ladingsoort scheepspassages stadssluisen
in de Veenkoloniën, 1923-1936****Inkomsten grondexploitatie buitenbezittingen
Groningen 1922-1941.**

— Inkomsten
— Dollarpolders
■ Veenkoloniën
..... Lauwerszeepolders

Dr. C. L. de Vos tot Nederveen Cappel (overleden 1935), ingenieur van de stadsbezittingen van 1919-1935, adviseerde in 1920 als eerste de bruggen en sluisgelden te verhogen en het convenant van 1817 op te heffen.

224

Hogere overheden

Intussen trokken de problemen die de gemeente Groningen had met het sluitend houden van haar kanalen- en wegenexploitatie ook Haagse aandacht. In 1934 gaf de Staatscommissie voor het Vervoer te kennen dat alleen financiële hulp van de Staat de gemeente Groningen kon helpen de groeiende kloof te dichten tussen de dalende inkomsten uit de kanaalrechten en de stijgende uitgaven voor onderhoud. Het Departement van Waterstaat trok in de jaren 1935 tot en met 1938 steeds 100.000 gulden uit op zijn begroting. Deze bedragen werden bestemd om op termijn aan de opheffing van het Convenant en de overdracht van de stadswegen en -kanalen te worden besteed. In 1939 zat er schot in de zaak. De commissie voor het vervoer, naar zijn voorzitter de commissie Patijn genoemd, zag toen kans overeenstemming te bereiken tussen het rijk, de provincie Groningen en de gemeente Groningen. Het plan was om de kanalen in hoofdzaak aan de provincie over te dragen en de doorgaande wegen aan het rijk. De drie overheden zouden in de verhouding 11 : 4 : 10 bijdragen in de kosten van de overdracht. Zowel de bij Convenant (1817) als later ingelaten (1872, 1875) Drentse veengenoten zouden door het rijk voor een bedrag van 350.000 gulden schadeloos worden gesteld. De afkoop van de stadsmeierrechten zou men nader overwegen. De Drenten vonden het afkoopbedrag overigens te laag, maar hoefden daartegen niet in het geweer te komen, want de bezetting van ons land in

1940 verijdelde de verwezenlijking van de voornemens.

Eén typisch Groningse aangelegenheid

Het is maandagavond 10 januari 1955 als burgemeester Jan Tuin, na een ziekbed van drie maanden, de gemeenteraad van Groningen ter gelegenheid van het nieuwe jaar toespreekt. De eerste burger ziet af van de gebruikelijke schets van de activiteiten die de gemeente in het voorgaande jaar heeft ontplooid. Hij brengt integendeel 'één typisch Groningse aangelegenheid', die de laatste tijd bijzondere belangstelling heeft, te berde en snijdt de relatie aan tussen 'onze gemeente en de z.g.n. Veenkoloniën'. De aanleiding is tweeledig. Het gemeentebestuur had onlangs kennis genomen van het voorlopig verslag van de Commissie van Rapporteurs over het ontwerp van de begroting van het departement van Economische Zaken voor het dienstjaar 1954. Daarin werd geklaagd dat het stadsmeierrecht met name voor de Veenkoloniën een belemmering vormt. 'Kwade legendevorming', stemmingmakende publicaties in een landelijk dagblad ('Rechten van de stad Groningen vormen belemmering voor ontwikkeling van dit gebied') en een emotionele burgemeester uit de streek hadden Tuin eveneens tot dit onderwerp van zijn nieuwjaarstoespraak gebracht. Het was, aldus de burgemeester, bovendien een 'notoir feit, dat het helaas deze streek niet naar den vleze gaat'. Gelukkig waren er ook andere signalen te beluisteren, van een meer objectief en nuchter karakter.

Zo had het industrieschap 'De Kanaalstreek' onlangs een nota gepubliceerd over de stadsmeierrechten en scheepvaartrechten in de Groninger Veenkoloniën. Met instemming citeerde de burgemeester hieruit dat de stad ondanks 'haar bedacht zijn op eigen voordeel, echter een stellige bijdrage had geleverd tot ontsluiting van een gebied, welk in het jongste verleden reeds heeft bewezen door agrarische en industriële mogelijkheden deel te kunnen hebben aan de economische opbloei van ons vaderland'.

De kritiek uit de streek ten aanzien van de dure verplichtingen weerlegde hij door te stellen dat de stad nu eenmaal niet geroepen te voldoen aan grote moderne eisen. Men was trouwens al voor de oorlog (bedoeld werd 1939) akkoord gegaan met de overdracht van de kanalen en wegen. Maar van de toen gevonden regeling waarin Groningen voor 40% zou bijdragen had het rijk zich later gedistantieerd. Van gemeentewege had men bovendien bewilligd in een afkoopregeling voor nieuw aan snee te brengen industrieterreinen. Zowel in Hoogezand-Sappemeer als in Vlagtwedde was men inmiddels tot overeenstemming gekomen. Een ander punt waren de periodieke recognities voor bestaande industrieën. Die moesten elke 25 jaar het overgangsrecht betalen en de inkomsten daaruit waren inmiddels de belang-

rijkste revenuen van de stad uit de Veenkoloniën. De burgemeester keerde zich tegen het afkopen daarvan. De inkomsten van de stad zouden daardoor bevriezen, terwijl de uitgaven voor het onderhoud van kanalen en wegen steeds toenamen. Ofschoon juristen 'zouden kunnen twisten over de verbondenheid van dit complex van vraagstukken (..) ligt het voor de hand dat men niet los van elkaar deze problemen kan afdoen'. Tuin pleitte dan ook voor een samenhangende regeling van de gehele materie met medewerking van zowel het rijk als de provincie.

In de jaren zestig had het Stadskanaal nauwelijks betekenis meer voor de scheepvaart en was het nog slechts geschikt voor kleinere motorschepen.

STADSKANAAL, Hoofdtrant

Het Zesde Verlaat

In de loop der jaren bouwde de Technische Dienst Stadsbezittingen een grote expertise op in het voorbereiden en begeleiden van waterstaatswerken. De grotere werken werden doorgaans uitbesteed, maar ook dan van stadswege intensief voorbereid en begeleid. De vervanging van het Zesde of Ter Apelerverlaat in 1925 was een van de grotere ingrepen die Groningen liet uitvoeren ter verbetering van de natte infrastructuur. Het oude, uit 1853 daterende verlaat was sinds jaar en dag te krap en na driekwart eeuw aan vervanging toe. De in- en uitvaart werd bovendien bemoeilijkt omdat het oude verlaat nog geen 100 meter ten zuiden lag van de vrijwel haakse knik in het Stads-Ter Apelkanaal. Om die reden was er een 250 meter lang afsnijdingskanaal voorzien. Daarin zou het nieuwe verlaat op circa 50 meter ten noordwesten van de oude schutsluis worden gelegd. De werken vereisten de afbraak van een drietal gebouwen, de bouw van een nieuwe woning en het omleggen van de bestaande straatweg. Het graven van de afsnijding – die fungeerde als toegangskanalen tot de nieuwe schutsluis – had nog een voordeel: het scheepvaartverkeer kon ongehinderd doorgang vinden. Nadat de nieuwe sluis voor de scheepvaart zou zijn geopend kon de bestaande worden afgebroken en gedempt met de zandgrond die uit de bouwput en de nieuwe toegangskanalen afkomstig was. Van de werkzaamheden is een dagboek overgebleven. Het geeft ons een nauwkeurig verslag van de vorderingen van dit publieke werk. Het werd op 17 december 1924 aanbesteed en op 5 januari 1925, twee dagen voor de officiële gunning, aangevangen met het opnemen van het terrein. J. Hensema uit Oude Pekela en H. Tack te Ter Apel hadden het werk aangenomen voor de som van 106.740 gulden. Na de gebruikelijke terreinopname en grondwerken vond de eigenlijke bouw van de sluis plaats. Het bestek omvatte nauwkeurige omschrijvingen van de daartoe benodigde onderdelen, zoals vurenhout voor de damwanden, beton voor de boven- en benedenhoofden, Groninger klinkers voor het muurwerk en Beiers graniet voor de slagstijlen, dekzerken en hoekstukken. Ook de ten behoeve van de remmingswerken, schotbalken, ijzerwerk, schuiven, stortebedden, paalbeheïing en windwerken benodigde materialen waren uitvoerig naar soort, afmetingen en aantal omschreven. De sluis met de toegangskanalen moest uiterlijk acht maanden na de gunning worden opgeleverd. Twee maanden na de oplevering van de nieuwe sluis moesten ook de werkzaamheden aan de oude zijn opgeleverd en goedgekeurd. De ingenieur van de stadsbezittingen kon men vrijwel dagelijks op de werkplaats vinden. Op 17 juli bezocht de raadscommissie voor de stadsbezittingen het werk. De nieuwe sluis werd op vrijdag 25 september, klokslag twaalf uur, door de voorzitter van de raadscommissie wethouder Sissingh voor de scheepvaart geopend. Dezelfde dag nog werd een begin gemaakt met het afdammen en dempen van de oude sluis. Het kanaalvak ten noorden van het oude verlaat liet men ongemoeid. Hier werd naderhand een voedingsgemaal geplaatst, ten behoeve van de watervoorziening in dit deel van de veenkoloniën.

Het einde van de Groninger stadsrechten

- Regionaal beleid
- De commissie-Schenk
- De voorstellen
- Onduidelijkheden
- Herinrichten
- Onduidelijkheden
- De Herinrichtingswet
- De geraamde kosten
- De afdeling Stadsbezittingen en haar opvolgers
- Voortschrijdende liquidatie

TARIEF VAN SLUISGELD

Ingevolge Koninklijk Besluit van 30 mei 1956 nr. 39, j^o het Koninklijk Besluit van 30 november 1945, nr. 73, wordt bij deze sluis voor het schutten van ELK VAARTUIG en van niet in vaartuigen geladen hout, een sluisgeld geheven UITSLUITEND volgens het navolgende tarief:

In 1960 werd een serieuze studie begonnen naar de opheffing van de Groninger stadsrechten. De koppeling die de stad hanteerde tussen de verliesgevende kanalen en de winstgevende stadsmeierrechten stond toen al niet meer ter discussie. Toen de resultaten van deze studie dertien jaar later als wetsvoorstel openbaar werden gemaakt, waren de omstandigheden geheel gewijzigd. Er stond een omvangrijke sociaal-economische en planologische herinrichting van de Gronings-Drentse Veenkoloniën op stapel. De opheffing van de stadsrechten werd tot onderdeel gemaakt van het geheel der destijds geformuleerde plannen. Met de uitvoering daarvan en met name de beëindiging van de stadsrechten maakte men in 1986 een begin.

Regionaal beleid

Tuin's toespraak viel in een tijd dat de provincie Groningen volop in beweging was, al zou het nog ruim vijf jaar duren eer zijn ideeën handen en voeten kregen. In de jaren voor en na de nieuwjaarstoespraak van de burgemeester was Oost-Groningen als onderdeel van de problematiek van het Noorden des Lands geleidelijk aan in de nationale belangstelling gekomen. Daarmee naderde het tijdstip voor een politieke oplossing van de kwestie van de stadsrechten. Al in juni 1952 was de regering er toe overgegaan Oost-Groningen als een van de zeven zogeheten ontwikkelingsgebieden aan te wijzen. Dat gebeurde in het kader van haar zogeheten regionale sociaal-economische beleid. Met deze aanpak van gebieden met een sociale en economische achterstand had het rijk in 1949 in het aangrenzende en in veel opzichten vergelijkbare Zuidoost-Drenthe een begin gemaakt. Toentertijd beschouwde men de industrialisatie als het middel tegen de massale uitstoot van arbeid en werkloosheid in de vervening en in de landbouw. Verveend werd er overigens nauwelijks meer in Oost-Groningen, maar de landbouw en de industrie kampten er met dezelfde problemen als in Emmen en omstreken. Het regionale ontwikkelingsbeleid had inmiddels tot een succesje geleid, de komst van de Philips-vestiging te Stadskanaal in 1955. Drie jaar later had het rijk zijn regionaal beleid sterk geïntensiveerd door het gehele noorden als 'probleemgebied' aan te wijzen, compleet met 'ontwikkelingskernen', waaronder Hoogezand, Veendam en Stadskanaal. De sodafabriek die in 1957 bij Delfzijl – op basis van de in 1951 bij Winschoten ontdekte zouthorst – in bedrijf kwam, fungeerde als katalysator voor de verbreding van het Eemskanaal. Deze ging nagenoeg gelijk op met de verbreding en vernieuwing van het Winschoterdiep, ten behoeve van de werven aldaar. In hetzelfde jaar kwam het wateraanvoersysteem gereed. Dit voerde water vanuit het IJsselmeer via Friesland en het nieuwe Winschoterdiep naar de Veenkoloniën. Destijds nog nauwelijks bekend, maar op termijn zeer ingrijpend, was de vondst op 22 juli 1959 van de aardgasbel te Slochteren. Op 10 juni 1960 besloot de minister van Waterstaat tot de inpoldering van de Lauwerszee.

De commissie-Schenk

Tussen al deze spectaculaire ontwikkelingen viel de installatie door de minister van Verkeer en Waterstaat drs. H.A. Korthals van de *Commissie Groninger Stadsrechten* op 17 oktober 1960 enigszins in het niet. Dit comité was zes dagen eerder ingesteld op basis van een

gemeenschappelijke beschikking van de minister en zijn collega's van Binnenlandse Zaken, Economische Zaken, Financiën, Justitie en van Landbouw en Visserij. De commissie Groninger Stadsrechten telde naast een voorzitter en een secretaris een twaalfstal leden. Zij waren afkomstig uit de betrokken provinciebesturen – Groningen vaardigde naast de commissaris der koningin net als Drenthe een gedeputeerde af -, uit de ministeries en uit de Kamer van Koophandel voor de Veenkoloniën en Oostelijk Groningen. Daarnaast hadden de burgemeester van Veendam namens de gemeenten en wethouder J. de Wilde van Groningen zitting in de commissie. In de persoon van mr. W. Schenk, president van de arrondissementsrechtbank te Zwolle, kreeg het gezelschap een neutrale voorzitter.

De commissie had als taak om (voluit) 'advies uit te brengen over de wijze waarop het complex van vraagstukken betreffende de zogenaamde Groninger Stadsrechten, het beheer en het onderhoud van de Veenkoloniale wegen en kanalen, het "Convenant voor de inlating in de kanalen der Stad Groningen en over den afvoer langs dezelve, van de producten der na te meldene Veenen" e.d. ten behoeve van de industriële ontwikkeling van de veenkoloniën en met name van het ontwikkelingsgebied Oostelijk Groningen kan worden opgelost.'

Bij de installatie van de commissie gaf voorzitter Schenk te kennen de term stadsrechten als een verkorte aanduiding te beschouwen. Tegenover de rechten stonden immers ook verplichtingen. Voor de gemeente Groningen was van belang dat Schenk haar standpunt omtrent de samenhang tussen de stadsmeierrechten en de kanalen – ofschoon in formeel opzicht afwezig – tot de zijne had gemaakt. De commissievoorzitter liet er overigens geen twijfel over bestaan dat vele stadsrechten hun zin en nut overleefd hadden. Daarmee doelde hij zowel op het exterritoriale beheer van wegen en kanalen, als het moeten betalen van lasten, die naar omvang en tijdstip onzeker zijn (de overgangsrechten, MS). Ook de 'gepretendeerde onveranderlijkheid' van in 1817 vastgestelde sluisgelden en dergelijke was uit de tijd. De commissievoorzitter gaf met zoveel woorden eveneens aan dat wat hem betreft een einde zou komen aan de starre legalistische interpretatie, die de gemeente Groningen tot dan toe aan haar rechten had gegeven: 'eerder zullen doelmatigheid en billijkheid leidraad dienen te zijn'.

De voorstellen

Bij zijn installatie had de voorzitter aan de minister beloofd om met spoed tot een advies te komen, hoewel hij wist dat deze moeilijke materie nog heel wat tijd zou vergen, gelet op de eerdere pogingen om tot een oplossing te komen. Het was Schenk al in 1960 opgevallen dat alhier aan eenmaal ingenomen standpunten – naar goed noordelijk gebruik zouden we zeggen – met een zekere halsstarrigheid werd vastgeklampt. Wellicht was dit een gevolg van de landsaard of van oude ressentimenten tussen de stad en de Veenkoloniën, zo merkte de commissievoorzitter op. Het kostte de commissie hoe dan ook tien jaar om met haar rapport te komen. Het werd pas op 1 juni 1970 na dertien plenaire vergaderingen en een veelvoud aan bilaterale besprekingen vastgesteld. Dat het zo lang duurde was mede te wijten aan een tweetal deelonderzoeken, zowel naar de afkoopsommen van de kanalen als naar de frequentie van het overgangsrecht. Naar het laatste aspect werd zowel door de Rijksuniversiteit Groningen als de gemeente Groningen onderzoek verricht. Uit de naspeuringen bleek dat de frequentie van het overgangsrecht niet bepalend was voor de schadeloosstelling die de stadsmeiers op termijn aan de gemeente Groningen moesten betalen.

Tijdens het decennium dat men bezig was met het onderzoek werd ook duidelijk dat het uitgangspunt om de kanalen nog voor onbepaalde tijd voor de scheepvaart open te houden inmiddels wel was achterhaald. Uit de cijfers was gebleken dat het gepasseerde scheepstonnage aan een vijftal sluizen tussen 1958 en 1968 was teruggelopen van 1,7 miljoen ton naar een luttele 0,3 miljoen ton. Die teruglopende betekenis als vaarwegen was niet de enige reden om Groningen van zijn kanalen te ontlasten. De gemeente had bijvoorbeeld geen bevoegdheid om voor haar exterritoriale wegen en kanalen verordeningen vast te stellen en was alleen bereid er vanuit haar waterstaatsrechtelijke verplichtingen geld in te steken. De kanalen beschouwde de commissie-Schenk, voorlopig althans, onmisbaar voor de watervoorziening en de afwatering. Daarentegen concludeerde zij dat de stadskanalen te onbelangrijk waren om door het rijk te worden overgenomen. Ook de provincie had haar belangstelling voor deze waterwegen verloren, waardoor thans de gemeenten en de waterschappen de aangewezen instanties waren voor een eventuele overname.

Een ander aspect was de verwachte ontoereikendheid van de schadeloosstelling door de stadsmeiers. In hun eindrapport stelde de commissie-Schenk voor het

verschil door het rijk te laten bijpassen. Daarmee zou de gemeente Groningen een billijke vergoeding krijgen voor het verlies van deze zakelijke rechten. Aan het einde van de inleiding op hun rapport drongen de commissieleden aan op spoed, omdat door verdergaande sluiting van de kanalen het de gemeente Groningen moeilijker zou maken 'hoe gaarne zij zich geheel uit de Provincie wil terugtrekken' zonder volledige schadeloosstelling afstand te doen van de steeds stijgende bron van inkomsten uit de stadsmeierrechten. Die leverden in 1970, het jaar van publicatie van het rapport van de Commissie Groninger Stadsrechten, bijna zeven ton op. Volstrekt onvoldoende om de kosten van de kanalen te dekken. Die waren sedert 1950 verdrievoudigd van bijna zes ton naar anderhalf miljoen gulden, waartegenover slechts 100.000 gulden aan inkomsten konden worden geboekt!

De commissie stelde de werkelijke waarde van de stadsmeierrechten in 1970 op ongeveer 15 miljoen gulden, uit te keren aan de gemeente Groningen. Op haar beurt zou de gemeente Groningen voor de overdracht van haar wegen en kanalen aan de gemeenten, waterschappen en de provincie naar schatting 14,2 miljoen aan afkoopsommen, een soort bruidschat kortom, moeten betalen.

De commissie eindigde haar rapport, uitgevoerd in de vorm van een wetsontwerp en een memorie van toelichting, met een pleidooi voor een snelle openbaarmaking 'aangezien daarvoor in de streek een grote belangstelling bestaat'.

Tot een snelle publicatie van het rapport zou het echter niet komen. Evenmin tot een onverkorte toepassing van de wetsvoorstellen, ofschoon het rapport wel als leidraad bleef dienen. Daarvoor waren de in hoofdstuk 1 geschetste gebeurtenissen verantwoordelijk. Zo werd eerst de Reconstructiecommissie Veenkoloniën ingesteld (oktober 1970). Vervolgens kondigde minister van Economische Zaken, mr. drs. H. Langman, in zijn in september 1972 gepubliceerde Nota Noorden des Lands, een speciale wet aan voor de herinrichting van geheel Oost-Groningen en de Gronings-Drentse veenkoloniën. De wet kwam tegemoet aan de wens om een gecoördineerde en samenhangende aanpak mogelijk te maken voor uiteenlopende aspecten als de landbouw, het verkeer, de stads- en dorpsvernieuwing, maar ook het landschap, de afvalwaterproblematiek en de opheffing van de Groninger stadsrechten vielen eronder. Pas nadat de minister van Landbouw en Visserij op 17 januari 1973 de Commissie

Herinrichtingswet Oost-Groningen en de Gronings-Drentse veenkoloniën had ingesteld, achtte zijn collega van Verkeer en Waterstaat de tijd rijp om het rapport-Schenk over de Groninger Stadsrechten openbaar te maken (15 maart 1973). De Commissie Herinrichting nam deze notitie als uitgangspunt voor het stelsel van opheffing van de stadsrechten. Daarmee werd de studie ingepast in de Herinrichtingswet, die uiteindelijk op 23 november 1977 door koningin Juliana werd ondertekend.

Onduidelijkheden

Het college van B & W van Groningen ging op 28 december 1973 in beginsel akkoord met de voorstellen uit het rapport van de Commissie Groninger Stadsrechten. Het was overigens niet gecharmeerd van het idee om het kanalenstelsel te verdelen over een aantal gemeenten en waterschappen. Vanuit het oogpunt van hun enig overgebleven functie (waterbeheersing) pleitten B & W voor een overdracht aan de provincie Groningen. Men vond de afkoopsommen bovendien aan de hoge kant, zeker gelet op het feit dat het rapport nog uitging van een eeuwigdurende instandhouding van de kanalen voor de scheepvaart. Omdat dit inmiddels een gepasseerd station was, zouden de bedienings- en onderhoudskosten sterk verminderen.

De schadeloosstelling die de stadsmeiers (natuurlijke personen) aan de gemeente Groningen moesten betalen, was in het wetsontwerp gesteld op het twintigvoudige van de jaarlijkse vaste huur ineens en één maal het voor ieder perceel verschuldigde overtekeningsgeld en overgangsrecht. Voor rechtspersonen gold in principe dezelfde bepaling, met dit verschil dat zij de gekapitaliseerde waarde van de toekomstige – voor de stad zeer voordelige – overgangsrechten verschuldigd zouden zijn.

Het verschil tussen deze aan de stad te betalen schadeloosstelling door de stadsmeiers en de gekapitaliseerde nettowaarde van de stadsmeierrechten zou door de staat worden bijgepast. Deze aanvulling van rijkswege zou echter niet verder gaan dan de afkoopsom die de stad omgekeerd voor de afstoot van haar kanalen aan de gemeenten en waterschappen zou moeten betalen. B & W beschouwden dit echter als een aantasting van hun uit zuiver privaatrechtelijk eigendom verkregen vermogen. De redenering ten stadhuize was, dat indien Groningen geen inkomsten uit zijn stadsmeierrechten zou hebben gehad, het zijn tekorten op de kanalen op andere wijze, bijvoorbeeld door middel van dure geldleningen, zou hebben

moeten bestrijden. B & W achtten het onrechtvaardig dat, mocht de schadeloosstelling uit de stadsmeierrechten hoger uitvallen dan de afkoopsommen, dit op de uitkering uit het Fonds voor de financiële afwikkeling zou worden gekort. Men vreesde op termijn dit mogelijke voordeeltje hard nodig te hebben om de wachtgelden daaruit te voldoen. Ook de termijn van aflossing door de stadsmeiers (30 jaar) vond men te lang. Was het niet beter om zulks op dezelfde vijfjarige termijn te stellen als de afkoopsommen voor de kanalen? Nu de liquidatie van de Groninger stadsrechten 'kennelijk een zaak is, die in het algemeen belang moet worden gerealiseerd', zo eindigden B & W hun brief aan de minister van Verkeer en Waterstaat, moeten de kosten niet voor een 'onevenredig gedeelte ten laste van de gemeente Groningen komen'.

Enkele maanden later (8 juli 1974) reageerde het gemeentebestuur van Groningen op het inmiddels voltooide ontwerp van de Herinrichtingswet. Men was heel wat minder tevreden met dit wetsontwerp, omdat de financiële consequenties 'volslagen onduidelijk waren'. Zo waren B & W het oneens met een afstemming van de afkoopsommen voor de overdracht van de kanalen en wegen op de 'gedetailleerde toekomstige bestemming of functie'. Het college voelde er weinig voor verplichtingen aan te gaan in het kader van streekverbetering dan wel van plaatselijke belangen. Het gemeentebestuur wees voorts op de flinke vermindering van de lengte van haar wegen en kanalen sinds 1967. Daarbij was het aantal objecten (bruggen, vonders en woningen) inmiddels behoorlijk afgenomen, evenals de personeelsbezetting. Terwijl de commissie-Schenk nog uit was gegaan van goed gefundeerde – en lage – rentepercentages bij de vaststelling van de kapitalisatie van de stadsmeierrechten ging dit wetsvoorstel, zo constateerden B & W met spijt, uit van de veel hogere geldende rente.

Een voorbeeld. Gesteld dat de jaarlijkse inkomsten aan huren en pachten uit de Oude Veenkoloniën f 17.700,- belopen. Bij een gekapitaliseerde rentevoet van 7% zou de schadeloosstelling dan op $f 17.700,- \times 100/7 = f 253.000,-$ uitkomen. Indien de rentevoet echter 5% zou zijn, dan bedraagt de schadeloosstelling $f 17.700,- \times 100/5 = f 354.000,-$.

Voor de gemeente Groningen waren dus twee factoren voor de bepaling van de hoogte van de schadeloosstelling van belang. Ten eerste het tijdstip van de vaststelling van de jaarlijkse inkomsten uit huren en pachten, overgangsrechten en overtekeningsgelden. Met andere woorden, welk jaar geldt als uit-

gangspunt, of moet uit worden gegaan van een gemiddelde van meerdere jaren? Ten tweede is de te hanteren rentevoet van belang. In de uiteindelijk vastgestelde Herinrichtingswet werd bepaald dat de Herinrichtingscommissie tenslotte de jaarlijkse inkomsten zou vaststellen. Het was aan de minister van Binnenlandse Zaken om tezamen met zijn collega van Financiën, 'gehoord de gemeente Groningen', de rentevoet vast te stellen.

Inmiddels namen de gebruikelijke politieke procedures hun loop. Wel nodigden de colleges van Gedeputeerde Staten van Groningen en Drenthe de gemeenteraad van Groningen uit om vóór 1 november 1974 zijn visie te geven op het wetsontwerp Herinrichting. Ook de raad sprak zich uit tegen de nadelige en onbillijke hantering van de geldende rentestand bij de berekening van de aan de stad uit te keren schadevergoeding voor het verlies van haar blote eigendommen. Hij merkte bovendien op dat het wetsontwerp te weinig rekening hield met de gevolgen van de daarin aangekondigde deelgebiedsgewijze aanpak van de herinrichting. De liquidatie zou op verschillende tijdstippen plaatsvinden en wat was dan het uitgangspunt voor de bepaling van de opbrengsten, nu in het wetsontwerp de door Schenk c.s. aanbevolen maatstaf van drie voorafgaande kalenderjaren niet was meegenomen? In zijn algemeenheid nam de Groninger gemeenteraad de hiervoor aangehaalde kritiek van burgemeester en wethouders over. Nogmaals drong de raad er bij het rijk op aan de gemeente te vrijwaren voor onvoorzienbare en door haar niet te dragen tekorten op de liquidatieregeling. 'Dit klemt temeer, nu de *Stad* (hoofdletter van gemeentewege, cursivering van de auteur) zich in een zodanig slechte financiële positie bevindt, dat zij een beroep heeft moeten doen op artikel 12 van de Wet Financiële Verhouding Rijk-gemeenten'.

De Herinrichtingswet

Op 1 januari 1979 werd de op 23 november 1977 vastgestelde Herinrichtingswet Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën van kracht. De wet bestrijkt een gebied van 130.000 hectare dat zich langs de oostgrens van Nederland uitstrekt van Borgweer in het noorden tot aan Dalerpeel (Drenthe) in het zuiden. In januari 1983 werden de totale kosten geraamd op 2,3 miljard gulden. Gezien de grootte en de uiteenlopende problemen in de streek werd het herinrichtingsgebied verdeeld in zeven deelgebieden. In de deelgebieden Oude Veenkoloniën, Pekela, Kanaalstreek, Westerwolde en Oldambt was sprake

van stadsbezittingen. De kosten van opheffing van de Groninger stadsrechten werden begroot op 40 miljoen gulden.

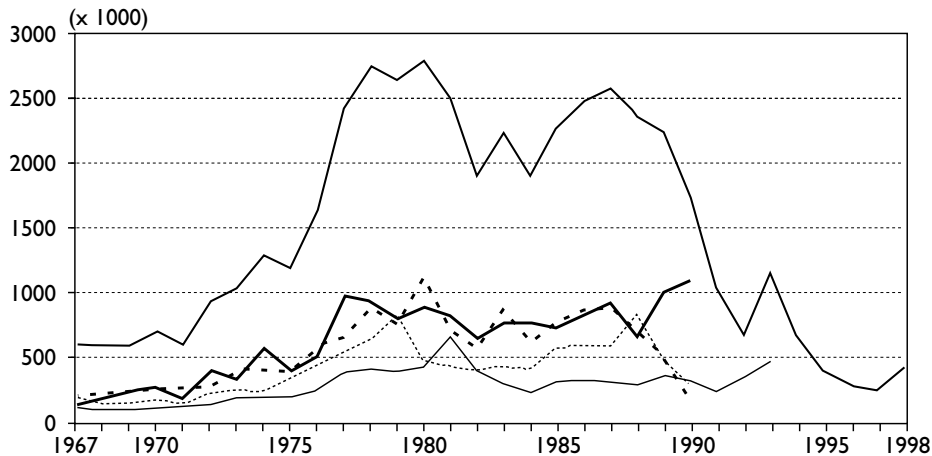
Aan een aantal wensen van het gemeentebestuur van Groningen wordt door de wet tegemoet gekomen. Een daarvan is dat bij de vaststelling van de jaarlijkse inkomsten rekening zal worden gehouden met een afname van het aantal overdrachten en lagere prijzen. Die laatste zijn weer een (mogelijk) gevolg van de op handen zijnde opheffing van de stadsmeierrechten. Ook kreeg de gemeente Groningen de mogelijkheid naar de rechter te stappen om bezwaren in te dienen tegen de op de lijst van geldelijke regelingen vermelde gekapitaliseerde waarde. De wet bepaalde voorts dat natuurlijke personen om volle eigenaar van hun gronden te worden het 50-voudige van de jaarlijks verschuldigde huur of pacht moeten betalen. Rechtspersonen, zoals gemeenten en bedrijven, werden verplicht om de op het tijdstip van de overdracht contante waarde van het overgangsrecht te betalen, uitgezonderd kerkelijke en zorginstellingen. Door deze voor de gemeente Groningen in eerste aanleg ongunstige regeling was het rijk, waaraan deze bedragen worden voldaan, verplicht meer bij te passen in haar schadeloosstelling aan de gemeente Groningen. Minister van Landbouw Van der Stee, die het wetsvoorstel in het parlement verdedigde, vond dit echter geen bezwaar. De wet maakte zijns inziens immers een einde aan een toestand die door de streek verouderd en ongewenst wordt geacht. 'De stadsmeiers raken bevrijd van inmenging van de stad en zullen heer en meester in eigen huis worden. Dit is een offer waard.'

Voor de onroerende goederen die door bedrijven en instellingen (rechtspersonen) werden gebruikt, schrijft de wet per deelgebied schattingscommissies voor. De schatters hebben als taak de verkoopwaarde van het stadsmeierrecht dat rust op het onroerend goed, met inbegrip van de zich daarop bevindende opstallen en beplantingen, te schatten. Zij beperken zich daarbij tot het stadsmeierrecht waarvoor de 20e of 30e penning, dan wel een andere of geen vergoeding bij overgang is verschuldigd.

Daags na het van kracht worden van de Herinrichtingswet werd door de ministers van Landbouw en Visserij en Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening een herinrichtingscommissie geïnstalleerd. Deze bestaat uit 31 leden, waarvan één lid aan te wijzen door de gemeente Groningen, onder voorzitterschap van de commissaris der koningin in de provincie Groningen. Tezelfdertijd werden de zeven

Inkomsten stadsmeierrechten 1967-1998

— Stadsmeierrechten
 - - - Stadskanaal
 — Sappemeer
 — Ter Apel
 Pekela

233

deelgebiedscommissies ingesteld. Met de vaststelling van het Herinrichtingsprogramma op 15 december 1983 kon de eigenlijke herinrichting van start gaan.

Reeds vóór de vaststelling van het programma was het rijk er toe overgegaan een aantal projecten versneld in uitvoering te nemen. De meest spectaculaire versnelde ingrepen betroffen de reconstructie van het Pekeler Hoofddiep, de verbetering van plattelandswegen in de Reiderwolderpolder, de inrichting van het recreatiegebied Ter Maarsch bij Stadskanaal en de reconstructie van het oude vestingdorp Bourtange.

De geraamde kosten

Door de Herinrichtingscommissie werd begin 1981 een zogeheten kerngroep Groninger Stadsrechten ingesteld. Zij bracht in juli 1983 het rapport *Stadsrechten* uit, dat als leidraad diende voor de latere financiële regelingen. Een van de taken van deze kerngroep was de bepaling van de jaarlijkse inkomsten die Groningen uit zijn stadsmeierrechten genoot. De grafiek geeft een beeld van de ontwikkeling van die financiële revenuen vanaf 1967.

Het valt daarbij op dat de inkomsten uit de stadsmeierrechten vooral sinds 1975 enorm waren gestegen, tot een gemiddelde van 2,5 miljoen gulden per jaar. De stijging was vooral te danken aan de overgangsrechten, die overigens goed waren voor maar liefst 98% van de inkomsten. Daarbij merken we op dat het hier om bruto-bedragen gaat, waardoor geen rekening is gehouden met de kosten van het ambtelijk apparaat van de gemeente Groningen. De kerngroep schatte de schadeloosstelling aan de gemeente Groningen in de orde van grootte van 35 à 70 miljoen gulden, afhankelijk van de gekozen rentevoet (7%, dan

wel 5%). De schuldplichtigheid aan de Staat – die de overgang zou regelen – werd voor natuurlijke personen op basis van de gekapitaliseerde huren en pachten geraamd op in totaal f 2.163.000,-. Zij berekende ook dat rechtspersonen circa één-derde deel van de overgangsrechten voor hun rekening namen, al met al een bedrag van f 828.000,- dat naar een contante waarde van een 25-jarige stroom van inkomsten tegen de toenmalige wettelijke rente een schuldplichtigheid aan de Staat van 8,1 miljoen gulden opleverde. De totale schuldplichtigheid van de stadsmeiers kon op basis van het voorgaande op ruim 10 miljoen gulden worden gesteld. Gelet op het boven vermelde bedrag van tenminste 35 miljoen zou de regering dus ettelijke miljoenen op deze operatie bij moeten leggen.

Ten aanzien van de kanalen, wegen en kunstwerken werden afkoopsommen berekend, die evenals in het rapport van de Commissie Schenk uitgingen van eeuwigdurende instandhouding, te berekenen over de eerstkomende 100 jaar. Daarbij werd rekening gehouden met de contante waarde van de vernieuwingskosten, gesteld dat een vernieuwing één of meerdere malen binnen 100 jaar plaats moest vinden. Voorts werden de onderhouds- en eventuele bedieningskosten gekapitaliseerd naar een rentepercentage van 4,5. Zo kwam men uit op een totaalbedrag van 51,5 miljoen gulden, door de gemeente Groningen voor de overdracht van de kanalen, wegen en kunstwerken aan de nieuwe eigenaren te voldoen. Van de overdrachtskosten zou 30% in de Oude Veenkoloniën vallen, 38% in de Kanaalstreek en 23% in Westerwolde.

De kerngroep voorzag dat de opheffing van de stadsmeierrechten na het vaststellen van een herinrichtingsplan circa tien tot twaalf jaar zou

vergen. Zelfs bij een versnelde opheffing zou, zo schatte zij, het proces tenminste zes jaar duren. Dat had echter als bezwaar dat de gemeente Groningen eerder inkomsten zou derven. Ze zou in zo'n geval pas later schadeloos worden gesteld, op het moment dat het verlies aan inkomsten voor het gehele deelgebied bekend zou zijn.

Alvorens over te gaan tot de eigenlijke afwikkeling van de stadsrechten en -bezittingen geven we een schets van de Dienst Stadsbezittingen in zijn nadagen.

De afdeling Stadsbezittingen en haar opvolgers

Al ver voor de plannen tot de opheffing van de stadsrechten een wettelijk kader kregen, was sprake van een geleidelijke inkrimping van de afdeling Stadsbezittingen. In 1974 waren daar nog 28 vaste ambtenaren werkzaam, vooral bij de bediening en het onderhoud van de objecten. Ook het viertal ontvangkantoren functioneerde toen nog volop, om maar te zwijgen van de landbouwbedrijven aan de Dollard en bij Ter Apel, waar gezamenlijk circa veertig man in het werk waren. Beide landbouwbedrijven werden in 1985 afgestoten. Het landbouwbedrijf der gemeente Groningen te Ter Apel bood toen nog maar aan acht personeelsleden een vaste werkkring.

Het sluiten van kanalen voor de scheepvaart en de verbreiding van het automatische betalingsverkeer leidde tot een verdere, natuurlijke afvloeiing van personeel bij de technische dienst en het afstoten van de ontvangstkantoren. De heer Meijering, stadsontvanger te Stadskanaal, hield met twee man personeel nog tot 1984 kantoor aan huis. Daarnaast hield hij een maal per week zitting in Hoogezand, Nieuwe Pekela en Ter Apel voor het innen van de huren en pachten. Hij noch zijn vroegere collega's onderontvangers hadden daar overigens een dagtaak aan. De administratie van de stadsmeierrechten werd met ingang van 1 januari 1985 voortgezet door het gemeentelijk grondbedrijf te Groningen en vanaf 1 april 1991 door de Productgroep Buitenbezittingen van Openbare Werken (PBOW).

Voor het overige concentreerden de dagelijkse praktische werkzaamheden zich in de onderhoudswerkplaatsen te Stadskanaal en Ter Apel. De feitelijke uitoefening van de beheerstaak berust bij de afdeling Stadsbezittingen te Ter Apel, die ressorteert onder de directie Openbare Werken. Deze directie maakt met het grondbedrijf op zijn beurt deel uit van de Dienst Ruimtelijke Ordening, thans Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken (ROEZ). De beleids- en juridische taken waren eveneens in de stad bij deze dienst onder-

gebracht. Met ingang van 1987 kwam zo een einde aan de verdeling van Stadsbezittingen over de afdelingen Financiën, Economische Zaken en Openbare Werken. Het beheer van de Stadsbezittingen behoorde nu in zijn geheel tot het takenpakket van de dienst Ruimtelijke Ordening. De dagelijkse gang van zaken bij ROEZ in de stad was voor wat betreft de stadsbezittingen in handen van Franz Widmann. Tussen Widmann en de afdelingschef in Ter Apel, Willem Fokkens, bestond volgens de laatste een uitstekende taakverdeling. Widmann nam daarbij de beleids- en juridische zaken en Fokkens het feitelijke beheer en de technische aspecten voor zijn rekening. Sinds de reorganisatie van het gemeentelijk apparaat in 1987 runden beide heren de dienst Stadsbezittingen volgens het principe van zelfbeheer. Het administratieve beheer van de stadsmeierrechten was om praktische redenen en op facilitaire basis reeds ondergebracht bij de dienst Ruimtelijke Ordening (directie Grondzaken). De baten die Grondzaken uit de stadsmeierrechten ontving werden, onder aftrek van de beheerskosten, aan de afdeling Stadsbezittingen overgedragen. Zij betaalde de uitvoering van de onderhouds- en bedieningstaken uit deze rekeningen. Fokkens en Widmann hadden sterk op deze directe relatie tussen inkomsten en uitgaven aangedrongen om zo tot een kostendekkende exploitatie te komen. Beiden streefden naar een adequate staat van onderhoud van de wegen en kanalen en de daarin aanwezige kunstwerken, met als doel een minimalisering van de op termijn door de gemeente Groningen te betalen afkoopsommen. De vernieuwing van kunstwerken als sluizen en bruggen werd zoveel mogelijk door de afdeling zelf uitgevoerd. Daartoe beschikte men niet alleen over een onderhoudsdienst, maar ook over een eigen houtzagerij te Ter Apel. Onder Fokkens werkte het aan de Westerstraat in Ter Apel gevestigde Bureau Stadsbezittingen ook als ingenieursbureau voor de omgeving. De goede reputatie van de stad, het grote gemeentelijke apparaat waarop men eventueel kon terugvallen en de langjarige technische expertise vergemakkelijkten, aldus Fokkens, het verwerven van opdrachten van derden. Zo voerde Stadsbezittingen onder andere restauraties uit van de sluizen in het Pekeler Hoofddiep voor de gemeenten Stadskanaal en Nieuwe Pekela (1987). Daarnaast herstelde men de sluis in Annerveenschekanaal (gemeente Anloo) en werden nieuwe kanaalbeschoeiingen vervaardigd voor de Cereskade in Stadskanaal (1989). Om de schijn van concurrentievervalsing tegen te gaan beperkte men zich tot opdrachten die qua eigendom of onderhoud

een directe relatie hadden met de stad. Dergelijke externe klussen leidden tot een vergroting van de omzet en het handhaven van werkgelegenheid.

Toch was de werkgelegenheid, gelet op de afbouw van de stadsrechten, een aflopende zaak. De gemeente Groningen zag op den duur nauwelijks perspectieven in het overhevelen van personeel naar de instanties die de objecten overnamen. Die beschikten veelal reeds over onderhoudsdiensten. Zij voerde derhalve een sterk terughoudend personeelsbeleid en het door natuurlijke afvloeiing verdwenen personeel werd dan ook niet meer aangevuld. Uiteindelijk bracht de gemeente het volledige takenpakket van de afdeling Stadsbezittingen onder bij het werkvoorzieningsschap 'De Kanaalstreek' (WEDEKA). Deze instantie garandeerde het van de gemeente overgenomen personeel hun werk, tot het moment waarop hun dienstverband met de gemeente Groningen eindigde. Omgekeerd vermeed de gemeente het risico in de toekomst aanzienlijke wachtgelden aan overtollig personeel te moeten betalen.

Na het afstoten van de gemeentelijke landbouwbedrijven in 1985 werd het onderhoud uitgevoerd door tien personeelsleden. De gemeente had verder nog drie sluismeesters (ambtenaren) op de loonlijst plus vijftien personen op contract als pachters en bedieners van de sluisen en bruggen. Ook de zagerij in Ter Apel werd in 1993 aan het WEDEKA overgedragen. Het zestiental vaste personeelsleden was op 1 januari 1993 teruggelopen tot negen. Wel had men 's zomers ten behoeve van het onderhoud een eveneens afnemend aantal externe arbeidskrachten op de loonlijst van Stadsbezittingen. In de periode 1987-1992 draaide men een gemiddelde onderhoudsomzet van rond 2,5 miljoen gulden, waarvan het beheer circa 3 ton voor zijn rekening nam. De batige saldi uit de stadsmeierrechten bedroegen eind jaren tachtig ruim 100.000 gulden per jaar.

Voortschrijdende liquidatie

Vanaf 1987 werd het menens met de opheffing van de stadsmeierrechten en het afstoten van wegen, kanalen en kunstwerken. In dat jaar droeg de gemeente Groningen het Pekeler Hoofddiep, voorzover gelegen in de toenmalige gemeente Oude Pekela, voor een afkoopsom van f 442.691,- over aan die gemeente. In april 1989 volgde de overdracht voor een afkoopsom van f 2.853.405,- van het resterende gedeelte van het Pekeler Hoofddiep aan het waterschap Reiderzijlvest en de gemeente Stadskanaal en Nieuwe Pekela. In 1987 verwierf de gemeente Stadskanaal de oude

draaibruggen over de Eerste en Tweede Exloërmond. Op 2 november 1988 werden de eerste (257 hectare grote) stadsmeiergronden in Oude en Nieuwe Pekela opgeheven. Het ging hier voornamelijk om bebouwde percelen binnen de dorpskernen van beide plaatsen. Tot 1994 volgden de stadsmeiergronden in de bebouwde kommen van Stadskanaal en Musselkanaal (1989: 310 hectare), Hoogezand-Sappemeer (1991: 1010 hectare) en Ter Apel (1994: 214 hectare). Op 11 oktober 1995 ging het eerste blok stadsgronden met een voornamelijk agrarische bestemming over. Het betrof hier circa 3400 hectare grond in het deelgebied Pekela's. In juni 1998 volgden de landbouwgronden onder Ter Apel. Thans wacht nog circa 2500 hectare stadsgrond met name onder Hoogezand-Sappemeer en Stadskanaal op overdracht. De stadswegen in Oostelijk Groningen droeg men op 1 januari 1997 over aan de respectievelijke gemeenten.

De inkomsten uit de stadsmeierrechten daalden als gevolg van de overdracht van stadsgrond in een snel tempo. In 1992 bijvoorbeeld leverden de stadsmeierrechten nog maar 650.000 gulden op. Die snelle terugloop van inkomsten was voor de gemeente de aanleiding om aan de bel te trekken, want met het vroegtijdig wegvallen van deze inkomsten kwam de (zelf) beheersdoelstelling voor de stadsbezittingen in gevaar. Dit speelde te meer omdat Groningen de meeste wegen en kanalen in het begin van de jaren negentig nog in zijn bezit had. Er dreigde achterstallig onderhoud en daardoor op termijn een verhoging van de door de gemeente Groningen te betalen afkoopsommen. Een ander probleem ontstond uit de omstandigheid dat de stadsmeierrechten en de objecten van de kanalen- en wegenexploitatie niet in een evenredige verhouding over de herindelingsgebieden verdeeld waren. Het evenwicht tussen de te betalen afkoopsommen en de te ontvangen schadeloosstellingen was hierdoor zoek. De Herinrichtingswet voorziet niet in de zeer aanzienlijke rente- en exploitatieverliezen die de gemeente Groningen boven het hoofd hingen. Na langdurige palavers erkende het secretariaat van de Herinrichtingscommissie het feit dat de wettelijke liquidatieregeling voor de gemeente Groningen uiterst nadelige en onbillijke effecten met zich mee bracht. Om deze ongewenste gevolgen tegen te gaan werd een zogeheten bevoorschottingsregeling (Voorziening Liquidatie Stadsrechten) ingevoerd. De betrokken ministeries (VROM, Landbouw en Visserij en Economische Zaken) betalen elk één-derde van de voorschotten. Tot aan de definitieve afrekening, die in 1996 werd besomd op 53,8 miljoen gulden, ontvangt de gemeente Groningen

per jaar een voorschot dat gelijk is aan de door haar in dat jaar te betalen afkoopsommen voor wegen en kanalen. Sindsdien behoeft zij de afkoopsommen niet langer op een onvoordelige wijze voor te financieren. De laatste afrekening aan de gemeente Groningen in verband met de door haar te betalen schadeloosstelling is voorzien in het jaar 2003. Volgens plan zullen de laatste kanaalvakken in het jaar 2000 in het deelgebied Westerwolde, blok B worden overgedragen. In dat jaar is ook de toedeling voorzien (in het deelgebied Kanaalstreek, blok C) van de laatste stadsgronden, gelegen langs het Stadskanaal, waarmee een definitief einde komt aan de stadsrechten in de Groninger Veenkoloniën.

Tot de afbouw van de stadsrechten behoorde ook de opheffing van het Convenant van 1817 en de latere inlatingscontracten met Weerdinge en de Munsterse Stukken. Deze overeenkomsten werden met ingang van 1 maart 1992 ontbonden.

De zaak rond de aansprakelijkheid van de vervuilde waterbodems in de stadskanalen kwam onlangs tot een oplossing. De gemeente Groningen stelde zich daarbij steeds op het standpunt dat zij niet de

veroorzaker is geweest van deze vervuiling en derhalve daarvoor ook niet verantwoordelijk is.

Zo voltrekt zich thans het laatste hoofdstuk in de opheffing van de stadsrechten. Exclusief de rente uit de fondsen zijn de inkomsten van de afdeling Stadsbezittingen in 1998 volgens de jaarrekening inmiddels teruggelopen tot een luttele 407.000 gulden. Ter vergelijking: in de jaren tachtig werd jaarlijks gemiddeld nog 2,3 miljoen gulden geïnd (uitgaven 2,2 miljoen). In 1998 werd nog 1,4 miljoen uitgegeven; uitgaven die de gemeente Groningen dankzij de voorschotten uit de Voorziening Liquidatie Stadsrechten kan doen. Op het kantoor van de Stadsbezittingen aan de Oude Weg in Ter Apel wordt de verdere afwikkeling van het opheffingsproces nog slechts door twee mensen begeleid: Willem Fokkens en Harma Weinans. Op 8 september 1999 is ook daar de deur definitief in het slot gevallen en is een einde gekomen aan een proces van bijna vier eeuwen intensieve stedelijke bemoeienis met Zuidoost-Groningen. Wat rest is de administratieve afwikkeling.

TARIEF VAN SLUISGELD

Ingevolge Koninklijk Besluit van 30 mei 1956 nr. 39, j^o het Koninklijk Besluit van 30 november 1945, nr. 73, wordt bij deze sluis voor het schutten van ELK VAARTUIG en van niet in vaartuigen geladen hout, een sluisgeld geheven UITSLUITEND volgens het navolgende tarief:

a. 1½ cent per sloop voor LEDIGE schepen,

berekend naar de werkelijke inhoud, afgerond naar boven tot op het naastliggende veelvoud van 4 tonnen.

b. 3 cent per sloop voor GELADEN schepen,

berekend naar de werkelijke inhoud, afgerond naar boven tot op het naastliggende veelvoud van 2 tonnen.

c. 3 centen per boom, juffer, balk, plank of post,

welke hetzij in vloten, hetzij afzonderlijk door de sluis worden gelaten.

De Ingenieur der Stadsbezittingen,
TEN HAVE

Nu de stadsrechten binnenkort verleden tijd zijn, lijkt de tijd rijp om de balans op te maken van bijna vier eeuwen stedelijke bemoeienis met Oostelijk Groningen. Dit boek is een eerste aanzet daartoe. We stellen met nadruk aanzet, want de bijzondere verhouding tussen de stad en met name de Veenkoloniën zal nog generaties lang historici en geografen blijven intrigeren. Die fascinatie wordt door tenminste twee aspecten van de relatie stad-ommeland gevoed. Om die te doorgronden is het zaak opnieuw, zij het slechts kort, in het verleden te duiken.

Als eerste noemen we de binnen Nederlandse verhoudingen vrijwel unieke positie van de stad Groningen als grootgrondbezitter, kanalenexploitant en grootste boer gedurende opeenvolgende en naderhand synchrone fasen, zowel ten tijde van de Republiek als in het Koninkrijk. Het leidt geen twijfel dat Groningen zijn positie opbouwde op basis van een aantal gunstige geopolitieke en economische voorwaarden. De strategische ligging van de stad op een pleistocene uitloper (de Hondsrug) in het Friese kleigebied, nabij de samenvloeiing van de Hunze en de Aa, kan daarbij als eerste voorwaarde worden aangemerkt. De afstand en de zwakte van het bisschoppelijk gezag in en rond de stad en de afwezigheid van voldoende sterke centraliserende krachten in de omliggende Friese streken vormden een tweede conditie. Een derde voorwaarde was het in de wijde omtrek ontbreken van een vergelijkbare stad die de Groninger expansie een halt kon toeroepen.

Op basis van deze voorwaarden kon door een actief stadsbestuur vanaf de vijftiende eeuw een expansief extern beleid worden gevoerd. Dat was er in eerste instantie op gericht door middel van een verregaande politieke dominantie gunstige voorwaarden te scheppen voor een economische consolidatie en eventuele verdere groei van de stad. De aankoop van land hoorde aanvankelijk in zoverre tot zijn politiek, dat daarmee tevens de aan die gronden verbonden politieke rechten in handen van het stadsbestuur kwamen. Dit proces bereikte omstreeks 1600 zijn climax. De politieke penetratie kwam in de Ommelanden vrijwel tot stilstand, de economische dominantie over dat gebied was – op papier althans – verzekerd. In de decennia daarna versterkte Groningen zijn positie in de hem inmiddels onderhorige gebieden, de zogeheten Stadsjurisdicties. Zij werden in 1619 met de aankoop van het generaliteitsland Westervolde afgerond. De politieke zeggenschap van de stad reikte toen van Selwerd in het noordwesten tot aan het klooster Ter Apel in het zuidoosten. Zo was feitelijk een stadsrepubliek, een stadstaat ontstaan, waarmee de stad Groningen meer macht had dan vergelijkbare steden in de Republiek. Om maar te zwijgen over het nog veel grotere verschil in macht tussen het stadsbestuur van toen en het gemeentebestuur van nu. Dit is thans net als alle andere gemeenten met handen en voeten gebonden aan hogere overheden, provincies en het rijk. Tussen 1594 en 1798 vormde ‘stadstaat Groningen’ met zijn pendant, de Ommelanden, gezamenlijk een van de zeven gewesten, Stad en Lande. Gewesten die samen waren gegaan in het losse verband van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Terwijl omstreeks 1600 de politieke kaarten voor langere tijd waren geschud, concentreerde de stad haar aandacht vooral op het door haar gedomineerde, circa 1000 vierkante kilometer grote gebied. Het accent verschoof van politiek naar economie. Bijna de helft van het door de stad beheerste gebied bestond uit niet of nauwelijks ontsloten hoogveengebieden. Het restant werd gedomineerd door een rijk kleigebied met grootse perspectieven op landaanwinning in de Dollard. Meer dan elders in Stad en Lande boden vooral deze gebieden mogelijkheden voor een economische expansie. Het is precies in het scheppen van de voorwaarden voor die expansie dat de stad Groningen zich als het ware onsterfelijk maakte. Qua uitbreiding van de cultuurgrond door middel van inpoldering borduurde de stad voort op een eerdere, omstreeks 1560 in de oostelijke Dollardarm ingeslagen weg. Reeds toen kocht men land te Ulsda met het oog op de inmiddels aangegroeide en nog aan te wassen kwelders.

Veel belangrijker was de ontsluiting van de hoogveengebieden in het zuidoosten. Hier ging het particuliere initiatief de stad voor, zij het niet voor lange tijd. Door handig in te spelen op het kapitaalgebrek van veen- en kanalenexploitanten en daarbij gebruik te maken van zijn politieke macht zag het stadsbestuur kans al vóór 1635 de meeste troeven in handen te krijgen. Midden in een tijd van excessieve uitgaven ten behoeve van de uitleg, fortificatie en verdediging van de stad viel in 1612 het besluit tot aanleg van het latere Winschoterdiep. De vervaardiging van een (geheime) overzichtskaart van de stadsjurisdicties en de stedelijke bezittingen in 1618 onderstreept de aanzienlijke aspiraties die het stadsbestuur destijds koesterde. Ook de

pogingen zich meester te maken van het gehele hoogveen gebied wijzen in de richting van een ambitieuze economische politiek.

Met de aankoop en verhuur van venen werd een tweeledig doel gediend. Dankzij de verhuurgelden uit de venen kon de kanalenaanleg worden gefinancierd, maar verschaften men zich ook een nieuwe inkomstenbron. Deze diende onder meer ter aflossing van de grote schulden waarin de stad zich tezelfdertijd had gestoken. De nieuwe inkomsten waren allesbehalve incidenteel en hielden ook niet op, nadat het gebied was uitgeveend. Daarvoor waren de verhuurvoorwaarden waaronder de stad haar veencomplexen vanaf 1624-1628 uitdeed verantwoordelijk. In hun voorwaarden tot aanmaak van land, ontginning, getuigen ze van een economische politiek op lange termijn. Met deze door haar aan de veenmeiers opgelegde verplichtingen — de basis van de stadsmeierrechten — legde de stad Groningen de basis voor een kolonisatiepolitiek, die alleszins geslaagd heten mag. Het stadsbestuur regeerde destijds over een gebied van iets minder dan de helft van het gewest Stad en Lande. Hier zal naar onze schatting aan het begin van de zeventiende eeuw niet meer dan 40% van de bevolking van Stad en Lande hebben gewoond. In 1795 woonde inmiddels 58% van de bevolking van Stad en Lande in Groningen en zijn onderhorigheden. Het voorheen nagenoeg lege gebied van de Veenkoloniën telde toen zo'n 22.000 inwoners. Ter vergelijking: de gedeeltelijk oudere veenkoloniale nederzettingen in Friesland, die veel dicht bij de afzetmarkten voor turf lagen, kwamen niet verder dan 15.000 inwoners. Zelfs het zeer gunstig gelegen Drentse Hoogetveen legde het destijds qua bevolkingsomvang af tegen plaatsen als Veendam en Sappemeer. De snelle expansie is ongetwijfeld in de hand gewerkt door de vaste, al spoedig zeer lage huren en de consequente openlegging door middel van een wijdvertakt kanalen- en wijkstelsel.

De rekenen uit de succesvolle vervening en de daarop volgende kolonisatie maakte het mogelijk dat Stad en Ommelanden geleidelijk aan uit hun onderlinge economische houdgreep kwamen. Het stapelrecht dat de stad over de Ommelanden uitoefende verschaftte haar, in de vorm van accijnzen op allerlei goederen, de voornaamste bron van inkomsten. Dit gepretendeerde stadsrecht vormde overigens als regel een bron van onderlinge spanningen in Stad en Lande. Na 1710 evenaarden de inkomsten uit de buitenbezittingen — waartoe overigens ook de polders en de stadslanden in de Ommelanden behoorden — de inkomsten uit accijnzen. Meer dan de helft van zijn nieuwe inkomsten ontleende de stad aan de Veenkoloniën. De afnemende afhankelijkheid van accijnzen maakte een verlichting van de stapeldwang en daarmee gezondere economische verhoudingen in de Ommelanden mogelijk.

Na het aflopen van de verveningen in het gebied Sappemeer en het naderen van de laatste uitgaven van veenpercelen onder Pekela, verschoof het accent naar de openlegging van zuidelijker gelegen veenstreken. Met het oog op het afleiden van de toekomstige turfvaart vanuit het Drentse Oostermoer naar haar veste maakte Groningen in 1764 een begin met de aanleg van het Stadskanaal. De oudere stedelijke bezittingen rond Ter Apel vormden daarbij weldra een logisch oriënteringspunt voor het verlengen van dit kanaal. Met het Stadskanaal waren de verdere richting van de vervening, maar ook de condities waaronder deze plaats had bepaald. Het 'gelaat', de geografische structuur van de Veenkoloniën, ja het begrip zelf had daarmee voorgoed het stempel 'Groninger' gekregen. De systematiek van het Groninger sjabloon werd bovendien elders in de Veenkoloniën (Veendam), maar ook in bijvoorbeeld Drenthe, Noord-Overijssel, de Peel en Noordwest-Duitsland overgenomen. Het noemen van de term veenkoloniën, die op verschillende plaatsen in ons land ontstonden, roept in eerste instantie de associatie met Groningen op.

De verhouding Stad-Veenkoloniën veranderde in de loop van de negentiende eeuw. Na het voltooiën van de vervening en de afronding van het kanalenstelsel trad gaandeweg een omslag op. Enigszins gechargeerd kunnen we stellen dat de stad (financieel) in zekere zin afhankelijker werd van de Veenkoloniën dan andersom. Tot 1880 ontleende de gemeente Groningen jaarlijks gemiddeld één-vijfde tot één-vierde van haar inkomsten aan haar stadsrechten en bezittingen. De snelle expansie van de industrie in de Veenkoloniën en de schaalvergroting in de scheepvaart resulteerden in toenemende klachten uit die hoek over de stadskanalen. Die waren te smal, te duur en leverden te veel oponthoud. Terwijl de taken van de gemeente Groningen in de eigen stad toenamen, ging zij met het beheer van de kanalen en gronden in de Veenkoloniën op de oude voet

door. Dat stak, te meer waar de stad er als de kippen bij was wanneer zij meende dat haar rechten op enigerlei wijze werden aangetast.

Aan de eeuwenlange vanzelfsprekendheid die gemakkelijk tot zelfgenoegzaamheid leidt, kwam rond 1920 definitief een einde, toen bij de exploitatie van de kanalen de kost aan de baat ontsteeg. De veenkoloniale verwijten aan de stad dat deze haar eigenbelang nastreefde, werden min of meer bevestigd door de bereidheid die de stad toen toonde haar kanalen en wegen, die haar nu flink geld gingen kosten, af te staan. Met nog meer volhardendheid hield het gemeentebestuur van Groningen vast aan de handhaving van het vrijwel nutteloze Martenshoeksterverlaat als tolfuik. Begrijpelijker is dat de stad vanuit haar perspectief de positieve saldo's uit de stadsmeierrechten inzette om de tekorten op de wegen en kanalen te bestrijden. Vanaf de eerste plannen tot opheffing drong het gemeentebestuur van Groningen dan ook aan op een samenhangende afbouw van stadsrechten en bezittingen. Een visie die ook de overige betrokken overheden uiteindelijk tot de hunne maakten. De rest is bekend.

De aanstaande oplossing van de Groninger stadsrechten neemt niets weg van het onuitwisbare stempel dat de stad op Zuidoost-Groningen heeft gedrukt. De door haar gediceerde landschappelijke inrichting van het gebied legde de basis voor het ontstaan van grote bewoningskernen met een gemêleerde bevolking. De systematische aanpak van de kanalenaanleg, de vervening en ontginning lagen ten grondslag aan deze succesvolle kolonisatiepolitiek die, tot aan een nog sterker door de overheid aangestuurde kolonisatie van de IJsselmeerpolders in onze eeuw, zijn weerga niet kende. Dat de economische ontwikkelingen zich sinds de negentiende eeuw steeds meer tegen de oude door de stad bepaalde kaders keerde, doet aan deze constatering niets af. Wanneer de gepretendeerde en met enige gretigheid gecultiveerde uniciteit van Groningen – Stad – ergens op berust, dan is het wel op dit bijzondere verleden. De aanwezigheid van faciliteiten van landelijk of landsdelig belang zoals de universiteit, het academisch ziekenhuis of het Groninger Museum zetten de positie van Groningen daarin hoogstens luister bij. Zij wegen echter nauwelijks op tegen het kostbare imago dat Stad zich mede dankzij de vooruitziende blik van generaties stadsbestuurders verschafte. Juist op dat punt gaat er niets boven Groningen.

Geraadpleegde literatuur

- Aa, A.J. van der - *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, 13 delen. Gorinchem, 1839-1851
- Abbes, Jochem - 't Pekelder veenmeestersgeslacht Eltjens' in: *Toal en Taiken* 1999 (1), 3-5
- Achterop, S.H., P.v.d. Wal & G.G. Wolthuis - *Meeden; geschiedenis van een Gronings dorp*. Groningen, 1969
- Acker Stratingh, G. & G.A. Venema - *De Dollard of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems*. Groningen, 1855
- Addens, N.G. - *Het Tienkarspelzilver tot zijn reglementering*. z.p. (Groningen), 1963
- Aitzema, L. van - *Historie of verhaal van saken van staet en oorlogh in, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden, 's-Gravenhage, 1669-1671 (de delen III, 284-285, 392-396 en IV, 932-939, betreffende de zogeheten Oldambtster differenten)*
- Alting, Bernhard - *De pilaren ende peeren van Groningen. Tractaet betronende waer op de welvaert van die Stadt is staende, ende waer door zy meest is geciert*. Groningen, 1648
- Alting, Bernhard - *Historische lof-rede ter eere van Groningen*. Groningen, 1650
- Bakker Niemeijer W.H.J. - *De buitenbezittingen van de gemeente Groningen (destijds gepubliceerd in 'De stem van het stadhuis')*. in: GAG, Stadsbibliotheek, nr. 15074
- Beek, J.J.J. e.a. - *Archief van de dienst der Stadsbezittingen*. Gemeentearchief Groningen, 1997
- Beekman, A.A. - *De strijd om het bestaan. Geschiedenis en tegenwoordige staat van de lage gronden van Nederland voor niet-technici*. Zutphen, 1887
- Beekman, A.A. - *Nederland als polderland*. Zutphen, 1932
- Beekman, A.A. - *De wateren van Nederland. 's-Gravenhage, 1947*
- Beschrijving van de provincie Drenthe behorende bij de Waterstaatskaart. 's-Gravenhage, 1965
- Beschrijving van de provincie Groningen behorende bij de Waterstaatskaart, bewerkt bij de directie algemene dienst van de Rijkswaterstaat, bijgewerkt tot 1 januari 1959. 's-Gravenhage, 1961
- Blaupot ten Cate, D.H.S. - *'Het Eemskanaal, het Winschoter-, het Muntendammer-, Dwars- en Oosterdiep en het Stadskanaal, benevens de Noord-Willemsvaart en het 1ste pand van het Reitdiep, beschouwd als scheepvaart- en afwateringskanalen'* in: *Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen, Tweede Deel*, Groningen, 1918, 23-95
- Blauw, M.J.E. - *Goed op koers, 125 jaar economische ontwikkeling in de Veenkoloniën en Oostelijk Groningen*, Veendam, 1987
- Blécourt, A.S. de - *Het stadsmeierrecht in de Groninger Veenkoloniën*. Zutphen, 1907
- Blécourt, A.S. de - *Beklemrecht en stadsmeierrecht (I Tekst, II Bijlagen)*, Groningen/Den Haag 1920
- Blécourt, A.S. de - *Oldambt en Ommelanden; rechts-historische opstellen met bijlagen*. Assen, 1935
- Blécourt, A.S. de & N. Japikse - *Klein plakkaatboek van Nederland, verzameling van ordonnantiën en plakaten betreffende regeringsvorm, kerk en rechtspraak (14e eeuw tot 1749)*. Groningen/Den Haag, 1919
- Blink, H. - *Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland. Een studie van de ontwikkeling der economische, maatschappelijke en agrarische toestanden, voornamelijk ten plattelande*. 2 delen, Groningen, 1902-1904
- Blok, P.J. - *Rekeningen der stad Groningen uit de 16e eeuw*. Utrecht, 1896
- Boeles, W.B.S. - *De geestelijke goederen in de provincie Groningen, van de vroegste tijden tot op heden*. Groningen, 1860
- Borgesius, T. - *Geschiedenis van de gemeenten Oude en Nieuwe Pekela*. Groningen, 1877
- Bos, P.G. - *Het Groningsche gild- en stapelrecht tot de reductie in 1594*. Groningen, 1904
- Bos, P.G. - *'Het Groningsche gild- en stapelrecht na de reductie in 1594'* in: *Historische Avonden II*, Groningen, 1907, 200-448
- Bosgra, W.H. - *Uit Pekela's verleden*. Oude Pekela, 1930
- Broek, J.F.J. van den - *'Het klooster Trimunt'* in: *Groningse Volksalmanak 1973-1974*, 14-39
- Broek, J.F.J. van den - *'Het Groningen van Egbert Haubois: een stad op de grens van expansie en stagnatie'* in: E.A.J. Boiten en J.F.J. van den Broek (ed.) *De kaart van Egbert Haubois. Spiegel van wens en werkelijkheid (Alphen aan den Rijn/Groningen 1983)* 55-68
- Bruin, J. de - *Plakaten van Stad en Lande. (Historia Agriculturae XIV)*. Groningen, 1983
- Brunink, G.J. - *Uit Pekela's verleden 1600-1978*. Pekela, 1978
- Coert, G.A. - *'Het Schuitemeestersgilde en de vrije vaart naar de Oostermoerse venen'* in: P. Brood e.a. (red.) - *Vergezichten op Drenthe. Opstellen over Drentse geschiedenis*. Meppel, 1983, 165-186
- Dendermonde, M. - *Hoe wij het rooiden. De veenkoloniale aardappelboer en zijn industrie*. Veendam/Nijmegen, 1979
- Diarium van Egbert Alting 1553-1594, W.J. Formsmas & R. van Roijen (red.), 's-Gravenhage, 1964 (RGP, grote serie 111)
- Diest Lorgion, E.J. - *Geschiedkundige beschrijving der stad Groningen (2 delen)*, Groningen, 1852-1857
- Dijk, J.D.R. van, W.R. Foorhuis & M.C. van der Sman - *Martinus Schoockius Tractatus de Turffis 1658, Martin Schoock en zijn beschrijving van het turfgraven in de hoogvenen*. Universiteitsmuseum Groningen, 1984
- Dijk, J.D.R. van & W.R. Foorhuis - *'De Anner- en Eexterven'* in: Elerie, J.N.H., M.A.W. Gerding & A.C. van Oorschot (red.) - *Noorderlicht. Berichten uit het verleden van Noord-Nederland*. Groningen, 1988, 127-158
- Elerie, J.N.H., M.A.W. Gerding & A.C. van Oorschot (red.) - *Noorderlicht. Berichten uit het verleden van Noord-Nederland*. Groningen, 1988
- Elerie, J.N.H., W.E. Goelema, H. Groenendijk & M. Schroor - *Dollardzilver, gepeild en aangekaart. Een kartografische kijk op de geschiedenis van land en water in het oosten van Groningen en Drenthe*. Groningen, 1992
- Emmuis, Ubbo - *De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam flumina; deque urbe Groninga in agro eodem*. Groningen, 1646 (2de druk)
- Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890
- Feenstra, H. - *De bloeitijd en het verval van de Ommelander Adel 1600-1800*, Groningen, 1981
- Feenstra, H. - *'Van stapelrecht en vrije markt-economie: stad en Ommelanden in de 16e eeuw'* in: P. Brood (eindred.) - *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen*. Groningen, 1994, 143-183
- Feith, H.O. - *Het Groninger Beklemrecht; of verzameling van Staats-Resolutiën, en andere, tot het beklemrecht betrekkelijke, stukken (2 delen)*. Groningen, 1828-1837
- Feith, H.O. - *Regeringsboek der provincie Groningen 2 delen*, Groningen, 1850-1870
- Feith, H.O. - *Regten der gemeente Groningen op en in de Stads-Veenkoloniën*. Groningen, 1882
- Feith, J.A. & P.J. Blok - *De Kronicke van Sicke Benninge, 1e en 2e deel (kronicke van Van Lemego)*. Utrecht 1887
- Feith, J.A. - *Wandelingen door het oude Groningen, oorspronkelijk verschenen in de Groningse Volksalmanakken van 1891 tot 1908*. Groningen, z.j.
- Fockema Andreae, S.J. - *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis, eerste bundel*, Haarlem, 1888
- Fockema Andreae, S.J. - *Studiën over Waterschaps-geschiedenis VIII*, Leiden, 1952
- Formsmas, W.J. - *De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de 16e eeuw (1536-1599)*. Assen, 1938
- Formsmas, W.J. et al. (red.) - *Historie van Groningen, Stad en Land*. Groningen, 1981
- Formsmas, W.J. - *Beklemrecht en Landbouw, een agronomisch-historische studie over het beklemrecht in Groningen in vergelijking met ontwikkelingen elders (Historia Agriculturae XIII)*. Groningen, 1981
- Formsmas, W.J., R.A. Luitjens-Dijkveld Stol & A. Pathuis - *De Ommelander Borgen en Steenhuizen, Assen/Maastricht, 1987 (2de druk)*
- GAG, Kaartenverzameling: Gemeentearchief Groningen, Inventaris van Kaarten, Plans, Enzoovort
- GAG, Toegang op de archieven van de (Stads)-onderontvangers van Pekela, Sappemeer, Stadskanaal, Ter Apel, 1926-1978. Groningen, 1996
- Geertsema, C.C. - *De zeeveringen, waterschappen en polders in de provincie Groningen*. Groningen, 1898 (2de druk, 1910)
- Gedenkbok, uitgegeven ter herdenking van het 300-jarig bestaan der gemeenten Hoogezand en Sappemeer 1628-1928. Hoogezand, 1928
- Gemeente Groningen, Dienst Ruimtelijke Ordening - *Jaarverslagen Stadsbezittingen 1987, 1988 en 1992*. Groningen/Ter Apel, oktober 1988/oktober 1989/oktober 1993
- Gemeente Groningen, Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken - *De Stadsbezittingen: verleden, heden en toekomst*. Groningen, oktober 1995
- Gerding, M.A.W. - *'Groningse turf naar Noord-Duitsland. Voorlopige notities'* in: Elerie, J.N.H., M.A.W. Gerding & A.C. van Oorschot (red.) - *Noorderlicht. Berichten uit het verleden van Noord-Nederland*. Groningen, 1988, 107-126
- Gerding, M.A.W. - *Vier eeuwen turfwinning; de vereningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950*. 't Goy-Houten, 1995
- Groenendijk, H.A. - *'Het ontstaan van het veenkoloniale landschap'* in: *Van het verleden naar de toekomst. De Groninger Veenkoloniën in historisch, geografisch en economisch opzicht tijdens het Keuningcongres van 26 en 27 mei 1989 te Veendam*, z.p. (Groningen), 20-47
- Grommers, H.E. - *De in de veenkoloniën bestaande rechten en verplichtingen der gemeente Groningen*, z.p., 1959
- Grote Historische Atlas van Nederland, 1:50.000, deel 2 Noord-Nederland 1851-1855. Groningen/Emmen, 1990
- Hartgerink-Koomans, M. - *Het geslacht Ewsum. Geschiedenis van een jonkersfamilie uit de Ommelanden in de 15e en 16e eeuw*. Groningen/Batavia, 1938
- Hempenius, A.L. & C. Tromp - *Inventaris van archieven van zijlvesten en dijkrechten in het Rijksarchief in Groningen en bij het waterschap Hunsingo*. Groningen, 1994
- Hempenius-van Dijk, B.S. - *De weeskamer van de stad Groningen 1613-1811*. Groningen, 1991
- Heres Diddens, J. - *Het recht van de Huurcenter*. Groningen, 1893
- Herinrichtingsprogramma, vastgesteld bij besluit van 15 dec. 1983 door de staatssecretaris van Landbouw en Visserij en minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, z.p., 1983
- Historische Atlas Groningen, chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000. Den Ilp, 1990
- HJK: De archieven van de Hoge Justitiekamer in Groningen en andere gewestelijke instellingen tot 1811 door W.J. Formsmas, z.p. z.j. ('s-Gravenhage, 1968)
- Huizinga, J. - *'Het oudste patriciaat en de immigratie in de stad Groningen tot omstreeks 1430'* in: *Groningse Volksalmanak (1910)*, 210-232
- Inventaris van de archieven der Staten van Stad en Lande (1594-1798) door W.J. Formsmas. 's-Gravenhage, 1958
- Inventaris stukken betreffende de afdeling Stadsbezittingen, dienst Openbare Werken, afdeling Stadsbezittingen, periode 1961-1984

- Janssens, S.J. & J. Ellerbroek-Wellinga - Inventaris van het archief van de secretarie van het gemeentebestuur van Groningen (1804)1816 - 1916(1974). Groningen, 1996
- Keuning, H.J. - De Groninger Veenkoloniën, een sociaal-geografische studie. Amsterdam 1933 (heruitgave: Groningen, 1989)
- Keuning, H.J. - De regio Groningen. De geografisch-economische geschiedenis van een regionale centrum-stad en haar ommeland. Groningen, 1974
- Keuning, H.J. - 'Economische ontwikkelingen' in: W.J. Formsma e.a. (red.), - Historie van Groningen, Stad en Land. Groningen, 1976, 479-506
- Kniphorst, C.L. - Geschiedkundig overzicht van de verveeningen in Drenthe. Assen, 1872
- Knoop, W.H. e.a. - Monumenten van bedrijf en techniek in Groningen. Groningen, 1979
- Knottnerus, O.S. - 'Het Land Kanaän aan de Noordzee: een vergeten hoofdstuk' in: J.N.H. Elerie & P.C.M. Hoppenbrouwers (red.) - Het Oldambt, deel 2, nieuwe visie op geschiedenis en actuele problemen, Groningen, 1991, 25-72
- Kooij, P. - Groningen 1870-1914, sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum. Assen/Maastricht, 1987
- Kooij, P. - 'De eerste industrialisatie- en urbanisatiefase in de Groninger Veenkoloniën' in: Van het verleden naar de toekomst. De Groninger Veenkoloniën in historisch, geografisch en economisch opzicht tijdens het Keuningcongres van 26 en 27 mei 1989 te Veendam, z.p.(Groningen), 109-133
- Kooper, J. - Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen. Groningen/Batavia, 1939
- Kuil, D. 'De Peeckel ende Peeckel-veenen' in: Elerie, J.N.H., W.E. Goelma, H. Groenendijk & M. Schroor - Dollardzijvest, gepeild en aangekaart. Een kartografische kijk op de geschiedenis van land en water in het oosten van Groningen en Drenthe. Groningen, 1992, 50-52
- Lambartus Grevijlink 1735-1815. Landmeter en kaartmaker in Drenthe. Assen, 1985
- Landbouwbedrijf der gemeente Groningen te Ter Apel. Terugblik en jaarverslag 1985
- Landinrichtingswetgeving, Herinrichtingswet Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën, bewerkt door mr. W.R.J. van den Hende, deel III, Zwolle, 1978
- Leeninga, J.J. - 'De stadsbezittingen van Groningen' in: Het Geïllustreerd Gemeentebled, jaargang 1 (1920), 175-179, 207-208
- Ligtendag, W.A. - De Wolden en het water. De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870. Groningen, 1995
- Ligterink, G.H. - Tussen Hunze en Lauwers, cultuurhistorische schetsen uit het Groninger Westerkwartier. Leek, 1989
- Loonstra, J., G. Overdiep & M. Schroor - Tien eeuwen Hunze, renaissance van een oerstromdal. Groningen, 1997
- Matthey, I.B.M. - 'Op fiscaal kompas. Een bijdrage tot de economische geschiedenis van het gewest Groningen in de 17de en 18de eeuw, met toespitsingen op de dorpen in de huidige gemeente Stedum' in: Westeremden, het verleden van een Gronings terpdp. Groningen, 1975, 195-360
- Noordhoff, L.J. - 'Aantekeningen betreffende landmeters en kaartmakers in de provincie Stad en Lande' Groningsche Volksalmanak 1963, 25-55
- Noordhoff, L.J. - Catalogus van kaarten, eerste gedeelte: Getekende kaarten, Rijksarchief Groningen. Groningen, 1968
- Nota Noorden des Lands 1972. 's-Gravenhage, 1972
- O.A.: Inventaris der Ommelandse Archieven, door W.J. Formsma. 's-Gravenhage, 1962
- OGD: Oorkondenboek van Groningen en Drenthe bewerkt door P.J. Blok et al. Groningen, 1896-1899 (2 delen)
- Pathuis, A. - 'Bij de herdenking van Adriaan Geerts Wildervanck 1647-1947' in: Groningsche Volksalmanak 1947, 79-93
- Pathuis, A. - Groninger Gedenkwaardigheden: teksten, wapens en huismerken van 1298-1814. Amsterdam, 1977
- Pauw, C. - Strubbelingen in Stad en Lande. Groningen/Djakarta, 1956
- Ploeg, W.H. van der - Twee eeuwen Stadskanaal. Den Haag, 1977
- Priester, P. - De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910, een economische en kwantitatieve analyse, Groningen, 1991
- Ramaer, J.C. - Geschiedkundige Atlas van Nederland. Het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1931), 2 delen, 's-Gravenhage, 1931
- Rapport van de commissie Groninger Stadsrechten, z.p., 1970
- Reconstructiecommissie Veenkoloniën: Interimrapport betreffende de reconstructie van de groningse en drentse veenkoloniën, z.j., 1972
- Rentenaar, R. - Van Swinden's vergelijkingstafels van lengtematen en landmaten. 2 delen, Wageningen, 1971
- Resolutieboeken van Burgemeesteren en Raad der Stad Groningen in: GAG, archief 529: rood na de reductie, inv.nr. 526'
- Reijnders Sz., R. - 'Mededeeling over de ontwikkeling van de veenkolonie Stadskanaal en naaste omgeving in de vervolgen eeuw 1800-1900' in: Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen, Eerste deel, Groningen, 1901, 285-294
- RF: H.O. Feith - Register van het archief van Groningen. Met vervolgen. Groningen, 1853-1877, 9 delen
- Roelfsema, E. - De klooster- en proosdijgoederen in de provincie Groningen. Groningen, Den Haag, 1928
- Roelofs, B. - 'Een welgeslaagde hazardeuze onderneming' in: Groningsche Volksalmanak 1914, 121-133
- Rossum, F. van - Van Lauwerszee tot Dollard tou, 125 jaar waterstaatkundig beheer van Stad en Ommelanden door de Provinciale Waterstaat. Groningen, 1990
- Schaik, P. van - 'De economische betekenis van de turfwinning in Nederland' in: Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek 32, 1969, 141-205, 1971, 186-235
- Schroor, M. - 'Tusken Lauwers en Linde: de grinnen fan Fryslân mei Grinslân, Drinte en Oerisel, benammen yn de 18de ieu'. It Beaken 1990, 161-193
- Schroor, M. - 'De ruimtelijke ordening in de provincie Groningen (1942-1990) in: 1942-1990 Provinciale Planologische Dienst in Groningen, Groningen, 1990, 11-33
- Schroor, M. - 'Divergentie en convergentie. Twee eeuwen sociaal-economische ontwikkeling in de Eems Dollard Regio (1815-1990)' in: O.S. Knottnerus, P. Brood, W. Deeters & H. van Lengen. Rondom Eems en Dollard/Rund um Ems und Dollart. Groningen/Leer, 1992, 327-360
- Schroor, M. - De wereld van het Friese landschap. Groningen, 1993
- Schroor, M. - Wotter: waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen 1850-1995. Groningen, 1995
- Schroor, M. - De Atlas der Provincielanden van Groningen (1722-1736). Groningen, 1996
- Schroor, M. - De Atlas der Stadslanden van Groningen (1724-1729). Groningen, 1997
- Schroor, M. & J.J. Meijering - Het Groninger landschap. Utrecht, 1989
- Schroor, M. & Ch. van den Heuvel - De Robles-atlassen. Vestingbouwkundige plattegronden en het verslag van een veldtocht in Friesland in 1572. Leeuwarden, 1998
- Schuitema Meijer, A.T. - De kerkgebouwen en andere kerkelijke goederen in de stad Groningen; historisch-juridisch onderzoek. Groningen, 1950
- Schuitema Meijer, A.T. - De raadhuisen van de stad Groningen. Groningen, 1962
- Schuitema Meijer, A.T. - Zegel, wapen en vlag van de stad Groningen. Groningen, 1965
- Schuitema Meijer, A.T. - Het klooster Ter Apel. Groningen, 1966
- Schuitema Meijer, A.T. - 'Sociaal-economische aspecten van de stad (de nieuwe tijd)' in: Formsma, c.s., Historie van Groningen, Stad en Land, Groningen, 1976
- Schuitema Meijer, A.T. (m.m.v. Eef van Dijk en W.K. van der Veen) - Historie van het archief der stad Groningen. Groningen, 1977
- Siemens, B.W. - Historische Atlas van de provincie Groningen. Groningen, 1962
- Sitter, A.J. de - 'Vertoog over de Veenen, derzelver aanleg en invloed op de vaderlandse regten' in: Pro Excolendo Iure Patrio IV (eerste stuk), Groningen, 1796, 199-346
- Smedes, J.J. - De Nieuwe- of Langackerschans. Geschiedenis van een vesting, grensdorp en zeehaven aan en van de Dollard. Zaltbommel, 1975
- Smith, A.J. - 'Het eiland Ulsda' Groningsche Volksalmanak 1901, 196-224
- Stadsrechten, een rapportage omtrent de problematiek van de opheffing van de stadsmeierrechten en de overdracht van de Groninger wegen, kanalen en kunstwerken. Kerngroep Stadsrechten, Herinrichtingscommissie Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën, z.p., juli 1983
- Streurman, G.H. e.a. (red.) - Veendam 300: gedenkboek in opdracht van het gemeentebestuur uitgegeven bij het 300-jarig bestaan van Veendam, 1655-1955. Assen, 1955
- Sybenga, S. - Rechtsgrond der heffingen van verlaatsrechten en passagegelden wegens het gebruik der Stads Groninger kanalen. Groningen, 1901
- Sijpkens, J. - Bijdrage tot de geschiedenis van de waterstaats-toestanden van Westervolde. Groningen, 1924
- Tamsma, R. - Het Noorden des Lands. Drieëenheid, drie-vuldigheid, driestemmigheid. Een geografische structuurschets. Groningen, 1984
- Tamsma, R. - 'Ruimtelijke ontwikkeling van Groningen en Drenthe sinds 1945' in: O.S. Knottnerus, P. Brood, W. Deeters & H. van Lengen. Rondom Eems en Dollard/Rund um Ems und Dollart. Groningen/Leer, 1992, 459-475
- Tegenwoordige Staat van Stad en Lande I & II (20 & 21). Amsterdam, Leiden, Dord & Harlingen, 1793/1794
- Top, H.J. - Geschiedenis der Groninger Veenkoloniën. Veendam, 1893
- Trip, H.J. - De reiniging der gemeente Groningen in verband met de veenkoloniën in hare voormalige jurisdictie van 't begin der 15e eeuw tot op den tegenwoordigen tijd. Groningen, 1880
- Tromp, C. (red.) - Groninger kloosters. Assen/Maastricht, 1989
- Valkenburg, A.G. - Inventaris van het archief van het landbouwbedrijf bij de Dollard en taakvoorgangers 1825-1987 (1988). Gemeentearchief, Groningen, 1997
- Valkenburg, A.G. - Inventaris van het archief van het landbouwbedrijf Ter Apel en taakvoorganger 1912-1986. Gemeentearchief, Groningen, 1998
- Veen, Sijtze van der - Johan Willem Ripperda, de man die geen koning werd van Corsica. Groningen, z.j.
- Veen, W.K. van der - Egbert Haubois. Bijdrage tot de kennis van leven en bedrijf van een zeventiende-eeuwse ingenieur en kaartmaker in Groningerland. Groningen, 1983
- Verslag der Staatscommissie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 4 mei 1905, no. 51, tot het nagaan van den toestand waarin het binnenschipperijbedrijf verkeert. 's-Gravenhage, 1911
- Visser, H. & K. Buist - Groninger gemeenten van 1808 tot 1992. Groningen, 1992
- Vos tot Nederveen Cappel, C.L. de - Geschiedenis van de stadskanalen en van de kanaal- en sluisgelden, welke op die kanalen worden geheven, z.p., z.j. (ca. 1923)
- Vries, Jan de & Ad van der Woude - Nederland 1500-1815, de eerste ronde van moderne economische groei. Amsterdam, 1995
- Wagenaar, L.H. - Het leven van graaf Willem Lodewijk, een vader des vaderlands, "Uz Heit". Amsterdam/Pretoria, z.j.

- Wegwijzer voor de Binnenscheepvaart, deel I (Noordoostelijk Nederland), derde en vierde druk, 's-Gravenhage, 1939, 1957
- Winter, P.J. van - 'Hoe heeft de provincie Groningen haar grenzen gekregen?' in: Groningsche Volksalmanak 1942, 1-78
- Winter, P.J. van - *Westerwolde, generaliteitsland*. Assen, 1948
- Winter, P.J. van - *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het Departement van de Westereems (2 delen)*, 's-Gravenhage, 1951-1955
- 242 Witkamp, P.H. - *Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland*, eerste druk, Amsterdam, 1877, tweede druk, bijgewerkt door M.A. Sipman, Arnhem-Nijmegen, z.j. (1895)
- Wijnne, H.A. - *Handel en ontwikkeling van stad en provincie Groningen, geschiedkundig beschouwd*. Groningen, 1865

Geraadpleegde archivalische bronnen**GAG, Gemeentearchief Groningen****Rood voor de Reductie (oud-archief vóór 1594):**

- 12: diverse ordonnanties 1588-1640
 - 999.1: 'staett der Stadt Groenningen jaerlyckse vpkumsten ende vthgeventt' (1584)

**Oud-archief der gemeente Groningen 1594-1815:
(r = rood na de reductie) (arch.nr. 529)**

- 97r: Authentiek afschrift van de rekening wegens de nieuwe aanleg in de Boven-Wildervank, 1765. 1770
 - 103r: Goedgekeurde rekeningen van het klooster Ter Apel, 1637-1815
 - 163r: Goedgekeurde rekeningen van de stadsstratendrek, 1766-1786, 1814-1815
 - 164r: Goedgekeurde rekeningen van de stadsstratendrek, 1799-1813
 - 304r: Register houdende extracten uit de Resolutieboeken der stad Groningen, 1594-1597, 1605-1668
 - 308r: Banden met plakaten der stad Groningen, 1595-1794
 - 309r: Banden met plakaten van de stad Groningen, 1606-1805
 - 314r: Burgemeesteren en Raad, Register van resolutiën 1605-1808
 - 315r: Dispositieboek Burgemeesters en Wethouders, 1808-1811
 - 317r: Protocol der Stadts secreete saacken, 1631-1744
 - 319r: Chronologische en alfabetische klapper op de stadsresolutiën, 1605-1710
 - 332r: Goedgekeurde rekeningen van de stadsrentmeester (Stadsrekeningen), 1595-1815
 - 332^{br}: Bijlagen van de rekeningen van de stadsrentmeester, 1627-1815
 - 428r: Stadsrekenkamer, Register van Resolutiën betreffende de stadsrekenkamer, 1666-1694
 - 526r: 'Resolutieboek': Register van extractresolutiën der stad Groningen betreffende het stadsrentmeesterambt en de stadsfinanciën, 1722-1810
 - 538r: Extract-resolutieboeken 1608-1788
 - 593r: Chronologisch register op stadsresolutiën, 1605-1744
 - 605r: Repertorium op de resolutiën van B en R, 1605? tot 1768
 - 615r: Rapport der gecommiteerden tot het redres der stads finances, overgegeven an de H.Heeren borgemeesteren en de raad oud en nieuw, nevens taal mannen en gezworen meente in Groningen den 23 marty 1722
 - 622r: Instructien voor stadsambtenaren, met name nr. 8 (Instructie voor de Rentmeester en Opsigter van de Stads Veenen in Sappemeer, Muntendam en Zuidbroek)

- 631r: Gedrukte raadsordonnantien (17e en 18e eeuw), t.w. Ordonnantie op de Turfacccys, 1674, Ordonnantie op de Schuiten-Schipperen ende der selver vracht-loonen, 1668
 - 643r: Stukken betreffende financiën, 1794-1816
 - 1259r: Repertorium van de stadsresolutiën., 1605-1816
 - 1305r: Lijst van alle Stads Losse Landen, als mede zesjarige beklemden en twijfelachtige

Archief van de rentmeester van de stadsbezittingen (Veenkantoor) (arch.nr. 150)

- 3¹: Register van Resolutien betreffende het Comptoir der Stads Veenen
 - 10: Lijst van rentmeesters der venen, 1652-1797
 - 23: 'Apparente' staat van ontvangsten en uitgaven der stadsveenkoloniën van Sappemeer, Pekela, Wildervank en Ter Apel. 1810.
 - 24: Schatting der opbrengsten uit de stadsbezittingen te Sappemeer, Pekel-A, Wildervank en Ter Apel, 1817.
 - 34: Over den Vervoer en Verkoop van Stads Stratendrek, 1628-1853
 - 97/6: Stukken over de onderhandelingen tussen de stad Groningen en de Drentse veengenoten betreffende het convenant over de afvoer van turf, 1800-1811
 - 107: Condiitiën van de verhuuringhe der Venen in Sappemeer ende Foxhol, 1628
 - 120-132: Rekeningen van de land- en heemhuren te Sappemeer (t/m 1741 inclusief Pekela)
 - 149: 'Caartboek van Sappemeer met den aankleve van dien voor het raadhuys geleverd'. Opgemeten door Ingenieur Jannes Tideman, 1691. (Vgl. Inventaris van kaarten, GAG 1032-1135)
 - 150: Meetboeken der stadslanden en heemsteden gelegen te Sappemeer, 1691-1853
 - 153: Register van nieuw aangelegde land en hemen te Sappemeer e.o., 1761-1781
 - 222-230: Rekeningen van land- en heemhuren te Pekela, 1742-1847
 - 235: Afschriften van akten inzake aankoop van venen te Pekela door Feicko Alles Clocq en de 'Utrechtse Heren', 1635-1651
 - 236: 'Lijst van primitieve verhuuring der stads veenplaatsen te Pekela met opgave van stadsbenaming, huurders, tijd van uitvoering en plaats waar die huurcherters zijn berustende'. 1651-1818
 - 240: Akten van verhuur van stadsgronden te Pekela Lot nrs. 29-34, 52, 53, 55-62. Noordkant nieuwe plaatsen, 1697-1755
 - 259: 'Staatboek' van land- en heemhuren te Pekela, 1700-1830
 - 263: Kaartboek van Pekela, 1849

- 264: 'Caartboek van de Pekel A.' Opgemeten door ingenieur Arnoldus Tideman, 1702 (vgl. Inventaris kaarten GAG, 1163-1204)
 - 265/2: Meetboek van de Peekela, 1738
 - 321: Lijst van 'resolutiën over de Wildervank', 1760-1797
 - 322: Extract-resoluties der stad Groningen betreffende de uitgifte van percelen veen in de 60e roe te Wildervank, 1712-1817
 - 323: Extract-resoluties van B en R van Groningen inzake de stadsbezittingen te Wildervank, 1768-1818
 - 340: 'Generaale Reekening van de veenen in de Wildervank'. door de rentmeester A.J. de Sitter, 1764-1770
 - 343: Rekeningen van de ontvangsten en uitgaven van de stads bezittingen te Wildervank, 1771-1819, door rentmeester W.J. Wichers
 - 345: Rekeningen van de ontvangsten en uitgaven stadsbezittingen te Wildervank door de rentmeester der stadsvenen J.H. Quintus, 1820-1848
 - 348: Extract-resoluties inzake aankoop van percelen veen te Wildervank, Kijl, Sappemeer en Drenthe door de stad Groningen, 1774-1791
 - 433: Beschrijvinge der Goederen int Convent ofte Gasthuys ter Apell den 25 Julij 1614 unt volgende dagen (..)gedaen', 1614
 - 487: Lijst van resolutiën van B en R van Groningen inzake de stadsbezittingen te Ruigezand, 1713-1760
 - 509: Akte van verkoop van de eigen dom en beklemming van ong. 220 deimten land in de nieuwe polder achter Finsterwolde door de stad Groningen, 1819
 - 515: Lijsten van, door de stad Groningen, ontvangten gelden uit veengraverijen te Trimunt nabij Marum, 1774-1788
 - 578: Staten van ontvangsten uit het veenkantoor, 1873-1927
 - 578/1 en 2: Staten van ontvangsten uit het veenkantoor, 1924-1945
 - 620: Krantenverslagen inzake diverse onderwerpen betreffend de Groninger veenkoloniën, 1858-1913
 - 857: Meetboek van Sappemeer, 1831-1853
 - 858: Meetboek van Sappemeer, 1861-1862
 - 975: Meetboek van de Pekela, 1849
 - 1638: Verordeningen, reglementen, instructiën van de rentmeester der Stadsbezittingen Groningen
 - 1640: Correspondentie Stadsbezittingen (hierin afscheidsrede bij vertrek J. Nicola als opzichter over bos- en landbouw te Ter Apel, 1927)

Archieven van de Raadscommissies der venen en polders, sinds 1909 Raadscommissie voor de Stadsbezittingen (arch.nr. 23)

- 6: Notulen 1853-1909
- 30: Notulen 1909-1931

Archief van de secretarie van het gemeentebestuur van Groningen (1804)1816-1916(1974) (arch.nr. 530)

244

- 3499-3577: Verslagen van den toestand der gemeente Groningen' 1851-1916 (met vervolg tot 1936)
- 3665: Stukken betreffende bemoeienis van de stad met eigendom en beheer van kerkelijke goederen en de benoeming van predikanten van de kerkelijke gemeenten te Hoogezand, Sappemeer, Nieuwe en Oude Pekela, Windeweer en Ter Apel met retroacta 1638-1821. Afschriften ca. 1853
- 3919-3920: Stukken betreffende het proces over de afrekening met oud-rentmeester van de stadsvenen en Ter Apel i.v.m. de door hem gevoerde administratie van de stadsvenen. Met retroacta. 1803-1871
- 3922: Organisatie en beheer van de dienst ten tijde van rentmeester H.J. Trip met instelling van een raadscommissie van onderzoek. Met retroacta. 1848-1871
- 3924: Beschrijving der bestaande administratie der Stadsbezittingen
- 4087: Memorie betreffende de oorzaken van de slechte staat van de financiën over 1795-1819, ca. 1820
- 8413-8560: Rekeningen van de rentmeester van de stadsvenen te Pekela, Sappemeer, Ter Apel en de Wildervank, 1816-(1831)1915
- 8565-8572: Stukken betreffende de verhouding met de hoofdcommissie van de Oostermoerse en Zuiderveldse venen over vervoer van turf uit de Drentse venen door de Stadskanaal. 1797-1876, 1850-1894
- 10118: Rapporten van de controle op het geldelijk beheer van (...), stadsbezittingen en openbare werken. 1913-1914

Archief van de gemeente Groningen, na 1916

- Gemeenteverslagen (tot en met 1936)
- Gedrukte begrotingen
- Gedrukte raadsverslagen
- Notitie Stadsbezittingen door W. Fokkens, Ter Apel, 28 juli 1987
- diverse losse, recente stukken op het voormalig Kantoor der Stadsbezittingen te Ter Apel en de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken

Bijlage I

8 december 1628

Conditien vande verhuuringhe der Veenen in Sappemeer ende Foxhol beraempt bij den Heeren Borgemeesteren ende Raedt in Groningen.

- I.** Sal den Huyrder die plaetse briete, lenghte, swetten ende situatie vant gehuyrde Veen pertinent in zijn Huyrcerter moeten laten opstellen.
- II.** Sal met zijn Nabuyr ofte naeste swette aen die sijdt van zijn Landt ter plaetse hem aan te wijsen, opgraven ende voorts onderhouden, een wijck ter behoorlijcke richte, diepte, ende die wyte van sestien voet boven, ende twaelf voeten op die bodem.
- III.** Deselve Wijck int Meer datelijck verveerdigen ende dan voort an 't Hooge Veen komende, alle Jaeren ten minsten thien Roeden (die Roede van sestien voeten) aenleggen ende tytelijck bereyden, om te verlenghen, ende soo veele meer als zijn macht ende middelen konnen dragen, of met hem bedonghen sal worden.
- IV.** Ende tot beter bereydinghe vant Veen die Ray-groepc altijd vijftich roeden voor uit-graven, ende wel onderhouden.
- V.** Aen elke zijden vande Wijck (ende Rey-groepc daer sulcks nodich) op alle twee roeden een dwars-groep ses voet diep, ende vijf roeden lanck of oock naer gheleghenthey van weecke Veenen, soo veel meer dieper of langher, dat het Veen voor 't scheuren worde bewaert.
- VI.** Bylangs de Wijcken laten ende onderhouden een Wijcks wal ofte voet-pat, van acht voeten briedt.
- VII.** Mede neffens zijn Nabuyr (by versuymenisse daer toe te constringeren) maken ende onderhouden het drey-holt over die Wijck.
- VIII.** Sal binnen twee Jaeren à dato van dese verhuuringhe op zijn gehuyrde Veen meugen ende moeten setten een Huys ten weynichsten hondert Daler weert, ende 't selve voorts nae gelegenhey van Landt verbeteren.
- IX.** Sal voort maeken ende onderhouden van de voorschreven Wijck, groepen ende anders ghenieten int hooghe Veen, die Torff van drie Roeden briet, an elke syde van den Wijck, van den Wijcks kant afte meeten, soo langhe als hy voorschreven veertich Roeden tot hooghe Veen in tien Jaren sal hebben gegraven.
- X.** Ende van die reste van hooghe Veen, tussen voorsz. Wijck gelegen ter lengte van omtrent veertich Roeden, tot dat t'selve is wt-gegraven, tot huyre geven die vierde Torff vant swarte, ende sesse van grymanck, mits dat het grymanck alleene worde ghesettet.
- XI.** Mits oock dat die putten ofte graften, sullen moeten zijn acht voeten wijt ende soo diep dat ten weynichsten vier voeten swart daer uyt weerde gegraven, gelecht in slagen gelijcke lanck, zijnde geringt, gedeelt, ende der Heeren toegedeelde Torff op zijn kosten gheklotet hebbende, eer die Meyer zijn Torff sal moeten vervoeren.
- XII.** Sal het Meer ende vergraevens hooghe Veen datelijck weder slichten ende met straeten-drek of miss soo vele ymmer doenlyck, te lande maecken, om tot Say-landt, Weydelandt of plantinge (sonder 't selve moegen hoeyen) gebruykt te worden, mits dat hy gedurende, die naeste thien Jaren, die publicque mis ende straten-drek vry uyt deze Stadt sal mogen haelen, en de samptlijcke Stads Veen-Meyeren in Sappe-meer ende Veenen daer omtrent, daer toe geprefereert sullen zijn voor anderen, die sulks op der selver versoeck zal worden verboden.
- XIII.** Doch gheen kleynder Kampen int Meer ofte hooghe Veen meughen afgraven, als van vier Grasen ende tusschen t'Landt geen wyder sloten maecken als van seuen voet.
- XIV.** Sal soo haest hy een Gras Landes ofte meer, die eerste mael besaeyt 't selve te boecke laeten stellen, bij de Rentemester van die Veenen, by verbeurte van die vrucht, ende als dan vry sonder huijre meugen ghebruycken, acht Jaeren int Meer ende thien Jaeren opt hooghe Veen à dato van sulcke aengevinge beginnende.
- XV.** Ende nae voorloop van sulcke Jaeren, van t'ghene hij die verscheyden jaeren vry heeft gebruyckt t'elkens moeten inhuyren op seecker Jaer-maelen ende behoorlijcke huyr, nae gheleghenthey van den tijdt ende Landt, in voeghen dat al t'Landt int Meer ende voorschreven viertich Roeden lenghte omtrent int hooghe Veen, entlijck in een Huyr-certer ende op eenderleye Jaer-malen sullen komen.
- XVI.** Mits dat die Huyrder als sulck Landt toeghemaekt, daer op gehuyset, geplandt, ende die reste noch in sijn Jaermalen hebbende die naeste daer toe sal zijn, ende indien die verhuyrderen ende Huyrderen hier inne niet konden accorderen, sal sulcks staen tot segghen van goede Mannen elcker-syds te kies.
- XVII.** Sal by verstarf dit recht van dese Huyr-certer op die langst levende ofte haer (d.w.z. hun) wettelijcke arfghenamen verblyven of oock by haer levent aen haer Kinderen, of vermoedelijcke Arfghenamen gheheel of voor een deel vry moghen overdragen.
- XVIII.** Sal in ander overdrachten met consent vande Heeren te doen moeten geven een redelijcke recognitie nae ghewoonte van dese Provincie ofte billicheyte.

XIX. Sal indien sijn Landt streckt an een ghemeene wijck int diep komende nevens die anderen, soo sulcken wijck gebrucken, die wyck ende Tillen over sulcken wyck in die wech leggende, mede helpen onderhouden, ende aeneerden, of en plaetse van dien een stuyver oft twee van elk Schip mit Torf gheven.

XX. Sulcks nochtans dat die ghene soo an die wech woonen van sulx onderholt vry sullen syn, ende daer tegens ghehouden, die wech te onderhouden, ende alle Saterdaghe, voor middach elck syn Wagen-spooren slechten, by thien stuyver telckens te verbeuren.

XXI. Sal sijn Torff niet anders als op die gront t'sy in ringen dachwarken ende klooten mooghen verkoopen, latende het draghen ende meeten tot last van die Kooper by verbeurte van een Pont-groot.

XXII. Sal van elck huys Jaerlijcks gegeven worden een gulden tot onderholt van een Schoelmester.

Aldus gearresteert bij den Heeren Borgemeesteren ende Raedt in Groningen, den 8. Decemb. 1628.

Ter ordonnantie der Heeren voorsz.

IOHANNES Eeck, Secret.

Bijlage 2

Chronologisch overzicht van de verschillende door het stads- later gemeentebestuur van Groningen gehanteerde verhuurcondities

- 246
- Conditien van verpachting der veenen bij Vosshol ende in Sappemeer, vastgesteld door Burgemeesteren en Raad op 23 oktober 1624
 - Conditien vande Verhuuringhe der Veenen in Sappemeer ende Foxhol beraempt bij den Heeren Borgemeesteren ende Raedt in Groningen, 8 december 1628 (en 19 februari 1657)
 - Conditien van de Verhuuringe der Veenen in de Pekel, beraemt by de H. Heeren Borgemesteren ende Raadt in Groningen, dd. 23 januari 1651
 - Ordre en Reglement waar na de ingezetenen in de Pekela aangaande het begraven van haar veen, met den aankeve van dien, haar zullen hebben te reguleren, dd. 18 februari 1732
 - Voorwaarden, waaronder de Stads Landen en Heemen op de plaatsen nrs. 56, 57 en 58 aan het Oosterdiep in de Boven-Wildervank onder het recht van huurcerter zijn uitgedaan, dd. 13 februari 1773
 - Conditien van de Verhuuringe der Plaatsen, gelegen ten Noord-Oosten van het nieuwe Canaal in de Boven Wildervanck, en wel tusschen de Rugraai van het zelve, beginnende met No. I en zoo vervolgens tot aan de Barkela sloot, aangaande het graven van het Veen, met den aankeve van dien, beraamd by de H. Heeren Burgemeesteren en Raad in Groningen, dd. 16 juni 1783 (de zogeheten Stadsboerendiepsterplaatsen)
 - Generaale Conditien, waar op de Edel Mogende H. Heeren Borgemeesteren en de Raad in Groningen, op hoogst derzelve approbatie door hun Edel Mogende H. Heeren Gecommitteerden gedenken uit te doen op Huur of Pagt 12 Behuisde Heemsteden, geleegen ten Noordoosten van de weg bijlangs het Nieuwe Canaal in de Wildervank, om aan te vaaren voort naa's Raads approbatie, dd. 15 november 1787 (de zogenaamde 'Oude Heemen')
 - Algemeene Voorwaarden waarop in altijddurende Erfpacht de heemsteden op het Nieuwe Stads Kanaal zullen worden uitgedaan, dd. 27 november 1834
 - Algemeene Voorwaarden waarop in altijddurende erfpacht de heemsteden bij het Nieuwe Stadskanaal, aan de monden voor de markten van Drouwen en van Buinen zullen worden uitgedaan, dd. 2 september 1846, adidem tussen beide Afdraaien
 - Condiitiën van verhuring der Stads Veenplaatsen, gelegen ten westen van het Stads Ter-Apelerkanaal tusschen den 2^{den} mond van Valthe ten noorden, en de heemlinie van den Weerdingermond ten zuiden, dd. 28 oktober 1876
 - Voorwaarden van verkoop van het recht van beklemming van de plaatsen: ter Haar Oostkant no. 2, 4, 6, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 27, 28, ter Haar Westkant no. 14, 16, 18, 21, 27, 29, 31, 32, ter Apel Oostkant no. 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, dd. 14 juni 1884
 - Voorwaarden voor den verkoop van het Recht van Beklemming van twaalf percelen dalgrond elk ter grootte van ongeveer 75 are, te zamen uitmakende de dalplaats nummer twee in de 30 roe westkant van het Stadsmusselkanaal tusschen den tweeden mond van Exloo en den eersten mond van Valthe, kadastraal bekend gemeente Onstwedde, Sectie C nummer 5355 ter grootte van 9.14.20 hectaren, dd. 2 januari 1892
 - Voorwaarden van toekenning door de gemeente Groningen van het recht van erfpacht op haar in eigendom behoorende gronden te Pekela, vastgesteld bij raadsbesluit van 3 September 1895 en gewijzigd bij raadsbesluiten van 17 September 1898, 15 April 1899 en 9 November 1907
 - Voorwaarden van toekenning door de gemeente Groningen van het recht van erfpacht op haar in eigendom behoorende gronden onder het kantoor Sappemeer, dd. 7 juli 1906, laatstelijk gewijzigd op 23 mei 1908
 - Voorwaarden voor de omzetting van het recht van huurcerter op gronden te Ter Apel in een recht van beklemming vastgesteld bij raadsbesluit van 28 september 1907, no. 3

Bijlage 3**Contracten en of raadsresoluties van/betreffende inlatingen en passage van turf uit de veengebieden, die niet in eigendom waren van de stad Groningen, door de stadskanalen of door stadsgebied**

20 februari 1603	Contract tussen de Raad der Stad Groningen en de 'Compangie van Peekeel Vehnen aanlangende de vaart'
16 januari 1636	Contract tussen Groningen en de volmachten van Kropswolde betreffende de scheiding van de Woldervenen en de betaling van accijnzen en passagegelden voor het gebruik van het Schuitendiep
12 juni 1646	De turf uit de 21 – aan Feicko Clocq gebleven – lotten in de Pekela zal tegen dezelfde condities als de stadsturf door de stadswateren mogen worden afgevoerd
27 mei 1651	De Munnekevenen van de Muntendammer Compagnie moeten passagegeld betalen
28 mei 1651	Aan de heren Hoofman en Horenken wordt toegestaan om vanuit hun Zuidbroekster venen vrij door de stadswateren te varen
17 november 1655	Ordonnantie op de heffing van het diep- of passagegeld van de turf die uit de 'onvrije' venen van het Oldambt door de stadsverlaten wordt gevoerd
23 juli 1664	De stad regelt de wijze van turfafvoer door het schuitenschuiversgilde van de venen van de Drentse kerspelen Annen, Eext, Gieten, Bonnen en Gasselte
27 november 1669	Instructie voor de collecteur in de jurisdictie Sappemeer van het diep- of passagegeld van de 'onvrije turf' uit zowel het Oldambt als Westerwolde
16 december 1674	Aan jonker Sweer Clant c.s. wordt vergunning verleend om hun venen te Kolham door Sappemeer af te schepen tegen een vijfde van de koopsom en afdracht van de ondergrond van het veen aan de stad
20 december 1676/ 1 februari 1677	Verlaging van het diep- of passagegeld voor de Wildervankster venen aan het Oosterdiep, respectievelijk geheel Veendam en Wildervank van 25 op 20 stuivers
26 februari 1680	Aan de Ommelander Compagnie wordt de vrije uitvaart van grauwe turf toegestaan
4 december 1684	Voor enkele Slochtervenen wordt doorvaart door Sappemeer verleend tegen betaling van een vijfde van de koopsom en de eigendom van de ondergrond aan de stad
5 november 1694	Van de turf uit de Slochtervenen zal te Sappemeer passagegeld aan de stad worden betaald
7 februari 1715	Aan de eigenaren van enkele venen, gelegen onder de jurisdictie Sappemeer bij Zuidlaarderveen, wordt de vrije doorvaart gegund, tegen betaling van een zesde van de koopsom
10 februari 1766	De stad geeft permissie tot de aanleg van een wijk (Scholtenswijk) door de weg naar het Stroobos (langs de Pekel Aa), ter ontsluiting van de Kijlhoek van de Westerleese venen
10 februari 1768	De participanten van Annerveen krijgen permissie om hun Drentse turf door het Kieldiep, richting Martenshoek, af te voeren
10 mei 1771	Aankoop door de stad van een 104 roeden brede veenstrook van Veenhuizen (Westerwolde) dat op termijn permissie krijgt om zijn turf via het Stadskanaal af te voeren
21 juni 1781	Overeenkomst tussen de stad en R. Haitzema en H.J. Middel over de veenbaggerij in het Kerkeveen
16 juli 1784	Aankoop door de stad van een 104 roeden brede veenstrook van Onstwedde dat op termijn permissie krijgt om zijn turf via het Stadskanaal af te voeren
13 november 1800	Akkoord met de negen marken van Drenthe over de afvoer van turf (niet uitgevoerd)
4 juni 1803	Overeenkomst tussen Groningen en de eigenaar van het Hoornderveen over de ontginning van dat veen
17 mei 1817	Convenant tussen de stad Groningen en de Drentse veengenoten van Eext tot Valthe ingesloten
7 maart 1872	Contract betreffende het vervoer van turf uit de Weerdinger venen via de stad-Groninger kanalen en het graven van de Weerdingermond
20 februari 1875	Overeenkomst tussen de gemeente Groningen en de NV Emmer-Compascuum betreffende het turfvervoer over de Groninger kanalen

Over de auteur

Meindert Schroor (Harlingen, 1955) studeerde in 1979 af als sociaal-geograaf aan de Rijksuniversiteit te Groningen. In 1980 werd zijn boek **Op de Loggers, Terschelling en de visserij rond de eeuwwisseling** bekroond met de Terschellinger Lutineprijs. Van 1977-1990 was hij redacteur van **De Nieuwe Geografenkrant**. In 1989 schreef hij samen met Jan Meijering **Het Groninger Landschap**. Daarnaast publiceerde hij en verzorgde hij talloze wetenschappelijke en populair-wetenschappelijke boeken, bronnenuitgaven en artikelen over zowel het landschap als de waterstaat, de cartografie, de economie en de demografie van Groningen en Friesland. Tot de bekendste behoren **De wereld van het Friese landschap** (1993), **Wötter: waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen 1850-1995** (1995), **de Atlas der Provincielanden van Groningen** (1996), resp. **de Atlas der Stadslanden van Groningen** (1997) en samen met Charles van den Heuvel, **De Roblesatlassen** (1998), bekroond met de Acanthsprijs. Schroor heeft zijn eigen onderzoeks- en adviesbureau 'Varenius', gevestigd in Leeuwarden. Hij is voorts redacteur van **Noorderbreedte** en eindredacteur van **Fryslân, tijdschrift voor geschiedenis en cultuur**.